

تصحیح و تدوین

تذکرہ حسینی میر حسین دوست سنبھلی

بامقدمہ و حواشی

پایان نامہ

برائے دریافت درجہ دکتري

در ادبیات فارسی

تقدیم کننده

لبنی رحمن

تحت نظارت

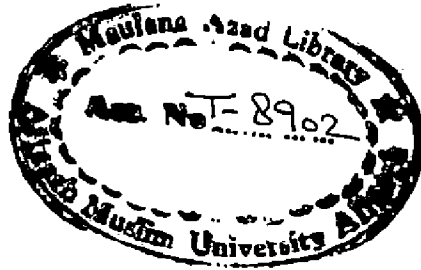
دکتر سید محمد اصغر

گروه زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه اسلامی علیگرہ

علیگرہ (ہند)

۲۰۱۴ء

071114

T8902

THESIS

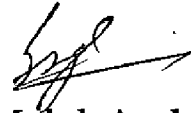

DEPARTMENT OF PERSIAN
ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY
ALIGARH-202 002 (INDIA)

Dated.....

To Whom It May Concern

This is to certify that **Ms. Lubna Rehman** has completed her research work under my supervision. The thesis entitled "**A Critical Edition of Tazkirah-e-Husaini of Mir Husain Dost Sambhali with Introduction and Notes**" is her original work and it is fit for submission to award of Ph.D degree in Persian.

(Dr. Syed Mohd. Asghar)
Associate Professor
Department of Persian
A. M. U. Aligarh

فهرست

	(۱)	پیش‌گفتار
۲۲-۱	(۲)	مقدمه
		الف- نثرنگاری
		ب- تقابل تعداد شعرا
۲۰۱-۲۲	(۳)	متن
i-iv	(۴)	کتابیات

پیش گفتار

ہندوستان نے فارسی زبان و ادب کی آبیاری اور پیش رفت میں ایسے کارہائے نمایاں انجام دئے ہیں جو آب زر سے لکھنے لائق ہیں بعض معاملات میں تو یہ ایران اور وسط ایشیا کے دیگر ممالک کو بھی آئینہ دکھاتا نظر آتا ہے، فارسی شعر و ادب کی پذیرائی ہو یا پھر اولین فارسی خبرنامہ کا اجراء، دیوان حافظ کا پہلا ایڈیشن ہو یا عمر خیام کی رباعیوں کی بازیافت، ہندوستان کو ایران پر ہی نہیں بلکہ سارے عالم پر سبقت حاصل رہی ہے اسی سلسلہ کی ایک کڑی ہے فارسی شعراء و ادباء کا اولین دستیاب تذکرہ جسے سدید الدین محمد عوفی نے لباب الالباب کے نام سے سرزمین ہند پر قلم بند کیا، لباب الالباب کے بعد ہندوستان میں تذکرہ نویسی کی ایک طویل فہرست ہے مغل عہد میں اس فن کو خاص رونق حاصل ہوئی اور شعراء، ادباء، علماء اور فضلا کے تذکرے کثیر تعداد میں لکھے گئے مثلاً مقالات شعراء، سرو آزاد، خزانہ عامرہ، سفینہ خوشگو، مجمع النفائس، عقد ثریا۔ اسی سلسلہ کی ایک کڑی میر حسین دوست سنبھلی کا ایک تذکرہ تذکرہ حسینی ہے جو ۱۱۶۱ھ میں ہندوستان میں لکھا گیا یہ ایک اہم تذکرہ ہے اور ۱۱۶۳ھ شعراء، علماء، ادباء وغیرہ کے احوال اور نمونہ کلام پر مشتمل ہے۔

زیر نظر مقالہ کا عنوان ”تحقیق و تدوین تذکرہ حسینی تالیف میر حسین دوست سنبھلی با مقدمہ و حواشی“ ہے، جو تذکرہ کی تعریف اس کی نوعیت اور عناصر پر مشتمل ہے، اس کے علاوہ اس دور میں لکھے گئے اہم تذکروں کو شمار کراتے ہوئے مختصراً ان کا تعارف بھی پیش کیا گیا ہے، اس دور میں تذکرہ لکھنے کا طریقہ اور اسلوب پر بھی روشنی ڈالی گئی ہے اور نئے رجحانات کے میلان وغیرہ کے

ساتھ ساتھ چونکہ اس دور میں شعراء کے تذکروں کے علاوہ مشائخ و بزرگان دین کے تذکروں کا چلن ہوا اسی کو مد نظر رکھتے ہوئے ان تذکروں پر بھی تفصیلی روشنی ڈالی گئی ہے، حسین دوست سنبھلی کے احوال و آثار کا ذکر بہت کم دستیاب ہے لیکن حتی المقدور مختلف ذرائع سے ان کے بارے میں معلومات فراہم کی گئی ہے۔

اس کے بعد حسین دوست سنبھلی کی طرز نگارش اور اسلوب نثر نگاری پر منحصر ہے جس میں تمہید کے طور پر اس دور کی نثر نگاری اور طرز نگارش کو تاریخی شواہدات کے ذریعہ قارئین تک اپنی ماضی الضمیر پہچاننے کی کوشش کی گئی ہے اور پھر حسین دوست سنبھلی کے طرز نگارش پر مختصراً بحث کی گئی ہے، اس میں بطور مثال تذکرہ حسینی سے چند اقتباسات بھی نقل کئے گئے ہیں جس سے ان کی نثر نگاری اور اسلوب پر روشنی پڑتی ہے۔

اس ضمن میں اس عہد کے دیگر تذکروں سے مقابلہ کرتے ہوئے تذکرہ حسینی کی اہمیت کو واضح کرنے کی کوشش کی گئی ہے، اس کے تحت مختلف تذکروں سے ان اشخاص کا ذکر کیا گیا ہے جن کا ذکر میر حسین دوست نے نہیں کیا ہے مگر ان میں انہی اشخاص کا ذکر ہے جو مشہور و معروف ہیں صرف ان کے نام پر ہی اکتفا کیا گیا ہے۔ اس کے علاوہ کچھ اقتباسات تذکرہ حسینی اور دیگر تذکروں مثلاً مجمع النفائس سے دیے گئے ہیں اور ان کی اطلاعات کا مقایسہ کیا گیا ہے تاکہ تذکرہ حسینی کی اہمیت اس عہد میں لکھے گئے دیگر تذکروں کے مقابلے میں واضح ہو سکے۔

اس کے بعد متن تذکرہ حسینی مع تصحیح و تدوین ہے۔

آخر میں کتابیات شامل ہیں جس میں حوالہ ذاتی کتب کے علاوہ مضامین و رسائل کی فہرست بھی دے دی گئی ہے جن سے اس مقالہ کی تکمیل میں براہ راست یا بطور غیر مستقیم استفادہ کیا گیا ہے۔

کسی بھی کام کی تکمیل ایک مشکل مرحلہ ہے اور اس کے مکمل ہونے میں کسی ایک شخص کا ہاتھ نہیں ہوتا بلکہ نہ جانے کتنے لوگوں کی محنت شامل ہوتی ہے میرے مقالہ کی تکمیل میں جن لوگوں کی

کرم فرمائیاں شامل رہیں ان کا شکریہ ادا کرنا ناسپاسی ہوگی، اسی سلسلہ میں سب سے پہلے اپنے نگراں کا شکریہ ادا کرنا صرف ایک روایتی فریضہ نہیں بلکہ حقائق کا اعتراف ہے جس کی روگردانی کرنا احسان فراموشی کے مترادف ہے ڈاکٹر اصغر صاحب کی شکر گزار ہوں جن کی کاوشوں سے یہ مقالہ جمع کرنے کے لائق ہوئی جنہوں نے کثرت مشاغل کے باوجود میری بھرپور رہنمائی کی، خاص کر اپنے سابق سپروائزر استاد باز ^{نشست} پروفیسر ماریہ بلقیس صاحبہ کی بھی ممنون ہوں جنہوں نے تحقیقی مراحل کی تمام مشکلات کو میرے لئے آسان بنا دیا بلکہ اپنے ذاتی کتب خانہ سے بعض کتابیں عطا فرمائیں۔

اس کے بعد اپنے والدین اور اپنے عزیز بھائی فیصل اور شکیل و بہنیں شاد و مدیحہ کا پر خلوص دل سے شکریہ ادا کرنا چاہوں گی ان کی محبت اور دعائیں سب انمول ہیں اور میری زندگی کا بیش قیمتی سرمایہ ہیں۔

اس کے بعد میں شعبہ فارسی کے تمام اساتذہ بالخصوص صدر شعبہ پروفیسر آصف نعیم صدیقی، ڈاکٹر سید محمد اسد علی خورشید، مرکز تحقیقات فارسی کی ڈائریکٹر پروفیسر آذرمی دخت صفوی کا شکریہ ادا کرنا میں اپنا فرض سمجھتی ہوں جنہوں نے ہر قدم پر میری ہمت افزائی کی۔ یہاں پر خاص طور سے صمیم قلبی سے مرکز تحقیقات فارسی کے اسٹنٹ پروفیسر ڈاکٹر محمد احتشام الدین کا شکریہ ادا کرتی ہوں جنہوں نے عدم فرصتی کے باوجود انہوں نے ہر مقام پر مجھے نہ صرف یہ کہ مفید مشوروں سے نوازا بلکہ متن کو سمجھنے میں میری مدد کی، آزاد بھائی، قمر بھائی اور حنا آبا، فوزیہ آبا اور نیلو فر آبا وغیرہ کی بھی شکر گزار ہوں جن کی ہر ممکن اعانت میرے ساتھ رہی۔

مخطوطات کے انچارج ڈاکٹر عطا خورشید صاحب، عبد القدوس خاں اور محمد اسرار کا بھی شکریہ ادا کرنا چاہتی ہوں کہ انہوں نے قلمی نسخوں کی رسائی میں میری مدد کی، مولانا آزاد لائبریری کے اردو سیکشن کی انچارج شائستہ بیدار، سید محمد محسن جعفری، محمد باقر حسین اور محمد جاوید کی بھی مشکور ہوں کہ انہوں نے مواد کی فراہمی میں میری ہر ممکن مدد کی، ان دوستوں کا شکریہ کس طرح ادا کروں جن کی محبتوں نے مجھے ہر گام پر سہارا دیا، صبا، رعنا، ارشاد، ارم، شاد ماں، سمیہ، فرح ظفر، فرداً فرداً

شکر یہ بھی میری کل کائنات ہیں، دیگر تمام ساتھیوں نیز خصوصیت کے ساتھ اپنے خسر اقبال حسین صاحب اور اپنے شوہر نوید اقبال کا شکر یہ ادا کرتی ہوں انہوں نے میری حوصلہ افزائی کر کے میری معاونت کی جس کے نتیجہ میں یہ پایان نامہ مکمل ہو سکا۔

دنیا میں کوئی بھی کام مکمل اور حرف آخر نہیں ہوتا یہ تحقیقی مقالہ میری ادنیٰ کوشش ہے اس میں یقیناً بہت سی خامیاں ہوں گی اور بہت سے پہلو تشنہ رہ گئے ہوں گے لیکن اگر یہ مقالہ اس موضوع پر تحقیق کنندہ کے لئے کچھ حد تک مفید ثابت ہو تو میں سمجھوں گی میری محنت کامیاب ہو گئی۔

مقدمہ

مقدمہ

زیر نظر مقالہ بہ عنوان ”تحقیق و تدوین تذکرہ حسینی“ تصنیف میر حسین دوست سنبھلی با مقدمہ و حواشی ہے، یہ تذکرہ بارہویں صدی ہجری میں لکھے گئے تمام تذکروں میں کافی اہمیت رکھتا ہے اس زمانے میں لکھے گئے تذکروں کی تعداد کافی ہے۔ خزانہ عامراہ، سرور آزاد، صفحہ ابراہیم، گلزار ابرار، مجمع الفہائس، باغ معانی، سفینہ خوشگو، سفینہ ہندی، تذکرہ معاصر اور تذکرۃ الشعراء وغیرہ اسی تذکرہ کے ساتھ لکھے گئے ہیں۔ میر حسین دوست سنبھلی نے یہ تذکرہ اسی بارہویں صدی ہجری میں تصنیف کیا تھا۔ یہ اتفاق ہے اور سبک ہندی یا ہندوستانی فارسی کی خوش قسمتی ہے کہ بارہویں صدی ہجری میں جتنے تذکرے لکھے گئے اتنے کسی اور دور میں نہیں لکھے گئے۔ اسلئے بارہویں صدی ہجری تذکرہ نویسی کے اعتبار سے کافی اہمیت کا حامل ہے۔ تذکرہ نویسی کا فن بہت قدیم ہے تاریخی شواہد سے معلوم ہوتا ہے کہ تذکرہ کی سب سے پہلی کتاب عربی زبان میں باضابطہ لکھی گئی۔ فارسی زبان میں فارسی کا پہلا تذکرہ نور الدین محمد عوفی کا ”الباب الالباب“ جو ناصر الدین قباچہ کے عہد ۱۸-۶۱۷ بمطابق ۲۱-۱۲۲۰ میں لکھا گیا اس کے بعد بھی عہد مغلی سے قبل و بعد بھی فارسی زبان میں فارسی شعراء کے تذکرے مجالس الفہائس، تحفہ سامی، عقد ثریا، مجمع الفصحاء، ریاض العارفین لکھے گئے ہیں۔

اردو شعراء کے تذکرے بھی ابتداً فارسی زبان میں لکھے جاتے رہے ہیں اس سلسلے میں قدیم سے قدیم میر تقی میر کا نکات اشعراء فارسی میں ہے جو ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء میں لکھا گیا تھا۔ گلشن گفتار نکات اشعراء سے پہلے کی تخلیق و اشاعت ہے۔ جس میں تقریباً ۳۰ دکنی شعراء کے تذکرے اور نمونہ کلام پائے جاتے ہیں۔ افضل بیگ قاقشال اور نگ آبادی کا تذکرہ۔ تحفۃ الشعراء جو اردو فارسی کے مشترک شعراء کا تذکرہ ہے۔

تذکرہ عربی لفظ ہے جس کے لغت نویسوں نے مختلف معنی بیان کئے ہیں۔ صاحب لغت نامہ دھندا

نے عربی فارسی کی آٹھ معتبر لغات اور ادبی کتب سے استفادہ کر کے تذکرہ کے مندرجہ ذیل معنی درج کئے ہیں:

(۱) یاس آوردن	(۲) بیاد آوردن
(۳) پند دادن	(۴) یادگار
(۵) یادداشت	(۶) آنچہ بدان حاجت بیاد آید
(۷) آنچہ بدان حاجت بیاد آید و یاد کردہ شود	(۸) آنچہ بہ حاکم بنویسند تا جواب بہ ستاند
(۹) شہادت سفر	(۱۰) چک مسافر
(۱۱) گذرنامہ	(۱۲) پاسپورت

(۱۳) کتابی کہ در آن احوال شعراء نوشتہ شدہ باشد

علامہ شبلی نعمانی نے اپنی اردو تصنیف ”سفرنامہ شام و مصر و روم“ میں لفظ تذکرہ کو دو جگہ پاسپورٹ کے معنی میں استعمال کیا ہے اور کتاب کے آخر میں زمانہ حال کے عربی الفاظ کی فرہنگ کے تحت اس کے معنی پروانہ ٹکٹ اور سند تحریر کیا ہے، جب کہ قرآن کی مختلف آیات جن میں سورہ طہ آیت نمبر ۳ بھی شامل ہے اسمیں لفظ بالعموم نصیحت اور تفہیم کے معنی مراد لئے گئے ہیں، گیارہویں صدی ہجری تک سے قبل اس لفظ کا استعمال یادداشت و یاد آوردن و پند دادن کے معنی میں محدود تھا۔

دور حاضر میں اصطلاحاً اس سے ”وہ کتاب بھی مراد ہے جس میں شاعروں کا احوال بیان ہو اور یہی تذکرہ کا اصطلاحی مفہوم ہے۔ تذکرہ کا یہ اصطلاحی نویں صدی ہجری سے پہلے تک متعین نہیں تھا۔ دولتشاہ سمرقندی کا ”تذکرۃ الشعراء“ (تالیف ۸۹۲ھ) وہ پہلی مستقل کتاب ہے جس میں اس لفظ کا یہ اصطلاحی مفہوم متعین ہوا۔

لفظ تذکرہ سے ایسی کتاب کا تصور ہی ذہن میں ابھرتا ہے جس میں مؤلف شعراء کا احوال بیان کرتا ہے ان کے کچھ منتخب اشعار نقل کرتا ہے اور کبھی کبھی کلام کے بارے میں اپنی اور دوسروں کی تنقیدی رائیں بھی قلمبند کرتا ہے۔

بے شک شعر و شاعری کے نقطہ نظر سے بارہویں صدی ہجری گذشتہ ادوار پر فوقیت نہیں رکھتی لیکن

فارسی نثر کی ترویج و ترقی اور کئی نئی نثری روایات و رجحانات کے معاملے میں اس صدی کو زمانہ گزشتہ پر ترجیح حاصل ہے۔ تذکرہ نویسی کے معاملے میں بھی اس عہد کو برتری حاصل ہے یہ صدی تذکرہ نگاری کے اعتبار سے خاصی اہمیت کا حامل ہے حالانکہ تذکرہ لکھنے کا رواج زمانہ قدیم سے ہی چلا آ رہا تھا بارہویں صدی ہجری سے قبل فارسی زبان میں متعدد تذکرے تالیف کئے گئے تھے جن کو تاریخی و ادبی اعتبار سے بہت اہمیت حاصل ہے مگر یہ تذکرے گاہے بگاہے تالیف کئے گئے تھے اور دوران تالیف عموماً کے تذکرے ”لباب الباب“ کی تقلید پر ہی اکتفا کر لیا گیا تھا نئے نکات و رجحانات کو بروئے کار لانے کی طرف تذکرہ نویسوں نے کوئی خاص دھیان نہیں دیا گیا تھا اس کے برعکس اس صدی میں بڑی تعداد میں تذکرے لکھے گئے اور ان میں نئے رجحانات و نکات بھی پیش کئے گئے پرانی روش کو خیر آباد کیا گیا۔

بارہویں صدی ہجری کے تذکروں میں بعض اہم اور نئے رجحانات سامنے آئے اس عہد کے تذکرہ نگاروں نے قدیم روایات کو پیش نظر تو رکھا لیکن ان کی پیروی یا تقلید اپنے اوپر فرض خیال نہیں کی اور یہی وجہ ہے کہ اس دور کے تذکرے ”ہر گلے رارنگ و بوئے دیگر است“ کے مصداق ہیں اس عہد کے تذکروں کی نمایاں خصوصیات اس طرح ہیں:

اس عہد کے تذکرہ نویسوں نے جامعیت کو پیش نظر رکھا حتی الامکان اس کی کوشش کی کہ شعراء کے منتخب کلام کے ساتھ ساتھ ان کے احوال و آثار کی زندگی کو بھی بیان کیا جائے تاکہ شعراء کے کلام و شخصیت کو سمجھنے میں آسانی ہو حالانکہ ایسے تذکروں کی تعداد بہت زیادہ نہیں جس میں شعراء کے کلام کے ساتھ ان کی حالات زندگی تفصیل کے ساتھ بیان کئے جائیں لیکن بعض تذکرے ضرور ایسے ہیں جن میں تفصیلاً شعراء کے احوال بھی قلم بند کئے گئے ہیں قبلاً تالیف کئے گئے تذکروں میں شعراء کا کلام تو ملتا ہے مگر ان کے احوال حیات کو جامعیت کے ساتھ بیان کرنے کی جانب مطلق بھی توجہ نہیں دی گئی تھی اور احوال شاعر جاننے کے لئے تاریخ کی کتابوں کی طرف رجوع کرنے کا مشورہ دیا جاتا تھا اور تذکرہ نگاروں کی تمام تر توجہ کلام شاعری پر ہی مرکوز و مبذول رہتی تھی اس صدی میں کئی تذکرے ملتے ہیں جن میں شعراء کے کلام کے ساتھ ان کے احوال بھی مندرج ہیں۔ مثلاً ید بیضا، صفحہ ابراہیم، تذکرہ بے نظیر، گل رعنا وغیرہ تذکروں میں شعراء کے کلام کے ساتھ ساتھ ان کے حالات بھی تسلی بخش انداز میں پیش کئے گئے اس صدی کے تذکروں

سے قبل لکھے جانے والے تذکروں میں مرصع و مقفع نثر لکھے جانے کا رواج تھا مصنوعی صنائع بدائع ہے گراں بار اور واضح و پر تکلف نثر کو تذکرے کی کامیابی کا ضامن مانا جاتا تھا تذکرہ نویس اپنی تحریروں کو اثر آفرینی دل انگیز اور با وقعت بنانے کے لئے نثر کو نظم کے انداز میں لکھتے تھے، غیر ضروری اور بھرتی کے الفاظ سے سحر آفرینی پیدا کرنے کی کوشش کرتے تھے۔ لیکن اس دور میں جہاں بہت سے تغیرات و تبدیلیاں ہوتی وہی ایک عام رجحان یہ ہوا کہ تنقید اور غیر ضروری مہارت آرائی سے روگردانی کی جانے لگی لہذا اس دور کے تذکرہ نگاروں نے تصنع اور عبارت آرائی سے پرہیز کیا اور ایسے تذکرے تالیف کئے گئے جن میں سبک انشا سادہ، سلیس اور رواں استعمال کیا گیا مثلاً کلمات الشعراء سفینہ، بخیر، گلدرستہ، منتخب الاشعار، سفینہ علی حزن، باغ معانی، مجموعہ عشق یا چہار چمن وغیرہ بارہویں ہجری کے مشہور و معروف تذکرے ہیں جن میں بے جا عبارت آرائی سے پرہیز کرتے ہوئے سلیس، رواں اور شیریں اندرز بیان کو بروئے کار لایا گیا عربی تراکیب و الفاظ سے اجتناب کیا گیا خالص فارسی سبک میں تذکرے لکھے گئے۔

اس صدی میں متعدد ایسے تذکرے منظر عام پر آئے جن کے لکھنے والے ہندو تھے جیسے ”ہمیشہ بہار“ (کشن چندا خلاص) ”بھگت مالا“ (نوبتی سوہنی) ”احوال بابا لال گرو“ (لال جی داسی) سفینہ عشرت (آزرد گاداس عشرت) ”انیس الاحبا“ (موہن لال انیس) ”گل رعنا“ ”شام غریباں“ ”چمنستان شعراء“ (شفیق اورنگ آبادی) ”عیار الشعراء“ سفینہ ہندی“ (بھگوان داس ہندی)، ”حدیقہ ہندی“ (خوب چند ذکا)، تذکرۃ الشعراء (آنند رام مخلص)، وغیرہ تذکرے ہندو تذکرہ نویسوں کے مشہور معروف تذکروں میں شمار ہوئے ہیں۔

بارہویں صدی ہجری میں کئی ایسے تذکرے بھی تالیف ہوئے جن میں معاصرین شعراء کے احوال و آثار کو قلم بند کیا گیا ہے یہ معاصرین شعراء وہ ہیں جن کے ساتھ تذکرہ نویسوں کے ذاتی مراسم تھے یا وہ اپنے عہد کے مشہور و معروف شاعر گردانے جاتے تھے تاریخی و ادبی اعتبار سے یہ تذکرے خاص اہمیت و افادیت کے حامل ہیں تاریخی حقائق جاننے کا اس سے اہم معتبر و مستند ماخذ ہیں ان تذکرہ نویسوں کی شعراء سے ذاتی واقفیت کے سبب ان کے احوال و آثار جامعیت کے ساتھ سامنے آ گئے ہیں تو دوسری طرف کلام کے براہ راست مطالعے کے نتیجے میں خاصا ادبی سرمایہ بھی محفوظ ہو گیا ہے اس قسم کے تذکروں میں مردم

دیدہ، عقد ثریا، مقالات الشعراء، سفینہ خوشگو، ریاض الشعراء، تذکرۃ المعاصرین، سفینۃ الشعراء وغیرہ سر فہرست ہیں جن کی پیش کردہ معلومات فارسی زبان و ادب سے دلچسپی رکھنے والے ہر انسان کے لیے بیش قیمت سرمایہ اور اس عہد کے رجحانات کو جاننے کا اہم مآخذ ہیں۔

بارہویں صدی ہجری میں ایسے بھی تذکرے منظر عام پر آئے جن میں نہ صرف شعراء کے کلام و احوال کو مندرج کیا گیا ہے بلکہ اولیاء و ملوک وغیرہ کے حالات بھی بیان کئے گئے ہیں مثلاً تذکرہ حسینی میر حسین دوست سنبھلی کا اس قسم کا تذکرہ ہے جس میں تذکرہ نگار نے شعراء کے علاوہ اولیاء و ملوک کے حالات بھی بیان کیے ہیں۔

تذکرہ نویسی کی پوری تاریخ میں بارہویں صدی ہجری وہ صدی ہے جس میں کئی تذکرہ نگاروں نے اپنے تذکروں میں پہلی بار اردو و سندھی الفاظ و کلمات کا استعمال کیا مثلاً سفینہ خوشگو، سرو آزاد، خزانہ عامرہ اور سفینہ ہندی وغیرہ تذکروں میں نہ صرف اردو کلمات کا استعمال کیا گیا ہے بلکہ خود ترتیب دادہ بعض اردو اصطلاحات بھی استعمال کی گئی ہیں جن کے استعمال سے عبارت بوجھل ہو گئی ہے اور فارسی عبارت کا حسن ضائع ہو گیا ہے اور اسمیں روانی و شگنی کی کمی کا احساس مزاج پر گراں گزرتا ہے۔

ڈاکٹر سید علی نقوی نے اس قسم کے تذکروں کی نثر کے سلسلے میں لکھا ہے:

”.....ہمچنین نثر این دورہ ہای سابق

بی مزہ تر و سست تر شدہ و عناصر خارجی بیشتر
در آن رخنہ کردہ ہ بسیاری از کلمات زبانہای
اردو در نثر فارسی ہند و الا شد ہم چنین استعمال
اصطلاحات غریب و عجیب کہ اکثر محصول
سرزمین ہند بوود و یا خود نویسندگان ہند
در موقع نوشتن فارسی بعلت عدم تسلط شان
بر این غریب و نامفہوم تر گردانید بود۔“ ۱

بارہویں صدی ہجری میں بکثرت ایسے تذکرے لکھے گئے ہیں جن میں عربی کلمات و اصطلاحات کا

بکثرت استعمال کیا گیا مشکل، دقیق، مبہم، پیچیدہ اور غیر معروف عربی زبان سے واقف رکھنے والے لوگوں کے لیے خاصی دلچسپ اور توجہ طلب ہیں مثلاً مجمع النفاکس، تذکرۃ المعاصرین سرو آزاد خزائنہ عامرہ، ید بیضا، عقد ثریا، مقالات الشعراء اور انیس الاحباء وغیرہ وہ تذکرے ہیں جن میں جا بجا عربی الفاظ و تراکیب کو بروئے کار لایا گیا ہے۔

ذیل میں بارہویں صدی ہجری میں تالیف کئے گئے مشہور و معروف تذکروں کے نام اس طرح ہیں:

۱۔ کلمات الشعراء :

مولف مرزا میاں محمد افضل متخلص بہ سرخوش ۱۰۵۰ھ میں کشمیر میں پیدا ہوئے۔ لیکن پرورش سرہند میں پائی، مولف نے یہ تذکرہ ۱۰۹۳ھ میں مکمل کیا لیکن اس میں کچھ ایسے واقعات کا بھی ذکر ہے جو ۱۱۱۵ھ سے تعلق رکھتے ہیں اس میں تقریباً دو شعراء الف بائی ترتیب سے شامل کئے گئے ہیں جن کا تعلق عہد جہانگیر شاہ جہاں اور اورنگ زیب عالمگیر سے رہا ہے مولف نے شعراء کے حالات بہت مختصر بیان کئے ہیں۔ سبک انشا نہایت سادہ، رواں سلیس اور آسان ہے عبارت آرائی اور تصنع کا کوئی شائبہ اس کی تحریر میں نظر نہیں آتا۔

۲۔ مراۃ الخیال :

اس تذکرہ کا مولف شیر خاں لودی ہے اس کی زندگی کا بیشتر حصہ بنگال میں اور آخری عمر ہرات میں گزری، یہ تذکرہ ۱۱۰۲ھ میں مکمل ہوا اس تذکرے میں ۱۳۰ شعراء کا ذکر ملتا ہے۔ اس میں متقدمین و متاخرین شعراء کا ذکر تاریخی ترتیب کے لحاظ سے کیا گیا ہے یہ تذکرہ دو قسموں میں منقسم ہے شاعر کے اپنے بیان کی روشنی میں پہلے حصہ میں جن شعراء کے بارے میں بیان کیا گیا ہے وہ دیگر تذکروں سے نقل کیا گیا ہے لیکن دوسرے حصے کے شعراء کے احوال اس نے خود سے لکھے ہیں۔ ہندوستان کے فارسی ادبی سرمایہ میں اس تذکرے کا بلند و اعلیٰ مقام حاصل ہے۔

۳۔ ہمیشہ بہار :

یہ کشتن چند متخلص بہ اخلاص کا تالیف کردہ تذکرہ ہے یہ ۱۱۳۶ھ میں مرتب ہوا اس میں تقریباً

۳۰ شعراء کا ذکر الف بائی ترتیب سے کیا گیا ہے اس تذکرے میں ان شعراء کا احوال قلمبند کیا گیا ہے جو عہد جہانگیر سے محمد شاہ تک کے دور سے تعلق رکھتے تھے اس تذکرے میں بعض ایسے شعراء کا بھی ذکر کیا گیا ہے جو عہد اکبری سے تعلق رکھتے ہیں مولف کا طرز تحریر خوب مسجع و مقفع پر تکلف و پر تصنع ہے لیکن یہ روش اس کے دیباچے تک ہی محدود ہے جب شعراء کا ذکر کرتا ہے تو قدرے سادہ، سلیس اور آسان زبان استعمال کرتا ہے۔

۴۔ سفینہ بیخبر:

میر عظیمت اللہ متخلص بہ بیخبر کا تالیف کردہ ہے یہ بلگرم میں پیدا ہوئے خوش ذوق اور صاف نظر تھے تصوف کی طرف طبیعت زیادہ مائل تھی ان کا یہ تذکرہ ۱۱۴۱ھ میں مکمل ہوا اس تذکرے میں شعراء کے حالات اور کلام کو نہایت اختصار کے ساتھ پیش کیا گیا ہے اس کی ابتداء احمدی (پدر مولف) سے شروع ہو کر احمد یار خاں یکتا پر اختتام پزیر ہوتا ہے طرز انداز بے تکلف اور سادہ ہے زبان و بیان کی سادگی کے سبب توجہ طلب تذکرہ مانا جاتا ہے۔

۵۔ مقالات الشعراء:

شیخ قیام الدین متخلص بہ حیرت کا تالیف کردہ مشہور تذکرہ ہے مولف کے اپنے بیان کے مطابق اس کا آبائی وطن اکبر آباد تھا یہ تذکرہ ۱۱۷۳ھ میں تالیف ہوا ۱۱۵۰ھ شعراء کا ذکر ملتا ہے یہ وہ شعراء ہیں جو اورنگ زیب عالمگیر کے زمانے سے لے کر عالمگیر ثانی کے زمانے تک کے ہیں یہ تذکرہ بھی اس عہد کے دیگر تذکروں کے طرح الف بائی ترتیب کے ساتھ تالیف کیا گیا ہے یہ تذکرہ آرزو سے شروع ہو کر محمد اشرف یکتا پر تمام ہوتا ہے۔ زبان و بیان کے اعتبار سے رواں شیریں فارسی کی عمدہ مثال ہے۔

۶۔ سفینہ خوشگو:

یہ بندر ابن داس متخلص بہ خوشگو کا معروف ترین تذکرہ ہے اسمیں تذکرہ نویس نے کہیں بھی اپنے احوال درج نہیں کئے ہیں اور دیگر تذکرے بھی اس سلسلے میں خاموش نظر آتے ہیں لیکن شواہد سے ثابت ہوتا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۱۳۳ھ میں لکھنا شروع کیا اور ۱۱۴۲ھ میں مکمل ہوا پورہ تذکرہ تین دفتر پر مشتمل ہے دفتر اول میں ۳۶۲ شعراء متقدمین، دختر دوم میں ۵۴۵ متوسط و متاخرین شعراء کا اور دفتر سوم میں ۲۴۵

معاصرین شعراء کے احوال و آثار کا ذکر کیا گیا ہے مؤلف کا سبک انشائناہایت سادہ سلیس اور رواں ہے لیکن جب وہ شعراء کی تعریف و توصیف کرتا ہے تو بیان مبالغہ آمیز ہو جاتا ہے مگر یہ صورت حال پورے تذکرے کے شعراء کی تعریف پر لاگو نہیں ہے بلکہ مخصوص شعراء کی مدح و ستائش میں بھی اس کا انداز بیان پر تصنع ہوتا ہے۔

۷۔ ید بیضا:

اس کے مصنف میر غلام علی متخلص بہ آزاد ہیں یہ بلگرام کے قصبہ میدان پور میں پیدا ہوئے اپنے زمانے کے بڑے بڑے علماء و فضلاء میں ان کا شمار ہوتا ہے۔ یہ تذکرہ ۱۱۴۸ھ میں مکمل ہوا اس میں انھوں نے ۵۳۰ متقدمین و متاخرین شعراء کا ذکر کیا ہے شعراء کے احوال قدرے مختصر بیان کئے گئے ہیں لیکن معروف شعراء کی احوال قلم بند کرتے وقت یہ اختصار باقی نہیں رہتا، مؤلف کا طرز تحریر سادہ شیریں اور دلکش ہے وہ عبارت میں عربی کلمات کی پیوند کاری بھی کرتا ہے اس کا عربی عبارت کا بر محل استعمال بتاتا ہے کہ آزاد بلگرامی کو عربی زبان پر بھی کامل دستگاہ حاصل تھی۔

۸۔ تذکرہ ندرت:

یہ تذکرہ فطرت اللہ متخلص بہ ندرت کا تالیف کردہ ہے ان کا لقب دانشور خاں ہے یہ تذکرہ ۱۱۴۹ھ میں تالیف ہوا یہ چمن ہفت گلشن اور ایک حدیقہ پر مشتمل ہے چمن اول میں رودکی سے عمارہ مروزی تک کے شعراء کا ذکر ملتا ہے چمن دوم میں امیر آغا جی سے ابوالفرج سجری تک کے شعراء کا احوال درج ہے ہفت گلشن میں قرن پنجم سے قرن یازدہم تک کے شعراء کے حالات کا ذکر کیا گیا ہے اور حدیقہ میں ان شعراء کے بارے میں بتایا ہے جو مصنف کے معاصرین میں سے تھے۔

۹۔ گلدرستہ:

عبدالوہاب عالمگیری کا ترتیب دادہ ہے یہ ۱۱۵۵ھ میں تالیف کیا گیا یہ ”انتخاب کعبہ عرفان“ سے منتخب کردہ ایک مختصر مجموعہ ہے جس میں اسامی شعراء کا ذکر الف بائی ترتیب کے مطابق کیا گیا ہے عبدالوہاب کا طرز نگارش وہی ہے جو اس دور کے دیگر تذکرہ نویسوں کے یہاں نظر آتا ہے اس کا یہ مجموعہ سادہ سہل اور رواں فارسی نثر کی عمدہ مثال ہے۔

نگار نے اس کا ذکر کیا ہے اور نہ ہی معاصرین نے اس سلسلے میں کو حتمی معلومات بہم پہنچائی ہیں اس تذکرے میں ۱۰۷۱ متاخرین شعراء کا ذکر الف بائی ترتیب سے کیا گیا ہے اسمیں مصنف نے بغایت اختصار سے کام لیا ہے حتیٰ کے اکثر شعراء کو صرف ایک جملہ یا اس کے ایک شعر سے متعارف کرنے کی کوشش کی ہے کسی بھی شاعر کی تاریخ ولادت یا وفات کا ذکر نہیں کیا گیا ہے چونکہ مصنف کو فارسی کے ساتھ ساتھ عربی زبان پر بھی کامل عبور حاصل تھا چنانچہ اس نے اس کا مظاہرہ بھی کیا ہے لیکن تذکرۃ المعاصرین کی بہ نسبت اس کی زبان زیادہ آسان اور صاف ہے۔

۱۸۔ تحفۃ الشعراء:

یہ تذکرہ مرزا فضل بیگ قاتشال کا تصنیف کردہ ہے یہ تذکرہ ۶۲ شعراء کے احوال پر درج کیا گیا ہے یہ وہ شعراء ہیں جو نظام الملک دکنی کے دور سے تعلق رکھتے تھے یہ تذکرہ ۱۱۶۵ھ میں تالیف کیا گیا تھا اس تذکرے کی ادبی اعتبار سے بہت زیادہ اہمیت حاصل نہیں ہے۔ شعراء کے ضمن میں بھی اسمیں کوئی خاص یا قابل ذکر معلومات فراہم نہیں کی گئی ہیں اس تذکرے کی اہم اور نمایاں خصوصیت ہے کہ اسمیں فارسی وارد و دونوں زبانوں کے اشعار بطور نمونہ پیش کئے گئے ہیں۔

۱۹۔ سرو آزاد:

یہ تذکرہ میر غلام علی آزاد بلگرامی کا تالیف کردہ ہے یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ میں تالیف کیا گیا ہے اور دو حصوں میں منقسم ہے فصل اوّل میں ۴۳ فارسی زبان کے شعراء کا ذکر ملتا ہے جن میں سے ۳۰ شاعر بلگرام سے تعلق رکھتے ہیں دوسری فصل میں آٹھ (۸) ہندی شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جن میں بیشتر شعراء اردو زبان کے ہیں تذکرے کی زبان قدر بے مشکل مرصع و معجم ہے جس کے سبب اکثر مقامات پر عبارت مصنوعی اور غیر حقیقی محسوس ہونے لگتی ہے۔

۲۰۔ تذکرہ بے نظیر:

یہ تذکرہ میر عبدالوہاب متخلص بہ افتخار کا تالیف کردہ ہے یہ تذکرہ ۱۱۷۲ھ میں مکمل ہوا۔ اس تذکرہ میں مقدمہ اور خاتمہ نہیں ہے اسمیں تقریباً شعراء کے احوال ملتے ہیں مصنف کی فراہم کردہ تمام معلومات خاصی اہمیت کی حامل ہے اس تذکرے کی اہم بات یہ ہے کہ مصنف نے شعراء کے احوال قلم بند

کرنے کے ساتھ ساتھ ان کی زندگی کے اہم واقعات پر بطور روشنی ڈالی ہے جس کی وجہ سے تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت و افادیت دوچند ہو گئی ہے مصنف کا انداز بیان سادہ، سلیس اور دلکش ہے۔

۲۱۔ بارغ معانی:

بارہویں صدی ہجری کا مشہور و معروف تذکرہ ہے اس تذکرہ کا مکمل نسخہ ہماری دسترس میں نہیں ہے جو تذکرہ ہمارے پاس موجود ہے وہ مکمل نہیں ہے لیکن اپنی افادیت کے سبب متعدد بارزبور طبع سے آراستہ ہو چکا ہے نقش علی طرز نگارش اور طرز بیان پر تصنع و تکلف سے مبرا ہے شعراء کے احوال قلم بند کرتے وقت بھی وہ غیر ضروری طوالت یا عبارت آرائی سے حتی المقدور دور رہنے کی کوشش کرتا ہے۔

۲۲۔ تذکرہ شاعرات:

اس تذکرے کے مؤلف کا ذکر بھی کہیں نہیں ملتا لیکن شواہد سے یہ ضرور ثابت ہوتا ہے کہ تذکرہ ۱۱۷۷ھ میں تالیف ہوا تھا اسمیں ۳۹ متقدم و متاخر شعراء کا ذکر بترتیب الف بائی کے کیا گیا ہے مصنف نے تمام شعراء کا ذکر اختصار و اعجاز کے ساتھ پیش کیا ہے یوں مصنف نے سہل، رواں اور شیریں فارسی نثر لکھی ہے۔ لیکن گاہ بگاہ اس کی تحریر مصنوعی اور غیر فطری بھی محسوس ہوتی ہے مگر یہ انداز بہت کم مواقع پر دیکھنے کو ملتا ہے بحیثیت مجموعی تو اس کی زبان نہایت سادہ اور جاذب ہے۔

۲۳۔ مقالات الشعراء:

یہ میر غلام علی شیر متخلص بہ قانع کا تالیف کردہ تذکرہ ہے جو کہ ۱۱۴۰ھ میں سندھ میں پیدا ہوئے اور عمر کا بیشتر حصہ سندھ ہی میں گزرا قانع نے یہ تذکرہ ۱۱۷۷ھ میں پایہ تکمیل تک پہنچایا۔ اس تذکرے میں ۱۹ شعراء کا ذکر کیا گیا ہے مؤلف نے اکثر شعراء کے شرح احوال بیان کرتے وقت تفصیل کو پیش نظر رکھا ہے لیکن پھر معروف شعراء کے ذکر کو اس نے مختصر کر دیا ہے اس کا انداز بیان سادہ اور سہل ہے لیکن بعض مقامات پر عربی کلمات کی آمیزش سے عبارت کو پیچیدہ بھی بنا دیا ہے۔

۲۴۔ سفینہ عشرت:

درگداس کا ترتیب کردہ ایک بہترین تذکرہ تصور کیا جاتا ہے یہ تذکرہ ۱۱۷۵ھ میں تالیف ہوا اس کا بھی کوئی کامل نسخہ ہماری دسترس میں نہیں ہے اس کا ایک ناقص نسخہ بانگی پور میں ہے جس میں ۴۵۵ شعراء کا

ذکر ملتا ہے تذکرہ نگار نے معاصرین شعراء کا حال تفصیل کے ساتھ قدرے مشکل پیچیدہ اور مسجع نثر قاری کا استعمال کیا ہے فارسی تذکروں میں اس کو خاصی اہمیت حاصل ہے۔

۲۵۔ مردم دیدہ:

ملا عبدالحکیم لاہوری متخلص بہ حاکم کا تصنیف کردہ ہے یہ تذکرہ ۱۱۷۵ھ میں مکمل ہوا اس میں ۶۱ شعراء کے احوال درج کئے گئے ہیں یہ وہ شعراء ہیں جن سے مصنف نے براہ راست ملاقات کی تھی اس تذکرے میں مقدمہ اور خاتمہ بھی شامل ہے اس تذکرے کو دیگر تذکروں پر فوقیت اس لیے حاصل ہے کہ اس میں جمع کردہ تمام اطلاعات زیادہ مستند معتبر ہیں چونکہ مصنف نے ان تمام شعراء سے ملاقات کر کے ان کے احوال و اشعار حاصل کئے تھے جس کی وجہ سے اس تذکرے میں غلطی کے امکان بہت کم ہیں۔

۲۶۔ خزانۂ عامرہ :

اس کے مؤلف کا نام میر غلام علی اور تخلص آزاد بلگرامی ہے یہ تذکرہ ۱۱۷۶ھ میں اورنگ آباد میں تالیف کیا گیا ۱۳۵ متقدمین و متاخرین شعراء کا ذکر کیا گیا ہے اس میں مصنف نے عربی کلمات کا بکثرت استعمال کیا ہے یہاں تک اس نے سنن بھی عربی زبان میں لکھی گئی ہیں لیکن ادبی اعتبار سے بلگرامی کے اس تذکرے کو بارہویں صدی ہجری کے تذکروں میں خاص مقام و مرتبہ حاصل ہے۔ اس میں جمع آوردہ اطلاعات ہمیشہ سے دانشوروں کی توجہ اپنی جانب مبذول کرتی رہی ہے۔

۲۷۔ تذکرۃ الشعراء :

اس کے مصنف کا نام معلوم نہیں ہو سکا ہے یہ اٹھالیس حدیقوں پر مشتمل ہے اور ہر حدیقہ تین گلشن میں تقسیم کیا گیا ہے جسمیں متقدم، متوسط اور متاخرین شعراء کا ذکر پیش کیا گیا ہے چمن اول میں ایران و توران کے شعراء کا ذکر ہے چمن دوم میں ہندوستانی شعراء کا ذکر ملتا ہے اس تذکرے میں ۲۲۰۰ شعراء کے احوال پر روشنی ڈالی گئی ہے اس تذکرے کی سب سے بڑی خرابی یہ ہے کہ متقدمین شعراء کے احوال بیان کرتے وقت مصنف سے کئی مواقع پر تارتخ غلطیاں ہوئی ہیں۔

۲۸۔ گل رعنا:

یہ چھمی نرائن ماہر متخلص بہ شفیق کا تصنیف کردہ تذکرہ ہے یہ تذکرہ ۱۱۸۲ھ میں مکمل کیا گیا یہ پورا

تذکرہ ہندوستانی شعراء کے متعلق لکھا گیا ہے اور دو فصولوں پر مشتمل ہے فصل اول میں مسلم شعراء کا ذکر کیا گیا ہے اور فصل دوم میں ہندو شعراء کا بیان ہے مؤلف نے شعراء کا حال قدرے تفصیل کے ساتھ لکھا ہے مؤلف کا انداز بیان سادہ سلیس ہے لیکن مقدمے میں اس کا سبک انشا قدرے پر تکلف نظر آتا ہے اس نے نثر سجع کا سہارا لیتے ہوئے مقدمہ لکھا ہے۔

۲۹۔ شام غریباں:

یہ شفیق اور نگ آبادی کا تالیف کردہ ایک مشہور معروف تذکرہ ہے اس میں مصنف نے ان شعراء سے اپنے تذکرے کو زینت دی ہے جو اصلاً ایرانی تھے لیکن بعض وجوہات کی بنا پر ہندوستان میں قیام پذیر ہو گئے تھے مؤلف نے اس شعراء کا ذکر مختصر طور پر کیا ہے مگر اس کا انداز بیان نہایت سادہ اور دلچسپ ہے جس کی وجہ سے تشنگی کا احساس غالب نہیں آنے پاتا۔

۳۰۔ تذکرہ یوسف علی خاں:

اس تذکرے کے مصنف یوسف علی خاں ہیں مؤلف نے یہ تذکرہ ۱۱۸۴ھ میں مرشد آباد میں تصنیف کیا گیا یہ ”حذیقہ الصفا“ تکملہ ہے اس تذکرہ میں ۳۰۰ متقدم و متاخر شعراء کے بارے میں بتایا گیا ہے، تذکرے میں مصنف کا انداز بیان نہایت سادہ اور دلکش ہے۔

۳۱۔ مجموعہ عشق یا چہار چمن:

اس تذکرے کا مؤلف شیخ غلام محی الدین قریشی میر تقی ہے مؤلف نے یہ تذکرہ ۱۱۸۷ھ میں مکمل کیا تھا اس تذکرے کو ”باغ گلہائے حسن“ بھی کہتے ہیں زبان کے اعتبار سے یہ صاف و شیریں فارسی نثر میں لکھا گیا ہے۔

۳۲۔ لب لباب:

قمر الدین علی بن ثناء اللہ الحسینی الناصری کا تالیف کردہ تذکرہ ہے یہ ۱۱۹۴ھ میں مکمل ہوا حقیقتاً یہ ”ریاض الشعراء“ کا خلاصہ ہے لیکن اس تلخیص میں مصنف نے شعراء کا حال نسبتاً مختصر پیش کیا ہے اور نموناً شعر جو پیش کئے گئے ہیں وہ بھی کم ہیں۔

۳۳۔ انیس الاحباء :

موہن لعل متخلص بہ انیس کا تالیف کردہ ہے یہ تذکرہ ۱۱۹۷ھ میں تصنیف کیا گیا اس میں ۵۰ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے انہیں دو باب اور ایک خاتمہ ہے، باب اول میں ۳۳ مسلم شاعروں کا ذکر ہے اور باب دوم میں ۶ ہندو شعراء کا بیان ہے خاتمہ میں ۱۱ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔
سفینۃ الشعراء :

اس تذکرے کے مصنف کا نام نامعلوم ہے اور نہ ہی اس تذکرے کی تحریر سے اس کے مصنف اور تاریخ تالیف کے سلسلے میں کوئی حتمی رائے نہیں قائم کی جاسکتی لیکن اتنا ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف آنند رام مخلص کے دوستوں میں سے تھا اس کا نسخہ موجود ناقص ہے انہیں ۶۹۳ متقدمین و متاخرین شعراء کے بارے میں ذکر ملتا ہے مصنف نے اس تذکرے میں بارہویں صدی ہجری کے شعراء کا تفصیلاً ذکر کیا گیا ہے لیکن متقدمین شعراء کا ذکر قدرے اختصار کے ساتھ بیان کیا گیا ہے مصنف کا سبک پیچیدہ ہے جس کے سبب قاری کی توجہ اس پر زیادہ مبذول نہیں ہو پاتی۔
خلاصۃ الکلام:

اس تذکرے کے تالیف کنندہ علی ابراہیم خاں ہیں، وہ پٹنہ میں پیدا ہوئے مؤلف نے یہ تذکرہ

۱۱۹۸ھ

میں مکمل کیا انہیں ۷۸ شاعروں کی شرح احوال بیان کیا گیا ہے انہیں مصنف نے شاعروں کے حالات بیان کرتے وقت اختصار سے کام لیا ہے، اس کا سبک انشادہ اور رواں ہے۔
عقد ثریا:

یہ شیخ غلام ہمدانی مصحفی کا تالیف کردہ ہے، مؤلف نے یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ میں مکمل ۳۰۷ شاعروں کا ذکر کیا گیا یہ وہ شعراء ہیں جو محمد شاہ کے عہد سے شاہ عالم کے زمانے تک موجود تھے یہ تذکرہ بہت مختصر ہے اور اکثر شعراء کے حالات مفصل اور مکمل طور پر بیان نہیں کئے گئے ہیں لیکن جو کچھ لکھا گیا ہے ولائق معتبر و مستند ہے۔ مؤلف کا سبک انشاء تھوڑا مشکل ہے۔

تکملۃ الشعراء جام جمشید:

۱. تذکرہ نویسی در ہندو پاک، سید علی رضا نقوی، ص ۳۱۷

۲. تاریخ تذکرہ ہای فارسی، احمد گلچین معانی، ص ۲۱۱

اس کا مؤلف مولوی محمد قدرت اللہ نام اور شوق تخلص ہے یہ کتاب مؤلف نے ”تاریخ جام جہاں نما“ (اتمام ۱۱۹۹ھ) کے بعد تالیف کی تھی یہ تذکرہ دو مقالوں پر مشتمل ہے مقالہ اول میں عرب شعراء کا ذکر کیا گیا ہے اور مقالہ دوم میں شعراء عجم کا ذکر ہے اس تذکرے میں مصنف نے دلچسپ اور مفید معلومات فراہم کی ہیں۔

شرح حال مؤلف:

تذکرہ حسینی کے مؤلف کا مختلف تذکرہ نویسوں نے پورا نام میر حسین دوست اور والد کا نام مولوی سید ابوطالب لکھا ہے۔ مثلاً صاحب تذکرہ نویسی در ہندوپاک لکھتے ہیں:

”اسم مؤلف این تذکرہ میر حسین دوست و تخلص وی

حسینی است و اسم پدرش مولوی سید ابوطالب است“ ۱

احمد گلچین معانی اپنی کتاب ’تاریخ تذکرہ ہای فارسی‘ میں لکھتا ہے:

”مؤلف این اوراق میر حسین دوست سنبھلی غفر اللہ ذنوبہ و

ستر عیوبہ کہ ولد قبلۃ الافاضل مولوی سید ابوطالب قدس

سرہ است“ ۲

بعض جگہوں پر آپ کے والد کا نام میر علی دوست بھی لکھا ہے:

”اسمش میر حسین دوست ابن میر علی دوست موطن مراد

آباد سنبھل“ ۳

جائے پیدائش: آپ سنبھل، مراد آباد جو دانشوروں اور صاحب علم و فضل حضرات کا علاقہ ہے وہاں کے

رہنے والے تھے جیسا کہ مردان علی خان بتلا لکھنوی نے اپنے تذکرہ میں لکھا ہے:

”موطن مراد آباد سنبھل“ ۴

مولوی محمد مظفر حسین نے لکھا ہے:

۱. تذکرہ نویسی در ہندوپاک، سید علی رضا نقوی، ص ۳۱۷

۲. تاریخ تذکرہ ہای فارسی، احمد گلچین معانی، ص ۲۱۱

۳، ۴۔ گلشن سخن، تذکرہ شعراء اردو، ص ۱۳۱

”میر حسین از موزون طبعان سنبھل مراد آباد بود“ ۱

دور متوسط کی ہندوستانی تاریخ میں روہیل کھنڈ کا بہت اہم رول رہا ہے بعد کے مورخین کے اس کی طرف خاطر خواہ توجہ نہیں کی۔ یہ علاقہ کٹہر کے نام سے دہلی سلطنت کے قیام کے بعد فارسی تاریخوں میں برابر ملتا ہے۔ اس کا ماضی سلطنت دہلی، عہد مغلیہ اور حکومت اودھ کے عروج و زوال سے کسی نہ کسی طرح جڑا ہوا نظر آتا ہے۔ یہ علاقہ دور مغلیہ میں ہندوستانی سیاست کے اہم مراکز میں سے ایک تھا۔

سنبھل روہیل کھنڈ علاقہ کا ایک اہم تاریخی شہر ہے، جسے سکندر لودی کے عہد حکومت میں تقریباً چار سال (۹۰۹-۹۰۵ھ) تک دارالحکومت بننے کا شرف حاصل ہوا، تو مغلیہ دور حکومت میں اسے سرکار کا درجہ حاصل رہا، سنبھل کے گورنر علی قلی خان شیبانی نے ہیمو کو شکست دے کر بادشاہ اکبر کی حکومت کو استحکام بخشا تھا تو دوسری طرف سنبھل کے ایک گورنر کی بیٹی کا ندھاری بیگم سے شاہجہاں کی شادی ہوئی تھی۔ سنبھل محض تاریخی واقعات کا ہی گواہ نہیں رہا ہے بلکہ ماضی میں یہ علم و ادب کا بھی اہم مرکز تھا یہاں بہت سے معروف علماء، صوفیاء اور شعراء وغیرہ نے سکونت اختیار کی اور کارہائے نمایاں انجام دئے۔ اکبر بادشاہ کے نورتوں میں شامل ابوالفضل، فیضی اور ملا عبدالقادر بدایونی جیسی ہستیوں نے سنبھل میں رہ کر ہی شاہ حاتم سنبھلی کے مدرسے میں تعلیم حاصل کی، قرآن کی پہلی اردو تفسیر شاہ مراد اللہ نے ”تفسیر مرادیہ“ کے نام سے سنبھل میں ہی لکھی تھی۔ مشفی سنبھلی، شیخی سنبھلی، سید احمد سرسوی، کمال سنبھلی وغیرہ فارسی شعراء نے سنبھل کو نئی پہچان عطا کی، سنبھل میں فارسی کے کئی اہم تذکرے بھی لکھے گئے جن میں تذکرہ حسینی، اسرار یہ کشف صوفیہ، جمیع الجمع کے وغیرہ کے نام نہایت اہم ہیں۔

سلطان المستمش نے (۱۲۱۰ء-۱۲۳۶ء) نے بدایوں کے گورنر کی حیثیت سے اس علاقہ کو سلطنت دہلی سے سیاسی اور ثقافتی حیثیت سے جوڑ دیا۔ چنانچہ اس عہد میں بدایوں، سنبھل اور امر وہہ نے نئے نئے شہروں کی شکل اختیار کر لی۔

شاعری:

میر حسین دوست نثر نگار ہونے کے ساتھ ساتھ شاعر بھی تھے۔ خود حسین دوست سنبھلی نے اپنی شاعری کے استاد کا ذکر کیا ہے جن سے انھوں نے اپنے کلام کی اصلاح لی جس سے بخوبی یہ اندازہ ہوتا ہے

کہ وہ شاعری میں نہ صرف یہ کہ دلچسپی لیتے تھے بلکہ اس فن میں انہیں کامل دسترس حاصل تھی:

”چنانکہ خودش توضیح داده است وی بسن نوزده سالگی در جستجوی يك استاد بزرگ یافت. وی در دہلی رفت و آنجا شیخ فضل اللہ را استاذ بزرگ یافت وی در در دہلی قسمت بیشتر عمر خود را در صحبت شعر او در جستجوی ہنر گذرانید و بتدریج در شعر مہارتی پیدا کرد.“^۱

میر حسین دوست ایک عالم ہونے کے ساتھ ساتھ شعر گوئی اور شعر فہمی میں آپ کو مکمل دسترس حاصل تھی اور صرف و نحو میں بھی آپ کی صلاحیت بام عروج پر تھی۔

”مرد ظریف و شعر فہم خوب و در صرف و نحو ہم فی الجملہ

مہارت داشت بہ ندرت گاہی شعری می گفت“^۲

شعر گوئی کے سلسلے میں یہ شعر آپ سے منسوب کیا جاتا ہے۔

جو چاہو سو کہو مختار ہو عدو کو دے حسین دوست کے دشمن کے تین یزید کہو
تخلص:

تذکرہ عشقی اور شورش میں ان کا تخلص میر حسین دوست لکھا ہے:

”ذکر تخلص موسوم بہ میر حسین دوست از

ساکنان مراد آباد بود احوالہ معلوم نیست“^۳

مولوی محمد مظفر حسین صاحب تذکرہ روز روشن نے بھی ان کے حالات کے متعلق کچھ بھی نہیں لکھا

ہے۔ صرف چند ہی جملوں پر انہوں نے ابھی اکتفا کیا ہے فرماتے ہیں:

”حسینی میر حسین از موزون طبعان سنبھل

مراد آباد بود کتاب تشریح الحروف و تذکرہ

۱۔ تذکرہ نویس در ہندو پاک، رضا علی نقوی، ص ۳۱۷

۲۔ گلشن سخن، تذکرہ شعراء اردو، ص ۱۳۱

۳۔ تذکرہ عشقی ص ۶۱

حسینی ازوست-۱

تاریخ تذکرہ ہای فارسی جس کے مصنف خود علی رضا نقوی وہ میر حسین دوست اور تذکرے کے بارے میں لکھتے ہیں کہ جب ان کی عمر ۱۹ سال ہوئی تو اپنے وطن مالوف و محبوب سے کوچ کر کے شیخ فضل اللہ کی خدمت بابرکت میں دار الخلافہ شاہجہاں آباد میں تحصیل علم کی غرض سے پہنچے اور ایک طویل عرصہ تک علوم ادبیہ حاصل کی اور کسب فیض بھی کیا اور شعر سے ذوق و شوق تھا۔ لہذا اس وقت استاد شعراء تھے ان سے شاعری میں بھی مہارت حاصل کی اور اپنے دوستوں جو طاہری اور روحانی تھی انہیں قدیم و جدید اشعار میں ان کا ذکر کیا۔ اسی وجہ سے تذکرۃ الاحباب نہایت قبول ہوئی مختصراً احوال اور شعراء و صوفیاء علماء و فضلاء پر لطف انداز میں لکھ کر اور اپنی یادگار تذکرہ حسینی کے نام سے چھوڑیں اور خود اپنے متعلق تذکرہ حسینی کے صفحہ میں تحریر فرماتے ہیں کہ اگرچہ یہ اقوال و اشعار ضعیف و نحیف ہیں اور اس قابل نہیں ہیں کہ اس کو شعر و سخن کی عظیم المرتبت ہستیوں سے منسلک کیا جائے۔ اس کے باوجود احباب کی دل جوئی کی خاطر چند بیت درج کی جاتی ہیں:

بی تو در کلبۂ تاریک نشستن شبہا
این عذابست کہ در گور نخواهد بودن
اور یہ قطعہ ایک دوست کے شفاعت کے سلسلے میں لکھا گیا:

بدر گہ تو از آنم شفیع می آرند
کہ هست لطف تو بآبندہ شہرہ کونین

یوں تو متعدد تذکروں میں ان کے بارے میں ذکر ملتا ہے مگر ہر کسی نے اختصار سے کام لیتے ہوئے ان کے تفصیلی حالات کو بیان کرنے سے معذرت کیا ہے چونکہ ان کی حالات زندگی کی تفصیلات ملتی نہیں ہیں۔ تذکرہ نویسی فارسی درہند و پاک میں مؤلف کا شرح حال یوں بیان کیا ہے کہ اس تذکرہ کے مؤلف کا نام میر حسین دوست اور تخلص حسینی ہے اور ان کے والد کا نام سید ابوطالب ہے ان کا وطن اصلی سنبھل ضلع مراد آباد (ہندوستان) ہے۔

جیسا کہ خود میر حسین دوست نے اپنے تذکرے میں وضاحت کی ہے کہ ۱۹ سال کی عمر میں آپ استاد بزرگ کی تلاش میں عازم دہلی ہوئے وہاں آپ کی ملاقات اس وقت کے مشہور استاد فضل اللہ صاحب سے ہوئی اور آپ نے اپنی عمر کا بیشتر حصہ ان کی خدمت و صحبت میں گزارا اور شعر و شاعری میں مہارت حاصل کی۔

۱۶۷۳ء میں آپ نے دہلی کو داغ معارفت دیکر بریلی کا رخ کیا اور وہاں آپ نے فارسی دستور کو موضوع پر ایک کتاب لکھی۔ ۱۸۹۷ء میں تیمور نامہ ہاشمی لکھی (نثر میں) اس کے بعد کے احوال کے سلسلے میں کوئی روایت نہیں ملتی۔

آثار: تذکرہ حسینی کے مؤلف نے زیادہ آثار اپنی یادگار نہیں چھوڑی، انھوں نے اس تذکرہ کے علاوہ دو اور کتابیں لکھی ہیں جو درج ذیل ہیں:

(۱) تذکرہ حسینی (۲) تشریح نادر (۳) تیمور نامہ ہاشمی

مختصر یہ کہ ان کا اصل کارنامہ تذکرہ حسینی ہی ہے جس کی وجہ سے وہ فارسی ادب میں ایک مؤلف اور نثر نگار کی حیثیت سے جانے جاتے ہیں۔

۱۔ اس کتاب ”تذکرہ حسینی“ کو ۱۱۶۳ھ میں تالیف کیا جیسا کہ اس شعر سے معلوم ہوتا ہے:

این نسخه چو یافت زیب تمام

تاریخ شدش خجستہ انجام

۲۔ تذکرہ حسینی کی تالیف کا سبب جو مؤلف نے سبب تالیف کتاب کے دیباچے میں بیان کی ہے وہ یوں ہے۔

”اما بعد خاک راہ نبی و علی مؤلف این اوراق میر حسین

دوست سنبھلی غفر اللہ، ذنونه و ستر عیوبہ کہ ولد قبلہ

الافاضل مجمع الفضائل، قدوۃ اکابر، مظہرات مواہب،

مولوی سیّد ابوطالب قدس سرہ ست چون در عمر نوزدہ

سالگی از وطن سعادت متوطن بخدمت سراپا برکت فضائل و

کمالات انتباه مخدومی فضل الله مدظله، برسبیل تحصیل علم به دارالخلافت نزہت نہاد شاہ جہاں آباد وارد گشت و عمری در اکتساب علوم ادبیہ بگذرانید و بہ فیض مجالست نصای شیریں کلام و شعرای بلاغت انتظام در فن شعر مہارتی بہم رسانید یا ران جانی و دوستان روحانی باعث شدند بر جمع اشعار نود کہن بنا بر آن تذکرۃ الاحباب انگشت قبول بر چشم گذاشت و مجمعی مختصر از احوال و اشعار اولیای با صفا و ملوک و فضلاء شعرا بہ تخصیص لطائفی کہ میان یکدیگر گذاشتہ اند پر داختہ اند مسمی بہ تذکرۃ حسینی توقع از مکارم اخلاق خداوندان ذوق آنست کہ اگر بر لغزشی وقوف یابند با اصلاح کوشد و جامع این مسودہ بجز کلام بزرگان نہ شنید و باللہ التوفیق“^۱

اس کتاب کو مؤلف نے شاہ شرف الدین محمود کے نام سے معنون کیا ہے۔ جیسا کہ تذکرہ نویسی در ہندوپاک میں آیا ہے:

”این کتاب را مؤلف بنام شاہ شرف الدین محمود عنوان کردہ“^۲

محتویات:

جیسا کہ ذکر ہوا تذکرہ حسینی ۵۱۳/ متقدمین و متاخرین شعراء کے احوال پر مشتمل ہے اور الفبائی ترتیب کے ساتھ ہے۔ اولاً ان کا نام یا تخلص ذکر کیا ہے اور آخر میں امیر المؤمنین حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا ذکر ہے۔ شیخ ابوالحسن خرقانی سے شروع ہو کر اور یوسفی خراسانی پر ختم ہوتا ہے۔ آغاز تذکرہ:

حصول برکت کے لئے مؤلف نے حضرت علی کرم اللہ وجہہ سے تذکرہ کا آغاز کیا ہے اور ان کی فضیلت کو بیان کرتے ہوئے ایک واقعہ رباعی کی شکل میں بیان کیا ہے۔

رباعی

وَ ذَاكَ فَيَكْ وَلَا تَشْمَعُ
وَذَلِكَ مِنْكَ وَلَا تَفْهَمُ
وَأَنْتَ الْكِتَابُ الْيَمِينُ الَّذِي
بِأَحْسَرَفِهِ مَظْهَرُ الْمَفْمُورِ
وَتَزْعُمُ أَنَّكَ جَرْمٌ صَغِيرٌ
وَفِيكَ الظُّوَى الْعَالَمُ الْاَكْبَرُ
فَلَا حَاجَتَهُ لَكَ مِنْ خَارِجٍ
وَفَكَرَكَ فَيَكْ وَتَفَكَّرَ

یہ تذکرہ شعراء کے احوال اور ان کے اشعار پر مشتمل ہے خواہ ان کا تعلق متقدمین سے ہو یا متاخرین شعراء سے اولیاء، ملوک کا بھی ذکر انھوں نے کیا ہے اور ان کے اشعار کو بھی مختصراً شامل کیا ہے۔ اکثر شعراء مثلاً حاقانی، انوری، بایزید بسطامی کے حالات کو بھی ذکر کیا ہے۔ لیکن بہت ہی مختصر کسی بھی شاعر کے مفصل حالات یا سوانح کو بیان کرنے سے گریز کیا ہے۔ اپنے ہمعصر شعراء مثلاً آرزو وغیرہ کا ذکر نہیں کیا ہے اور نہ ہی اپنے حالات کو تفصیل سے بیان کیا ہے۔

تذکرہ نویسی درہندوپاک کے حوالے سے ایک بات اور معلوم ہوتی ہے کہ انھوں نے جن کتابوں سے یا ماخذ و منابع سے اس کتاب کو ترتیب دینے میں استفادہ کیا ہے یا جن اصفیاء و ملوک کے احوال مختصراً ہی سہی بیان کیا ہے اور ان کے اشعار بھی درج کئے ہیں ان ماخذ و منابع کا ذکر بھی انھوں نے تذکرہ حسینی میں نہیں بیان کیا ہے اور نہ ہی اپنے احوال و کوائف کے متعلق روشناس کرانے کی کوشش کی ہے۔

فہرست مخطوطات:

تذکرہ حسینی کے متعدد نسخے دنیا کے مختلف لائبریری میں ملتے ہیں جو مندرجہ ذیل ہیں:

میں نے اپنے تحقیقی مقالے کی تصحیح و تدوین کے لئے خدا بخش لائبریری (پٹنہ) کے نسخے کو اساسی نسخہ بنایا ہے۔ چونکہ یہ نسخہ مکمل ہے یہ نسخہ انیسویں صدی کے نصف آخر کا ہے۔ اس کے علاوہ دو نسخے مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی میں موجود ہیں جن سے استفادہ کیا گیا ہے۔

اس کے علاوہ ایک نسخہ برٹش میوزیم (لندن) میں ہے جو دستیاب نہ ہو سکا اور ایک نسخہ پنجاب یونیورسٹی، لاہور میں ہے جو ناقص ہے۔

۱۔ مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ، حبیب گنج کلکشن مخطوطہ نمبر ۵۱/۸، اوراق ۲۵۲، سطر ۱۵، خط نستعلیق، کتابت ۱۲۱۸ھ۔

۲۔ مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ، عبدالسلام مخطوطہ نمبر ۵۸/۶۳، اوراق ۳۲۱، سطر ۱۴، خط نستعلیق۔

۳۔ خدا بخش لائبریری، پٹنہ مخطوطہ نمبر ۶۹۴، اوراق ۲۲، خط نستعلیق میں ہے یہ مخطوطہ انیسویں صدی کے نصف آخر کا ہے۔

فہرست مطبوعات:

۱۔ حسین دوست میر مؤلف تذکرہ حسینی، مطبع نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء صفات ۳۷۔

۲۔ تذکرہ حسینی مولف، میر حسین دوست سنبھلی اردو ترجمہ و ترتیب ڈاکٹر کشور جہاں زیدی،

ایم. آر. آفسیٹ پرنٹر، نئی دہلی ۲۰۰۸ء اس میں ۵۵۴ شعراء کے احوال درج ہیں۔

میر حسین دوست سنبھلی نے اپنے تذکرے میں شعراء کے علاوہ صلحاء عارفین سلاطین اور کچھ ملظوم

شخصیات کا بھی ذکر کیا ہے ان میں سے کچھ ایسی ہستیاں بھی ہیں جن کی شعر گوئی سے عموماً لوگ ناواقف ہیں

زبان سادہ، سلیس اور رواں ہے۔ القاب و آداب میں انشا پر دازی کا نمونہ قابل دید ہے۔ عموماً شعراء کے

احوال مختصر ہیں۔ چند ایسے بھی ہیں جن کے حالات قدرے تفصیل سے ہیں۔ اپنی نوعیت، جامعیت تعداد

شعراء کے اعتبار سے یہ تذکرہ بارہویں صدی ہجری کے تذکروں میں خاصہ اہمیت کا حامل ہے۔

ہندوستان کی روایت اسلوب نگارش میں حسین دوست سنبھلی کی نمائندگی

فارسی نثر اپنی جدت پسندی، شگفتگی عبارت اور شیرینیت کے اعتبار سے ایک بہت اہم اور غیر معمولی ادبی سرمایہ ہے۔ اس کی آغاز و ارتقاء کی تاریخ متعین کرنا مشکل ہے البتہ تاریخی کتب اور موصول شدہ نمونوں پر قیاس آرائی کی جاسکتی ہے اور اس حوالے سے یہ کہا جاسکتا ہے کہ تیسری صدی ہجری میں فارسی نثر نظم کے قدم سے قدم ملا کر چلنے کے نتیجے میں عہد سامانیہ کے دور حکومت میں تقریباً عروج ارتقاء منزل طے کر چکا تھا۔ اور نثر میں علم تاریخ، طب، علم نجوم، قصہ و حکایات، ہندو نصیحت، تصوف و عرفان اور دیگر مضامین و موضوعات اس کے دامن میں آچکے تھے۔ مضامین کے مختلف نوعیت نے فارسی نثر کو اعلیٰ و ارفع مقام عطا کر دیا تھا اور پھر رفتہ رفتہ وقت کے گزرنے کے ساتھ ساتھ علماء، ادباء، فضلاء نے اپنی اپنی خدمات گراں بہا سے فارسی نثر کو مزید تقویت بخشی اور جولانی طبع سے اس میں مزید اضافے کئے۔

تاریخی شواہدات کے حوالے سے سرزمین ہندوستان میں پانچویں صدی ہجری کے وسط میں لاہور جس کو محمود غزنوی اور اس کے حکمرانوں کے عہد کا فارسی مرکز قرار دیا جاتا ہے۔ شیخ ابوالحسن علی ہجویری کی مشہور تصنیف 'کشف المحجوب' سے نثری تصنیف کا پتہ چلتا ہے۔ اس سے قبل یعنی گیارہویں صدی عیسوی سے قبل کی کوئی منشور تصنیف دستیاب نہیں ہوئی ہے۔ لہذا پانچویں صدی ہجری بمطابق گیارہویں صدی عیسوی ہی فارسی نثر کے آغاز کا وقت متعین کیا جاتا ہے۔

محمود غزنوی نے متعدد بار ہندوستان پر حملہ کیا اور پھر ہندوستان کو فتح کیا۔ لیکن صرف اموال و غنیمت ہی اس کے پیش نظر رہے، غزنویوں کی علمی و ادبی سرپرستی بھی لائق داد و تحسین ہے۔ محمود غزنوی کا دور اپنے علوم

وفنون کے اعتبار سے درخشاں ترین دور تھا۔ شاہان غزنوی کی زیر سرپرستی غزنین اپنی علمی و ادبی سرگرمیوں کے بنیاد پر سمرقند و بخارا کا ہمسر بنا ہوا تھا اس کی جھلکیاں ہندوستان و پنجاب میں بھی نظر آتے ہیں۔ اور یہی وہ دور اور عہد ہے جس کے زیر نگین ہندوستان میں فارسی زبان و ادبیات کی ابتداء اور آمد تصور کی جاتی ہے۔

۱۱۸۶ھ میں معز الدین محمد غوری کو شکست دیا اور غزنویوں کے ہاتھ سے اقتدار سیاست نکل کر غوریوں کے قبضے میں آگئی اور ساتھ ہی لاہور بھی غوریوں کے اقتدار میں آگیا۔ ۱۱۹۳ء میں معز الدین محمد غوری نے پرتھوی راج کو شکست دے کر شمالی ہندوستان میں اسلام کا علم بلند کیا۔ ۱۱۹۳ء میں جنگ ترائن کے بعد محمد غوری ہندوستان کی نیابت غلام قطب الدین محمد ایک کے حوالے کر کے سفر غزنین کیلئے روانہ ہوا۔ اور راستے میں کھوکھروں کی بغاوت کے بعد شہید ہو گیا۔ سلطان محمد غوری کی شہادت کے بعد ترک امراء نے قطب الدین ایک کو ہندوستان کا بادشاہ مقرر کیا۔ چنانچہ قطب الدین ایک پہلا مسلم خود مختار بادشاہ ہوا۔ جو خاندان مملوک کا بانی تھا۔ اور اسی دور سے ہندوستان میں واقعتاً فارسی زبان و ادبیات کی تاریخ کا دور شروع ہوا۔

عربی زبان کا نہیں بلکہ منطق کا ایک قاعدہ کلیہ ہے کہ 'العالم متغیر و کل متغیر حادث فالعالم حادث' یعنی دنیا بدلنے والی ہے اور ہر بدلنے والی چیز حادث (ختم) ہو والی ہے پس دنیا بھی ختم ہونے والی ہے۔ بہر حال تغیر و تبدل دنیا و مافیہا کا مزاج ہے۔ ادب خواہ وہ کوئی بھی ہو اس کے مزاج میں تبدیلیاں رونما ہوتی ہیں، ادب صرف ایک علمی و ادبی سرمایہ ہی نہیں بلکہ مزاج انسانی کی عکاس اور آئینہ دار بھی ہے۔ درحقیقت یہاں ہمارا مقصد فارسی نثر نگاری میں عہد بعہد ترقی و عروج کو بیان کرنا ہے۔ جس کو علما نے مختلف تین انواع میں منقسم کیا ہے۔

۱- سادہ یا مرسل نثر ۲- مصنوعی یا فنی نثر ۳- موزوں نثر

اول الذکر دو اسالیب زیادہ مستعمل رہے۔ تیسرا اور آخری اسلوب عہد قدیم میں مروج تھا لیکن اس وقت بھی بہت کم استعمال کیا گیا۔

فارسی زبان و ادب کی تاریخ کا اگر غائرانہ مطالعہ کیا جائے تو تاریخی شواہدات اور معتبر اسناد کے ذریعہ یہ پتہ چلتا ہے کہ فارسی ادب اپنے ابتدائی دور میں اپنے متنوع مضامین اور عبارت آرائی دونوں اعتبار سے غیر مکلف پسندی، سادہ اور آسان و عام فہم زبان میں تھی۔ انسانی تجربات اور مشاہدات جن چیزوں کو محسوس کرتے

اس سے آسان اور عام فہم انداز میں بیان کر دیئے جاتے ہیں۔ محققین و مورخین نے اسی دور کو دور متقدمین کا نام دیا۔ بلا تفریق نثر نظم، عدم پیچیدگی، سادگی خیال و بیان اس دور کی امتیازی خصوصیت تسلیم کی جاتی ہے۔ چنانچہ چوتھی اور پانچویں صدی ہجری بمطابق دسویں اور گیارہویں صدی عیسوی میں جو نثر تصانیف و آثار وجود میں آئے ان کی زبان سادہ، سلیس اور بامحاورہ تھیں۔

رفتہ رفتہ زبان میں وسعت پیدا ہوئی، خیالات و افکار میں تبدیلیاں رونما ہوئیں موضوعات کے دائرے بھی وسیع و عریض ہوئے۔ مختلف علوم و فنون مثلاً تاریخ، سیاست، طب، ہیئت و نجوم، فقہ، طبیعیات و ریاضیات اور دیگر مضامین میں علماء، فضلا اور ادباء نے اپنی جولانی طبع دکھائی چنانچہ ان مضامین کی ادائیگی کیلئے نئے نئے الفاظ و تراکیب وجود میں آئے۔ چنانچہ فارسی زبان و ادب کا یہ دور یعنی چھٹی اور ساتویں صدی ہجری بمطابق بارہویں اور تیرہویں صدی عیسوی وسعت مضامین، پختگی زبان کے اعتبار سے تغیر و تبدل کے دائرے میں آیا۔ اسلوب نگارش بھی بدلا اور ماقبل کے بہ نسبت اس دور میں نثر میں مشکل پسندی اور پر تکلف نثر لکھی گئی۔ تکلف و تصنع کے ساتھ ساتھ نثر نگاری میں ایک جدید اسلوب کا آغاز ہوا جو پر تکلف اور مصنوعی نثر کے نام سے جانا گیا۔

چھٹی اور ساتویں صدی کے اوائل کی نثری تصانیف نہ صرف متنوع مضامین اور تعداد کے اعتبار سے بلکہ نثر نگاری کے اسلوب و طرز کے اعتبار سے بھی غیر معمولی اہمیت کی حامل ہیں۔ یہی وہ دور ہے جس میں نثر مرسل میں پختگی کے ساتھ ساتھ نثر نگاری میں تصنع کا بھی آغاز ہوا۔ وقت اور حالات کی نزاکت بھی یہی تھی چونکہ انسانی اذہان و افکار ارتقاء کی منزلیں طے کر چکا تھا۔ اس طرز نگارش کا نثری اصناف میں آجانا ایک لازمی امر بھی تھا۔ چونکہ مضامین میں تنوع اور الفاظ و تراکیب کی بہتات تھی چنانچہ سادگی اور بے تکلفی کی جگہ نثر میں پیچیدگی خیالات، طول کلام، صنائع و بدائع و نئے لے لی۔ جو کسی ایک موضوع کے لئے خاص نہیں تھا بلکہ ہر قسم کے موضوعات مثلاً اخلاقیات، حکایات و قصص، مکاتیب و تصوفات اور یہی نہیں بلکہ تواریخ جو ایسا موضوع ہے جس میں صرف عرض مطلب کا بیان کر دینا کافی ہوتا ہے۔ مصنوعی اور پر تکلف نثر کی کوئی ضرورت نہیں ہوتی ہے۔ اور حد تو یہ ہے کہ سادہ لکھنے والے بھی اپنی عبارتوں کو عبارت آرائی سے مزین کرنے لگے۔ چنانچہ یہ کہا جاسکتا ہے کہ دور متوسطین جس میں ایک طرف مرصع، مزین اور بلند آہنگ اسلوب نگارش ملتی ہے۔ تو دوسری

طرف سادہ، اور عبارت آرائی سے منزہ عبارتوں والی تصنیفات بھی نظر آتی ہیں اس بات کا اندازہ کہ دونوں طرز تحریریں موجود تھیں اس کی مثال ایک طرف سادہ، فصیح، شگفتہ عبارتوں سے مزین نثر میں لکھی گئی۔ چہار مقالہ، کلیدہ و دمنہ اور گلستان جیسی تصنیفات ملتی ہیں تو دوسری طرف مقامات حمیدی، ذخیرہ خوارزم شاہی، اور تاریخ و صاف جیسی مرصع اور بلیغ طرز تحریر کی حامل کتابیں بھی نظر آتی ہیں۔

بارہویں صدی ہجری اپنی تصنیفات کی بنیاد پر فارسی زبان کی ترقی کا عہد زریں کہا جاتا ہے۔ اس میں یعنی اٹھارہویں صدی عیسوی میں فارسی زبان میں نثری اصناف نے حیرت انگیز ترقی کی، کئی نثر ادب وجود میں آئے اور ایسے عظیم کارنامے وجود میں آئے جس نے اہل زبان کو بھی انگشت بدنداں کر دیا۔

اس دور میں اسلوب نگارش میں تقریباً دونوں طرز نگارش ملتی ہے۔ سہل، سادہ اور عام فہم زبان بھی استعمال کیا گیا اور تصنع و پر تکلف عبارتیں بھی لکھی گئی۔ بیشتر رواج مرصع اور پر تکلف نثر نگاری کا طرز بروئے کار لایا جاتا تھا نصاب تعلیم کی کتابیں بیشتر متاخرین کے آثار و تالیفات اشکال و اغلاف تر صیح و تعقید لفظی و معنوی وغیرہ بڑی ہوئے تھے۔

میر حسین دوست سنبھلی اٹھارہویں صدی عیسوی کے معروف علماء فضلاء میں شمار کئے جاتے ہیں، وہ سنبھل کے پہلے تذکرہ نگار بھی ہیں اور اردو، فارسی کے شاعر بھی ان کے زمانے میں انھیں افضل العلماء، مورخ بے عدیل، ماہر علوم خفی و جلی جیسے خطابات سے نوازا گیا۔ مگر افسوس اس بات کا یہ ہے کہ نہ تو ان کی حیات و خدمات پر اہم کام ہوا اور نہ ہی ان کے حالات و کوائف پر کما حقہ سعی کی گئی تاکہ ان کے کارناموں کو اجاگر کیا جاسکے۔ قدیم تذکروں کے حوالے سے بہت مختصر حالات ان کے ملتے ہیں۔ اور خود انھوں نے بھی تذکرے میں اپنے حالات بہت اختصار کے ساتھ بیان کئے ہیں۔

حسین دوست سنبھلی کی طرز نگارش کی بہت تفصیلات نہیں ملتی اور نہ ہی اس موضوع پر کوئی خاص مواد ملتا ہے ان کی چند کتابیں جن میں سے کچھ ناپید ہے ان کو ہی پڑھ کر ج معلومات فراہم ہوتے ہیں اس کو بیان کرنے کی کوشش کی جا رہی ہے۔

حسین دوست سنبھلی کے عہد میں دونوں طرح کی طرز نگارش کا رواج تھا۔ عام طور سے سادہ اور سلیس زبان کا استعمال ہوتا تھا لیکن بسا اوقات اپنی علمیت کو بروئے کار لاتے ہوئے عربی اور فارسی تراکیب کا بھی

استعمال ہوتا تھا۔ حسین دوست سنبھلی کی طرز نگارش بھی سادہ اور سلیس تھی عام فہم زبان لکھتے تھے۔ جو اس زمانے میں رائج تھی، لیکن آپ نے اپنی کتاب تشریح نادر میں مشکل زبان کا استعمال کیا ہے۔ جس کی وجہ یہ معلوم پڑتا ہے کہ اس کتاب کا موضوع گرامر اور عروض و قوافی ہے جس کا آسان زبان میں لکھنا مشکل ہے اور حقیقت یہ ہے کہ اس فن سے ناواقفیت نے مشکل پسندی کی طرف مائل کر دیا ہے۔ ان کی دوسری کتاب، ’تیور نامہ ہاشمی‘ (منظوم) جس کا انھوں نے فارسی زبان میں منشور ترجمہ کیا ہے یہ کتاب دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکی اور اب ناپید ہے۔ ان کی سب سے اہم اور مشہور کتاب جس نے ان کو شہرہ آفاق کی بلندیوں پر پہنچایا وہ تذکرہ حسینی ہے۔ عام طور پر اس کتاب کی زبان سادہ اور روان ہے لیکن کہیں کہیں کسی شاعر کے تذکرے میں مشکل الفاظ بھی استعمال کئے ہیں جس کی وجہ سے عبارت سخت اور دقیق ہو گئی ہے۔

حسین سنبھلی کی زبان کی سادگی اور سلاست زبان کا اندازہ مندرجہ ذیل عبارت سے لگایا جاسکتا ہے۔ جو انھوں نے شیخ احمد غزالی کے ذیل میں لکھا ہے:

”آھوی مرغزار صاحب کمال شیخ احمد غزالی قدس سرہ ذات کرامت صفاتش از حرکت اصفہان بودہ است و نسبت ارادت شیخ ابو بکر نساج علیہ الرحمة درست نمودہ از جملہ کراماتش اینست کہ روز شخصی آمدہ از احوال برادرش حجة الاسلام محمد غزالی پرسید رحمة اللہ علیہ فرمود کہ وی در خون است سائل وی را طلب کرد و بمسجد دریافت از قول شیخ احمد تعجب کرد و قصہ بحجت الاسلام باز نمود او گفت راست گفته است کہ من در مسئلہ مستحاضہ فکر میکردم القصہ شیخ در سال پانصد و ہفت رحلت نمود و سر بلدہ طیبہ قزوین بر آسودہ“^۱

اس کے علاوہ تذکرہ حسینی میں دوسرے مختلف شعراء کا بھی ذکر کیا ہے جو عبارت آرائی سے منزہ اور دلچسپی سے خالی نہیں ہے۔ مثلاً

”شہر یار سپند شاہ کبود حایر بادشاہ والا جاہی و بجای بسیاری نوازشات فرمودہ چون سلطان نکس کسی را بقتلش تعین نمودہ آن شخص وی را زندہ پیش بادشاہ پرد روزی کہ سلطان جشن عظیم

تقابل تعداد شعرا

ذیل میں تذکرہ حسینی میں مذکور شعرا کی تعداد کا مقابل دیگر تذکروں میں مذکور شدہ شعرا کی تعداد سے کیا گیا ہے۔ تذکرہ حسینی فارسی شعرا کا ایک اہم تذکرہ ہے جس میں تقریباً ۵۱۳ شعرا کے احوال اور نمونہ کلام پر مشتمل ہے۔ جیسا کہ قبل ذکر ہو چکا ہے تذکرہ نویسی کی ابتدا ہندوستان میں ہوئی اور فارسی کا اولین تذکرہ لباب الالباب تالیف محمد عوفی میں وجود میں آیا۔ اس کے بعد تقریباً ہر دور میں کثیر تعداد میں فارسی تذکرے لکھے گئے۔ یہ تذکرے کبھی تو شعرا کے احوال اور کبھی صوفیا، علماء، فضلا اور ادبا کے احوال پر مشتمل ہوتے تھے۔ جہاں تک تذکرہ حسینی کی اہمیت کا سوال ہے تو یہ اس امر سے ثابت ہے کہ اس میں شعرا، صوفیا اور بزرگان دین کے احوال اور ان سے متعلق واقعات درج ہیں۔ تذکرہ حسینی کیفیت اور کمیت دونوں لحاظ سے اس عہد میں تالیف ہونے والے دیگر تذکروں، مثلاً مقالات الشعرا، سروآزاد، مجمع النفائس وغیرہ سے زیادہ اہم ہے۔ یہاں ہم دو طریقہ سے اس کی اہمیت کو واضح کرنے کی کوشش کریں گے۔ ایک تو تذکرہ حسینی میں ذکر ہونے والے شعرا کی تعداد اور دوسرے تراجم احوال کی تفصیلات کی رو سے۔

ذیل میں ان اہم شعرا کی فہرست دی جاتی ہے جن کا ذکر تذکرہ حسینی میں آیا ہے لیکن اس عہد میں لکھے گئے دوسرے تذکرہ مقالات الشعرا میں نہیں ہے۔ اس سے اس تذکرہ کی اہمیت و افادیت پر روشنی پڑتی ہے:

مقالات الشعرا:

۱- امیر علیہ السلام	۲- ابوسعید ابوالخیر	۳- آصفی شیرازی	۴- اصیلی مشہدی
۵- ملا انظہری	۶- خواجہ ابوالوفا	۷- حکیم ابوطالب	۸- آغا تقی
۹- ابلی شیرازی	۱۰- افضل الدین کاشی	۱۱- محمد ناصر افغانی	۱۲- احمد جام
۱۳- امانت راءے	۱۴- امان اللہ قہستانی	۱۵- شیخ جلال الدین آذری	۱۶- قزلباش خان امید
۱۷- جلال اسیر	۱۸- انوری	۱۹- ابوالقاسم بابر	۲۰- رفیع خان باذل
۲۱- بدر الدین چاچ	۲۲- عبدالسلام بیامی	۲۳- بیرم خان	۲۴- بیدل
۲۵- حکیم پرتوی	۲۶- مرزا تقی	۲۷- ملا علی تجلی	۲۸- تعظیما فی
۲۹- حکیم ثنائی مشہدی	۳۰- جلال الدین رومی	۳۱- عبدالرحمن جامی	۳۲- جانی
۳۳- نور الدین جہانگیر	۳۴- جمالی کنبو	۳۵- جنونی قندھاری	۳۶- ملا حمیدی
۳۷- حیدر صفہانی	۳۸- ملا حیران	۳۹- حزین	۴۰- حضوری قتی

- ۴۱- قاسم بیگ حالتی ۴۲- حسن ۴۳- حسینی صراف ۴۴- مولانا خاکی
- ۴۵- امیر خسرو دهلوی ۴۶- مولانا خاکسار لاری ۴۷- خاقانی ۴۸- خاوری سمرقندی
- ۴۹- خضری لاری ۵۰- مولانا خلدی ۵۱- امیر محمد یوسف خلقي ۵۲- حکیم عمر خیام
- ۵۳- میر محمد حسن خالص ۵۴- شیخ شاه دباغی ۵۵- مولانا دیری ۵۶- راءے سرب سنگھ دیوانہ
- ۵۷- محمد فقیہ دردمند ۵۸- مولانا درویش ۵۹- محمد امین ذوقی ۶۰- مولانا رھائی
- ۶۱- شیخ روز بھان ۶۲- میر راسخ ۶۳- محمد رافع ۶۴- محمد ارشد رسائی
- ۶۵- رشکی ہمدانی ۶۶- رودکی ۶۷- مولانا رشید الدین ۶۸- رونقی ہمدانی
- ۶۹- رضی اصفھانی ۷۰- ریاضی سمرقندی ۷۱- ملا زالی ۷۲- مرزا قاسم زاہد
- ۷۳- ملازیبائی ۷۴- سعد الدین ۷۵- سیف الدین ۷۶- سالک
- ۷۷- سام مرزا بن شاہ اسمعیل ۷۸- ملا سامی ۷۹- میر ہاشم سنج ۸۰- سراجی
- ۸۱- سھلی ۸۲- حکیم سعیدای سرمد ۸۳- میر سیفی ۸۴- سعدی شیرازی
- ۸۵- حکیم سنائی ۸۶- شرف بوعلی قلندر ۸۷- مولانا شرف الدین ۸۸- امیر شریفی
- ۸۹- شعیب جوشقانی ۹۰- حکیم شفقائی ۹۱- شکونی جربادقانی ۹۲- ملا شبستری قزوینی
- ۹۳- شکوہی ہمدانی ۹۴- شمش بدخشانی ۹۵- شوکت بخاری ۹۶- ملا شوکتی
- ۹۷- حکیم شہاب الدین ۹۸- مولانا شہیدی ۹۹- شہرت شیرازی ۱۰۰- حسن بیگ شالمو
- ۱۰۱- شاہ غریب ۱۰۲- شاہ کبود ۱۰۳- امیر شاہی سبز واری ۱۰۴- مولانا شبلی
- ۱۰۵- مولانا صادقی ۱۰۶- مولانا صالحی ۱۰۷- صانعی ۱۰۸- صائب تبریزی
- ۱۰۹- صبحی ۱۱۰- صبری ۱۱۱- صبوری ۱۱۲- صحنی
- ۱۱۳- صرفی ۱۱۴- صفی الدین ۱۱۵- صیدی ۱۱۶- ضعیفی
- ۱۱۷- ضمیری اصفھانی ۱۱۸- ضیاء الدین ۱۱۹- ضیائی ۱۲۰- طغری
- ۱۲۱- طوی ۱۲۲- طوفی تبریزی ۱۲۳- طہماسپ ۱۲۴- طالب
- ۱۲۵- طاہری ۱۲۶- طاہر ۱۲۷- ظہیر الدین ۱۲۸- ظہوری
- ۱۲۹- عادلی ۱۳۰- عازی ۱۳۱- عالمگیر ۱۳۲- عالمی ۱۳۳- عالمی ۱۳۴- عبدالحق

۱۳۵-عبرت	۱۳۶-عبید	۱۳۷-عراقی	۱۳۸-عرفی	۱۳۹-عزت	۱۴۰-عزیزی
۱۴۱-عشقی	۱۴۲-عماد	۱۴۳-عماد الدین	۱۴۴-عنایت	۱۴۵-عنوان	۱۴۶-عہدی
۱۴۷-عیالی	۱۴۸-عین القصات	۱۴۹-غباری	۱۵۰-غزالی	۱۵۱-فیضان	۱۵۲-فوجی
۱۵۳-فغانی	۱۵۴-فطرت	۱۵۵-فغفور	۱۵۶-فیروز	۱۵۷-فیضی	۱۵۸-فارغی
۱۵۹-فیضی	۱۶۰-فریدون	۱۶۱-فسونی	۱۶۲-فرید الدین	۱۶۳-فرخ	۱۶۴-فاطمہ
۱۶۵-فروغی	۱۶۶-فائض	۱۶۷-قاسم	۱۶۸-قاسم خان	۱۶۹-قاسمی	۱۷۰-قائمی
۱۷۱-قانونی	۱۷۲-قلی	۱۷۳-قوسی	۱۷۴-قیدی	۱۷۵-قبول	۱۷۶-قبولی
۱۷۷-قدسی	۱۷۸-قدیمی	۱۷۹-قسمت	۱۸۰-لسانی	۱۸۱-کرک	۱۸۲-کاجی
۱۸۳-کاسب	۱۹۰-کاہی	۱۹۱-کوکبی	۱۹۲-کلیم	۱۹۳-کمالی	۱۹۴-کاشف
۱۹۵-کاشفی	۱۹۶-کافی	۱۹۷-گلشن	۱۹۸-گیسودراز	۱۹۹-لائق	۲۰۰-مجیدانی
۲۰۱-مجد الدین	۲۰۲-مجیر	۲۰۳-مختشم	۲۰۴-محمد بیگ	۲۰۵-محمد غزالی	۲۰۶-مہری
۲۰۷-مہمی	۲۰۸-مخفی	۲۰۹-مختاری	۲۱۰-مخلص	۲۱۱-مدہوش	۲۱۲-مجنون
۲۱۳-مولانا زاہد	۲۱۴-مرزا طہرائی	۲۱۵-میر جملہ	۲۱۶-مسبب	۲۱۷-میر حاج	۲۱۸-مشفق
۲۱۹-میرزا	۲۲۰-مبرم	۲۲۱-مسلمی	۲۲۲-میجا	۲۲۳-میج	۲۲۴-مرزا ملک
مشہدی	۲۲۵-منیر	۲۲۶-مغربی	۲۲۷-معین الدین	۲۲۸-ملک قتی	۲۲۹-مقلسی
۲۳۰-مظہر	۲۳۱-نادم لاجپانی	۲۳۲-نکبت برہانپوری	۲۳۳-نکبت	۲۳۴-نویدی	۲۳۵-نویدی
۲۳۶-نہانی	۲۳۷-نیرنگ	۲۳۸-واحد واصل	۲۳۹-واعظ	۲۴۰-والی	۲۴۱-ولی
۲۴۲-والہی	۲۴۳-والہی	۲۴۴-وامق	۲۴۵-واہب	۲۴۶-وحدت	۲۴۷-وحشی
۲۴۸-وحید	۲۴۹-ہوائی	۲۵۰-ہاتھی	۲۵۱-لامع	۲۵۲-ہاشم	۲۵۳-ہاشمی
۲۵۴-ہجری	۲۵۵-ہدایت	۲۵۶-ہلالی	۲۵۷-ہلالی	۲۵۸-ہمایوں	۲۵۹-یوسفی
۲۶۰-یقینی	۲۶۱-یحییٰ	۲۶۲-یمانی	غیرہ		

اس عہد میں تالیف ہونے والے ایک اور تذکرہ 'سرو آزاد' ہے جو غلام علی آزاد بلگرامی کی ایک اہم تالیف

۵۶- بصیر	۷۹- ثنائی	۱۰۱- حسن
۵۷- بعالی	۸۰- جلال الدین	۱۰۲- حسن
۵۸- بنائی	۸۱- جلال الدین	۱۰۳- حسین
۵۹- بہاء الدین	۸۲- جار بردی	۱۰۴- حسین
۶۰- بہاء الدین	۸۳- جامی	۱۰۵- حسینی
۶۱- بہشتی	۸۴- جانی	۱۰۶- حسینی
۶۲- بیابان	۸۵- جبلی	۱۰۷- حسینی (میر حسین دوست)
۶۳- بخود	۸۶- جرأت	۱۰۸- حشمت
۶۴- بیدل	۸۷- جعفر	۱۰۹- حضری
۶۵- بیدل	۸۸- جعفر	۱۱۰- حضوری
۶۶- بیرم خان	۸۹- جمالی	۱۱۱- حاصلی
۶۷- پرتوی	۹۰- جنونی	۱۱۲- حافظ
۶۸- پہلوان	۹۱- جہانگیر	۱۱۳- حافظ
۶۹- پیام	۹۲- حمید الدین	۱۱۴- حالتی
۷۰- پیامی	۹۳- حمیدی	۱۱۵- حقیر
۷۱- تقی	۹۴- حبیب	۱۱۶- حقیقی
۷۲- تقی	۹۵- خٹائی	۱۱۷- حرمان
۷۳- تعظیماً	۹۶- حجت	۱۱۸- حیدر
۷۴- تنہا	۹۷- حسانی	۱۱۹- حیران
۷۵- توفیق	۹۸- حسن	۱۲۰- حیرتی
۷۶- تولی	۹۹- حسن	۱۲۱- خسرو
۷۷- ثانی	۱۰۰- حسن	۱۲۲- خسرو
۱۲۳- خاکسار	۱۴۶- دیوانہ	۱۶۹- رونق

۱۲۴- خاکی	۱۴۷- دیری	۱۷۰- رونقی
۱۲۵- خاقانی	۱۴۸- ذوقی	۱۷۱- رهایی
۱۲۶- خاوری	۱۴۹- ذوقی	۱۷۲- رهبری
۱۲۷- خضری	۱۵۰- روزبهان	۱۷۳- ریاضی
۱۲۸- خلدی	۱۵۱- رازی	۱۷۴- زجری
۱۲۹- خلقی	۱۵۲- رافع	۱۷۵- زالی
۱۳۰- خلیق	۱۵۳- رانع	۱۷۶- زاهد
۱۳۱- خلیل	۱۵۴- راهب	۱۷۷- زبان
۱۳۲- خواجه	۱۵۵- رحیم	۱۷۸- زیری
۱۳۳- خیال	۱۵۶- رسا	۱۷۹- زیبایی
۱۳۴- خیال	۱۵۷- رسائی	۱۸۰- زیرک
۱۳۵- خیام	۱۵۸- رشکی	۱۸۱- سعدالدین
۱۳۶- دباغی	۱۵۹- رشید	۱۸۲- سیف‌الدین
۱۳۷- داراب	۱۶۰- رضا	۱۸۳- سام
۱۳۸- دانا	۱۶۱- رضائی	۱۸۴- سامی
۱۳۹- درد	۱۶۲- رضائی	۱۸۵- سامی
۱۴۰- درویش	۱۶۳- رضوان	۱۸۶- ستار
۱۴۱- درویش	۱۶۴- رفیقی	۱۸۷- سجاد
۱۴۲- دری	۱۶۵- رفیقی	۱۸۸- سحر
۱۴۳- دست	۱۶۶- روحانی	۱۸۹- سراجی
۱۴۴- دوستان	۱۶۷- رودکی	۱۹۰- سرمد
۱۴۵- دولت	۱۶۸- روشن	۱۹۱- سعد
۱۹۲- سعدی	۲۱۵- صبری	۲۳۸- طاهری

۱۹۳- محمد سعید	۲۱۶- صبحی	۲۳۹- طاہری
۱۹۴- سعید	۲۱۷- صحیفی	۲۴۰- طاہری
۱۹۵- سگ	۲۱۸- صحیفی	۲۴۱- طبیعت
۱۹۶- سلجوق	۲۱۹- صدرالدین	۲۴۲- طوفی
۱۹۷- سلطان	۲۲۰- صدیقی	۲۴۳- طوسی
۱۹۸- سلطان	۲۲۱- صرفی	۲۴۴- طہماسپ
۱۹۹- سلیمان	۲۲۲- صفائی	۲۴۵- ظہیرالدین
۲۰۰- سلیمان	۲۲۳- صفی	۲۴۶- ظہوری
۲۰۱- سنائی	۲۲۴- صفی الدین	۲۴۷- عادلی
۲۰۲- سنائی	۲۲۵- صوفی	۲۴۸- عازی
۲۰۳- سوزی	۲۲۶- ضعیفی	۲۴۹- عالم
۲۰۴- سہلی	۲۲۷- ضمیری	۲۵۰- عالمگیر
۲۰۵- شہاب الدین	۲۲۸- ضیاء الدین	۲۵۱- عالمی
۲۰۶- شہاب الدین	۲۲۹- ضیاء الدین	۲۵۲- عالمی
۲۰۷- شہید	۲۳۰- ضیفی	۲۵۳- عالی
۲۰۸- شہیدی	۲۳۱- ضیائی	۲۵۴- عبداللہ
۲۰۹- صاحب	۲۳۲- ضیائی	۲۵۵- عبد الجلیل
۲۱۰- صادق	۲۳۳- ضیائی	۲۵۶- عبدالحق
۲۱۱- صادقی	۲۳۴- طالب	۲۵۷- عبرت
۲۱۲- صالح	۲۳۵- طالب آملی	۲۵۸- عبید
۲۱۳- صالحی	۲۳۶- طاہر	۲۵۹- عراقی
۲۱۴- صانعی	۲۳۷- طاہر	۲۶۰- عرفی
۲۶۱- عزت	۲۸۴- فاطمہ	۳۰۷- قابل

۲۶۲- عزیز	۲۸۵- فابی	۳۰۸- قادری
۲۶۳- عشقی	۲۸۶- فائض	۳۰۹- قاضی
۲۶۴- عطار	۲۸۷- فائض	۳۱۰- قاسم
۲۶۵- علاءالدین	۲۸۸- فرائی	۳۱۱- قاسم
۲۶۶- عماد	۲۸۹- فرد	۳۱۲- قاسم خان
۲۶۷- عمادالدین	۲۹۰- فردوسی	۳۱۳- قاسمی
۲۶۸- عنایت	۲۹۱- فرخ	۳۱۴- قاسمی
۲۶۹- عنوان	۲۹۲- فرخ	۳۱۵- قاضی
۲۷۰- عہدی	۲۹۳- فروغی	۳۱۶- قانونی
۲۷۱- عہدی	۲۹۴- فروغی	۳۱۷- قبولی
۲۷۲- عیالی	۲۹۵- فرید	۳۱۸- قدسی
۲۷۳- عین القصات	۲۹۶- فریدالدین	۳۱۹- قدیمی
۲۷۴- غالب	۲۹۷- فریدون	۳۲۰- قسمت
۲۷۵- غباری	۲۹۸- فضلی	۳۲۱- قفلی
۲۷۶- غباری	۲۹۹- فضلی	۳۲۲- قلی
۲۷۷- غروری	۳۰۰- فطرت	۳۲۳- قوسی
۲۷۸- غزالی	۳۰۱- فغانی	۳۲۴- قیدی
۲۷۹- غزالی	۳۰۲- فوجی	۳۲۵- کرک
۲۸۰- غضنفر	۳۰۳- فیروز	۳۲۶- کاتبی
۲۸۱- غماز	۳۰۴- فیضان	۳۲۷- کاتبی
۲۸۲- غنیمت	۳۰۵- فیضی	۳۲۸- کاسب
۲۸۳- فارغی	۳۰۶- قطب الدین	۳۲۹- کاشف
۳۳۰- کاشفی	۳۵۳- مجدالدین	۳۷۶- مشہور

۳۳۱- کافی	۳۵۴- مجنون	۳۷۷- مطلعی
۳۳۲- کاکائی	۳۵۵- مجیدائی	۳۷۸- معین الدین
۳۳۳- کاهی	۳۵۶- مجیر	۳۷۹- معنی
۳۳۴- کاهی	۳۵۷- مختشم	۳۸۰- مغربی
۳۳۵- کبری	۳۵۸- محترم	۳۸۱- مفلسی
۳۳۶- کلان	۳۵۹- محمد	۳۸۲- مقیم
۳۳۷- کمال	۳۶۰- محمد بیگ	۳۸۳- ملک
۳۳۸- کمال الدین	۳۶۱- محمد غزالی	۳۸۴- ملا اصفہانی
۳۳۹- کمالی	۳۶۲- محمود	۳۸۵- منصف
۳۴۰- کوبکی	۳۶۳- محسن	۳۸۶- منعم
۳۴۱- گیسودراز	۳۶۴- مہری	۳۸۷- منعم
۳۴۲- لدنی	۳۶۵- مہمی	۳۸۸- مولانا زاہد
۳۴۳- لطفی	۳۶۶- مختاری	۳۸۹- میر
۳۴۴- لسانی	۳۶۷- مخفی	۳۹۰- میر جملہ
۳۴۵- محی الدین	۳۶۸- مدہوش	۳۹۱- میر حاج
۳۴۶- مانکی	۳۶۹- مراد	۳۹۲- میرزا
۳۴۷- مناسب	۳۷۰- مرزا طہرانی	۳۹۳- مبرم
۳۴۸- محقق	۳۷۱- مسبب	۳۹۴- نظام الدین
۳۴۹- مجاور	۳۷۲- مستقبی	۳۹۵- ناجی
۳۵۰- مجتہائی	۳۷۳- مستری	۳۹۶- نادم
۳۵۱- متھی	۳۷۴- مسلمی	۳۹۷- نادم
۳۵۲- مجد الدین	۳۷۵- مسیحا	۳۹۸- نامی
۳۹۹- نامی	۴۲۲- واحد	۴۴۵- ہوائی

۴۰۰ - ثارکی	۴۲۳ - واصل	۴۴۶ - لاادری
۴۰۱ - نجابت	۴۲۴ - والی	۴۴۷ - لامح
۴۰۲ - نجف	۴۲۵ - والد	۴۴۸ - لائق
۴۰۳ - نجم الدین	۴۲۶ - والهی	۴۴۹ - لائق
۴۰۴ - نجم الدین	۴۲۷ - والهی	۴۵۰ - یاری
۴۰۵ - نجیب ندیم	۴۲۸ - وامق	۴۵۱ - یقینی
۴۰۶ - نسائی	۴۲۹ - واهب	۴۵۲ - یقینی
۴۰۷ - نسبت	۴۳۰ - وحدت	۴۵۳ - یمانی
۴۰۸ - نسبتی	۴۳۱ - وحشت	۴۵۴ - یوسفی
۴۰۹ - نخشی	۴۳۲ - وحشی	
۴۱۰ - نرگسی	۴۳۳ - ولی	
۴۱۱ - نظام	۴۳۴ - ولی	
۴۱۲ - نظام الدین	۴۳۵ - ہاشمی	
۴۱۳ - نظیری	۴۳۶ - ہاشم	
۴۱۴ - نعت	۴۳۷ - ہاشم	
۴۱۵ - نقلی	۴۳۸ - ہاشمی	
۴۱۶ - نکبت	۴۳۹ - ہجری	
۴۱۷ - نور اللہ	۴۴۰ - ہدایت	
۴۱۸ - نویدی	۴۴۱ - ہلالی	
۴۱۹ - نویدی	۴۴۲ - ہلالی	
۴۲۰ - نہانی	۴۴۳ - ہمایوں	
۴۲۱ - نیرنگ	۴۴۴ - ہمتی	

ذیل میں تذکرہ حسینی اور مجمع النفائس، مقالات اشعرا، سفینہ خوشگو سے اقتباس نقل کئے جاتے ہیں اور اس کی اطلاعات کا تذکرہ حسینی سے مقایسہ کیا جاتا ہے تاکہ اس کی اہمیت و افادیت دیگر تذکروں کے مقابلہ واضح ہو جاسکے۔ مثلاً مرزا فضل سرخوش کے متعلق تذکرہ حسینی اور مجمع النفائس میں یہ اطلاعات دستیاب ہیں۔

تذکرہ حسینی

مجمع النفائس

شیخ احمد غزالی برادر بزرگ حجت الاسلام محمد غزالی است، صاحب لوا مع کہ لمعات شیخ فخرالدین، عراقی پرتوی از آن است تعداد کمال آتش پیران از احصای قلم و زبان است از وست:

ہموارہ تو دل ربودہ ای معذوری
غم هیچ نیازمودہ ای معذوری
من بی تو ہزار شب بخون در بودم
تو بی تو شی نبودہ ای معذوری

غزال مرغزار صاحب کمالی شیخ احمد غزالی قدس سرہ ذات کرامت صفاتش از جرگہ اصفیا بودہ و نسبت ارادت بشیخ ابوبکر نساج علیہ الرحمہ درست نمودہ از جملہ کراماتش این است کہ روزی شخصی آمد و از احوال برادرش حجت الاسلام امام محمد غزالی قدس سرہ پرسید گفت وی در خونست سایل ویرا طلب کرد و بمسجد دریافت از قول شیخ احمد تعجب کرد و قصہ با حجت الاسلام باز نمود گفت راست گفته کہ من در مسئلہ از مسایل مستحاضہ فکرمی کردم القصہ شیخ در سال پانصد و ہفت رحلت فرمودہ و در بلدہ طیبہ قزوین آسودہ از وست:

رویم چو پدید زرد آن سبز نگار
گفتا کہ دگر بوصلم امید مدار
زیرا کہ تو ضد من شدی در دیدار

تو رنگ خزان داری و من رنگ بہار
مرزا محمد فضل سرخوش:

تذکرہ حسینی

مجمع النفائس

مرزا محمد افضل سرخوش پسر دوم محمد زاهد میر
سامان عبداللہ خان است او در سال
۱۰۴۹-۵۰ بدینا آمد او اکل پیش منعم
حکاک مشق سخن می کرد بعد از ان
بخدمت ماهر پیوست دار سال ۱۱۲۸
وفات یافت۔

میکش مصطفیٰ افکار بیغش محمد افضل سرخوش از شاعران نیکو دستگاه
بوده و منصبداران عالمگیر بادشاہ مدتی در طلب دنیا دویده اما بخت
مساعده نگردیده مدح اکثری از عمدها نموده لیکن هیچکس بصله
شایانش سرافراز نفرموده و بر شعری خوش نصیب حسرتها خورده
بعضی از اغنیاراجا کرده چنانچه درین باب گفته:

جز بجا کلک سزاوار نیست مار که زهرش نبود مار نیست
چون تعریف حسانه همت خان نمود که این دو بیت از آن است:
سرا نکشش بجز از یک اشارت دهد سرمایہ دریا بغارت
بدر کی همتش دستی رساند کہ آب بستہ ناپاک داند

اس طرح بہت سے ایسے معروف و غیر معروف شعرا، صوفیا و فضلا ہیں جن کے متعلق تذکرہ حسینی میں مفصل
اطلاعات ملتی ہیں مثلاً بایزید بسطامی، شیخ ابوالحسن خرقانی، شیخ ابوسعید ابوالخیر، میر عبد الجلیل بلگرامی فقیر اللہ آفرین وغیرہ
لیکن اسی عہد میں تالیف ہونے والے دیگر تذکروں میں وہ اطلاعات ندرد ہیں۔

مختصر یہ کہ تذکرہ حسینی اس عہد میں تالیف ہونے والا ایک اہم تذکرہ ہے اور اس کی اہمیت اور افادیت مسلم

نشانهای اختصاری

- خ- خدا بخش لائبریری، پٹنه
- ح- مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ، حبیب گنج کلکشن
- س- مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ، عبدالسلام کلکشن
- چ- شائع شده، نولکشور، لکھنو

متن

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد ا بی قیاس و سپاس محمدت اساس جناب صانعی را سزااست که
نمونه نثر و نظم رباعی ارکان عالم امکان را بقلم ابداع بر مطالع صفحات ایام و
سی نگاشته سر لوح آنرا بطراز نعت حضرت سید الانبیا محمد مصطفی صلی الله
یه وآله و اصحابه آراست و شبستان غزل کون و مکان را پرتو وجود فایض الوجود
نرات اثنا عشر سلام الله علیهم الی یوم المحشر منور ساخت و علم ترکیب
م دین ستین را بقصیده اشخاص اولیا بکمال اعتلا افراخت و ترجیع مثنوی ذکور و
ث آفرینش را بدیوان نصف نشتان سلاطین باز داشت و شخص عالم معنی را
مان تلامیذ الرحمن خلعت الفاظ در بر کرده و تاج افتخار بر سر گذاشت:

بحان من تحیر فی ذاته سواه فهم و خرد بکنه کمالش نبرد راه
ما قیاس ساحت قدسش بود چنانکه موری کند مساحت گردون ز قعر چاه
بعد مسود این اوراق حسین دوست سنبهلی که از مسقط الراس بر سبیل
حصیل علم بدار الخلافه شاهجهان آباد شد و عمری در اکتساب علوم ادبیه
برده سواد از بیاض فرق کرده لیل و نهار بخرمی تمام و سیر دواوین شعرای انام
رسی برده در فن شعر مهارتی بهم رسید یاران جانی و دوستان روحانی باعث
ند بر جمع اشعار نو و کهن بنا بر آن تذکره للاحباب انگشت قبول بر چشم
اشت مجملی از احوال و اشعار اولیای با صفا و ملوک و فضلا و شعرا بتخصیص

لطایفی که میان یکدیگر گذشته مجمعی مختصر پرداخته آمد مسمی بتذکره حسینی توقع از مکارم اخلاق خداوندان ذوق آنکه اگر بر لغزشی وقوف یابند باصلاح کوشند و جامع این مسوده را بجز ناقل کلام بزرگان نبینند و بالله التوفیق.

حروف الالف:

مهر منیر فلک الوهیت و ماه منور آسمان احدیت امام الاولیا سیدالاصفیا
باب مدینه علم حریم، کعبه حلم، رفیق احمد مصطفی، وصی محمد مجتبی،
صاحب ذوالفقار، حیدر کرار، سراپا شرف، شاه نجف، عجایب مظهر، ساقی کوثر،
حلال مشکلات کونین، قبله مرادات دارین، محیط موج کرامت و سخاوت، بحر
زخار فراست و شجاعت، والی واصلان والا مناقب، حضرت امیر المومنین علی
اسد الله الغالب، صلوة الله و سلامه علیه، مرتضی لقب، آن فرزند حقیقی عم
حضرت رسالت پناه است و ابوالحسن کنیت، نام فیض التزام والد این جناب
ولایت مآب ابی طالب است بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف. ولادت آن
ذات ملایک صفات دهم ماه رجب روز جمعه^۱ بعد سی سال از عام الفیل در حرم
کعبه اتفاق افتاده و هزاران ابواب سعادت و فتوح بر روی چار دانگ عالم کشاده،
تحریر کشف و کرامات و ترسیم خرق عادات آنحضرت را اگر طبقات زمین و آسمان
صفحه بشود و بحور مداد و اشجار خامه و^۲ ملایک جن و انس کاتب از عهده
عشر^۳ عشیران بیرون نمی توانند آمد. کاتب السطور از دفاتر مناقب آن ولی خدا
حرفی و از صحایف مدارج آن پرده نشین سرا پرده کبریا لفظی انگارد تا کحل الجواهر
باصره ایمان و دیده ایقان خوانندگان گردد.

۲. س، ج، و ندارد

۱. س، ج، روز جمعه ندارد

۳. س، عسر عشیران

منقبت در مناقب مرتضوی مسطور است که غلام سیاهی به ملازمت شاه ولایت پناه آمده عرض کرد که یا امیر المومنین روزی از استیلای هوای نفس از مال غیر چیزی دزدیده ام می خواهم بر من اجرای حکم شرع کنی و مرا از گناهان درین جهان پاک سازی، فرمودند: آنچه تو^۱ درو تصرف^۲ کرده شاید از مال نصاب باشد، گفت^۳ بحد نصاب نمی رسد، چون وی سه نوبت اقرار کرد آنحضرت فرمودند تا دست راستش را ببریدند غلام دست بریده را به دست چپ برداشته^۴ از مجلس بیرون آمد، خون از دستش می چکید، درین حین عبد الله بن عباس در راه به او ملاقی شد و پرسید، دست ترا که قطع نمود^۵؟ گفت امیر المومنین وصی سید المرسلین پیشوای سپید رویان، مولای انس و جان، غالب کل غالب علی ابن ابی طالب. ابن عباس گفت آنحضرت دست تو بریده و تو مدح ثنائیش می گویی. وی گفت چگونه مدح و ثنای^۶ او نگوییم که محبتش بگوشت و پوست من آمیزش یافته است و دست مرا به حق بریده، ابن عباس به خدمت حضرت امیر^۷ آمده آنچه از او شنیده بود بر سبیل تفضیل ظاهر^۸ نمود، آنحضرت فرمودند: ما را دوستان باشند که اگر در وادی محبت ما پاره پاره کنند غیر از محبت ما خطرۀ بر خاطرِ شان خطور نکند و دشمنان داریم که اگر به شفقت تمام غسل در گلوی آنها بریزیم جز عداوت ما خیالی به ضمیر آنها عبور نکند، پس آنحضرت به امام حسن علیه التحیه و الثنا فرمودند برو آن غلام را باز آر، امام عالی مقام رفت و باز آورد آنگاه شاه ولایت پناه فرمودند من دست ترا بریده ام و تو مدح و ثنای من می گویی، آن غلام گفت من چه

۲. خ: صرف موضعی

۱. س، ج: نوندارد

۴. س، ح، ج: چپ گرفته

۳. س: گفت ندارد

۶. س، ح، ج: ثنائیش

۵. س، ج: قطع کرده

۸. س: عرض نمود

۷. س، ح، ج: امیر المومنین

ثنای حضرت توانم گفت که خدای تعالی ثنای شما فرموده است آنحضرت دست بریده اش را به دست حق پرست خود گرفته بر موضع که از آنجا قطع شده بود نهادند و ردای مبارک بر بالایش برافگندند و سوره فاتحه خوانده دم روح افزا برو دمیدند فی الفور دستش درست گردید چنانکه گویی هرگز قطع نشده بود درین معنی شیخ عطار گوید:

از دم عیسی کسی گرزنده خاست او به دم دست بریده کرد راست
 منقبت: روزی در کوفه^۱ آنحضرت با اصحاب نشستند که مردی قبا‌ی خز^۲ در برو عمامه زرد بر سر و شمشیر در کمر آمده، گفت: کیست در میان شما که ولادتش به بیت الله شده و در اخلاق حمیده بمقام عالی رسیده و محمد مصطفی را در جمیع غزوات نصرت کرده و عمر بن عبدود را از پای افکنده و در خیبر را به یک حمله بر کنده. آنحضرت فرمودند بپرس چه می پرسی؟ آنکس منم، گفت: من^۳ رسولم از جانب شصت هزار مرد که آنها را عقیقه خوانند و کشته آورده ام که در کشتننده اش اختلاف افتاده اگر ویرا زنده بنمائی به تحقیق دانم که وصی رسول خدائی و در دعوی خود بی ربائی. آنحضرت فرمودند بر اشتی بنشین و در کوچها و محللهای کوفه ندا کن که هر کس خواهد مشاهده نماید آنچه^۴ خدای تعالی به علی ابن ابی طالب^۵ کرده^۶ فردا حاضر آید، وی همچنان کرد روز دیگر آنحضرت نماز بامداد گزارده رو به صحرا نهادند^۷ و اهل کوفه در رکاب مستطاب آنجناب بودند، چون به موضعی که مقرر شده بود رسیدند، فرمودند تا جنازه آن اعرابی را حاضر آورد، آنگاه شاه ولایت پناه گفتند که این را عمش کشته، نامش حریس بن حسان است که دختر خود باین

۱. س: در کعبه

۲. س: ج: خرقه در بر

۳. ح: ج: من ندارد

۴. ج: آنچه فردا... حاضر ندارد

۵. ح: کرامت

۶. ج: ندارد

۷. س: نهاد

داده بود این خود دخترش را رها کرد^۱ و خواستگاری زن دیگر نمود، آنها گفتند یا امیر المومنین صورت قرابت چنین است که می فرمایی، اما بدین راضی نمی شوم تا که زنده ننمایی، آنگاه آنحضرت پای مبارك خود بر آن کشته زده فرمودند 'قم باذن الله' آن جوان زنده گشت. حضرت امیر فرمودند ترا کدام کس کشته است؟ گفت عم من^۲ حریس بن حسان. چون این واقعه غریبه را خلق مشاهده نمودند به آواز بلند زبان به مدح و منقبت آنحضرت گشودند، پس آنحضرت فرمودند ای اعرابی جوان بروید و قوم خود را خبر کنید از آنچه به چشم خود دیدید. گفتند یا امیر المومنین ما عهد کردیم تا زنده باشیم از^۳ ملازمت تو جدا نگردیم^۴ هر دو نفر در^۵ خدمت آنحضرت کسب سعادت می کردند تا آنکه در حرب صفین شهد شهادت خوردند. منقبت: نوبتی آب فرات طغیان کرد و کشتیها را ضایع ساخت، اهل کوفه به جناب شاه ولایت پناه آمده^۶ استدعا کردند که آب فرات^۷ کمتر شود. آنحضرت برخاسته به منزل خود در آمدند و خلائق بر درش منتظر بودند، پس از ساعتی خرقة رسول مقبول صلی الله علیه وسلم در بر کرده باروی^۸ چون ماه تابان بیرون آمدند^۹ و اسب طلبیده سوار شدند و امامین علیهما السلام و جمیع مردمان در^{۱۰} رکاب مستطاب بودند چون به کنار فرات رسیدند^{۱۱} آنحضرت فرود آمده دو رکعت نماز گزاردند، آنگاه برخاسته عصا به دست حق پرست خود گرفته به جانب آب اشاره

۱. س، ح، ج: گذشته ۲. س، ج: من ندارد

۳. خ: ز ۴. س: نباشم؛ ج: به ملازمت تو حاضر باشیم

۵. س: در ندارد ۶. ج: آورده

۷. ح: طغیان کرد کمتر شود ۸. س، ح، ج: بالقای

۹. ح: آمده ۱۰. خ: جمیع مردمان ندارد

۱۱. خ: آنحضرت... گذاردند ندارد

کردند، آب يك گز كم شد، فرمودند^۱ اينقدر بس است، گفتند^۲ هنوز از اين كمتر مي خواهيم، باز اشاره نمودند^۳ يك گز ديگر كم شد باز اشاره فرمودند^۴ يك گز ديگر كم شد درين اثنا مردمان به آواز بلند عرض كردند يا امير المومنين همين قدر بسند است.

منقبت: در مصابيح القلوب مسطور است كه خارخى به خصومت پيش حضرت امير^۵ آمد و به آواز بلند سخن كرد آنحضرت بانگ بروى به زدند او^۶ به صورت سگى گشت يكى گفت^۷ يا امير المومنين بانگ برين مرد زدى و سگ شد ترا چه مانع^۸ است در دفع معاويه، فرمودند اگر من خواستى معاويه را در يك ساعت بر تخته جنازه پيش من مى آوردند ليك سربست از حكم خدا اعراض نمى كنم و فرمودند باس و نكال آخرت سخت تر از عقوبت دنياست.

منقبت: در شواهد النبوة مسطور است كه حضرت امير المومنين پاى مبارك خود به ركاب مى نهادند و افتتاح قرآن مجيد مى كردند تا رسيدن پاى ديگر به ركاب دويم^۹ ختم مى نمودند.^{۱۰}

منقبت: در مناقب مرتضوى مرقوم است در زمانى كه آنحضرت متوجه كوفه شدند چون صحابه بگذرانيدن چارپايان از فرات مشغول بودند نماز عصر فوت شد چون آنحضرت قدر قدرت تاسف ايشان شنيدند دعا كردند آفتاب فرو رفته باز گرديد و بلند شد تا ساير اصحاب نماز گزار شدند و اينچنين مكرر اتفاق افتاده چنانچه مير حاج گويد:

تاكنى بروقت ادائش آنچه ايزد كرد فرض باز گرديد از سوى مغرب مكرر آفتاب

۱.خ: پوسيدند ۲.ج: عرض كردند

۳.ج: كردند ۴.ح: عرض كردند

۵.س: اسير ندارد ۶.س، ج: او ندارد

۷.س، ح، ج: مردمان گفتند يا حضرت ۸.ج: نافع

۹.س، ج: دوم ۱۰.ح، ج: ميكردند

منقبت: روزی آنحضرت از راهی می گذشتند جهودان گدائی را به تمسخر فرستاد. وی آمده سوال کرد و اظهار فقر و فاقه نمود. آنحضرت در آن حال چیزی پیش خود نداشتند بر اراده مذمومه جهودان مشرف شده دست آن گدا بگرفتند و ده مرتبه درود خوانده بر کف دستش بردمیدند و فرمودند مشیت بر بند^۱ و برو، درویش بگفته قیام نمود و پیش جهودان رفت، آنها پرسیدند شاه مردان چیزی بتو داد^۲ گفت هیچ، اما ده مرتبه درود بر کف دست من خوانده بردمیدند، جهودان بخندیدند^۳ و گفتند مشیت و کن چون مشیت واکرد دینار سرخ در مشیت بود، بسیاری از جهودان به مشاهده این نوع^۴ خرق عادت غریب اسلام آوردند.

منقبت: شخصی به آنحضرت گفت عجب می آید مرا ازین دنیا که نزد دیگرانست و در دست شما نیست، فرمودند تو پنداری که دنیا می خواهم و نمی دهند، پس^۵ دراز کرده مشتی^۶ سنگ ریزه بر گرفتند فی الحال در دست حق پرست آنحضرت گوهرهای قیمتی گشت، آنگاه فرمودند اگر خواستی چنین بودی^۷ پس از دست فرو ریختند بدستور سابق سنگریزه^۸ گشت.

منقبت: روزی آنحضرت نزدیک به درخت انار خشکی جلوس داشتند و جمعی از متابعان در^۹ خدمت حاضر بودند، فرمودند امروز به شما آیتی بنمایم چون مایده عیسی^{۱۰} بنی اسرائیل. گفتند نعم یا امیرالمومنین پس فرمودند بدین درخت خشك بنگرید چون دیدند آن درخت فرخنده بخت سبز شد و به اهتزاز درآمد و

۲. س، ج: 'بتو چیزی داد'

۴. س، ج: 'مشاهده این نوع' ندارد

۶. س: 'شی'

۸. ح، ج: 'سنگریزه' ندارد

۱۰. س، ج: 'بر بنی'

۱. ح: 'بزن'

۳. س، ج: 'بخندید'

۵. س، ح، ج: 'دست در'

۷. ح، ج: 'شدی'

۹. ح: 'در' ندارد

چنان بارور گشت که هیچ آفریده مثلش ندیده بود پس فرمودند هان! ای مومنان بسم الله بگوئید و يك يك انار باز كنید^۱ چون مردمان بفرموده قیام کردند^۲ بعضی ازیشان دست دراز می چیدند و بعضی هر چند دست دراز می کردند شاخ ببالا میرفت و دست شان نمی رسید. پرسیدند یا امیرالمومنین چرا دست بعضی میرسد و بعضی را نمی رسد، فرمودند کسانی که محبان من اند دست شان می رسد^۳ و هر که منافق است^۴ دست او نمی رسد و در قیامت نیز چنین خواهد بود، دوستان ما هر میوه که خواهند درخت سرفرود آرد و ایشان بچینند و به خورند^۵ به خلاف منافقان.

منقبت: در مصابیح القلوب مسطور است از هبیره بن عبد الرحمن که روزی در کوفه بخدمت حضرت امیرالمومنین علی مرتضی علیه الصلوة والسلام آمد آنحضرت روبوی کرده^۶ فرمودند دلت به اهل و عیال است که در مدینه اند گفت^۷ بلی، پس فرمودند چشم بربند، وی چشم بربست، باز فرمودند^۸: بکش! چون وی دیده^۹ بکشاد خود را بر بام سرای خود در مدینه به خدمت حضرت امیر^{۱۰} دریافت، پس فرمودند پیش اهل و عیال خود رفته عهد^{۱۱} تازه کن وی اهل و عیال خود را دیده و ملاقات کرده باز به خدمت آنحضرت حاضر شد، باز فرمودند دیده^{۱۲} برهم نه وی دیده برهم نهاد باز فرمودند^{۱۳} وا کن، چون وی دیده وا کرد خود را بخدمت آنحضرت در کوفه همانجا که بود یافت.

-
۱. ج: ازین درخت بگیرد	۲. ح، ج: نمودند
۳. ج: میرود	۴. ج: من
۵. س: بخورند، ندارد	۶. س، ح، ج: آورده
۷. س، ح: وی گفت	۸. ح: فرمودند
۹. ج: دیده، ندارد	۱۰. ج: امیرالمومنین
۱۱. ج: دلت	۱۲. س، ج: چشم
۱۳. ج: باز گفتند	

منقبت: روزی جبرئیل علیه السلام پیش حضرت رسول مقبول صلی الله علیه وسلم ذوالفقار آورد و گفت خدای تعالی ترا سلام می رساند و می فرماید که این ذوالفقار را قابل يك كس می بینم جهت قطع حیات کافران و قتل معاندان آن سرور فرمود آنکس کدام است، گفت کسی که متکفل قتل دختر ابلیس که در فلان وادی است شود رسول مقبول با اصحاب خود دران وادی رفته دختر ابلیس را دیدند در نهایت حسن صورت و در پیشش آبی تیره در غایت سرعت و تیزی روان بود، پس آن سرور شمشیر به ابی بکر صدیق^۱ داده فرمود برو و این دختر را بکش ابی بکر روان شد چون به او رسید آن دختر فریادی کرد که ابی بکر از کثرت خوف باز گشت، پس امیرالمومنین علی مرتضی به امر حضرت سید المرسلین متوجه شدند، چون نزدیک او رسیدند دختر ابلیس به دستور سابق فریاد بلند کرد^۲ امیر او را نهیب زده سر از تنش برداشته پیش آن سرور آوردند، پس حضرت مصطفی صلی الله علیه وسلم ذوالفقار را به مرتضی انعام فرمودند، چون حضرت امیر ذوالفقار را از خون پاک کردند چهار جا برو نوشته یافتند لا فتا الا علی لاسیف الا ذوالفقار آن سرور^۳ علیه السلام بعد از مشاهده آن سطور مسرور شده، فرمودند: صاحب ذوالفقار علی ابن ابی طالبست.

منقبت: ^۴ آورده اند که حضرت امیر برشتی سواره^۵ به جایی رسیدند، دیدند^۶ که سه کس بر سر قسمتی دعوی دارند آنها چون حضرت را دیدند مناقشه و مرافعه پیش حضرت عرض کردند که یا امیرالمومنین ما سه کس را بر سر هفده نفر شتری که حق ماست مشکلی افتاده، حضرت^۷ فرمودند بچه نحویکی عرض کرد

۱. س: صدیق ندارد ۲. س: حضرت

۳. س: آنسرور علیه السلام ندارد ۴. ح: این حکایت ندارد

۵. ج: سوار شده ۶. ج: دیدند، ندارد

۷. س، ج: آنجناب

که ازین هفده نفر شتر^۱ نصفی حق منست و دیگری گفت^۲ ثلثی نصیب منست و ثالث گفت^۳ تسعی را من مالکم، هرچند تسعی می کنم که بی حیف و میل شتران به جنس قسمت شوند میسر نیست و علاج این بجز شفاخانه عصمت جای دیگر نه حضرت شتر سواری خود را اضافه آن اشتران نموده فرمودند که هریکی حق خود بگیر و شخصی که نصف میخواست نه نفر^۴ به برد حال آنکه این^۵ عقد^۶ اضافه رسد او بود آنکه ثلث می خواست شش برد و این حصه نیز مزید رسد او بود و شخصی که تسع می خواست^۷ آن دو شتر به برد و این نیز به دستور زیاده از حصه گرفت و شتر مبارک حضرت به حضرت رسید.

منقبت: روزی جوانی پیش قدوه اصحاب عمر بن خطاب آمده ظاهر کرد که مادر من در حق من ظلم می کند و به علت خوف وراثت مال^۸ پدر می گوید که تو فرزند من نیستی^۹ خلیفه کسی را به طلبش^{۱۰} فرستاد عورت^{۱۱} با چهار برادر و چهل گواه حاضر آمد خلیفه گفت: ای عورت، این جوان می گوید تو مادر حقیقی اوئی و بنابر غرضی نفی فرزندیش می کنی، گفت بالله دروغ می گوید، من اصلاً این را نمی شناسم این می خواهد در قبیله من مرا^{۱۲} رسوا کند و من هرگز نزاییده ام، خلیفه گفت: گواه داری؟ گفت: این جمله مردم گواه اند آنها همه به اتفاق گواهی دادند، خلیفه گفت: این جوان مفتری را به زندان ببرید، اتفاقاً حضرت امیرالمومنین

۱. چ: عرض کرد ۲. چ: اظهار نمود

۳. س، چ: شتر ۴. چ: این ندارد

۵. چ: این مقدار ۶. س، چ: هفتده نفر شتر

۷. چ: و آنکه تسعی می طلبید ۸. س، چ: مال، ندارد

۹. ح: نه شی ۱۰. ح: فلح را بطلب او

۱۱. ح: چون آمد گفت ای عورت چرا مال این کودک صرف میکنی آنچه کابین تو باشد و هشت يك از مال بگیر و به پسر بگذار گفت این کودک غلام درم خریده عبدالله است خلیفه طلب گواهان نمود عورت

آن هفت شاهد کاذب ۱۲. س: من مرا، ندارد

علی در راه به او ملاقی شدند آن جوان فریاد برآورد که ای حلال مشکلات بفریاد من برس که بر من ظلم می شود و قصه باز نمود،^۱ آنحضرت فرمودند تا آن جوان را باز^۲ بدارالشرع بردند بعد ساعتی خود نیز تشریف آورده فرمودند یا اباحفض رخصت نیست که درباره این جوان و عورت حکم کنم که رضای حق تعالی در آن باشد، خلیفه گفت: چون رخصت نباشد یا ابوالحسن که من بارها از رسول مقبول علیه الصلوٰة والسلام شنیده ام که علم و اقبای شما علی ابن ابی طالب است پس حضرت اسیر فرمودند ای عورت تو مادر این جوان نیستی گفت نی، فرمودند تو مرا والی خود می کنی؟ گفت: بلی، آنگاه آنحضرت بقنبر فرمودند تا چهار صد درهم حاضر آورد، پس گفتند: این زر را در مهر صداق این عورت داده به این جوان عقد می کنم، ای حُضار مجلس گواه باشید و به آن جوان^۳ فرمودند که دست عورت بگیر و درون خانه^۴ برو وقتی بیرون آی که آثار جماع از تو ظاهر باشد جوان به اضطراب تمام گفت یا امیرالمومنین^۵ از من این کار نیاید، آنحضرت فرمودند آنچه من می گویم بر آن قایم باش چون آن جوان دست عورت گرفته به درون خانه برد عورت فریاد برآورد و گفت وایلا امیرالمومنین مرا در پیش خدا و خلق فضحیت^۶ مکن که این جوان فرزند حقیقی من است چگونه شوهر خود^۷ بکنم، برادران من مرا بر این آورده بودند که این را از پیش خود^۸ دور کن و گرنه دعوی میراث پدر خواهد کرد اکنون توبه کردم، پس آنحضرت فرمودند تا گواهان را حد بزدند، مادرش دست پسر را گرفته به پیشانیش بوسه داد و بسیار گریست و به خانه برد، پس خلیفه از روی انصاف گفت لولا علی لهلك عمر.

۱. چ: خود را ۲. چ: را باز، ندارد

۳. چ: چون آن، ندارد ۴. چ: خانه، ندارد

۵. ح: امیرالمومنین ۶. چ: رسوا

۷. س: چ: خود، ندارد ۸. س: من مرا، ندارد

۱. متقبت: بازرگانی مالدار فوت شد و زنش نیز بعد از او در گذشت، از ایشان پسری مانند سبز رنگ و غلامی سپید پوست و چهار غلام دیگر، بعد از چند روز میان پسر خواجه و غلام سپید پوست مناقشه افتاد، پسران غلام را زدن گرفت غلام بدارالشرع آمده گفت که یا عمر من پسر حقیقی فلان خواجه ام که به رحمت حق پیوسته، بقدر تر که مانده و غلامی دارم که دست بر من دراز کرده است به فریاد من برس. خلیفه فرمود: غلام را با دو گواه حاضر کن، گفت: پدر من برسم تجارت درین شهر آمده بود با کسی معرفتی ندارم اگر امر کنی غلامی چند که با پدر من همراه بودند بادای شهادت بیارم، خلیفه گفت: خوش باشد، پس وی به غلامان آمده گفت: اگر شما گواهی دهید که من مخدوم زاده شمایم^۲ شما همه را آزاد کنم از چهار غلام دو نفر قبول این معنی کردند و به دارالشرع آمده گواهی دادند خلیفه فرمود تا آن پسر را نیز حاضر آوردند آنگاه بدو گفت تو غلام فلان خواجه؟ گفت لا بلك فرزند صُلبی اویم و غیر ازین غلام مدعی چهار غلام دیگر دارم که گواه اند. خلیفه حکم کرد تا حاضر ساخت به حکم لا خیر فی عبید دو غلام گواهی ندادند و دو غلام دادند که این پسر مخدوم زاده ماست و این سه غلام یکی مدعی و دو گواه کاذب و حرام نمک اند. خلیفه بخود درماند و گفت ای مومنان! کسی درین واقع چه حکم فرماید بخاطر می رسد که ترك خلافت کنم. سلمان فارسی گفت: درین قسم مشکلات رجوع به امیر المومنین علی مرتضی باید کرد، چون التجا بدانجناب ولایت مآب آوردند آنحضرت به دارالشرع تشریف آورده فرمودند کجائید آن دو کس که باهم مناقشه دارند چون آنها را حاضر کردند به قنبر فرمودند هر دو نفر را برده سر ایشان از دریچه مسجد بیرون کرده بنشان وی همچنان کرد پس شمشیر بدست قنبر داده فرمودند بزن گردن غلام را به مجرد علم کردن شمشیر غلام سر از دریچه عقب کشید و پسر نشست مانده بر حضار یقین شد که غلام کیست و آن غلام نیز بکذب خود اعتراف کرد و تایب شد خلیفه گفت لولا علی لهلك عمر. در زمان خلافت قدوه اصحاب عمر بن خطاب دو مرد متاهل^۱ همخانه مسافر شدند زنان ایشان در یک خانه می بودند یکی حمل نه ماه داشت و دیگری فرزند يك ماهه اتفاقاً هم در آن ایام فرزند يك ماهه اش فوت شد و زن حامله پسر بزاد آن زن پسر مرده بزنی که زاییده بود

۱. این حکایت در حبیب گنج نیست

۲. س: شمایم آن، ندارد

از راه خصوصیت گفت اگر پسر خود را بمن بسپاری هم موجب اطمینان خاطر^۲ شود و هم تو از محنت شیر دادن برهی گفت خوش باشد بعد از چند ماه چون پسر با وی انس گرفت روزی میانه آن هر دو زن^۳ نزاع واقع شد مادر پسر فرزند خود را^۴ از وی طلب کرد وی گفت دیوانه شده اگر فرزند تو می بود من چرا شیر دادم و شیر تو چرا^۵ خشك می شد این قضیه پیش خلیفه آوردند خلیفه گفت حلال این نوع مشکلات علی مرتضی است پس بآنحضرت رقعہ بنوشت آنجناب تشریف آورد و بقنبر^۶ فرمودند تا او را حاضر ساخت آنگاه گفتند این پسر را دوپاره کرده نصفی به این می دهم و نصفی بآن تا خرخرشه برطرف شود زنی که والدہ حقیقی او بود خاک بر سر فکنده گریه و الحاح آغاز نموده^۷ گفت^۸ یا اسیر المومنین من گواهی میدهم که این پسر از آن عورت است^۹ اما دوپاره مساز هر جا باشد زنده باشد آنحضرت فرمودند این بتحقیق پسر تست بگیر دبیر خلیفه گفت^{۱۰} چگونه تصدیق^{۱۱} این معنی توان کرد که وی بالفعل^{۱۲} دو گواه عادل با خود دارد یکی شیر دوم طفل با او رام است آنحضرت فرمودند یا ابا حفص این در کمال ظهور است که مهر مادری نمیگذارد که راضی بدوپاره کردن شود و آنکه فرزند او نیست او را از مردن طفل^۱ چه غم است.

مطایبه: روزی سید کاینات صلی الله علیه وسلم با اصحاب مستطاب خرما تناول می فرمودند^۲ و بر سبیل مطایبه خستهای^۳ خرما پیش امیر المومنین علی مرتضی می گذاشتند اصحاب نیز باشاره آن سرور مشایعت می نمودند بعد فراغ رو بسوی اصحاب کرده پرسیدند که در میان ما خرما که بیشتر خورده است؟ گفتند یا سید المرسلین من کثر تواته فهو اکول یعنی هر که را خسته بسیار باشد او بسیار خورده است حضرت امیر در جواب فرمودند من اکل^۴ مع التواة فهو اکول یعنی هر که مع خسته خورده است او بسیار خورده آن سرور علیه السلام فرمودند

۱. ج: متماثل	۲. س: من
۳. س: زن، ندارد	۴. س: ج: خود را، ندارد
۵. خ: ج: چون	۶. ج: قنبر
۷. س: کرده	۸. ج: سر بر خاک مالید گفت
۹. ج: از آن اوست	۱۰. ج: فرمود
۱۱. خ: یقین	۱۲. ج: بالفعل، ندارد

مشکل است از برادر من سخن را پیش بردن .

مطایبه روزی شاه ولایت پناهی و ابوبکر صدیق و عمر بن خطاب رضی الله عنهم بطریق سیر پیاده می رفتند چون شیخین طویل القامت بودند از راه طیبیت به آنحضرت گفتند یا علی انت بیننا کالنون فی لنا یا علی تو در میان چنان هستی چنانکه نون در میان لنا آنحضرت در جواب فرمودند لولا انا بینكما کتما لا یعنی اگر من در میان شما نباشم^۵ پس شما هردو لا بشوید.

منقول است روزی دو منافق بر سبیل امتحان پیش حضرت امیرالمومنین علی مرتضی آمدند، یکی از آنها گفت یا امیر این شخص^۶ مرا اهانت رسانیده است که می گوید شب بمادرت محتلم شده ام در شرع حکم تعزیر او چیست؟ فرمودند او را در آفتاب ایستاده کن و بر سایه او حد بزن القصه سنه شریف آنحضرت بشصت رسیده بود که سیزدهم ماه رمضان در مسجد کوفه بوعظ مشغول بودند که نظر بسوی امام حسن علیه السلام کرده فرمودند که ازین ماه چند روز بگذشت گفتند هفده آنگاه دست بریش مبارک خود برده فرمودند در همین ماه بدبختی از قبیله مراد لَحیه مرا از خون من خضاب خواهد کرد هنگام افطار بشبستان امام حسین علیه السلام تشریف برده فرمودند شبی چند مهمان شما ئیم و با ام کلثوم گفتند^۱ ای دخترم ملاقات ما و شما عنقریب منقضی می شود و دوش بخواب دیده ام که حضرت رسول مقبول صلی الله علیه وسلم گرد از روی من^۲ پاک کرده می فرمایند یا اخی بجانب من بیا که هرچه بر تو واجب بود ادا کردی گویند در آن شب آنحضرت میل بخواب نکردند^۳ بعبادت گذرانیدند تا وقت آن آمد که تجدید وضو کرده و میان همایون بسته جهت نماز سحر از خانه بیرون آمدند چون بمیان سرا^۴ رسیدند بطی چند آنجا

۲. ح: میخوردند

۱. ح: طفل، ندارد

۴. س: من یکل

۳. س: تخم

۶. س، ج: شخص، ندارد

۵. س: نباشم، ندارد

بودند در روی آنحضرت بانگ کردند یکی از خادمان چوبی بر آن مرغان بزد
 آنحضرت فرمودند مزن که بر من ناله می کنند پس در مسجد آمده اذان گفتند و
 بنماز پرداختند این ملجم^۵ فرستاده معاویه بمسجد در آمده مترصد نشسته بود در
 اثنای نماز تیغی بفرق مبارک آنحضرت بر همان زخم فرود آورد که در^۶ حرب خندق از
 دست عمر بن عبدود رسیده بود تا بمغز سر بشگافت آنحضرت دران وقر فرمودند
 فرت ورب الکعبه این ملجم از آنجا بخانه عم خود رفته سلاح^۷ از تن می کشاد
 صاحب خانه وی را مشوش یافته پرسید مگر قاتل امیر تویی؟ گفت: نعم پس
 گریبانش گرفته پیش حضرت امیر آورد و آنحضرت فرمودند این را بزدان ببرید اگر
 زنده می مانیم سزای عملش ما خواهیم داد و گر رحلت می کنیم زیاده بر یک زخم
 برو نخواهید زد که وی نیز یک زخم زده باز آنحضرت^۸ را در گلیمی پیچیده بخانه
 آوردند چون زمان رحلت نزدیک رسید ضعف ساعت بساعت زیاده می شد
 ناگاه آوازی از غیب آمد که از اینجا بیرون روید و این ولی خدا و وصی مصطفی را
 بمن واگذارید چون مردم از آن خانه بیرون شدند آواز شنیدند که محمد مصطفی
 در گذشت و علی مرتضی شهید گشت چون بعد از ساعتی بخانه درآمدند
 آنحضرت را شسته و در کفن^۱ پیچیده یافتند تابوت را موافق وصیت هنگام
 شب برداشتند و در نجف اشرف دفن کردند و قبر را هموار ساختند و این ملجم
 مردود را موافق وصیت یک زخم زدند و گروهی از شیعه ویرا در بورایی پیچیده
 بسوختند و این واقعه در سال چهل هجری بیست و یکم رمضان روز یک^۲ شنبه واقع
 شد این چند بیت از دیوان معجز نشان آنحضرت که^۳ موسوم بفواتح است^۴ ثبت

۲. س: من (ندارد)

۱. س: ح: ندارد

۴. ح: صحن

۳. س: ح: فرمودند

۶. س: ح: فرود آورد بر جای زخم که در

۵. ح: ملعون

۸. س: ح: این الفاظ ندارد

۷. س: سلاح خود رفته

می شود:

دواوك فيك ولا تشسعر	وداوك مسنك ولا تبصر
وانت الكتاب المبین الذی	باحرفه يظهر المضمّر
وتزعم انك جرم صغیر	وفيك انطوى العالم الاكبر
فلا حاجة لك من خارج	وفكرك فيك ولا تفك
یا من یرى ما فی الضمیر ویسمع	انت المعد لكل ما يتوقع
یا من یرحی للشداید کلها	یا من الیه المشتكى والمفزع
یا من خزاین ملكه فی قول كن	امنن فان الخیر عندك اجمع
مالی سوى فقری الیک وسیلة	بالافتقار الیک فقری ادفع
مالی سوى قرعی لبابك حيلة	فلین رددت فای باب اقرع
ومن الذی ادعو واهتف بسمله	انكان فضلك عن فقیرك يمنع
حاشا لمجدك ^۱ ان تقنط عاصیا	الفضل اخرل والموهب اوسع ^۲

مخفی نماند هر که این غزل را که ثبت شد تا دو ماه متوالی و متواتر هر روز هفت مرتبه جهت طلب علم یا طلب مال بخواند بمراد رسد.

ان نلت یا ریح الصبا یوما الی ارض الحرم
من وجهه بدر الدجی من خله شمس الضحی
بلغ سلامی روضة فیہ النبی المحترم
من ذاته نور الهدی من کفه بحر الهمم

مرجع مقربان حضرت رحمانی شیخ ابو الحسن خرقانی رحمه الله علیه نام وی علی بن جعفر است زبده اولیای صاحب کمال و قدوه اصفیای کراست مآل بوده. نقلست شیخ بایزید بسطامی قدس سره^۳ چون بر خرقان گذر کردی بایستادی و نفس بر کشیدی و با مریدان گفتی که ازین ده دزدان بوی مردی می

۱. س: پیچیده در کفن

۲. س: یک (ندارد)

۳. س، ج: تیمنا

۴. س، ح: موسوم بفوائح است (ندارد)

شنوم نام او^۴ علی و کنیت او ابوالحسن بود و سه درجه از من بیش بود بار عیال کشد و کسب کند و درخت نشاند.

تقلست: شیخ در ابتدای دوازده سال در خرقان نماز عشا بجماعت گذاردی و روی بخاک^۵ بایزید نهادی و بر پای ایستادی و گفתי بار خدایا از ان خلعت که بایزید را داده ابوالحسن را بوئی ده پس باز گشتی و نماز بامداد بخرقان گذاردی بر وضوی نماز عشا بعد مدت مسطور از تربت بایزید آواز آمد که ای ابوالحسن وقت آن آمد که بنشیننی شیخ گفت ای بایزید همتی بارداد که مردی ام امی و از شریعت چیزی نمی دانم و قرآن نیاموخته ام آواز آمد که ای ابوالحسن آنچه مرا داده اند از برکات تو بود که چون بخرقان گذر کردم نوری دیدمی که از خرقان با آسمان بر می شد و سی سال بود که تا بخدای تعالی بحاجتی درمانده بودم بسم ندا کردند که ای بایزید آن نور را شفیع آور تا حاجت تو بر آید گفتم خداوندا آن نور چیست هاتفی آواز داد که آن نور بنده ایست خاص که او را ابوالحسن گویند نور را شفیع بر دم آن مقصود حاصل شد شیخ گفت چون بخرقان باز آمدم در بیست و چهار روز قرآن بیاموختم.

نقلست: جماعتی بسفر می شدند گفتند شیخا راه ناایمن است ما را دعایی بیاموز تا اگر بلایی پدید آید بدان دفع شود شیخ گفت چون بلایی بشما روی نهد ! از ابوالحسن یاد کنید این سخن آن قوم را ناخوش آمد چون رفتند راه زنان قصر

۱. س: بسجودك ان یفیض ۲. س: بعد از ان پنج شعر زائد است:

بالدل دوافیت مائك عالما ان الندل عند سالك ینفع

خلعت معتمدی عليك توكلاله و بسطت كفی سایلا یضرع

فحق من احبه و لعبته واجب دعواه من یشفع

اجعل لنا من كل ضیق محرما و الطف نباتا من الله المرجع

ثم الصلوة علی النبی و آله خیر الخلائق شافع و مشفع

۳. س، ح، ج: قدس سره (ندارد) ۴. س، ح، ج: نامش

۵. س، ج: رو بمرقد

ایشان کردند يك شخص از آنها در حال از شیخ یاد آورد و از چشم عیاران ناپدید گشت و دیگران گرفتار شدند عیاران هرچند او را جستند نیافتند همه قوم تعجب کردند آن شخص را ^۲ پس ازین حال بسلامت یافتند ایشان بر شیخ باز آمدند و پرسیدند که سراین حال چیست که ما همه خدای تعالی را می خواندیم گرفتار شدیم و این شخص که ترا خواند از چشم عیاران ناپدید گشت و بسلامت بماند شیخ گفت شما حق تعالی خواندید بمجاز و ابوالحسن بحقیقت یاد کند شما ابوالحسن را بخوانید تا ابوالحسن برای شما خدا را یاد کند و کار شما برآید و اگر شما بمجاز و عادت خدایتعالی را هزار بار یاد کنید سود ندارد ^۳.

نقلست: چون شیخ ابو سعید بر شیخ رسید قرصی چند جوین معهود در خانه شیخ پخته بودند و خلق بسیار گرد آمده بودند شیخ بخادم فرمود ازاری ^۴ بر هر این قرصها انداز و چندانکه خواهی ^۱ بیرون میگیر خادم همچنان می کرد ^۲ چندانکه قرص ^۳ می آورد دیگر باقی بود یکبار آنرا برداشت و قرص نماند شیخ گفت خطا کردی اگر آنرا بر نمی گرفتی همچنان ^۴ تا قیامت قرص از آن بیرون می آوردندی ^۵ چون از نان ^۶ خوردن فارغ شدند شیخ ابو سعید گفت دستوری ده که چیزی بر گویند شیخ گفت ما را ^۷ پروای سماع نیست لیکن موافقت ترا بشنوم بیتی نگفتند مردی بود مرید شیخ که او را ابوبکر خرقی گفتندی سماع می کرد و مریدی دیگر که نیز از شیخ بود وجد می کرد چنان در هر دو سماع ^۸ اثر کرد که رگ شفیفه هر دو برخاست و سرخی و سه بار آستین بجنبانید ^۹ و هفت قدم بر زمین نهاد و جمله دیوارهای خانقاه بموافقت او در جنبش آمد ابو سعید گفت باش تا بناها خراب

۲. س. ح. ج: این الفاظ (ندارد)

۱. ج: رودهد

۴. س. ح. ج: شیخ بخادم فرمود چادری؛ ح: چادری بر بالای بیندازد

۳. ج: سود ندهد

نشود و زمین و آسمان برقص نیاید شیخ ابوسعید و شیخ ابوالحسن خواستند که بسط آن مدین آید^{۱۰} و قبض آن بدان شود یکدگر را در بغل گرفتند این هردو صفت نقل افتاد چنانکه شیخ ابوسعید آن شب تا روز سر بر زانو نهاده بود و میگریست و شیخ ابوالحسن همه شب نعره میزد و رقص میکرد چون روز شد شیخ ابوالحسن آمد و گفت که ای شیخ اندوه من بمن مده که مرا بآن خوش است باز معانقه کردند دیگر بار نقل افتاد.

نقلست: بوعلی سینا به آوازه شیخ عزم خرقان کرد و ثوباق در آمد شیخ بدرمنه رفته بود پرسید که شیخ کجاست ریش گفت آن زندیق کذاب را چه می کنی و همچنین جفای بیحد نمود بوعلی عزم صحرا کرد شیخ را دید که می آید خرواری درمنه بر سری نهاده بوعلی از دست رفت و گفت شیخا این چه حالتست گفت آری تا بار چنان گرگی یعنی زن نکشی شیری چنین بار تو نکشد پس بوثاق آمد بوعلی بنشست و سخن آغاز کرد و کسی بگفت خاطر شیخ بگرفت برگست و پاره گل در آب کرد و گفت مرا معذور دار که دیوار که دیوار عمارت می کنم و بر سر دیوار شد^۱ ناگاه تبری از دست شیخ بیفتاد بوعلی برخاست تا آن نیز بدست شیخ باز دهد پیش از آنکه بوعلی آنجا رسد آن نیز از جای برخاست^۲ و بدست شیخ باز شد^۳ بوعلی معتقد کرامت شیخ گردید و ایمانی عظیم درو پدید و از آن باز سر از فلسفه بطریقت کشید.

نقلست مرقع پوشی از هوا در آمد و پیش شیخ پای بر زمین میزد و

۱. س، چ، ح: قرصها	۲. ح، چ: کرد
۳. س، ح: بر	۴. ح: ندارد
۵. س، ح، چ: آمدندی	۶. ح: طعام
۷. س: مرا	۸. س، ح: سماع در مرد
۹. س، ح: بفشانند	۱۰. س: در

میگفت جنید و قتم و شبلی و قتم و بایزید و قتم^۴ شیخ برخاست و پای بر زمین میزد و میگفت مصطفی و خدای و قتم معنی آنست که شیخ محبوب بود.

نقلست شبی نماز میکرد و آوازی شنید که هان ای ابوالحسن میخواهی^۵ آنچه از تومی دانم با خلق بگویم تا دیگرش شیخ نگویند شیخ گفت بار خدایا میخواهی تا آنچه از رحمت تو میدانم و از کرم تومی بینم با خلق بگویم تا هیچکس دیگر سجود نکند آوازی شنید که نه از ما و نه از تو و گفته چون بگرد عرش رسیدم صف صف ملایکه پیش باز می آمدند و مباحثات میکردند که ما گرو بنانیم گفتم ما معصومانیم ایشان خجل شدند و مشایخ شاد گشتند بجواب دادن من و گفت خدایتعالی مرا قدمی داد که بیک گام از عرش بتری رسیدم و از ثری بعرش باز آمدم و گفت چون زبان من بذکر و توحید کشادند طبقات زمین و آسمان را دیدم که گرد بگرد من طواف می کردند و خلق از آن غافل بود و گفت پدر و مادرم از فرزندان آدم بودند اینجا که منم نه آدم است و نه فرزندان و گفت اگر مومنی را زیارت کنی ثواب آن بصد حج گیر و گفت از ابلیس ایمن نباشید که او در هفتصد درجه از معرفت سخن گوید پرسیدند تو خدا را کجا دیدی آنجا که خویش را ندیدم و گفت هرچه برای خدا کنی اخلاص است و هرچه برای خلق کنی ریا است و گفت چون نیستی خویش باو دهی او هستی^۱ خویش بتو دهد و گفت هر که تنها نشیند و با خدا بود علامت این است که او خدای خویش را دوست می دارد و گفت چهل سال است تا نفس من شربتی آب سرد و دوغ آب ترش می خواهد ویرا نداده ام.

نقلست شبی^۲ خدایتعالی را در خواب دید گفت الهی شست سال بامید

۱. ج: برفت
۲. س: ح، ج: برجست
۳. ج: گشت
۴. س: ج: بایزید و قتم (ندارد)
۵. س: ج: بگویم آنچه از تو دانم تا ترا شیخ بخواهند گفت

دوستی تو می گذارم و در شوق تو می باشم حق تعالی فرمود که تو شصت سال ست که طلب کرده من از ازل دعوی دوستی^۳ تو کرده ام باری دیگر حق تعالی^۴ را در خواب دید که باوی گفت یا ابوالحسن خواهی که ترا باشم گفت نه گفت^۵ خواهی تا مرا تا مرا باشی گفت نه گفت یا ابوالحسن خلق اولین و آخرین درین اشتیاق بسوختند تا من کسی را باشم تا کسی مرا باشد این چرا گفתי گفت بار خدایا اختیاری که مرا دادی از مگر تو ایمن کی توانم بود چون زمان وفات شیخ نزدیک رسید^۶ گفت کاشکی دل بر خونم بشکافتندی و بخلق نمودندی تا بدانندی که با این خدا بت پرستی راست نخواهد آمد پس گفت کز خاکم فرو برید و دفن کنید که ادب نبود که خاک من بالای خاک بایزید بود و رحلت کرد همچنان کردند این واقعه در سال چهار صد و بیست و پنج هجری شب شنبه عاشورا واقع شد گویند روز دیگر سنگی بر رگ^۱ و سپید بر سر گورش^۲ نهاده دیدند و نشان قدم شیر یافتند دانستند که آن را شیر آورده است و بعضی کسان^۳ که سیر طواف میکرد شیخ را در خواب دیدند پرسیدند که حق تعالی با تو چه کرد گفت نامه من بدست من داد گفتم مرا بنامه چه مشغول میکنی خود پیش از آنکه نکرده ندانستی^۴ که از من چه آید بکرام الکاتبین رها کن که چون ایشان بنشسته اند ایشان^۵ خوانند و مرا بگذار تا باتو نفسی زنم:

هر رند که در مصطبه مسکن دارد	بویی ز من سوخته خرمن دارد
هر جا که سیه گلیم شوریده سربست	شاگرد منست و خرقة از من دارد
تا گبر نشی با تو بتی یاری تو	تا گبر شی از بهر بتی عاری تو

۱. س: این الفاظ ندارد

۲. چ: شیخ

۳. س، چ: دوستی (ندارد)

۴. چ: خدا عز و جل

۵. چ: نه گفت (ندارد)

۶. س، چ، ح: عمر شیخ سپری شد

آنرا که میان بسته بزنا ریتو آنرا بمیان عاشقان کاری تو

محیط مواج توحید شیخ ابوسعید بن ابوالخیر قدس سره ذات پر کمالاتش
شمس فلک هدایت و بدر افق هدایت بوده مولد مبارکش^۶ ارض مهنه خاوران
است و پیر طریقتش شیخ ابوالفضل سرخسی^۷ قدس سره است و خرقه از شیخ عبد
الرحمن سلمی رحمه الله پوشیده و بصحبت شیخ ناصر الدین استرآبادی علیه الرحمه
رسیده کشف و کرامات شیخ زیاده از حوصله تحریر و خارج از حیطه تسطیر^۸ است.

نقلست خواجه ابوبکر خطیب که از ایامه مرو بود و قصد نشاپور داشت
محمد حبی نام فاضلی نزدیک وی آمد و گفت شنیده ام که عزم نشاپور داری مرا
سوالیست از ابوسعید^۹ بپرسی و جواب آن بمن باز آری اما او نداند که این سوال
من کرده ام^۱ و آنرا برپاره کاغذی نوشته داد سوال این بود آثار را هم محبوب بود چون
وی نشاپور رسید^۲ در کاروان سرای فرود آمد همان وقت دو صوفی آمده آواز دادند
که ابوبکر خطیب درین کاروان سرای کیست وی گفت منم پس گفتند که شیخ
ابوسعید ترا سلام می رساند و می گوید^۳ که ما آسوده نه ایم که تو در کاروان
سرای فرود آمدی باید که نزد من زود بیایی وی گفت غسل کرده می رسم ازین
جواب و سوا کل بروی حالتی طاری شد و دانست که شیخ را بر اسرار غیب
اطلاع تمام است چون بخدمتش رسید^۴ سلام کرد و شیخ جواب داد و گفت تا از
مرو بیرون آمده ما منزل بمنزل می شماریم بیارتا چه داری و آن نیز چه گفته است^۵
وی آن کاغذ بگذرانید شیخ در جواب این رباعی نوشته داد:

۲. س.ج: سرقدهش

۱. ج: ندارد

۴. ج: نمیدانستی

۳. ج: دیدند

۶. ج: آنحضرت

۵. ج: ندارد

۸. ج: تقریر

۷. ج: ندارد

۹. ج: توازوی

صفتی که شیخ قدس سره گفته بود از در آمد شیخ ابوطاهر بدانست و ویرا اعزاز و احترام کرد لیکن بمقتضای بشریت اندیشه ناك شد که خرقه پدر را چطور از دست بدهد آن جوان گفت ای خواجه امانت را خیانت روا نباشد شیخ ابوطاهر چون این حرف شنید خوش وقت گردید و برخاست و آن خرقه را که شیخ بدست خود بر سر میخی نهاده بود فرود آورد و بر سر آن جوان انداخت گویند آن خرقه را بیست و سه تن پوشیده بودند که نوبت بشیخ احمد جامی رسید عمر شیخ بزرگوار هشتاد و چهار سال و چهار ماه بوده و در سال چهار صد و چهل هجری رحلت نموده این چندین رباعی از جمله رباعیات شیخ که هر یکی از آنها مظهر تاثیر الهی است و هر رباعی جهت حصول امر مخصوص است ثبت می شود و ترتیب خواندنش بدین دستور است که اول وضو کند و رو بقبله بنشیند و فاتحه بروح شیخ بخواند بسم الله الرحمن الرحیم گفته درود بحضرت رسول مقبول صلی الله علیه وسلم بفرستد سه بار یا پنج بار یا هفت بار و یا یازده بار^۱ بعده شروع در قرات رباعی نماید و خیال مدعا بخاطر بگذراند و هر مرتبه بعد رباعی یکبار بگوید بحق شیخ ابوسعید ابو الخیر چون مقدار رباعی^۲ تمام شود باز^۳ بقدر مذکور درود فرستد و دست بدعا بردارد^۴ مستجاب شود این رباعی جهت تسخیر قلوب سه روز یا پنج روز بعد نماز صبح و ظهر و شام شش شش مرتبه بخواند که روزی هژده مرتبه خوانده شود و مطلوب را در مخیله مخاطب سازد و بروی او بخواند تاثیر اسم یا من اقرب الی من حبل الوريد دارد:

ای دل بر من مباش بی دلبر ما	يك دلبر ما به از دو صد دلبر ما
نی دلبر ما نه دلبر اندر بر ما	یا دل بر ما فرست یا دلبر ما

بعد از نماز صبح و شام و ظهر دوازده مرتبه خواند و آیه شفا را ضم کرده بر دست بر
دمد اثر اسم یا شافی الوجد دارد:

من دوش دعا کردم باد امینا تا به شود آن دو چشم باد امینا
از دیده بدخواه ترا چشم رسید در دیده دشمن تو باد امینا
این رباعی جهت دوستی و اتحاد در هر صبح و شام بقدر مقدور بخواند اثر اسم... یا
مجیب دارد:

تسبیح ملك را و صفا رضوان را دوزخ بد را بهشت مرنیکانرا
دنیا جم را و قیصر و خاقان را جانان مارا و جان ما جانان را
این رباعی جهت محصول مطالب دنیوی و اخروی بخاند اثر اسم یا قاضی الحاجات
دارد:

یارب محمد و علی و زهرا یارب بحسین و حسن و آل عبا
کز لطف برآر حاجتم در دوسرا بی منت خلق یا علی الاعلی
این دوبیت جهت مقهوری اعدا چهل و یک بار نصف شب بخواند اثر اسم یا حافظ
و یا غالب دارد:

الهی تو بگردانی بلارا ز آفتها نگهداری تو مارا
بحق هر دو گیسوی محمد زبون گردان زبردستان مارا
این رباعی جهت دیدن مطلوب در خواب بقدر مقدور بخواند و در خواب رود:
گفتم صنما لاله رخا دلدارا در خواب نمای چهره یاری مارا
گفتا که روی بخواب بی ما وانگه خواهی که دگر بخواب بینی مارا
این رباعی جهت دفع تپ بسم الله بگوید و صلوٰة فرستد و بر اندک آبی
بخواند و دم کند و مریض را بخواند و قدری بر رخت او افشاند سه روز این عمل

کند اثر تمام دارد:

صد شکر که گلشن صفا گشت تنت صحت گل عیش ریخت در پیرھنت

تب را بغلط بر تنت افتاد گذار مشتی عرقی شد و چکید از بدنت

این رباعی جهت نزول باران مخصوص است باید که چهل تن یا دوازده تن بصحرا رفته دو رکعت نماز بگذارند بعد ازان هفتاد نوبت استغفار بگویند و آن این است
استغفر الله الذی لا اله الا هو الحی القيوم و اتوب الیه بعد ازان صلوة بفرستند و هر يك چهل مرتبه این رباعی بخواند اثر اسم یا مغیث یا منعم دارد مجربست:

یارب سبب حیات رضوان بفرست وز خوان کرم نعمت الوان بفرست

از بهر لب تشنه طفلان نبات از دایه ابر شیر باران بفرست

این رباعی جهت کشایش کار و افزونی رزق سه روز دست بلند بکند و پنج پنج مرتبه بخواند اجر اسم یا رزاق یا مسبب دارد:

ای خالق خلق رهنمایی بفرست وای رازق رزق در کشایی بفرست

کار من بیچاره گره در گره است لطفی بکن و گره کشایی بفرست

این رباعی جهت تعدی ظالمان هر روز هفت بار بخواند خصوصا در وقت معارضه با خصمان اثر اسم یا منتقم یا غالب دارد:

من صرفه برم که بر صفم^۱ اعدا زد مشتی خاشاک لطمه بر دریا زد

ما تیغ برهنه ایم در دست قضا شد کشته هر آنکه خویش را بر ما زد

این رباعی جهت متفرق شدن اعدای مغل ده مرتبه بخواند اثری اسم یا فاروق یا بعید دارد:

این کیدی کبر از کجا پیدا شد این صورت قبر از کجا پیدا شد

خورشید مرا ز چشم من پنهان کرد این لکه ابر از کجا پیدا شد

این رباعی جهت توفیق یافتن نماز شب سه بار بخواند اثر اسم یا موفق یا مفتاح دارد:

شب خیز که عاشقان شب راز کنند گرد در و بام دوست پرواز کنند
هر جا که دری بود بشب در بندند الا در دوست را که شب باز کنند
این رباعی جهت استغنا هر روز نه مرتبه بخواند اثر اسم یا غنی و یا عزیز دارد:
طالع سر عاقبت^۲ فروشی دارد همت هوس پلاس پوشی دارد
اینجا که بیک سوال بخشند دو کون استغنانم سر خموشی دارد
این رباعی جهت دفع نزول آب مخصوص است وقتی که علاماتش بکسی
ظاهر شود اورا تلقین نماید که وضو کند و رو بقبله بنشیند و بسم الله الرحمن الرحیم
بگوید و درود بقدر مقدور بفرستد و بسجده رفته استعانه کند و آیه شفا بخواند و سر
از سجده برداشته شروع در قرات رباعی نماید و بعد از هر نماز نیز می خوانده باشد
انشاء الله تعالی شفای کلی یابد اثر اسم یا نور و یا قدوس یا ناظر دارد مجرب^۳
است:

یارب بدو نور دیده پیغمبر یارب بدو چشم دودمان حیدر
بر حال من از عین عنایت بنگر دارم نظر آن که نیفتم ز نظر
این رباعی جهت حصول مدعاست آخر شب برخاسته وضو کند و دو
رکعت نماز بگذارد بعد ازان صلوٰة بفرستد و بقدر مقدور بخواند و سه شب این
عمل کند مدعا حاصل شود اثر اسم یا مسبب یا مسیر دارد:

در هر سحری با توهمی گویم راز در حضرت توهمی کنم عرض نیاز
بی منت بند گانت ای بنده نواز کاری من بیچاره سرگشته بساز
جهت انتظام سر رشته مهمات خود این رباعی هفت مرتبه صبح و شام بعد نماز
میخوانده باشد اثر اسم یا مغیث یا قاضی دارد:

الله بفریاد من بیکس رس لطف و کرمت یار من بیکس بس

هر کس بدری و حضرتی می نازد جز حضرت تو ندارد این بیکس کس
این قطعه جهت رسیدن بمطلوب سه روز متوتر بقدر حضور قلب بخواند اثر اسم یا
مسهل یا میسر دارد:

حق تعالی که مالک الملك است لیت فی الملك غیره مالک
برساند که یکدگر مارا انه قادر علی ذالک
این رباعی جهت عرض حاجات و آمرزش گناهان هر روز^۱ بعد از فرایض پنج
مرتبه بخواند اثر اسم یا قاضی یا طالب دارد:

یا من بك حاجتی و روحی بیدیک اعرضت من الغير و اقبلت الیک
مالی عملا صالحا استظهر به قد جيتك راجيا تو کلت علیک
این رباعی رفع خوف ما و عقرب بر پاره گلی بخواند در گوشهای خانه افشاند:
بستم دم مار دم عقرب بستم نیش از دم و دم در شان بر بستم
سدجع قرینا قرینا خواندم بر نوح نبی سلام دادم رستم
این رباعی جهت دفع تب هر روز هفت مرتبه خواند و بر مریض دم کند:
تب را شبخون زدم در آتش کشتم یک چند بتعوید کتابش کشتم
بارش بکناره در عرق کردم عرق چون لشکر فرعون در آتش کشتم
این رباعی جهت بازگشت از معاصی نصف شب بخواند اثر اسم یا فیاض یا مفید
دارد مجرب است:

یارب ز گناه زشت خود متفعلم و ر قول بد و فعل بد خود خجلم
فیضی بدلم ز عالم قدس بریز تا محو شود خیال باطل ز دلم
این رباعی جهت حصول مدعا هر صبح و شام بقدر مقدور بخواند اثر اسم یا مجیب
الدعوات المضطربین دارد مجربست:
غمناکم و از کوی تو با غم نروم جز شاد و امیدوار و خورم نروم

از حضرت همچو تو کریمی هرگز محروم کسی نرفت و من هم نروم
این رباعی جهت صبر بر مصایب و استقامت مزاج بر باریهای زمانه و تکلیف امور
شاقه که بر طبع گران باشد سحرگاه پنجاه مرتبه بخواند:

گر دست تضرع بدعا بردارم بیخ و بن کوهها ز جا بردارم
لیکن ز تضلات معبود احد فاصبر صبرا جمیل ازبر دارم
این رباعی جهت تسخیر معشوق در یکنفس هفت مرتبه و ویرا در مخیله مخاطب
سازد اثر اسم یا وفی یا عزیز دارد:

از هجر تو ای نگار اندر نارم می سوزم ازین درد و دمی بر نارم
تا دست بگردن تو اندر نارم آغشته بخون چو دانه اندر نارم
این رباعی را جهت رسیدن بدوستان چند روز مداومت نماید اثر اسم یا من یحول
بین المرء و قلبه یا ابصر الناظرین یا مشفق دارد:

ای ناله گرت دمیست اظهار کن و آن غافل مست را خیرداری کن
ای دست محبت ولایت بدر آی وی باطن شرح دوستی کاری کن
این رباعی جهت رسیدن بمحبوب و رفع مهجوری دوازده مرتبه بخواند در نصف
شب مجرب است:

یارب تو مرا بیار دمساز رسان و آوازه دردم بهم آواز رسان
آنکس که من از فراق او غمگینم اورا بمن و مرا با و باز رسان
این رباعی را جهت دفع درد دندان نوشته بزیر دندان گذارد شفا یابد:

افتاده منم بگوشه بیت حزن غمهای جهان مونس غمخانه من
یارب تو بفضل خویش دندانم را بخشای بروح حضرت ویس قرن
این رباعی را جهت اخفای افعال ذمیمه و آسانی مشکلات و حصول نعمت دنیوی
و اخروی نصف اللیل بقدر مقدور بخواند اثر اسم یا ساتر یا میسر دارد:

افعال بدم ز خلق پنهان میکن دشوار جهان بر دلم آسان میکن
امروز خوشم بدار و فردا با من آنچه از کرم تومی سزد آن میکن
این رباعی را جهت چیز گم شده بسیار بخواند اثر اسم یا معید دارد:

بر گوش دلم ز غیب آواز رسان مرغ دل خسته را بفریاد رسان
یارب که بدوستی مردان رخت این گم شده مرا بمن باز رسان
این رباعی را جهت حصول دولت قناعت بعد نماز صبح و شام میخوانده باشد اثر
اسم یا غنی یا میسر دارد:

یارب ز قناعتم تونگر گردان وز نور یقین دلم منور گردان
اسباب من سوخته سرگردان بی منت مخلوق میسر گردان
این رباعی جهت مطیع و منقاد شدن اعدا بعد فریضه می خوانده باشد اثر اسم
یارؤف یا رحیم دارد:

ای خالق ذوالجلال و ای رحمان تو سامان ده کار بی سروسامان تو
خصمان مرا مطیع مگردان تو بی رحمان را رحیم من گردان تو
این رباعی جهت شفای جمیع علل است باید که مریض مدام می خوانده باشد و
گرنه نتواند دیگری بخواند و در آخر او آیه شفا نیز ضم کند و بدمد^۱:

ای در صفت ذات تو حیران که و مه وز هر دو جهان خدمت در گاه توبه
علت توستانی و شفا هم تو دهی یارب تو بفضل خویش بستان و بده
این رباعی را جهت کشودن کارهای بسته هر روز پانزده^۲ مرتبه بخواند اثر اسم یا
مفتح الابواب دارد:

ای خالق ذوالجلال و ای بار خدای تا چند روم در بدر و جای بجای
یا خانه امید مرا در ببرند یا قفل مهمات مرا در بکشای
این رباعی را جهت برآمدن حاجات و کشایش هر روز یازده مرتبه بخواند اثر اسم یا
قاضی حوایج السائلین^۳ دارد:

ای شیر خدا امیر و حیدر فتحی وی قلعه کشای در خیبر فتحی
 درهای امید بر رخم بسته شده است ای صاحب ذوالفقار و قنبر فتحی
 این رباعی را جهت آوارگی و آشوب اعدا به ترتیب صدر بخواند اثر اسم یا قاهر
 ذوالبطش الشدید دارد:

یا سرکشی سپهر را سرکوبی یا خار و خس زمانه را جاروبی
 بگرفته دلم ازین خسیسان یارب حشری نشری قیامتی آشوبی
 ۴ این رباعی را جهت مقهوری ظالمان شدید نصف اللیل بخواند بقدر مقدور اثر اسم

یا قاهر یا منتقم دارد:

ای آنکه سپهر را پر از ابر کنی وز لطف نظر بسوی هر گبر کنی
 کردند تمام خانهای تو خراب ای خانه خراب تا بکی صبر کنی
 این رباعی جهت سرفرازی عالم معنی بعد از نصف شب بخواند اثر اسم یا لطیف
 یافتاح دارد:

ای آنکه منزهی و بی همتائی کس را نبود ملک باین زیبائی
 خلقان همه خفته اند و درها بسته یارب تو در لطف بمن بکشائی
 این رباعی جهت رسیدن بمقصود هر روز بقدر مقدور بخواند اثر اسم یا معطی
 السائلین دارد:

۱. ح: و آن این است و نزل من القرآن ما هو شفاء و رحمت اللومنین

۲. ح: یازده ۳. ح: یا غالب یا فتاح

۴. ح: ندارد؛ ح: این رباعی را جهت حصول مقاصد دنیوی و آخری هر روز دوازده مرتبه بخواند اثر اسم یا
 علیم یا سمیع یا بصیر دارد:

ای که تو حال خسته دلان دانی احوال دل شکسته دلان دانی
 در خوانمت از سه سوزان شنوی وردم نزنم زبان لالان دانی

ای آنکه دواى درمندان دانی درمان وعلاج مستمندان دانی
احوال دل خویش چگویم با تو نا گفته تو صد هزار چندان دانی
این رباعی جهت حصول مقاصد دنیوی و اخروی هر روز دوازده مرتبه بخواند:
آنی که تو حال داغداران دانی احوال دل شکسته حالان دانی
ور خوانمت از سینه سوزان شنوی وردم نزنم زبان لالان دانی
این رباعی جهت بیدار شدن از خواب صبحدم سه بار بخواند مجرب است اثر اسم
یا حی یا قیوم دارد:

در وقت سفیده خروس سحری دانی که چرا همی کند نوحه گری
کز آئینه صبح نمودند اورا کز عمر شبی گذشت و تو بیخبری
این چند رباعی نیز از کلام شیخ است اما خواص مسطور یافته نشده:
سبحان الله من و تو ای در خوشاب پیوسته مخالفیم اندر تب و تاب
من بخت تو ام که هیچ خوابم نبرد تو چشم منی که هیچ نائی در خواب
رباعی:

آن روز که آتش محبت افروخت عاشق روش سوز ز معشوق آموخت
از جانب دوست سزد این سوز و گداز تا در نگرفت شمع پروانه نسوخت
رباعی:

سیمابی شد هوا و زنگاری دشت ای دوست بیاد بگذر از هر چه گذشت
گرمیل وفا داری اینک دل و جان ورقصد جفا داری اینک سرو طشت
غازی بره شهادت اندر تگ و پوست غافل که شهید عشق فاضل تر از پوست
فردای قیامت این بآن کی ماند کین کشته دشمن است وین کشته دوست
ای دل چو فراقش رگ دل بکشدودت منم، ای بکس خرقه خون آلودت

می نال چنانکه نشوند آواز
میسوز چنانکه برنیاید دود
مردان رخت میل بهشتی نکنند
آنجا که مجردان حق می نوشند
گر درد کند پای تو ای حور نژاد
آن درد منست بر منش رحم آمد
رباعی:

جانم بلب از خموش تورسید
وز لعل خموش باده نوش تورسید
گوش تو شنیده ام که دردی دارد
درد دل من مگر بگوش تورسید

در حضرت ما دوستی یکدله کن
هر چیز که غیر ماست آنرا یله کن
یک روز باخلاص بیابر در ما
گر کار تو برنیاید از ما گله کن

یارب برسالت رسول الثقلین
یارب بعزا کننده بدر حنین
عصیان مرا ده نیمه کن در عرصات
نیمی بحسن بخش و نیمی بحسین

ای چشم تو چشم چشمه چشم همه
بی چشم تو نیست نور در چشم همه
چشم همه را نظر بسوی تو بود
از چشم تو چشمهاست در چشم همه

دل را همه جام آشنائی دادی
آخر بستم زهر جدائی دادی
چون کشته شدم نگفتی این کشته کیست
داد از تو که داد بیوفائی دادی
رباعی:

کز زانکه هزار کعبه آباد کنی
به زان نبود که خاطری شاد کنی
گر بنده کنی ز لطف آزادی را
بهرتر که هزار بنده آزاد کنی

من با تو چنانم ای نگار یمنی کاندر غلطم که من توام یا تو منی
گر در یمنی و بسا منی پیش منی ور پیش منی و بی منی در یمنی

قدوة اولیای عظام شیخ احمد جام^۱ مولد مبارک آن خیر الکرام معموره نامق
است من محلات^۲ جام شیخ از نبایر جریر بن عبدالله بوده که در سال وفات حضرت
رسول مقبول علیه الصلوة والسلام ایمان آورده بغایت حسین و بسیار^۳ کشیده قامت
بوده چنانچه قدوه اصحاب عمر بن خطاب ویرا یوسف محمدی می گفتی گویند شیخ
راسی و نه پسر بود و سه دختر همه اهل فضل و کمال و مالک تصنیف و صاحب حال
اما شیخ خود^۴ امی بود در عمر بیست سالگی از شرب شراب تایب شده و بکوفه
رفته و ریاضتهای شاقه کشیده و هژده سال در حالت سکر گذرانیده چنانچه^۵ خود
گفته مرا بعد هژده سال بخلق فرستادند و در انوار علم^۶ لدنی بر دل کشادند چنانچه
اکثر کتب در علم توحید و معرفت و اسرار حقیقت تصنیف کرده که هیچ یکی از
علما اعتراض بر آن نتوانسته و قصه توبه شیخ چنین است که روزی با جمعی از
حریفان شراب می خورد که خمر آخر شد شیخ کسی را فرستاد تا از خمخانه وی که
چهل خم پر از شراب آنجا بود شراب بیارد چون وی رفت همه خمها خالی یافت^۱
آمده احوال باز نمود شیخ متعجب و حیران ماند و آن حال را بکسی ظاهر نکرد و
برخواست و از جای دیگر شراب آورده پیش یاران گذاشت و خود زود تر بر خری
سوار شده می خواست بمیخانه شتابد خر قدم پیشتر نمی نهاد شیخ خرا می
کوفت که ناگاه الهام شد که ای احمد خرا چرا می رنجانی؟ ما او را فرمان نمی
دهیم که قدم بردارد شیخ سر بر زمین نهاد و گفت الهی توبه کردم که هرگز خمر

۳.خ: بسیار حسین بوده

۲.ج: من حالات،

۱.خ: جام، ندارد

۵.ح: در حالت سکر گذرانیده چنانچه خود گفته مرا هیزده سال، ندارد

۴.ج: خود، ندارد

۶.س،ج: علم، ندارد

نخورم اما الحال فرمان ده که دراز گوش روان شود تا خمر بیارم و در روی یاران شرمسار نشوم در حال دراز گوش روان شد و بخمخانه رسید و خمها را بدستور از شراب لبریز یافت چون خمر^۲ آورده پیش یاران گذاشت آنها پیاله پر کرده پیش^۳ شیخ احمد گذاشتند شیخ گفت نمی خورم که من توبه کرده ام آنها الحاح کردند آن زمان باز الهام شد یا احمد حالا بچش و بایشان نیز بچشان چون شراب بلب احمد^۴ رسید شهد کردند حاضران را نیز بچشانید همه توبه کردند شیخ احمد واله و حیران رو بکوه آورد و در ریاضت مشغول شد. در نفحات الانس مسطور^۵ است که شیخ را يك من گندم برای خرج هر روزه از زیر بالین پیدا آمدی^۶ مهمانان اگر می رسیدند^۷ بآنها نیز کفایت می کرد و نیز مرقوم است که پیری محتاجی بسابقه معرفتی که داشت در کوه پیش شیخ رفت^۸ شیخ پرسید چونی؟ گفت پرس که از عدم کفاف می میرم گفت چه قدر کفاف ترا می باید گفت دانکی کافیت، گفت من دانك ترا حواله بر آن سنگ کردم هر روز می آبی و می برده باشی وی هر روز می آمد و می برد روزی آن پیر بخدمت شیخ عرض کرد که من پیرم و اطفال صغیر دارم چون من نمانم حال چگونه شود؟ فرمود تا خیانت نکنند هر که از فرزندانست آید بردارد بعد از وی فرزندانش می آمدند و می بردند چون یکی از فرزندانش خیانت کرد دگر نیافتند. روزی شیخ در حالت مستی از کوه بیرون آمد و در خانه شد و عصا بگردانید و خمهای آن خانه بشکبست شحنه را خبر کردند وی کسی را فرستاد تا شیخ را از خانه بیرون آورد و در پایگاه اسپان بازداشت شیخ در آن

۱. س: یافت (ندارد)

۲. س: ح: خمر (ندارد)

۳. ج: پیش (ندارد)

۴. ج: پس شیخ احمد قدحی شراب خود هم بخورد

۵. ج: مرقوم

۶. ج: میشد

۷. ج: مهمانان اگر میرسند بآنها نیز کفایت میکرد (ندارد)

۸. ج: آمد

حال این بیت می خواند و دست بر یکد گرمی مالیده

استر بخراس می بگردد صد کرد تونیز زبهر دوست کردی در کرد
اسپان سر از علف برداشتند و بر دیوار زدن گرفتند و آب از چشمها روان کردند
ستوربان برفت و شحنة را خبر^۱ کرد که دیوانه آورده و در پایگاه اسپان نشانده اسپان
همه دیوانه^۲ شدند شحنة آمد و شیخ را بیرون آورد و عذر خواست.

نقلست: روزی^۳ در مجلس شیخ مذکور می شد که عیسی روح الله
مردگانرا احیا می کرد و کوران را بینا شیخ فرمود ما می کنم طفلی بود نابینا ویرا
آوردند شیخ انگشت ابهام بر هر دو چشمش بکشید و گفت انظر باذن الله کودک
چشم باز کرد و بینا گشت.

نقلست: روزی اکابر هراة پیش شیخ آمدند و سخن در توحید سر کردند
شیخ گفت شما بتقلید این سخن می گوئید ایشان بردند و گفتند ما هر يك را بر
اثبات هستی حضرت صانع هزار دلیل حفظ باشد و ما را مقلد می خوانی شیخ گفت
اگر صد هزار دلیل بیاد شما باشد جز مقلد نیستید ایشان گفتند ما را برین به رهانی
باید شیخ خادم را فرمود تا طشتی و سه دانه مروارید حاضر کرد شیخ گفت اصل
این مروارید چه بوده است گفتند قطره های باران نیشان شیخ آن مروارید را در
طشت انداخت و فرمود هر یکی از سر تحقیق روی برین طشت بکند و بگوید بسم
الله الرحمن الرحیم این هر سه دانه مروارید^۱ آب گردد و در یکد گر دود همه گفتند
این عجب باشد شما بگوئید شیخ گفت: نخست شما بگوئید هر یکی از آنها
بنوبت روی فرا طشت کرده بگفت بسم الله الرحمن الرحیم این هر سه دانه مروارید
آب شود و در یکد گر دود هر سه دانه بدستور بود چون نوبت شیخ رسید حالتی
عظیم پروطاری شد و روی فرا طشت کرده گفت بسم الله الرحمن الرحیم این هر

۲. س: دیوانه (ندارد)

۱. ح، س: گفت

۱. ح: روزی در مجلس... گشت (این حکایت در حبیب گنج (ندارد)

عشق آمد و شد چو خونم اندر رگ و پوست
تا کرد مرا تهی و پر کرد ز دوست
اجزای وجودم همگی دوست گرفت
نامیست ز من بر من و باقی همه اوست
من بنده عاصیم رضای تو کجاست
تاریک دلم نور صفای تو کجاست
مارا تو بهشت اگر بطاعت بخشی
آن بیع بود لطف و عطای تو کجاست
مارا نبود دمی که کار آید ازو
جز ناله که دردی هزار آید ازو
چندان که گریم کوچها گل گردد
نی روید و ناله های زار آید ازو
شرط است که چون مرد ره درد شوی
خاک ترو ناچیز تر از گرد شوی
هر کوز مراد کم شود مرد بود
بفگن الف مراد تا مرد شوی

نقطه دایره فیض باشی بابا افضل الدین محمد کاشی قدس سره از محققان
معنی مال بوده خواهجه نصیرالدین طوسی خواهرزاده او است کلام حقایق
انضمامش دلکشاست این چند بیت ویراست:

در سرت کردم جوانی گر جوانی خوشتری
چون نمیرم پیش تو گرزند گانی خوشتری
پیش از من و تولیل و نهاری بوده است
گردنده فلک ز بهر کاری بوده است
ز نهار قدم بخاک آهسته نهی
کان مردمک چشم نگاری بوده است
ده نویتم از نه فلک و هشت بهشت
هفت اخترم از شش جهت این نامه نوشت
گر پنج حواس و چار ارکان و سه روح
ایزد بدو عالم چو تو یک کس نسرشت

غزال مرغزار صاحب کمالی شیخ احمد غزالی قدس سره ذات کرامت
صفاتش از جرگه اصفیا بوده و نسبت ارادت بشیخ ابوبکر نساج علیه الرحمه
درست نموده از جمله کراماتش این است که روزی شخصی آمد و از احوال
برادرش حجت الاسلام امام محمد غزالی قدس سره پرسید گفت وی در خوابست^۱

رسید فرمود تا بدره زر پیش شیخ ریختند شیخ قبول نکرد و این بیت فرمود:
 زر که ستانی و بر افشانیش بهتر از آن نیست که نستانیش
 شیخ سجاهد هندی که در آن مجلس حاضر بود يك شت زر از آنجمله
 برگرفت و گفت یا شیخ تو این زر را بزور بر خود حرام کردی خدا بر من حلال
 گرداناد سلطان بخندید و باقی زر نیز به وی بخشید مدت عمر شیخ هشتاد و دو سال
 بوده و در سال هشتصد و شصت هجری رحلت نموده نسخه جواهر الاسرار و دیوان
 اشعار بعرضه روزگار یادگار گذاشته، ازوست^۱:

شنیده ام که برین طارم زر اندود است خطی که عاقبت کار جمله محمود است
 ز تاب قهر میندیش و نا امید مباش که زیر سایه جود است هرچه موجود است
 اگرچه دولت و صلت بچون منی نرسد درین امید بمیرم که خوش تمنائست
 باز شب شد چشم من میدان گریه آب زد سیل اشک آمد شیخون بر سپاه خواب زد
 خوش خیالست کسی را که پس از جان دادن دوستان بر سر خاکش بزیارت آیند
 شدیم پیر بعضیان و چشم آن دارم که جرم ما بجوانان پارسا بخشند
 مظهر اسرار ایزدی سید لطف الله احمدی قدس سره المعروف به میان شاه
 لدها وطن این جناب کمالات مآب خطه بلغرام نزهت مآل است و مقربون فی جنت
 النعیم تاریخ وصال آن مظهر کمال ویراست:

در معرفت خدا دلیل آمد کم بشناس که اوست ساقی و باده و جم
 یعنی که دلیل حق نباشد جز حق کس راه نبرده است بمهر از انجم
 مپسند خودی که بی تمیزی باشی خواری بگذار تا عزیزی باشی
 ای مرد خیال خود عدم کن ورنه چیزی باشی اگر تو چیزی باشی

مورد عنایات حضرت سرمد درویش فانی صفت خواجه احمد تخلص
احمدی قرار داده و از کلبه انزوا پای کمتر بیرون می نهاده و طنش بلده لکهنو
نزهت نشان است و معنی مآب دلجو و صاحب چند دیوان فقیر مطلعی از و بخاطر
دارد همان می نگارد:

قطع مد نظر از سیر و تماشا کردم دیده را کنده سر از آبله پا کردم

گل گلستان فضیلت و صاحب طبع شگفته شاه محمد سلیم کنبو متخلص
به آشفته رحمه الله علیه ذات پاکش از مشایخ مکمل حضرت سنبهل بوده و در
خلوت را جز بوقت نماز کمتر می کشوده در ابتدای سن تمیز تحصیل علوم کرده
بمصاحبت امارت مرتبت محمد فاضل خلف خیر اندیش خان عالمگیر معزز و
مکرم می بوده او اسط عمر ترك و تجرید نموده بعزلت و طاعت گذرانیده اول طعام
از خوان نوالش بمستحقان و محتاجان می رسید آنگاه الحمد لله بکمال بشاشت
گفته خود بچیز خوردن متوجه می گردید در عهد جوانی گاهی بفکر شعر نیز میل
می نموده قصیده در نعت به زمین عشق گفته این بیت ازوست:

از بهر ذکر خطبه عشقش که کس بگفت منبرز عرش کن که بلند است شان عشق
ز پس تنیده براه تو دیده تا ز نگاه زمین بصفحه مسطر کشیده می ماند

آفتاب مشرق سخنوری حکیم اوحدالدین انوری از خاور وطن خود جهت
تحصیل علوم به طوس رسیده و کسب کمال کرده سرآمد فضلالی عصر خود
گردیده باز عنان توسن عزیمت به عرصه شاعری منعطف نموده و گوی سخنوری از
شعرای معاصرین ربوده.

نقلست روزی انوری از بازار بلخ می گذشت حلقه دید که مردم جمع آمده
اند پیش رفت و سر در آن حلقه کرد مردی دید ایستاده قصاید انوری را بنام خود
خواند و مردم او را تحسین می کنند انوری گفت ای مرد این اشعار از کیست؟

گفت از انوریست گفت تو انوری را می شناسی؟ گفت چه می گوئی؟ انوری
منم بخندید و گفت شعر دزد شنیده بودم شاعر دزد ندیده بودم من انوار افکاره:

در آ در آ که ز تو کار من بجان آمد عجب عجب که ترا یاد دوستان آمد

شب و شمع و شکر و بوی گل و باد بهار می و معشوق و دف و رودنی و بوس و کنار
سبز و باغ گل افشان و صبحی با باغ ناله بلبل و آواز بت سیم عذار
خوش بود خاصه کسی را که توانی منست وای بر آنکه دلی دارد و آن هم افکار

خواجه اسفند یار می دانی در چه رنجم ز چرخ روئین تن
من نه سهرابم و ولی با من رستمی می کنند دی و بهمن
خرد زال را به پرسیدم حالتی را چه حیلست و چه فن
گفت افراسیاب وقت شوی گریب دست آوری از آن دوسه من
باده چون دم سیاوشان سرخ نی تیره چون چه بیزن
گرفرستی توئی فریدونم ورنه آنکه نعوذ بالله من
همچو ضحاک در گلو پیچم مارهای نجات در گردن

نقل است: شاعری در در مدح خواجه بخیل قصیده بگفت و برو بخواند
خواجه هیچ صله نداد و شاعر يك هفته اثری ظاهر نشد باز قطعه تقاضا گفته
بگذرانید خواجه التفات نکرد بعد از هفته دیگر هجو کرد و خواجه خود^۱ را بآن در
نیاورد شاعر بیامد^۲ و بر دروازه او مربع بنشست خواجه چون از خانه بیرون^۳ ویرا دید
بفراغت^۴ نشست است^۵ گفت ای بی شرم بیحیا قصیده گفتی^۶ هیچت ندادم قطعه
تقاضا آوردی پروا نکردم هجو گفتی خود را بآن در نیاوردم دیگر اینجا بچه امید
نشسته گفت بدان امید که بمیری و مرثیه ات نیز بگویم و بروم خواجه بخندید و
ویرا صله نیکو بخشید.

نقلست خواجه بخیل بیمار شد شاعری که آشنای وی بود بعیادت نیامد

چون صحت یافت با وی ملاقات کرد و از روی گله گفت این همه بیماری صعب کشیدم و تو یکبار نیز مرا عیادت نکردی گفت معذور دار که بمرثیه گفتن تو مشغول بودم.^۷

دیباچه دفتر سخندانی سیر ابوالحسن فراهانی از فضلالی عالیقدر و فصیحی عصر خود بوده و علم شاعریش سر به ثریا فرسوده سر حلقه شعرای زمان شاه عباس ماضی صفویست ویراست:

زندگانی داد عشق از تو دل افسرده را	آری آتش آب حیوانست شمع مرده را
دردا که یار بر سر لطف نهان نماید	نامهربان دوروز بمن مهربان نماید
دیوار و در آلوده بخون جگرم کرد	هجران تو شرمنده دیوار و درم کرد
در حشر گراز روی تو بویی بمن آید	برخیزم از آن پیش که جان سوی تن آید
دوش چشمم ساغری سرشار و خونم باده بود	آنچه دل میخواست ز اسباب طرب آماده بود
تابی بمن از طره پیچان تو افتاد	چاکم بدل از چاک گریبان تو افتاد
ای دل لب او آب حیاتست ندانم	چون آتش سوزان شد و در جان تو افتاد
مبین نقص زن هندو کمال عشق را بنگر	که باقص زنی خود را چسان مردانه بسوزد
حال دل از آن بهانه جو می پرسم	بد حالی دل از آن نکو می پرسم
آشفته گیم بین که دارم دل را	در دامن خویش و حال ازو می پرسم

۲. ح: بیامد (ندارد)

۱. ح: بخیل

۴. س: بفراغتی

۳. س، ح: آمد

۵. ح: بر دروازه او مربع نشست خواجه ن از خانه بیرون آمد خود را بآن در نیاورد شاعر بیامد ویرا دید

۶. س: هجو گفتمی بآن در نیاوردم ۷. ح: ای دیر بدست آمده بس زود برفتی / آتش زدی اندر من و

چون دود برفتی

سلیمان ممالک سخن طرازی خواجه آصفی شیرازی بلبل بوستان خوش
 کلامی است و مست می‌کده فیض مولوی جامی روزی پیش مولوی شکایت کرد
 که اصلاح بنده بعد اصلاح همه صاحبان دلیل بر بی توجهی ست مولوی فرمود
 لقمه لذیذ را بعد طعام باید خورد که لذت آن دیر بماند گویند فضلا و شعرا از سرکار
 آغاییکه هروی مالک این مطلع:

آه ازان دامی که دارد رشته جان تاب ازو آه ازان لعلی که هر دم دل خورد خوناب ازو
 غله وظیفه می یافتند نوبتی در وظیفه خواجه آصفی تاخیر افتاد خواجه این قطعه طرح
 کرده باغاییکه فرستاد:

ایا عروس خطابخش جرم پوش بگو که کی وظیفه مارا قرار خواهی داد
 بوقت غله مرا گفته که بار دهم سرم فدای درت چند بار خواهی داد
 آغاییکه حسن ادایش پسندید و غله مقرری مع شی زاید بخشید من دیوانه:

بیاض دیده ز می سرخ گل‌عذارانرا بود شگوفه بادام نوبهارانرا
 دل که طومار وفا بود من محزون را پاره کردند ندانسته بتان مضمون را

قاتل من چشم می بندد دم بسمل مرا تا بماند حسرت دیدار او در دل مرا
 کام خسرو از لب شیرین شور انگیز یافت کوه را فرهاد کند و لعل را پرویز یافت

من طور و تجلی چکنم بر لب بام آی کوی تو مرا طور و جمالی تو تجلیست

چندان میش دهید که بیهوشی آورد شاید که یاد ما بفراموشی آورد

آمدم مست بکوی تو و مجنون رفتم خبرم نیست که چون آمدم و چون رفتم

ریخت کافر بچه خون مسلمانان را یاد آن روز که من نیز مسلمان بودم

انقلست که خواجه در اشعار خود لفظ سگ پیشتر می آورد شیخ کمال

لفظ دل‌بند را شخصی در مجمعی می گفت که دیوان خواجه آصفی و دیوان کمال را
در یک مجلد بسته ام ظریفی در میان بود گفت حیف کردی زود از هم بکشای مبادا
سگان آصفی بدلبند کمال در افتد.

دانشور سخن پرور قاضی احمد مشهور به لاغراما در فن معما فربهی تمام
داشته و خواجه آصفی از برای او این بیت نگاشته:

ندارد هیچکس پروای ریش محتسب اما بدور شیشه می ریش قاضی حرمتی دارد
قاضی لاغر در جوابش این بیت گفته:

ریش قاضی حرمتی دارد بر هشیار و مست آنچه پیش هیچکس حرمت ندارد ریش تست
این قطعه تضمین بعد از خدمت ملک سیستان که در آن ایام باده می خورده ازوست:

شهنشها ز سر لطف عذر من بپذیر ز خدمت دوسه روزی اگر کناره کنم
ز خدمت تو مرا مانع است امر قضا تو خود بگو که با امر قضا چه چاره کنم
زیاده منع تو نتوانم و نکوهم نیست که می خورند حریفان و من نظاره کنم

شاعر اکبر مرزا اصغر سخن سنج پر تمیز است و ولد میر غیاث الدین عزیز
بسیار خوش اداست و معاصر سلطان حسین میرزا ویراست:

به میزان نظر حسن ترا با ماه سنجیدم میان این و آن فرق از زمین تا آسمان دیدم

مولانا اصیلی مشهدی طبع خوب داشته و خط نستعلیق مرغوب می نگاشته:

چوبه طفلیش بدیدم بنمودم اهل دین را که شود بلای جانها بشما نمودم این را

شاعر مرغوب خواجه ایوب نمد کلاهی داشته و در عهد سلطان حسین میرزا
علم سختوری می افراشته ازوست:

آنکه رفتیم چو اندیشه رحم از یادش شرمی از سابقه بندگی مابادش

واقف و تیره شیرین بیانی مولانا امان الله قهستانی در هرات به طاعت و عبادت می

گذرانیده و سخن سنجی را به مرتبه اعلی رسانیده بسیار خوشگوست این مطلع ازوست:
روز در فکرم که شب دل بیتو چو خواهد شدن شب درین اندیشه ام تا روز چون خواهد شدن

مولانا اسمی شاعر نامی بوده و طالب علم گرامی بسیار خوش اداست و
معاصر سلطان حسین میرزا ویراست:

می کنی جور و جفا مهر و وفا می گوئی تو چها می کنی ای شوخ و چها می گوئی
ابرنیسان اوج گهرباری مولانای قندهاری واقعه نویس بابر بادشاه بوده و در
سال نهصد و هفتاد و سه رحلت نموده، خوشگوست این مطلع^۱ ازوست:

سرشکم رفته رفته بیتو دریا شد تماشا کن بیا در کشتی چشمم نشین و سیر دریا کن
مرکز دایره معنی طرازی مولانا اهلی شیرازی بسیار خوشگوست این چند
بیت ازوست:

یا من ناصبور را سوی خود از وفا طلب	یا تو که پاک دامنی صبر من از خدا طلب
بی تو چو شمع کرده ام گریه و خنده کار خود	خنده بعهد سست تو گریه بروزگار خود
دروغ وعده من خلق در فغان دارد	که همچو غنچه دهانی و صد زبان دارد
فریاد که بر جان من این داغ نهانی	از دست کسی نیست که فریاد توان کرد
هرچند که از جور تو ام خون رود از دل	از در چو در آئی همه بیرون رود از دل
من اگر وفا نمایم همه عمر کارم اینست	تو جفا و جور میکنی بوجا چه کار داری
بصد کرشمه مهرم شکار خود کردی	کنون کناره گرفتی چو کار خود کردی

واقف آئین نیکو بیانی میر ابو تراب بیگ زنجانی معنی باب دلجوست این دو
مطلع ازوست:

۱. خ، ح: خوشگوست این مطلع، ندارد

نقلست: روزی نواب صدر مرزا حبیب الله نام که خالوی مرزا ابراهیم بود
وی را تکلیف تاهل می نماید. مرزا بعد سماحت بسیار راضی می شود بشرطیکه هر
کس را وی خواهد خواستگاری نمایند نواب صدر قبول می فرماید بعد از چندی
بعرض نواب می رساند که فلان حلوائی دختری دارد اگر نسبت مرا می کنید به آن
بکنید و الا فلا نواب هرچند منع می نماید که اهل ثوق کفو ما مردم نیستند از اعزه
سادات و اعظام شهر دیگری را اختیار کن سود نمی بخشد ناچار نواب بیخانه

حلوائی تشریف فرماید حلوائی ازین معنی سر افتخار به فلك می فرساید بعد از گذارش بندگی و شرایط سرافگندگی که ازو بر منصفه ظهور می آید نواب تفقد بسیاری در جوابش فرموده ظاهر می نماید که آمدن ما به خانه شما به این جهت است که ^۱ صبیہ شما را از برای مرزا ابراهیم می خواهم ^۲ که بگیرم حلوائی زمین نیاز به لب ادب بوسیده به عرض می رساند و سوگند یاد می کند که بنده را صبیہ نمی باشد به جز این يك پسر ^۳ اولاد ندارم نواب از عدم تحقق انفعال کشیده به مرزا ابراهیم ^۴ که در آن مجلس حاضر بود خطاب می فرماید ^۵ که شما تحقیق ناکرده مارا و این عزیز را چرا ^۶ تکلیف دادید مرزا بعرض می رساند که بنده خود عرض نکرده بودم که دختری دارد غرض بنده همین پسر است که به خدمت ایستاده نواب لاحول گفته از حلوائی عذر بسیاری می خواست ^۷ و به خانه می آمد بعد از چند روز مرزا در شارع عام کوش الاغ دهقانی می برد دهقان بخدمت نواب صدر آمده شکوه می نماید نواب مرزا ابراهیم را طلبیده عتاب می فرماید مرزا در جواب می گوید که امروز با من حرف مزینید که شرط کرده ام هر جا خری به بینم گوشش ببرم مرزا چون به هند آمده در خدمت شاهجهان پادشاه احترام یافت صبیہ بادشاه دختری از پرورش کردهای خود بمرزا داد و مرزا لطفی به اهلیه خود نداشته و بیگم یعنی صبیہ بادشاه ازین معنی اطلاع می داشته روزی مرزا دو چار سواری بیگم می شود ناچار از اسب فرود آمده کورنش می کند بیگم میرزا را نزدیک طلبیده می فرماید چرا شما نسبت به اهلیه خود کم شفقت واقع شده اید؟ مرزا عرض می کند ملکه آفاق سلامت وجهش اینست که اهلیه بنده غربیلہ نمی داند بیگم می فرماید غربیلہ چه

۲. س، ح: می خواهم، ندارد

۱. س: می خواهم

۴. ح: ابراهیم، ندارد

۳. س: حاضر است

۶. س: چرا، ندارد

۵. س: خطاب می فرماید، ندارد

۷. س، ح: می خواهد

چیز است؟ مرزا دستار خود را بر زمین زده فریاد میکند ای وای بیگم جیو هم غریبه نمی دانند و غریبه بمعنی نحره است.

نقلست روزی مرزا در مجلس امیری وارد می شود امرد پسری پهلوی عزیزی نشسته می بیند رفته طرف دویم^۱ آن عزیز می نشیند و سخنان چرب و شیرین سر می کند و گرم می جوشد و آشنائی بهم می رساند آخر آهسته بگوشش می گوید چونست که این پسر را از برای ما راضی کنی؟ آن عزیز می گوید صاحب چه می فرمایند^۲ این خود پسر منست گفت همچنین غلط کردم پس بدیگری باید گفت.

نقلست روزی مرزا مهمان امیری می شود بعد فراغ از طعام بخواب^۳ سیل می نماید خواجه سرائی آنجا خوابیده بود مرزا خواست با وی خیانت کند وی از خواب برجست و پیش نواب دوید^۴ و گفت داد، داد، داد، مرزا از عقب می گوید نواب واللّه نداد، نداد، نداد، اینچنین شوخیهای مرزا بسیار است القصه آنچه از مثنوی زلالی انتخاب کرده سه بیت است یکی در وصف مصور سحر نگار:

نزاکت آنچنانش نخل بستی که بار رنگ شاخ گل شکستی
دویم در وصف اسپ باد رفتار

ز جستن جستن او سایه در دشت چون زاغ آشیان گم کرده می گشت
سویم در صفت تاریکی شب تار

کواکب می نمودی در زمانه چو چشم گربه در تاریک خانه

این چند بیت از اشعار مرزا ثبت می شود:

در سینه دلم گم شده تهمت بکه بندم غیر از تو درین خانه کسی راه ندارد

۲. س: میگویند

۱. س: رفته.... نشیند ندارد

۴. ح: شتافت

۳. ح: بخوابگاه

نقطه دایره نیکو نهادی شیخ محمد ناصر افضلی اله آبادی فرزند شیخ خوب
الدوله خوشگو است این مطلع ازوست:

خیال لعل لب او بچشم داغ منست فتیله از رگ یاقوت در چراغ منست

شاعر متین شاه فقیر الله آفرین لاهوری بوده اقسام شعر خوب می گفته
ویراست:

حجاب عشقم نداد رخصت سوال نوش از لب تو مارا

زتو نمی آید این مروت زمن نمی آید این تقاضا

نقلست: مولانا ارشد عربی وعظ گرم می گفت و مردمانرا متأثر و گریان^۲

می ساخت و آخر طرح^۳ سوال می انداخت و کیسه های مستمعان را پاک می
پرداخت ملک حسین بادشاه ویرا برسالت نزد شاه شجاع پادشاه فرستاد و هشت
هزار دینارش عطا نموده سوگند داد که زنهار سوال نکنی که عزتت برباد می دهد وی
رفت و بمدعا جواب یافت شاه شجاع و ارکان دولتش بمبالغه گفتند که عمریست
که آوازه وعظ تو می شنویم و نیز مشتاقیم یک مجلس بگوئی وی ناچار شده بعد نماز
جمعه مجلس وعظ بنهاد و مستمعان متأثر شدند و در گریه درآمدند، دید^۴ که بازار
وعظ گرم است و خریداران راغب قوه طامعش بحرکت در آمد و نتوانست خود
را ضبط کرد گفت ای عزیزان پیش ازین از کیسه گرم یاران دریوزه می کردم لیکن از
وقتی که روی درین دیار آوردم مرا از گدائی سوگند داده اند اکنون اگر من سوگند
خورده ام شما سوگند نخورده اید^۱ که مرا چیزی ندهید مردم^۲ در عین گریه خندان
شدند و خدمتش بجا آوردند این مطلع نیز از آفرین است:

شه سپاه تغافل پی صف آرائیست نقیب ناله صدائی که اشک مجرائیست

۲. س. ح: و گریان، ندارد

۱. س: کوی سنجی

۴. س: دید، ندارد

۳. س: مولانا عربی وعظ

ستم بر زیردستان مردکش را خطر دارد فلك را شیوه عاجزکشی زیر و زبر دارد
 شب که ما شانه آن زلف پریشان کردیم هر گره یوسفی آزاد زندان کردیم^۲
 فاضل و شاعر نامی میر غلام علی آزاد بلگرامی سلمه الله نواسه میر عبد الجلیل
 است ازوست:

نمی خیزد ز جا از ضعف آه ناتوان ما رگ یاقوت باشد در جگر تار فغان ما
 دست و پا گم کرده همچون کاروان سبجه ایم هر قدم در ره بزور سینه می غلطیم ما
 شبی که گم شود آن آفتاب از نظرم ز اشک ریزی مزگان ستاره می شمرم
 عمده امرای عالی دستگاه نواب نظام الملك آصف جاه از عهد عالم گیر تا
 زمان محمد شاه پادشاه در قید حیات بوده اول شاکر و آخر آصف تخلص اختیار
 نموده من دیوانه:

رفت آن عهد که نیکی رسد از کس بکسی این زمان ترك ضرر هر که کند احسانست
 نیست مارا بجهان مطلب دیگر ز خضاب اینقدر هست که آهو نگهان رم نکنند^۴
 پی دل بردن مردم تملق را سبب کردم بدشمن نیز جوشیدم بدان گرمی که تب کردم
 عمده سخن سنجان شیرین کلام نواب عمدة الملك امیر خان انجام فهم و
 فراستش بحدی بوده که احوال بشر از بشره اش بیک نگاه دریافت می نمود و مزاج
 پادشاه را چندان متوجه خود کرده بود که هیچکس را آن قرب و منزلت میسر نبود
 باقسام اختراعات ممتاز بوده است و در لطیفه گوئی و بذله سنجی^۱ بی انباز

۱. ح: س: نخورده اند

۲. ح: س: مردمان

۳. ح: زائد است: بهشتی نسبتی را منهم دارد دهان او چو مواز گرمی نظاره می پیچد میان او

چه زرین تر کسی چون صبح بیصبرانه میخندد جفا جور میرزا طفلی که دل باشد نشان او

۴. ح: این شعر ندارد

لطیفه روزی نوان پاجامه کمخاب سرخ پوشیده بود و رنگش از ته دامن
برنگ شعله از فانوس می درخشید نور بائی که یکی از فواحش حاضر جواب هند
است دیده میگوید که نواب سلامت چه کافر پاجامه است نواب می گوید تنها
کافر نیست مسلمانی نیز در خود دارد.

لطیفه روزی خانه نواب بر دستارخوان اقسام اطعمه و انواع اشربه و لوزیات
رنگین و فواکه شیرین چیده بودند بائی نیز حاضر بود نواب از جمله نظر بسوی
انگوری که خایه غلامان نام داشت انداخته به بائی میگوید که گاهی خایه غلامان
هم دیده؟ گفت ندیده ام مگر امروز بسفره نواب انجام کار سپاهی سوخته روزگار در
قلعه محمد شاه بادشاه بضر بکتار پهلوی گذار چه کارش تمام ساخت و بادشاه تاریخ
وفاتش غم عمده دریافت من کلامه:

گر بر سر من دست گرم تـاك ندارد مینای دلم شعله ادراك ندارد
فریاد که پیراهن دیوانگی من چون دامن صحرا خبر چاك ندارد

شاعر مشهور تر از خورشید قزلباشخان امید سخنور خوش اداست و اسمش
محمد رضا در عهد بهادر شاه پادشاه از همدان وطن خود بهند دلپند آمده بمنصب
هزاری سرافرازی یافته چنانچه خود گوید:

همچو بلبل همیشه نالانیم این بود منصب هزارى ما

و در عهد محمد شاه پادشاه تا منصب چهار هزارى عروج نموده و در همین
جا بمرض سخته راه فنا پیموده من دیوانه:

روی تو هر که دید بمصحف شبیه گفت هر کس شنید ذالك لا ريب فيه گفت

دگر امشب کجا بودی بقریان سراپایت که چاك سینه بزم است خالی بودن جاییت

هوش از سر و رنگ از رخ و صبر از دل مارفت تارفته از دیده چگویم که چهار رفت

دل کرد مرا کباب امید این آتش مرده جان من سوخت
 نتوانست بسر منزل تاثیر رسید ناله را از دل او پای بسنگ آمده است
 دیده گریان میشود از دل چون آهی میکشم آری آری راست باشد بادباران آورد
 چو دست پرز داغم دید بلبل گفت در گلشن بگیرندش که شاخ گل نهان در آستین دارد

شاعر سروش نوا محمد صادق اتقا در فن شعر و معما استاد کامل بوده است و
 معاصر میرزا عبد القادر بیدل معنی باب دلجو است این چند بیت ازوست:

مست از فیض سحر گاهی لبالب خوان ما شیر مال صبح چون خورشید باشد نان ما
 آمد بهار و ناله ام آتش زبانه شد هر شاخ گل جنون مرا تازیانه شد
 القاتاکى بشهر و ده معتکفی در بند غذا و جامه مختلفى
 آتش خور و خنده زن بعشرت چون کبک در کوه نشین بیک ردائى الفى

شمع شبستان اقسام گفتگو سراج الدین علیخان آرزو سلمه الله و وطنش
 گوالیار است و سخنش لالی آبدار صاحب تصنیفات نامی و تالیفات گرامی است
 امروز بدار الخلافه شاهجهان آباد در فن شعر و دیگر علوم کوس استادی می نوازند و
 من دیوانه:

نماند همچو حنا هیچ اختیار مرا سپرده بسته بدست تو روزگار مرا
 از خراسیدن او با سبق تاز گرفت خاک ما خیل تدروی شد و پرواز گرفت
 دم عیسی که به بیمار شفا می بخشد از خط پشت لب ت نسخه اعجاز گرفت
 عشق روزی که بدل خلعت سودا بخشید جامه واری بمن از دامن صحرا بخشید
 گر بروی تو زلیخا مژه وا میکرد آنچه در خواب ندیده است تماشا میکرد

هست مضمون فنا جلوه گر از موی سفید بیت حك کرده بود در نظر ابروی سفید

زلفت که ازو نظم جهان حسن^۱ است نازل شده سوره به شان حسن است

خطت که برو شده است خوبی همه ختم پیغمبر آخر الزمان حسن است

شاعر عبارت آرای منشی امانت رای از کهتریان لعل پور است و

مستفیضان مرزا عبد القادر بیدل مدتی بامر منشی گری نواب علی اصغر^۲ خان

کو که محمد شاه بادشاه قیام داشته روزی خود نقل میکرد شبی از ویرانه میگذشتم

در آنحال متفکر به تصنیف دیوانی بودم دیدم در تاریکی شاه حسن دیوانه رقص میکند

دست بسته بادب بایستادم وی در عین وجد رو بمن آورده گفت برو دریای لعل و

گوهر از چشمه دهانت خواهد جوشید و همچنان شد که دیوان شعر^۳ و شبی

بها گوت تمام و نایکا بهیند و غیره از هندی بسلك نظم کشیده شد از شری

بها گوت^۴ در اظهار احوال گویان بفراق کشن:

تا کرد ازین شهر کنهیا شبگیر از ما جز بیکسی بیامد تدبیر

هر گویی و گوال در راه اوست هنوز ایستاده بجای خود چو بزم تصویر

از نایکا بهید در صفت مکدها سکهی سجن:

از طرز خرام تو سرو چمن سر تا پا محو آوا گردد آئینه ز پرتو لعل لببت سرچشمه آب بقا گردد

يك گردش چشم توای بت من ز دو علم هوشیا گردد این شعله حسن رسد بکجا گر اینهمه جلوه نما گردد

من دیوانه:

بسکه خون در جگر از دست نگاری دارم در دل خود چون حنا جوش بهاری دارم

در تمنای توای سرو روان بر لب جو همچو ساحل تهی از خویش کناری دارم

زبده اولیای گرامی و قدوه اصفیای نامی سلطان العارفین شیخ بایزید

۲. س. ح: امجد خان

۱. ح: رو، زائد است

۳. س. ح: در کم مایه فرصت با تمام رسید ۳. ح: شری بها گوت، ندارد

فرمودند مدتی است تا اینجائی این طاق ندیده گفت نه مرا ازین طاق چکار که بنظاره طاق نیامده ام آنحضرت فرمودند برو به بسطام که کار تو تمام شد گفت آن کار را باز پسین کارها دانستم و پیش از همه کارها بود و آنهمه رضای مادر بود که در جمله ریاضات و مجاهدات آنچه میجستم در آن یافتم؛

نقلست که شیخ از مکه می آمد چون بهمدان رسید و تخم گل معصفر خرید اندکی در خرقة بست و به بسطام آورد چون باز کشاد موری چند دران میان بود گفت ایشان را از جای خود آواره کردم برخاست و باز بهمدان برد و بجایی که خانه ایشان بود رسانید و گفت که نوزده سال آهنگر نفس خود بودم در کوره ریاضت می نهادم و به پتك ملامت می کوفتم ما از خود آئینه ساختم و پنج سال آئینه خود بودم بانواع طاعات و عبادات^۳ آن آئینه را می زدودم پس يك سال نظر اعتبار کردم و در میان خود از غرور و اعتماد بر طاعت و عمل زناری دیدم پنجسال دیگر جهد کردم و آن زنار را بریدم و اسلام تازه آوردم نگاه کردم همه خلائق را مرده دیدم چهار تکبیر در کار ایشان کردم و از جنازه همه باز گشتم و بیزحمت خلق و بیمدد حق بحق پیوستم.

نقلست چون شیخ خلوت کردی برای عبادتی در خانه شدی و همه سوراخها را بگرفتی و گفתי میترسم که آوازی مرا بشوراند عیسی بسطامی گفت سیزده سال با شیخ صحبت داشتم که از وی سخن نشنیدم و عادتش آن بود که سر برزانو نهاده بودی چون سر بر آوردی آهی کردی و باز سر برزانو نهادی و این در حالت قبض بودی و در حالت بسط از شیخ فواید بسیار یافتند باری در خلوت بر زبانش رفت سبحان ما اعظم شانی چون بخود آمد مریدان گفتند شما چنین لفظ گفتید گفت اگر دیگر بار بشنوید مرا پاره پاره سازید پس هر یکی را کاردی داد تا

وقتی دیگر همان سخن گفت اصحاب قصد او کردند خانه را از بایزید پر دیدند چنانکه چهار گوشه خانه پر بود اصحاب کاردی میزدند کارد در میشد چنانکه در آب میزند چون ساعتی برآمد آن صورت خورد می شد تا بایزید پدید آمد و گفت بایزید این است آن بایزید نبود

نقلست: وقتی سیبی سرخ بگرفت و بروی نگریست و گفت چه لطیف است بگوشش ندائی آمد که ای بایزید شرم نداری^۱ نام من بر میوه می نهی چهل روز نام خدا از دلش فراموش شد گفت سوگند خوردم تا زنده باشم میوه بسطام نخورم.

نقلست: ابوتراب بخشی را مریدی بود صاحب کمال ابوتراب او را گفتی همچو توئی را صحبت بایزید می باید روزی آن مرید گفت ای خواجه کسی که هر روز صد بار خدای تعالی را بیند او را چه حاجت صحبت بایزید باشد ابوتراب گفت چون اینجا خدایتعالی را می بینی بر قدر خود می بینی و چون آنجا بینی بقدر بایزید به بینی و در دیدن تفاوت است این سخن بر دل مرید فرود آمد و گفت برخیز تا هر دو به بسطام برویم هر دو به بسطام آمدند^۲ شیخ در خانه نبود بآب رفته بود شیخ را دیدند^۳ که می آید سبوی آب بردست و پوستینی کهنه در بر چون چشم بایزید بر مرید ابوتراب افتاد و چشم مرید بر بایزید در حال بلرزید و بیفتاد و جان داد ابوتراب گفت شیخایک نظر و مرگ گفت ای ابوتراب در نهاد این جوان کاری بود که هنوز وقت کشف آن نبود در مشاهده بایزید آن کار بیکبارگی کشف شد طاقت آن نداشت^۱ بمرد.

نقلست: سلطان احمد خضرویه با هزار مرید بخدمت شیخ بایزید آمد چنانکه هر هزار بر آب میرفتند و در هوا می پریدند احمد گفت هر که از شما طاقت مشاهده بایزید ندارد بیرون باشد تا ما در آئیم و او را زیارت کنیم هر هزار رفتند و هر

یکی را عصائی بود و بر دهلیز خانه بود که آن را بیت العصا خواندندی هر که در آمدی عصا آنجا نهادی یکی از ایشان گفت من طاقت دیدار بایزید ندارم من عصاها را نگاه میدارم چون جمعی پیش بایزید رفتند مر احمد را گفت آنکه بهتر شما است او را در آرید در آورد پس شیخ گفت یا احمد تا کی از سیاحت گرد عالم گشتن؟ احمد گفت چون آب یکجا بود مکدر گردد شیخ گفت چرا دریا^۲ نباشی تا مغیر نشوی و آرایش نپذیری احمد پرسید یا شیخ ابلیس را دیدم بر سر کوی تو بر دار کرده اند گفت آری با ما عهد کرده بود که گرد بسطام نگرده اکنون یکی را وسوسه کرده تا در خوف افتاد و شرط است دزدانرا بر درگاه بادشاهان بر دار کنند و نیز یکی از شیخ پرسید که پیش تو جمعی می بینم از مرد و زن ایشان کیانند گفت ایشان فرشتگانند مرا از علوم سوال می کنند و من جواب می گویم یکی گفت که من بطبرستان بجنازه فلان^۳ ترا دیدم دست در دست خضر گرفته چون از نماز جنازه پرداختند ترا دیدم در هوا رفتی شیخ گفت راستست.

نقلست: جماعتی پیش شیخ آمدند و از بیم قحط نالیدند و گفتند دعا کن تا حق تعالی باران بفرستد شیخ سرفرو برد و بر آورد پس^۴ گفت بروید و ناودانها راست کنید ابر آمد و در حال باریدن گرفت چنانکه شبانروز بارید؛

نقلست: روزی سعید مهجورانی پیش بایزید آمد و خواست تا امتحانی کند شیخ او را حواله مریدی راعی کرد و گفت اقطاع ولایت کرامت را بدو داده ایم چون سعید آنجا رسید راعی را دید که در صحرا بنماز مشغولست و گرگ شبانی گوسپندان میکند چون از نماز فارغ شد گفت چه میخواهی گفت نان گرم و انگور راعی چوبی داشت بدو نیم کرد يك نیمه بطرف خود فرو کرد و يك نیمه بطرف او در حال انگور بار آورد و طرف راعی سپید بود و طرف مهجورانی سیاه

۲. س: با احمد

۱. س: نداشت بمرء، ندارد

۴. س: پس، ندارد

۳. س: درویش

گفت چرا طرف تو سپید است و ازان من سیاه گفت ازانکه من از سر یقین خواستم و تو از راه امتحان رنگ چیزی لایق حال آن بود بعد ازان گلیمی بسعید^۱ مهجورانی داد و گفت نگاهدار چون سعید بحج رفت آن گلیم از وی غایب شد چون به بسطام آمد گلیم را با راعی بدید شیخ احمد خضرویه گفت حق تعالی را در خواب دیدم فرمود که جمله مردم از من کرامات می طلبند مگر بایزید که مرا می طلبد که گفت بسینه^۲ ما آواز دادند که ای بایزید خزانه ما از طاعت قبول و خدمت پسندیده پر است اگر ما را میخواهی چیزی بیار که ما را نبود گفتم خداوندان چیست که ترا نبود گفت بیچارگی و عجز و نیاز و خواری و مسکینی و شکستگی .

نقلست: روزی از شیخ پرسیدند که مرد را درین راه چه بهتر بود گفت دولت مادر زاد گفت اگر نبود گفت تنی توانا گفت اگر نبود گفت دلی دانا گفت اگر نبود چشم بینا گفت اگر نبود گفت گوش شنوا گفت اگر نبود گفت مرگ مفاجات.

نقل است^۳ روزی شیخ در پس امامی نماز میکرد پس امام گفت یا شیخ تو کسبی نمی کنی و چیزی از کسی نمیخواهی از کجا میخوری گفت باش تا نماز قضا کنم گفت چرا گفت نماز پس کسی که روزی دهنده را نداند روا نباشد.

نقل است که گفت بعد از ریاضت چهل سال شبی حجاب برداشتند زاری کردم که راهم دهید خطاب آمد که تا کوزه و پوستینی داری ترا بار نیست و هر که چنین باشد راه نیابد.

نقلست: شیخ را شخصی گفت طریق رستگاری نشان ده گفت هر چه میکنی بدان که خدای تعالی می بیند و بداند که از عمل تویی نیاز است و نیز گفت خدای تعالی را بخواب دیدم مرا گفت که ای بایزید چه میخواهی گفتم آنچه تو

۲. س: بر سر

۱. س: ندارد

۳. س: روزی شیخ... راه نیابد (این حکایت در عبدالسلام، ندارد

میخواهی فرمود که من از ان تو ام چنانچه تو از ان منی .

نقلست: شیخ در ابتدا الله الله بسیار می گفت و در حال نزاع همان الله الله می گفت پس گفت یارب هرگز ترا یاد نکرده ام مگر بغفلت و اکنون که جان می رود از طاعت غافلم ندانم باحضور کی خواهم بود پس در ذکر و حضور جان بحق^۱ تسلیم کرد

نقلست: مریدی شیخ را در خواب دید پرسید از منکر و نکیر چگونه رستی گفت چون از من سوال کردند گفتم باز گردید ازو پرسید که من او را کیم که اگر صد بار گویم خداوند اوست تا مرا او بنده خود نداند فایده نبود پس آنچه او گوید بر آن بود من کلامه:

ای عشق تو کشته عارف و عامی را سودای تو گم کرده نکونامی را
شوق لب میگون تو آورده برون از صومعه بایزید بسطامی را

سرحلقه واصلان خدا شیخ بهاء الدین زکریا قدس سره شمع شبستان ولایت و سراج کاشانه هدایت بوده در عبادت و ریاضت مستقیم الاحوال و در کشف و کرامت عدیم المثال جد بزرگوارش کمال الدین علی شاه قریشی از مکه مبارک وارد خوارزم گردید و از آنجا بخطه ملتان رسید پسری داشت وجیه الدین نام جوانی پاک ذات ملک صفات ویرا اتفاق پیوند^۲ بدختر مولانا حسام الدین ترمذی افتاد و از وی در قلعه کوت کرور تولد شیخ بهاء الدین زکریا واقع شد در عمر دوازده سالگی والدش در گذشت شیخ قرآن مجید با هفت قرات ازبر داشت بعد فوت پدر بخراسان آمد بتدریس ظاهر اشتغال نمود باز از آنجا به بخارا آمده کمال حاصل کرد و یکی از مجتهدان وقت شد و از کمال عفتی و صلاحیتی که داشت اهل بخارا ویرا بهاء الدین فرشته گفتندی و آنجا ویرا شهرتی عظیم بوده باز از آنجا به بیت الله آمده شرف زیارت حاصل نمود باز از آنجا بطواف روضه مطهره حضرت رسول مقبول صلی الله

علیه وآله وسلم مشرف شد و پنج سال مجاور گشت و پیش شیخ کمال الدین یمنی که یکی از مخدومان کبار بود بتحصیل حدیث می نمود و هر سال بموسم حج زیارت بیت الله کردی و باز آمده مشغول تحصیل حدیث شدی و مولانا نیز همچنین می کرد چون علم حدیث تمام سند نموده ازبر باجاست مولانا مدت یک سال در مدینه منوره بحرم حضرت رسول صلعم درس حدیث فرمود از آنجا با کشف و کرامت به بغداد آمده زیارت قبور مشایخ کرام نموده بسعادت قدمبوس حضرت شیخ الشیوخ شهاب الدین عمر سهروردی قدس سره مشرف گشت و در خدمت آنجناب از هفده روز بیش نبود درین ایام مسعود اینهمه دولت جاودانی و سعادت دوجہانی حاصل نموده در انتظار یافتن خرقه بود شعی شیخ بهاء الملة والدین در واقعه می بیند که خانه مروح و پرنور است و حضرت رسول علیه الصلوة والسلام نشسته اند و شیخ شهاب الدین بر مثال حجاب بر پای ایستاده و هم در آن خانه طنابی بسته است و خرقه چند برو آویخته درین حال ^۱ شیخ بهاء الدین ذکریا را طلب فرمودند و شیخ شهاب الدین قدس سره دست ویرا گرفته به تشریف قدمبوس حضرت رسالت پناه مشرف ساخت آنحضرت بشارت اشارت بخرقه که در خرقهای آن طناب آویخته بود فرمودند که عمر این خرقه را بشیخ شهاب الدین بپوشان شیخ مشار الیه همچنان کرد چون از آن واقعه بخود باز آمد امیدوار گشت که البته ^۲ خرقه ایشان نصیب من می شود حضرت شیخ الشیوخ بعد از چاشت شیخ بهاء الدین را اندرون طلبید چون شیخ مشار الیه آنجا رسید همان خانه دید که شب در معاینه دیده بود و خرقه ها همچنان بر طناب آویخته ^۱ حضرت شیخ الشیوخ برخاست و همان خرقه را که اشارت حضرت علیه السلام بود از طناب فرود آورده شیخ بهاء الدین ذکریا قدس سره را بپوشانید و فرمود که با با بهاء الدین این خرقهای حضرت رسول است و من در میان واسطه بیش نیم بی اجازت کسی را نمی توانم داد

چنانچه شب ترا در معاینه نمودند چون حضرت شیخ بهاء الدین ذکر یا علیه الرحمه این نعمت دریافت بعضی درویشان که از مدت مدید ملازم خدمت ایشان بودند بدل حسرت خوردند که عمریست در خدمت مخدومیم و این دولت بما روی ننمود و درویشی هندی آمده اینهمه سعادت در ربود حضرت شیخ الشیوخ بصفای باطن دریافته فرمود یاران مشوش مباشید که شما هیزم تر داشتید و بهاء الدین هیزم خشك آتش در روی بزودی در گرفت بعد ازان شیخ بهاء الدین ذکر یا را وداع فرمود که برو در ملتان باش و اهل آن دیار را بمقصد برسان در آن حین شیخ جلال الدین تبریزی رحمه الله علیه که در خدمت حضرت شیخ الشیوخ بود عرض نمود که مرا با مولانا بهاء الدین محبت بسیار است اگر اشاره شود بصحبت او بزمین هند سیر نمایم آنحضرت رخصت فرمود تا خوارزم همراه بودند شیخ جلال الدین علیه الرحمه چندگاه در دیار پر انوار خراسان توقف نمود و شیخ بهاء الدین رحمه الله علیه بملتان آمد و ساکن شد و آنجا تاهل روی نمود و فرزندان حاصل شدند و شیخ جلال الدین از آنجا که با شیخ بهاء الملت اتحاد تمام داشت بملتان رسید در هنگامی که هوای تموز و حرارت بسیار و گرمای بیشمار بود روزی حضرت شیخ الاسلام بهاء الدین ذکر یا اندرون حجره مبارک خویش بود و حضرت شیخ جلال الدین بر بساط خاتقاه نشسته میفرمودند که آه یخ بخارا در چنین حرارت از کجا یابند که شیخ بهاء الدین ذکر یا از اندرون خلوت فرمودند که صفهای جماعت بردارید و در صحن خاتقاه جاروبی بکشید خادم همچنان کرد که پاره ابری از آسمان کیود سپیدی نمود و بیکبارگی زیاده گشت و این ابر غیر از بالای آن مکان^۱ جای دیگر هیچ پیدا نبود ناگهان رعد بغریدن و برق بجهیدن آمد و ژاله مقدار تخم مرغ باریدن گرفت چنانچه صحن خاتقاه بدان ژالها پر گشت و يك ژاله در تمام ملتان بغیر از خاتقاه جای دیگر

۱. س.ح: حضرت شیخ الشیوخ بر طناب آویخته، ندارد

نبارید چون سید جلال الدین اینمعنی مشاهده کرد حیران بماند و بسیار ژاله‌ها بخورد و در آوند جمع کرد و خلق ملتان یکان یکان ژاله به تبرک بردند چون وقت نماز رسید صفهای خانه گسترده حضرت شیخ الاسلام برای نماز از خلوت نیاز بیرون آمد و سید جلال الدین را دید و به تبسم پرسید که سید جلال الدین درین حال ژاله ملتان بهتر است یا یخ بخارا سید عرضداشت که این يك ژاله بهتر از صد پرکاله یخ بخاراسزت و هم دران روز سعادت افروز شیخ جلال الدین را بشرف دولت خرقه مشرف ساخت و چند روز بصحبت داشت و زلال اسرار یکام مرادش گذاشت گویند روزی شیخ فرید الدین گنجشکر رحمه الله علیه که برادر خاله زاد شیخ بهاء الملة بود و باهم دوستی بکمال داشتند با شیخ بهاء الملة ملاقات کرد و پرسید بگو کار خود تا بکجارسانیده گفت تا بدینجا که اگر گویم بر کرسی که نشسته‌ام به پرواز آید شیخ این سخن هنوز تمام نکرده بود که کرسی به پرواز آمد شیخ فرید الملة دست بکرسی گذاشته گفت باش کار خود نیکورسانیده کرسی در حال ساکن شد مریدان شیخ بهاء الملة و الدین صاحب کشف و کرامات و مالک خرق عادات بسیار بوده اند القصه روزی از روزها مردی نورانی طلعت خطی مختوم آورده و حواله شیخ صدرالدین پسر شیخ مشار الیه کرد و گفت این را به پدر خود برسان وی چون نامه از دستش بگرفت در عنوانش دیده متحیر و متغیر گشت و در حجره بشیخ بهاء الدین ذکر یا قدس سره بگذرانید و خود قدم از حجره بیرون نهاد و دارنده نامه را نیافت حضرت شیخ الاسلام چون نامه را برخواند همان زمان جان بحق تعالی و تبارک سپرد و از چهار گوشه حجره آواز بر آمد که دوست بدوست پیوست چون حضرت سلطان العارفین شیخ صدرالدین این آواز شنید فی الحال در حجره شتافت و حضرت شیخ الاسلام را بحق پیوسته دریافت و این واقع بتاریخ هفتم شهر صفر سنه ششصد و پنج هجری واقع شد بعد از سه سال حضرت شیخ فرید الدین گنجشکر قدس

سره رحلت نمود من کلام شیخ الاسلام رباعی:

صفای دل ز فیض پیر کامل میشود پیدا چون دل آئینه میگردد مقابل میشود پیدا
اگر تو کعبه میجوئی بیا تعمیر دلها کن که از طوف دلی صد حج کامل میشود پیدا
دوستان را غنیمتی پندار هر کسی چند روز مهمان است

زبده اولیای کبار و قدوه اصفیای نامدار حضرت بدیع الدین شاه مدار قدس
سره پدر عالیقدرش ابواسحق شامی از بنی اسرائیلان موسوی بوده بدیع الدین در
اوائل از استاد خود حدیقه شامی نام که یکی از کاملان عصر خود بوده علم ربمیا و
سیمیا و کیمیا حاصل نموده التماس معرفت ذات الهی نمود استاد بنور باطن دریافته
گفت شما را معرفت ذات حضرت ^۱ الوهیت بوسیله ^۲ احمد مصطفی محمد مجتبی
صلی الله علیه و آله وسلم میسر خواهد شد بدیع الدین گفت آنجناب کجایند
گفت آنحضرت در گذشتند اما متابعان آنسرور در مکه معظمه هستند بدیع الدین
بمکه آمده قرآن شریف و کتب مجتهدان بخواند چون ازینهم چیزی نکشود
میخواست بشام مراجعت کند الهام شد که یا بدیع الدین اگر تو طالب حقیء بر
سر مرقد سرور کاینات علیه الصلوة والسلام برو چون بشرف آستان بوسی آن روضه
مطهره مشرف شد آواز بر آمد السلام علیکم یا بدیع الدین نیک آمدی و بمقصود
فایز میشوی بدیع الدین چون آنجا ریاضتهای شاقه کشید روح پرفتوح آنحضرت
علیه الصلوة والسلام حاضر آمد و دست بدیع الدین را گرفته تلقین اسلام حقیقی
فرموده بروح حضرت امیر المومنین علی اسد الله الغالب که نیز حاضر بود سپردند
که این را تربیت کنید که قطب وقت خواهد شد بدیع الدین از آنجا در نجف اشرف
آمده ریاضتهای میکشید و از روح حضرت شاه ولایت پناه تربیتها می دید تا بمقصود
فایز گردید ^۱ بعده حضرت شاه مردان بفرزند رشید خود امام مهدی بن حسن

عسکری که وارث نعمت محمدی بوده اند سپرده فرمودند که من باشاره حضرت رسول مقبول بدیع الدین را تربیت نموده بمقامات عالیّه رسانیده ام و بفرزندی قبول کرده حالا شما را متوجه تربیت این باید شد امام مهدی بموجب اشاره جد اسجد کتب آسمانی توریت و انجیل و زبور و فرقان و هر چهار کتب که بر مقتدای قوم اجنه را کوری ستهاری جاجری الپان نازل شده و هر چهار کتب که بر فرشتگان مقرب وارد شده^۲ مرآة و عین الترب و سرباجن و مظهر الف یاد داده بحضرت شاه عرض کردند که حالا بدیع الدین قابل ارشاد شده اسیدوار خلافت است آنحضرت بخلعت معنوی سرافراز ساخته رخصت بهندوستان فرمودند و گفتند جایی که برای بودن تو خواجه معین الدین چشتی قدس سره مقرر کند سکونت اختیار خواهی کرد بدیع الدین از آنجا راهی هندوستان شد هنگام عبور دریای شور جهازش تباهی شد و بر يك تخته با چند کس نشسته ماند چون آنها بسبب گرسنگی فوت شدند بدیع الدین از جوع پریشان شد عتقرب آن تخته بر کناری پیوست و عمارتی عظیم بلطافت تمام نمودار شد بدیع الدین بدانجا رفت شخصی دید بر در سرائی بطلعت نورانی نشسته بدیع الدین را دیده گفت نيك آمدی یا شاه مدار اندرون برو چون اندرون رفت دید در صحن سرائی که نمونه بهشت برین بود بر تختی از یاقوت فرشته اشخیا نام با جبهه چون ماه تمام نشسته بدیع الدین تاب دیدارش نیاورده سر بسجده گذاشت وی دست شفقت بر سر بدیع الدین نهاده گفت یا شاه مدار دیر است که گرسنه ای درین خوان طعامیست بخور و دران خوان خلعتی است بیوش شاه مدار گفت من میخواهم طعامی بخورانید که تمام عمر اشتها غالب نشود و خلعتی بیوشانید که تا دم زیست وفا کند و کسیف نشود گفت این طعام و لباس از همان قسم است که میخواهی شاه مدار طعام خورده و خلعت در بر کرده رخصت شده

با دل شاد و خاطر آزاد وارد باجمیر رسید چون زیارت تربت حضرت خواجه معین الدین قدس سره دریافت روح آنحضرت حاضر آمد و گفت که نیک آمدی از برای بودن تو در ضلع^۱ پورب مکانی مکن پور مقرر کرده ام برو و آنجا باش چون شاه مدار از اجمیر بکالی رسید قادر شاه پادشاه آنجا جهت دیدنش آمد خادمان مدار الملة بخلوتش راه ندادند پادشاه برنجید حکم کرد^۲ این فقیر را از شهر ما بدر کنید^۳ چون این حرف بگوش مدار الملة رسید کمر سفر بر بست و آتش قهر از باطنش زبانه زد و در نهاد پادشاه در گرفت چنانچه در کم مایه فرصت تمام بدنش پر آبله گشت پادشاه بخدمت پیر خود شاه سراج الدین قدس سره دوید وی لعاب از دهان خود بر کشید و بر بدنش بمالید و به شد چون این خبر به شاه مدار الملة رسید فرمود وی چه به خواهد کرد که خود سوخته است بمجرد این حرف سوزشی شدید بگوش و پوست شاه سراج الدین پیدا شد چو این حرف بشاه سراج الدین رسید گفت او مرا سوخت من سلسله ویرا سوختم چنانچه سلسله شاه مدار جاری نیست و هیچ يك از اولادش نمانده و شاه سراج الدین در حوض آب نشسته می بود اگر لحظه از آب بیرون می آمد همان سوزش^۴ در بدنش پیدا میشد آخر از همان سوختگی رحلت نمود مرقدش در شهر مذکور زیارتگاه خلایق است القصه چون شاه مدار از کالی بموضع مامور یعنی مکن پور آمده رحل اقامت انداخت قاضی شهاب الدین ملك العلما که یکی از مریدان سید اشرف جهانگیر بود پنج سوال کرده فرستاد سوال اول آنکه العلما ورثة الانبیا اشاره بهمین علم است که ما خوانده ایم یا بعلم دیگر؟ سوال دوم آنکه نماز جمعه که بجماعت نمیگذارید چه سبب سوال سوم آنکه موی شوارب که نمیراشند چه باعث؟ سوال چهارم آنکه طعام که نمیخورید چه معنی، سوال پنجم پوشاك شما که کسیف نمی شود و چه واسطه، جواب سوال اول آن علما اشاره باولیا ست که وارث

۲. س. ح: بیدماغ شده فرمود

۱. س: مکانی

۴. س. ح: شدید

۳. س. ح: در ولایت ما نباشد

علم پیغمبران اند و این علم که شما خوانده اید حجاب الاکبر است جواب سوال
 دویم^۱ امام را باید که مستغرق ذات الهی باشد و مقتدی مستغرق ذات امام اینچنین
 امام پیدا نیست جواب سوال سیوم^۲ موی مرده را می تراشند اینها مرده نیستند اگر
 بتراشند خون برآید جواب سوال چهارم حضرت رسول مقبول دو خاصیت داشتند
 گاهی میخوردند و گاهی نمیخوردند بر یکی ما عمل کردیم و بر دیگری شما جواب
 سوال پنجم بوتیمار همیشه سپید می باشد آدمی را از جانور کم نباید بود چون قاضی
 این جوابها شنید گفت بیائید ما امامت میکنیم شاه مدار آمد چون سلك جماعه جمعه
 قایم شد قاضی بامامت اقتدا کرد چون وی الله اکبر گفت شاه مدار از جماعه جدا
 شده طرفی بنشست چون قاضی از نماز پرداخت گفت یاران ببینید دین داری ایشان
 نماز گذاشته نشسته اند شاه مدار گفت دل شما بنماز نبود بلکه در کره مادیان بود که در
 خانه نزدیک چاه نابسته گذاشته^۳ آمده بودید که مبادا بچاه در افتد قاضی بدل انفعال کشید
 چون مردمان تحقیق کردند^۴ همچنان بود شاه مدار چون در مسجد بحجره خویش
 برفت قاضی یکی^۵ از جمله هفت پسران خود را مقراض در دست داده فرستاد تا موی
 شوراب شاه بتراشد وی آمده در بسته را بزور بکشاد همین که نظر شاه مدار بر وی
 افتاد طایر روحش از قفس عنصری بال پرواز کشاد همین قسم قاضی هر هفت پسر
 را فرستاد و هر هفت فوت شدند آخر خود مقراض در دست گرفته آمد هر چند شاه
 مدار^۱ در قاضی دید قاضی موثر نگردید^۲ که روح پیرش سید اشرف جهانگیر کوتوال
 ولایت هند که مرقد شریفش در قصبه کهچهوچه است بر سر قاضی حاضر بود آخر

۱. س.ح: موی مرده را می تراشید اینها مرده نیستند اگر تراشند خون برآید جواب سوال سیوم، زائد است

۲. س.ح: "سوال سیوم... برآید جواب (ندارد)"

۳. س.ح: گذاشته، ندارد

۴. س.ح: نمودند

۵. س.ح: یکی (ندارد)

شاه بدیع الدین گفت که ای بی اولاد تو هم آمدی گفت کتاب من اولاد منست
گفت کتاب ترا هم کسی نخواهد خواند گفت گو نخواند آخر موی سر شاه مدار
بگرفت و شواربش بتراشید و از هر بن مو فواره خون جوش زد شاه مدار گفت نمی
گفتم که موی ما زنده است نباید تراشید گفت باک نیست اگر زنده است امثال
امر شریعت بر همه مقدم تر است چون شاه اینقدر قیام قاضی بر جاده ۳ شریعت بدید
محظوظ شده آفرین گفت و فرمود اگر خواهی حالا پسران تو زنده بشوند گفت
نمیخواهم که اکنون بر امر شریعت جان خودها نثار کرده اند خداوند باز بکدام
حالت بمیراند القصه ساکن بهشت تاریخ وصال آن مظهر کمال است و طبیعت
مظهر موزونیتش گاهی بحسب اتفاق بشعر نیز میل مینموده چنانچه عزیزی
سست اعتقاد بخدمتش این بیت نوشته فرستاده بود:

ای نظرت آفتاب هیچ زیان داردت کین در و دیوار ما از تو منور شود
شاه مدار در جوابش این بیت بدیمه نوشته فرستاد:

پرتو خورشید عشق بر همه تابد ولی سنگ بیک نوع نیست تا همه گوهر شود

۴ شیخ بهاء الدی آملی ذات فایض البرکات ایشان نیز زبده اولیای افاضت

التزام و قدوه اصفیای کرامت انضمام بوده من کلامه رباعی:

با آنکه در ره عشق در منزل نخستم چندان گریستم خون کز دیده دست شستم
که خرقه ریائی پوشم که شیخ و قتم که زیر خرقه ز نار بندم که بت پرستم
وله:

تا سرو قبا پوش ترا دیده ام امروز در پیرهن از ذوق نگنجیده ام امروز

۲. ح: نشد

۱. س، ح: به نظر قهر

۴. ح: روشن ساز محفل عارفان حقائق سعادت بخش معموره به

۳. س: بر اثر

اهل شیخ بهاء الدین

ز من مرنج اگر میکنم نظر سویت گرسنه چشمم و سیری ندارم از رویت
 هرتازه گلی که زیب این گلزار است گربینی گل و گربچینی خار است
 از دور نظاره کن مرو پیش که شمع هر چند که نور مینماید نار است

قدوه اولیای کبیر شیخ نور الدین بصیر مزار فایض الانوارش در وطن سمرقند
 محل طواف اهل حاجاتست و عصرش بر زمان امیر تیمور اندکی تقدم دارد من
 ارشاده رباعی:

ای تازه پسر شنو ازین پیر کهن يك نکته که هست اندرو اصل سخن
 یاری که درو معرفتی نیست مگیر کاری که درو منفعتی نیست مکن

شاعر سخندان مولانا یوسف برهان از اقربای شیخ احمد جامی النامقی بوده و
 در طریق فقر و فنا سلوك مینموده ویراست:

رسید موسم شادی و ذوق عیش و طرب اگر گدا بمراد دلی رسد چه عجب

عمده سلاطین فلك بارگاه ظهیر الدین محمد بابر قلندر بادشاه بن عمر شیخ
 میرزا ابن سلطان ابوسعید بن میرانشاه بن امیر تیمور صاحب قران بوده و در
 شجاعت و عدالت و سخاوت و فصاحت گوی از سلاطین زمان ربوده ازوست:

در دور ماز کهنه سواران یکی می است وانکودم از قبول نفس میزند نی است
 این سلطنت که ماز گدائیش یافتیم دارا نداشت هرگز و کاوس را کی است
 دانی کمان ابروی جانان سیه چراست کز گوشه اش دود دل حلق در پی است
 هلاك می کندم فرقت تو دانستم و گر نه رفتن ازین کوی می توانستم

زبده سلاطین سخن آرا سلطان ابوالقاسم بابر میرزا ابن بایسنقر مرزا در عدل و
 سخاوت و فهم و فراست سرآمد سلاطین عصر خود بوده و در سال هشت صد و
 شصت و يك هجری رحلت نموده صاحب اشعار بلند مضمونست و در مشهد

مقدس مدفون ویراست:

رخ تو مطلع صنع اله می بینم برین حدیث دوچشمت گواه می بینم
نوروز و نوبهارو می و دلبران خوش بابر بعیش کوش که عالم دوباره نیست
سخنور طوطی نوا بدیع الزمان میرزا ابن سلطان حسین میرزای بایقراست این
مطلع ویراست:

همچو شمعم رشته جان سوخت آتشپاره آه چون سازم که جز مردن ندارم چاره
معنی پرور نیکو بیان نواب بیرم خان خانخانان از اسرای عظام بابری بوده چون
بعد همایون بادشاه جلال الدین محمد اکبر بادشاه بر تخت فرمانروائی متمکن
گشت بد نهادان خاطرش را از خان مزبور مشوش ساختند که وی اراده پادشاهی
دارد بادشاه بنابر صغر سن کمر بکینه او محکم بست وی برین معنی اطلاع یافته
اجازت بیت الله حاصل نمود و با معدودی روانه بیت المقدس شد پادشاه برین هم
اکتفا نکرده فرمود تا در اثنای راه شهیدش ساختند و شهید شد محمد بیرم (۹۵۸ هـ
سال وفات) تاریخ شهادت اوست ازوست:

شهی که بگذرد از نه سپهر افسر او اگر غلام علی نیست خاک بر سر او
ز قید خسروی هر دو کون آزاد است کسی که از دل و جان شد غلام قنبر او
محبت تو بود بر حرام زاده حرام به نزد آن که حدیث نبی است باور او
محبت شه مردان مجوز بی پدری که دست غیر گرفته است پای مادر او

حرفی ننوشتی دل ما شاد نکردی ما را بزبان قلمی یاد نکردی
آباد شد از لطف تو صد خاطر ویران ویرانه من بود که آباد نکردی
فاضل کامل عالی دستگاه المشتهر بمروارید قاضی عبد الله از بلغای معتبر

و فصحای فیض گستر بوده و تخلص بیانی می نموده ویراست:

خوش آنزمان که خطی گرد آن عذار نبود میان حسن تو و عشق من غبار نبود

رضوان فردوس حقایق سرشتی شاعر شیرین سخن مولانا بهشتی معاصر امیر
علیشیر بوده بحسن خلق در ولایت حضار وطن خود بسر می نموده ازوست:

در کمند تونه هر بی سرو پا افتاد است این بلائیست که در گردن ما افتاد است

مسکنت کیش خاکساری ترجمان شاعر قوی دست محمد درویش پهلوان
از زور آزمایان عرصه خوش کلامیست و معاصر مولوی عبد الرحمن جامی ازوست:
این مقامیست که اینجارخ پرگرد خوشست دمندی و نیاز و دل پر درد خوشست

مولانا بیدلی شاعر سخندان بوده و معاصر محمد درویش پهلوان در گذر
خیابان وطن خود میان میکدها می گذرانیده و سخن سنجی را بمرتبه اعلی رسانیده
ازوست:

چشم پر خون و خیال خال آن دلبر درو مجمری پر آتش است و پاره عنبر درو

اشاعر شوخ طبع ملا بقائی خوارزمی امیر علی شیر وزیر سلطان حسین میرزا
مالك این مطلع:

آتشین لعلی که تاج خسروان را زیور است اخگری بهر خیال خام پختن در سراسر است
معتقد ملا بوده و ملا گوی پخته گوئی از میدان معاصرین ربوده این مطلع ویراست:
نمیخواهم که دل در بند آن زلف دوتا افتد چرا از پهلوی تن در دمندی در بلا افتد
ملا را با منکوحه خود تونی آتون نکتههای شیرین و بذله های نمکین بمیان می آمده
این دو رباعی از آنجمله است ملا گوید:

یاران ستم پیره زنی کشت مرا کاواک شده چونی ازو پشت مرا
گر پشت بروی او دمی خواب کنم بیدار کند بضرب انگشت مرا
تونی آتون در جواب گفته:

هم‌خابگی سست رگی کشت مرا روی نبود ازو بجز پشت مرا
 قوت نچنانکه پا تواند برداشت بهتر بود از پشت تو صد مشتش مرا
 نقلست: زنی جمیله شوهر را پیش قاضی برد و گفت زن جوانم شوهر من
 بحال من نمی پردازد و همه شب پشت بر روی من خواب می کند^۱ شوهرش گفت
 ایها القاضی زنم دروغ میگوید هر شب سه نوبت خدمت بجای می آرم و زیاده برین
 طاقت ندارم زن گفت بکتر از پنج بار خورسندی نمی یابم و بهیچ حال ازین عدد
 چیزی کم نکنم قاضی گفت عجب حالتست که هیچ دعوی پیش من نیفتاده که
 مرا چیزی^۲ در سر آن کردن میبایست اکنون من از برای رفع خصومت شما دو بار
 دیگر بر ذمه خود گرفتم تا عدد پنجگانه تمام شود و نزاع از میان برخیزد شوهرش
 گفت زهی قاضی مشفق و مهربان و خهی قاضی مرد متدین و مسلمان.

سر حلقه ظرفای رنگین مولانا کمال الدین پدرش معمار بوده وی بهمان
 نسبت بنائی تخلص می نموده چون سلطان حسین میرزای بایقرا بعالم جاودانی
 شتافت روز سیوم شعرا مرثیه های که گفته بودند در خدمت فرزندان و باقی
 مانندگان او میخواندند چون نوبت بمولانا بنائی میرسد این قطعه می خواند و
 مجلس منقبض ماتم را بشگفتگی بدل میگرداند:

شاه سلطان حسین بایقرا از جهان رفت غم نباید خورد
 مغلمی کوسجی برفت برفت کهنه پیر اذبکی^۳ بمرد بمرد

روزی مولانا بدر خرگاه امیر علیشیر آمد و بنشست امیر از درون آواز داد که
 بیرون در کیست وی گفت بنائی گفت خوش آمدی که ما کسی را می خواستیم
 که با اوزمانی مسخرگی کنیم گفت ما نیز برای همین کار آمده ایم نوبتی جهت
 میرقصیده بگفت و صله خاطر خواه نیافت لاجرم بعض الفاظ قصیده را تغیر داده بنام

۱. س: میکند، ندارد

۲. س: چیزی، ندارد

۳. ح: پرآرد

سلطان احمد میرزا درست کرد این قطعه را طرح کرده بامیر علیشیر که بعنین مشهور بود فرستاد قطعه:

دخترانی که فکر بکر من اند هر یکی را بشوهری دادم
 هر که کابین نداد عین بود زو کشیدم بدیگری دادم
 امیر ازین شوخی او خیلی منقبض و متغیر گردید بنائی مجال استقامت نیافته در تبریز پیش سلطان یعقوب شتافت و رعایتها یافت این چند بیت ویراست:

بعاشق گفتگو اورا زان نیست که عاشق را زبان اورا دهان نیست

خال در حلقه زلفت که نمایان شده است دیده ملت که پر روی تو حیران شده است
 باز گل گل شده رخسار تو از آتش می مجلس ماز رخت رشک گلستان شده است

کاشکی چون دگرانم سرو کاری می بود تا بمشغولی آن بیتو قراری می بود

دل از هوای لب اشک لاله گون ریزد خیال باده بران داردش که خون ریزد
 ز موج گریه شود غرق آب کشتی چشم اگر نه مردم چشم آب از و برون ریزد

سخنی سازم و ره جانب کویش فگنم تا بتقریب سخن چشم برویش فگنم

شد هوا باز چنان گرم که از ریگ روان سینه بر آب نهاده است ز گرما سرطان
 گرد باد از پی آن میجهد از جا که براه پای میسوزدش از بسکه زمین شد سوزان
 نیست در سایه اشجار نهان پرتو مهر آفتاب است ز گرما شده در سایه نهان

جامکی خوار نعمتهای رزاق حکیم جمال الدین بسحاق المشتهر باطعمه
 کسبش حلاجی بوده و ندیمی سلطان سکندر شیرازی حاصل نموده اتفاقا چند روز
 حاضر نشد روزی آمده مجرا کرد سلطان پرسید درین ایام کجا بودی گفت یکروز
 حلاجی می کنم و سه روز پنبه از ریش می چینم و معا این بیت از اشعار خود
 برخواند:

منع مگس از پشمك قندی کردن
سلطان تبسم نمود و رعایتها فرمود:

به پیشم گر خراسانی گذارد صحن بغرا را
چه آرائی بمشك و زعفران رخسار فالوده
سپرس از حکمت سختود راز سر بمهر او
من از آن بوی روح افزا که کیا داشت دانستم
بگو بسحاق وصف خوشه انگور مثقالی
که بر نظم تو افشاند فلك عقد ثریا را

اگرچه بحث رطب پیش قندی ادبیست
من آن ننیم که ز حلوا عنان بگردانم
که ترك صحبت شیرین نه کار فرهاد است
زبان خموش و لیکن دهان پر از عربیست

چشمه روغن در اطراف هریسه بامداد
چشمه روغن در اطراف هریسه بامداد
میان ما و مزعفر محبت ازلیست
چونان و خربزه بینی شهید کن خود را
گواه شربت قند و حلاوت عسلیست
که مرگهای چنین خوش دلیل زنده دلیست

تقلست: حریصی خربوزهای بسیاری خورد چنانچه از شکم تا بحلق بیاگند
چون حالش بد شد گفتندش چرا اینقدر خوردی گفت خوردم حالا چکنم گفتندش
دو انگشت بحلقوم فرو برده استفراغ کن تا نجات یابی گفت ای وای اگر جای
بحلقوم بود بجای دو انگشت دو قاش چرا نمی نهادم:

برنج زرد پر از روغن ای رفیق شفیق
برنج زرد پر از روغن ای رفیق شفیق
شده است مرغ مثنی بیحر روغن غرق
شده است مرغ مثنی بیحر روغن غرق
بغیر قلیه برنج این طعامها هیچ است
بغیر قلیه برنج این طعامها هیچ است
چنان فرو برم انگشتهای بقعر برنج
چنان فرو برم انگشتهای بقعر برنج
کماج گرم بدست آرو یخنی ای بسحاق
کماج گرم بدست آرو یخنی ای بسحاق

اگر حلاوه بود بر سرش زهی توفیق
اگر حلاوه بود بر سرش زهی توفیق
بیا بکشتی صحن و بگیر دست غریق
بیا بکشتی صحن و بگیر دست غریق
هزار بار من این نکته کرده ام تحقیق
هزار بار من این نکته کرده ام تحقیق
که عقل خیره بماند در آن مقام عمیق
که عقل خیره بماند در آن مقام عمیق
که هر کجا که روی نیست مثل این دور رفیق
که هر کجا که روی نیست مثل این دور رفیق

نرگس که شبیه است بچشم خوش دلبر گویسند طبق دارد از سیم پر از زر
 در دیده بسحاق نه زر گنجد و نی سیم شش نان تنگ دارد و يك قاب مزعفر
 ای دل ز مزعفر مطلب چهره زردی وی سینه ز فالوده طلب مرهم دردی
 سرگرم کلیچه است بخوان دلبر حلوا ای نان توبه تا به مكوب آهن سردی
 مخفی نماند که بغرا بضم نام آشی است خوبی پخش مخصوص به
 خراسانیان است قلیه هم درو می باشد و سختو بفتح سین مهمله و ضم تای فوقانیه
 سنبوسه و زلی بفتح نام قلیه ایست چاشنی دارد و بمعنی خائیده و کیپا نیز از قسم
 طعامیست و انگور شقالی قسمی است از اقسام انگور و حلاوه شیرینی .

طوطی شکرستان معنی بندی شاعر شیرین سخن بساطی سمرقندی حصیر
 بافی می نموده و سلطان خلیل بن میرانشاه هزار دینار صله برین بیت بوی عطا
 فرموده منه:

دل شیشه و چشمان تو هر گوشه برندش مستند مبادا که بناگه شکنندش
 بزمی^۱:

ز تاب عشق تو زانگونه دوش تن میسوخت که هر نفس ز تف سینه پیرهن میسوخت
 شهید عشق ترا شب بخواب میدیدم که همچو شعله فانوس در کفن میسوخت
 ملا بیدل:

می برد هر کس به پیش یار از جان تحفه ما تهی دستان بیدل شرمساری میبریم

۱. س: سرخ کاشانه نیکو نطی شاعر شعله طبع ملا بزمی خوشگوست ازوست ، زائد است

ح: زائد است: شمع شبستان معنی طرازی حکیم پرتوی شیرازی در عهد ابراهیم خان میرزا بفارس
 میگذرانیده:

من ز نيك و بد و هر دم فرو برده	سرو وجود بجیب عدم فرو برده
چون صورتم ز بدو نيك روزگار خموش	كشاده چشم تماشا و دم فرو برده
بنفشه و از هر سو سیاه بختی چند	بگرد کوی تو سرها بهم فرو برده

نقاد چارسوی مضمون تلاشی محمد باقر خورده کاشی اجدادش بخورده
فروشی مشهور بوده اند لهذا باین لقب شهرت یافته وفاتش در سال هزار و سی و
هشت واقع شده من دیوانه:

ایارب آن سوز فگن در دل دیوانه ما که کلیم آید و آتش برد از خانه ما
ما چه باشیم و چه باشد دل غم پرور ما که بمیریم و کسی گریه کند بر سر ما
باقر کمان مهر و وفا دشتی بیار این جورها سزای دل بد گمان تست
خواب دیدم که ترا دست ملبس زده ام در گریبان خودم بود چو بیار شدم
مصور معانی دلجو شاعر شبیه کش پیروی موصول و طنش قزوین است و
صاحب دیوان رنگین ازوست:

طفل اشکم بره یار سر خویش نهاد خوش یتیمانه درین ره قدمی پیش نهاد
مرزا باقر وزیر قورچی از منتسبان سلاطین صفویه بوده خوشگو است این
بیت ازوست:

دری از غیب کشاید چو دری بسته شود طفل را ناف چو بندند دهان بکشاید
سپه سالار معرکه معانی باقیای کاشانی خوشگو است^۲ این مطلع ازوست:
در مقامی که هزیمت سپر مردان است هر که پازد بسر خویش سر مردان است

باقیای نایبی بخدمت شاهجهان پادشاه شتافته و رعایتها یافته ازوست:
کی توان در گل مصبوع رخ یزدان دید معنی از لفظ توان یافت ولی نتوان دید
شاعر ماهر گرامی شیخ عبدالسلام پیامی در زمان شاه عباس از جبل عامل

۱. س. ح: زائد است: ای خوش آنساعت که چون از دیدنت بیخود شدم بر سر من آبی و بوی بهوش آرد مرا

۲. ح: فکرش دلجوست،

وطن خود بد کهن شتافته و بخدست نظام شاه درجه امارت یافته این بیت ازوست:
 بزمی که درو روی سخن جانب ما نیست ای دل کمی از ماست که بسیار نشستیم
 شاعر^۱ ماهر مرزا باقر قاضی زاده از تبریز است و سحاب طبعش گهر ریز این
 مطلع ازوست:

غفلت کج نظران فایده دین باشد چشم احوال چو بخواب است یکی بین باشد
 شاعر کامل رفیع خان باذل از خوانین عالمگیری بوده حمله حیدری تصنیف^۲
 اوست ازوست:

عارض گلرنگش از می شمع روشن میشود از برای آتش گل آب دامن میشود
 چه نشاط باده بخشد با من خراب بیتو بدل گرفته مانند قدح شراب بیتو
 تو چنان رمیدی از من که بخواب هم نائی بکدام امیدواری بروم بخواب بیتو
 میکش مضطبه سرمد محمد جامی بیخود از هندوستان است با نامداران خان
 عالمگیری بسر برده و در سال هزار و هشتاد و چهار هجری مرده من دیوانه:

مده از دست دامن یقین وصل او میسر نیست که این دلاله هم در خوبی از معشوق کمتر نیست
 هر کس که دل از مدار دنیا برداشت عبرت ز شما کار دنیا برداشت
 گویند زمین سر گاو است بلی گاو است کسی که بار دنیا برداشت

دعاگوی شاعران خوش سخن منشی چندر بهان برهمن از سکنه اکبر آباد
 است با منشی گری شاهزاده دارا شکوه امتیاز داشته و دیوانی و انشائی بسیار
 ساده یادگار گذاشته روزی شاهزاده در عین غسلخانه که مجمع مستعدان هفت
 اقلیم بود هفت اقلیم بعرض بادشاه میرساند که درینولا از منشی چندر بهان طرفه
 شعری سر زده است اگر حکم شود بحضور آمده بخواند درینمعنی شاهزاده ترقی

۲. ح: نموده خوشگوست، زائد است

۱. س: شاعر ماهر مرزا باقر... باشد، ندارد

وی ملحوظ بود بادشاه باحضارش حکم داد چون بادشاه فرمود درین روزها شعری که بابا از تو پسند کرده است بخوان برهنم این بیت بر خواند :

مرا دلیست بکفر آشنا که چندین بار بکعبه بردم و بازش برهنم آوردم
بادشاه دین دار از استماع این بیت بر آشفت و آستینها برمالیده گفت کسی که
می تواند جواب این کافر برساند افضل خان که از امرای معروف و بحاضر جوابی
موصوف بوده پیش آمده گفت که حضرت شیخ سعدی از غیب دانیها چهار صد
سال پیشتر در رد این مردود گفته:

خر عیسی اگر بمکه رود چون بیاید هنوز خرباشد
خاطر بادشاه بشگفت و گفت اگر این قسم جواب نمیرسید از غصه امروز هلاک
میشدم خان مزبور را انعامها فرمود و شاهزاده را منع نمود که اینچنین مزخرفات
دیگر بحضور نیارد و برهنم را از غسلخانه بیرون کردند بعد قتل دارا شکوه ترک
روزگار گفته بشهر بنارس رفت و موافق آئین خود به پرستش ایزد بسر میبرد تا که
در سال هزار و هفتاد و سه هجری بآتشکده فنا خاکستر گردید^۱ من دیوانه:

کنم ز ساده دلی بند دیده مژگانرا بمشت خس نتوان بست راه طوفانرا
هرگز کسی نکرد نگاهی بسوی ما کس گرم ترز اشک نیامد بروی ما
دست هر کس ز پی شاخ امید است بلند قسمت ماست که بر چاک گریبان آمد
چشم تا برهنم زدم انجام شد آغاز عمر طی شد این ره آنچنان کاواز پائی بر نخاست
این بیت در صفت نواب آصفخان جعفر نیز خوب گفته :

سحرز مطلع دولت بکام محتاجان چو آفتاب بر آمد کشاده پیشانی
بحربی ساحل میرزا عبد القادر بیدل ترک روزگار اعظم شاهی نموده^۱ بر

تخت توکل مربع نشسته صاحب طرز خود است کلیاتش بوزن یازده آثار است
 که روز عرس برآورده پهلوی قبرش که در دهلی واقع است میگذارند و اهل زیارت
 اشعار ازو میخوانند گویند مرزا در عمر دوازده سالگی با شاهد پسری که غنچه
 دهانش بوی قرنفل و مشک دبستان را رشك گلستان میداشت سری داشته و در
 صفت نفعه جانفزایش این رباعی نگاشته:

یارم هرگاه در سخن می آید بوی عجبشش از دهن می آید
 این بوی قرنفل است یا نکهت گل یارا بچه مشک ختن می آید
 گویند مرزا از دستار به بیمته و از ریش بچه اکتفا کرده بود ظریفی این بیت بر
 پاره کاغذی نوشته گذاشته رفت:

پنمته و ریشش میرزا بیدل بچه ریشش و بچه دستار
 چون نظر مرزا بر آن پاره کاغذ افتاد برداشت و بر ظهرش این رباعی ثبت کرد:
 ای مغز خرد غبار تشویش مباش عمامه نه و بزرگی اندیش مباش
 گریک سرمواست آدمیت کافیت چون خرس ز فرق تا قدم ریش مباش
 اکثر امرای عظام مثل نواب عاقلخان رازی صاحب این مطلع:

سالها شد که دلم معتکف کوی تو بود روی چون قبله نما از همه سو سوی تو بود
 و نواب شکرالله خان خاکسار مالک این مطلع:

تلافی و همه بیرحمی و جفای شما بیک نگاه ادا شد زهی ادای شما
 بخدست میرزا اعتقاد تمام داشتند روزی مرزا خانه نواب نظام الملك آصفجه بود که
 محمد امین خان قاتل نواب حسین خان آمد دید فقیری ریش و بروت تراشیده
 نشسته پرسید کیست نواب گفت مرزا بیدل است کراها بمرزا می گوید که
 همین را فقیری نامیده که ریش و بروت تراشیده مرزا گفت ریش خود تراشیده ام دل
 کسی نخراشیده ام خان مزبور برهم شده دست بخنجر گذاشت مرزا نیز که جوان

قوی جثه بود ازین طرف مشتتیرداشت نواب مثنارالیه درمیان افتاد و صلح داد و مرزا را بسیار دلبری کرد روزی بخاطر میرزا میگردد که تمام عمر ریش تراشیده ام و بخلاف شرع مبین زندگانی کرده گریه سر میکند و در آنحال خوابش میبرد و سر خود را بزبانوی مبارک رسول مقبول صلی الله علیه و آله وسلم می بیند که از آستین مبارک اشک پاک نموده میفرمایند که مرزا شاد باش تو از آن مائی مرز بصحبت اکثری از مجاذیب رسیده و ریا ضتهای شاقه نیز کشیده و در سال هزار و سی و سه رحلت ورزیده من دیوانه:

اگر بگلشن ز ناز گردد قد بلند تو جلوه فرما	ز یکر سرو موج خجلت شود نمایان چو می ز سینا
ز غنچه او دمید بیدل بهار خطی نظر فریبی	ز معجز حسن گشت آخرگ زمر ز لعل پیدا
بیدلان چند خیال گل و شمشاد کنید	خان شوید آنهمه کز خود چمن ایجاد کنید
مارا برنگ شبنم تا آشیان خورشید	باید بدیده رفتنم گوبال و پر نباشد
خدا بمسند فرماندهیش جا ندهد	که آشنا بود و داد آشنا ندهد
مخواه حاجت خود را ز هیچکس بیدل	که هیچکس ندهد هیچ تا خدا ندهد
تو کریم مطلق و من گنا چکنی جز اینکه بخوانیم	در دیگری بنما مرا بکجا روم چو برانیم
براهت مرده ام اما زیارتخانه تنگم	تو بی آئی و من آسوده آتش در مزار من
بیدل عمریست در طلب در بدریم	وز جلوه تحقیق همان بیخبریم
صد پرده شگافتیم و چیزی نکشود	اکنون برخیز تا گریبان بدریم
دی سرو بقدر خود تحشم میکرد	تقلید قد تو پیش پیش مردم میکرد
شد تند نسیم و لاله سر جنبانید	خندید گل و غنچه تبسم میکرد

شاعر خوش کلام شرف الدین علی پیام اکبر آبادیست ازوست:

قطع راه یار از دوری مرا مقدور نیست چون کبوتر پای من گر پر برآرد دور نیست

حرف التاء

شاعر رنگین میر تقی الدین مشهور به تقی اوحدی از اولاد شیخ اوحدی
دقاقی بلیانی کازرونیست ملازم شاه عباس ماضی بوده بهند نیز عبور کرده صاحب
تذکره مبسوط معروف است ازوست:

عالم درد خدا با چو کرامت کردی طاقتی نیز باندازه آن می بایست
موسی طور خوش تلاشی ملا علی رضای تجلی کاشی بهند آمده و با مولان
نظیری صحبتها داشته و در سال هزار و بیست و یک هجری دست تعلق از جهان
فانی برداشته بسیار خوشگو است این چند بیت ازوست:

چنان مکن که هم آغوش لب کنم گله را براه باد گذارم چراغ حوصله را
هجر جانسوز چه یکروزه چه صد ساله یکست نقطه دایره شعله جواله یکست
در قطره قطره خونم پیکان آبدار است چون استخوان که پنهان در دانه انار است
بسکه درد عضو عضو روی خولش سوی دوست پای خواب آلوده ام در خواب بیند کوی دوست

نقطه دایره معنی طرازی ابراهیم تسلی شیرازی قمچی بافی می نموده و بهند
نیز عبور نموده ازوست^۱:

جز آه کسم گرد غم از دل نفشانند جاروب سراباد بود خاک نشین را
در پریشانی اگر حالم چنین خواهد گذشت آهم لافلاک و اشکم لژ زمین خواهد گذشت
درین محیط پر آشوب نیست قطره آبی که ذوق ذکر تو در خلوت حباب ندارد

شاعر سخندان مرزا عجم قلی ترکمان خوشگو است این دو بیت ازوست:

ز شراب دست قدرت بازل سرشت مارا خط جام باده باشد خط سرنبشت مارا
سرما و خاک راهت دوجهان و يك نگاهت نفریبید از در تو حرم و کنشت مارا

یکه تاز مضمار معانی دلکشا مرزا عبد الطیف خان تنها شاعر دلپذیر بوده
است و خواهرزاده مرزا جلال الدین اسایر دیوانه من دیوانه:

می توان از ضعف تن فهمید احوال مرا می کشد این خامه مو صورت حال مرا
بی تواز ناله من کوه از آواز است سنگ در عشق تو چون تیغ مرا دمساز است

طوطی شکرین نوا مرزا محمد سعید تنها از قلمیان روشن قیاس است و اطبای
شاه عباس ازوست:

رو چو در آینه آن آینه رو فرماید او در آینه و آینه درو بنماید
همره یار چو از باغ بدر می آیم من و او چون گل رعنا بنظر می آیم

ترابی بلخی شاعر سنجیده بوده و امام قلیخان والی بلخ ویرا بزر کشیده
ازوست:

بسنگ رخنه شد از بس گریستم بی تو ز سنگ سخت ترم منکه زیستم بی تو
شاعر دلپذیر محمد حسن تاثیر منصب وزارت حاکم یزد سرفرازی داشته و
بسیار اشعار آبدار بر صفحه روزگار یادگار گذاشته ازوست^۱:

مهربانانه بمن آن مه محجوب گذشت لله الحمد که این ماه بمن خوب گذشت
واقف وتیره سخندانی میرزا تقی مازندرانی معنی باب دلجو است این مطلع
ازوست:

ز دام رشك چون پروانه فارغ بال میگردم چراغ هر که روشن میشود خوشحال میگردم

مرکز دایره نیکو بیانی آقا تقی اصفهانی خوشگو است این بیت ازوست:

که خوشه چین زلف زلفم و گه دانه دزد خال چون سور قحط دیده بخرفتاده ام

آبرو بخش آئین شسته معاشی میر علی اکبر تشبیهی کاشی پدرش بکسب

کاذری محظوظ بوده و او بهند مکرر عبور نموده ازوست:

مست آنچنان خوش است که گوید بروز حشر من کیستم شما چه کسانید و این چه جلست

شد از شهر عراق آواره بشبیهی خداوندا سیاهان د کهن گشتند یا سبزان کشمیر

شاه تعظیمای قمی از شاگردان مرزا صایب بوده بهند نیز عبور نموده

ازوست:

دلَم از جوش حیرت بسکه دم در خویشتن دزد برنگ آهو تصویرم در خویشتن دزد

ادر آغوش خطر دارد سرشکم جسم خاکی را شکست افتد بلیواری که نم در خویشتن دزد

حرف الثاء

سلطان سریر نیکو بیانی شاه عباس ثانی نبیره شاه عباس ماضیست در

شجاعت و سخاوت فسانه بوده و در بلاغت و فصاحت یگانه زمانه ازوست:

از هجر توام دو دیده خون میگردد احوال دلم بی توزبون میگردد

ای دوست اگر ترا به بیند ثانی بر گرد سرت به بین که چون میگردد

مربع نشین مسند سخن سرائی خواجه حسین ثنائی از پهلوانان عرصه

سخنوریست و دلیران معرکه معنی پروری سلطان ابراهیم میرزای جاهی تربیتش

نموده و خواجه با ملا ولی دشت بیاضی طریقه مباحثه پیموده این رباعی در حق ملا

بشوخی گفته:

بیچاره ولی قصد در موزون کرد در هر بیتی غارت صد مضمون کرد

چون مهره حقه باز حرفی که شنید در گوش نهاد و از دهن بیرون کرد
از مشهد مقدس وطن خود بهند دلپسند آمده با شیخ فیضی و مولانا عرفی مشاعره
کرده حکیم ابو الفتح گیلانی ویرا از روی ظرافت تنکی مادرزاد میگفته دیوانش
تخمینا پنجهزار بیت بوده باشد ازوست:

روزی که وقف روی تو کردم نظاره را دیدم بدامن این جگر پاره پاره را
خوشا خجالت آن عاشقی که در شب هجر بخوابش آئی و او شرمسار برخیزد^۱

آزار گرت بدر شهنسوار رسد کی از ستم چرخ جفا کار رسد
تسنگست دهان تو و از تنگی جا ناچار بساکنانش آزار رسد

نقطه دایره نیکو نهادی میر محمد افضل ثابت اله آبادی در شاهجهان آباد
می گذرانیده و در سال هزار و صد و پنجاه و یک شب دیز رحلت بسوی جنت الماوا
جهانیده دیوانش تخمینا پنجهزار بیت بوده باشد ازوست:

قلم بمصحف گل عندلیب باغ توام بمرگ شمع که پروانه از چراغ توام
بی سخن همجو قلم تابع فرمان توام بنده حلقه بگوش خط ریحان توام

شاعر خوش ابیات میر محمد عظیم ثبات خلف میر مذکور است و سخن
سنج پز شعور ازوست:

چون شمع تافتاد بیزمت گذر مرا در اشک و آه زندگی آمد بسر مرا
بغیر ازینکه گریبان صبر پاره کند کسی ز دست تو ظالم دگر چه چاره کند

حرف الجیم

سر دفتر اصفیای افاضت لزوم مولانا جلال الدین روم فرزند مولانای بهاء الدین

۱. س: نام قیامت بسر حرف ز محشر مگو

گردش سالین من در شب هجران او

است و از بنابر حجت ابو بکر صدیق گویند در عمر شش سالگی با کودکان بر بامهای خانه سیر میکرد کودکان باهم بگفتند بیائید ازین بام بران بام بجهیم جلال الدین گفت اینچنین حرکت از سنگ و گریه نیز می آید اگر در جان شما طاقتی است بیائید تا سوی آسمان پرواز بکنیم این بگفت و از نظر کودکان غایب شد کودکان فریاد برآوردند بعد از لحظه رنگ رو دگرگون گشته و چشم متغیر شده باز آمد و گفت در حینی که سخن با شما میگفتم جماعه سبز پوشان مرا برگرفتند و گرد آسمان بگردانیدند و عجایبات ملکوت بمن نمودند چون فغان شما بلند شد باز مرا در همین جا رسانیدند آورده اند که در بلخ بروزگار سلطان محمد خوارزمشاه در پای منبر وعظ مولانا کثرت خاص و عام از حد بگذشت و همگی معتقد شدند سلطان حسد برد مولانا رنجیده با اهل و عیال عزیمت حج کرد چون در ولایت نشاپور رسید صحبت شیخ فرید الدین عطار دریافت شیخ کتاب اسرار نامه بوی داده بود پیوسته باخود میداشت و جناب مولانا مرید شمس الدین تبریزی است و نور الله مرقدہ تاریخ وصال آن صاحب کمال است و مثنوی معنویش چشم و چراغ عارفان حال و استقبال منه:

گفت عیسی را یکی هشیار تر	چیست در هستی ز جمله صعبتر
گفت ای جان صعب تر خشم خدا	که ازان دوزخ همی لرزد چوما
گفت از خشم خدا چه بود اسان	گفت ترك خشم خود اندر جهان
من دیوانه:	

کیست که بنمایدم راة خرابات را	تا بدهم مزد او حاصل طاعات را
کاش دهندم بهشت عاریتی زاهدان	تا بگرو کردمی وجه خرابات را
بکشای لب که قند فراوانم آرزوست	بنمای رخ که باغ و گلستانم آرزوست
یکدست جام باده و یکدست زلف یار	رقصی چنین میانه میداتم آرزوست

به بستی چشم یعنی وقت خواب است نه خواب است این حریفانرا جواب است
 نوشته است خدا گرد چهره دلدار خطی که فاعتبر و منه یا اولی الابصار
 لاف محبت زخم تا نفسی است در تنم و در بتمام عمر خود بی تو دمی دم زخم
 بعد هزار سال اگر بر لحدم گذر کنی مشک شود همه گلم روح شود همه تنم
 اگر نه روی دل اندر برابرت دارم من آن نماز حساب نماز نشمارم
 مرا غرض ز نماز آن بود چ که پنهانی حدیث درد فراق تو با تو بگذارم
 رباعی:

ای دوست که دل ز بنده برداشته نیکوست که دل ز بنده برداشته
 دشمن چو شنید این نگنجد ز نشاط در پوست که ز بنده برداشته

سر آمد بادشاهان فلک بارگاه جلال الدین محمد اکبر بادشاه بن همایون
 بادشاه درگاه وی مجتمع مستعدان هفت اقلیم بوده و در شجاعت و سخاوت پنجه از
 بادشاهان اولوالعزم ربوده ویراست:

شب‌نم نگو که بر ورق گل فتاده است کان قطره‌ها ز دیده بلبل فتاده است
 دوشینه بکوی می فروشان پیمانه می بزر خریدم
 اکنون ز خمار سرگرانم زر دادم و درد سر خریدم

عمده سلاطین گردون دستگاه نورالدین محمد جهانگیر بادشاه بن جلال الدین
 محمد اکبر بادشاه است در عدالت و سخاوت سرآمد سلاطین روزگار بوده طبعش
 بشعر نیز میل تمام می نموده ازوست:

ای آنکه غم زمانه پاکت خورده اندوه دل و سوسه ناکت خورده
 ماننده قطره‌های شب‌نم بزمین جا گرم نکرده که خاکت خورده

فاضل کامل و صاحب دیوان قصاید و غزل و مثنوی دلجو قلندر جهانگرد

حاجی جلال خان جمالی کنبوه دهلویست در عهد بابر بادشاه ترك منصب نموده مکرر بزیارت بیت الله شتافته و کتابی موسوم بسیر العارفین در بیان احوال بعضی از مشایخ نگاشته چون بخدمت مولوی جامی رفته بتفاوت يك وجب بنشست مولوی که مرد محتشم بود بیدماغ شده گفت میان سگ و توحه فرق است گفت يك وجب مولوی انفعال کشید و دانست که جمالی است پرسید چه نام داری مال گفت جمع مال مولوی جمال الدین بر می آمد یائی باقیست گفت و عذده مولوی عذر بخواست و باعزاز و احترام او کوشید^۱ و استدعای اشعار طبع زاد ازو نمود ملاجمالی^۲ دو مطلع برخوان مولوی محظوظ شد و آفرین گفت و آن هر دو مطلع این است^۳:

ماراز خاك كويت پيراهنی است بر تن آنهم ز آب دیده صد چاك تا بدامن

مرا از تیرهای او پر از پر گشت هر پهلوی کنون پرواز خواهم کرد سوی آن کمان ایرو
ملا جمالی^۴ در عهد همایون پادشاه مراجعت بدهلی کرده نقد و دیعت سپرده قبرش در جوار مزار حضرت خواجه قطب الدین بختیار کاکای است من دیوانه:

از سینه بر کشم دل محنت رسیده را تا هر دم بخون نکند غرق دیده را

عشق را طی لسان نیست که صد ساله سخن یار با یار بیک چشم زدن میگوید

پیر مغان میکرده خوش کلامی مولوی نورالدین عبد الرحمن جامی عالمی
بکیفیت کلامش مدهوش و جهانی غاشیه اعتقادش بر دوش سلطان حسین مرزا و
امیر علی شیرنوائی اعزاز و احترامش باقصی الغایت می نموده^۵ طبعش بشوخی و
بذله سنجی تمام داشته روزی ملا ساغری این مطلع بگفت:

تا شنیدم که توان لعل ترا جان گفتن آتشی در دلم افتاد که نتوان گفتن

۱. س. ح: پرداخت ۲. خ: جمالی، ندارد

۳. س: مولوی محظوظ شد و آفرین گفت و آن هر دو مطلع این است، ندارد

۴. س: مولوی محظوظ شد و آفرین گفت ملا ۵. س: می نموده، ندارد

و پیش مولوی آمده برخواند و تحسین یافت از غایت خوشحالی استدعا کرد که این مطلع را بدعوی بر سر چهار سو بیاویزند مولوی فرمود ترا نیز پهلوی آن باید آویخت تا معلوم شود از کیست چون بسمع مولوی رسید که ملا ساغر میگوید که شعرای عصر معالی از اشعار من دزدیده بشاعری نام برآورده اند درباره وی این قطعه فرمود:

شاعری می گفت دزدان معانی برده اند هر کجا در شعر من يك معنی خوش دیده اند
دیدم اکثر شعرهایش را که يك معنی نداشت راست میگفت آن که معنیهایش را دزدیده اند
این قطعه اشتهار یافته بملا ساغری رسید ملا رنجیده گوفه بخدمت مولوی آورد
مولوی فرمود من شاعری گفته ام کاتب نقطه نهاده باشد درین صورت گناه ما نیست.

لطیفه: روزی پیری با پسری از اکابر سمرقند که ریش درازی داشت پیش مولوی آمد پسرش بتقریبی انگورهای دیار خود کرد دران میان میگوید که در ولایت ما انگوری سیاه و پالیده و پر شیر می شود که آنرا ریش بابا گویند و در خراسان شما مثل آن انگوری نیست مولوی فرمود ما نیز انگوری سیاه و پالیده و پرشیره داریم که آنرا خایه غلامان میگویند و خایه غلامان ما به از ریش بابای شماست.

لطیفه: چون مولوی در سفر حجاز بسمنان رسید راه داران قافله اش را تشویش دادند و گفتند شما بعض چیزها از ما پنهان کرده اید چه خیال دارید اما شلواریهای شما را باز خواهیم جست مولوی فرمود هر چه در شلوارهای^۲ بیابید بگیرید از آن شماست قاضی غور مرد سیاه جرده قبیح الوجه و پرموی و فربه بوده مدتی جهت کفایت مهمات خود در هرایت مانده بود روزی پیش مولوی گفت تو درین شهر بسیار ماندی چرا بولایت خود نمی روی گفت در ولایت ما خوک

بسیار شده است مولوی گفت این زمان که آمده کمترک شده بسشند.

لطیفه: در لطیفه آنکه هزالی مقلد صورت قاضی قبیح الوجهی را بر می آورد و آنرا ساده هزل ساخته مردمان را می خندانید قاضی ویرا طلب داشته گفت هی مردك ترا می رسد که در هر جا صورت مرا بر آری گفت خدا بر کسی صورت شما را بر آورده است.

لطیفه: یکی از شیخ زاده های شهر که خالی از بلاهتی نبود شاعری میکرد چنانچه این غزل مولوی را جواب گفت و پیش مولوی آورد مطلع:

بسکه در جان فگار و چشم بیدارم توئی هر که پیدا میشود از دور پندارم توئی
بعد از آن که غزل خود بگذرانید بر مطلع مولوی اعتراض آورد که شما گفته اید:

هر که پیدا میشود از دور پندارم توئی

شاید خری یا گاوی پیدا بشود مولوی گفت پندارم توئی القصه لطایف مولوی زیاده از حوصله تحریر و خارج از تسطیر^۱ است ولادتش بروایت صاحب رشحات صفی الدین علی بیست و سیوم شعبان در سال هشتصد و هفتاد در جام واقع شده^۲ و تاریخ وفاتش ۸۰۷ منه:

جان تن فرسوده را با غم هجران گذاشت	طاقت نهمان نداشت خانه بمهمان گذاشت
بر من از جور تو هر چند که بیداد رود	چون رخ خوب تو بینم همه از یاد رود
آه از آن شوخ که بر هر سر راهی که روم	بهر محرومی من از ره دیگر گذرد
مرا بکوی تو خواهم که خانه باشد	برای آمدن آنجا بهانه باشد
شب دل سوخته آهی ز سر درد کشید	صبح نشنید و همان دم نفس سرد کشید
دل بجنگ غمت آهنگ سرودی نکند	که روان بر زخم از هر مژه رودی نکند

بیرخت چون بچمن راه کنم سوی گل بنگرم و آه کنم

جامع فنون علمی و عملی عبد الواسع جبلی جبال قصایدش لبریز بهار شقایق و
نعمان صنایع و بدایع بوده مداحی سلطان سنجر بن ملک شاه می نموده دیوانش
تخمیناً هشت هزار بیت بوده باشد ازوست:

ز عدل کامل خسرو زامن شامل سلطان	تنرو و کبک و گور و مورخوش گشتند در کیهان
یکی هم‌خواه شاهین دویم هم‌خانه طغرل	سه دیگر مونس ضیغم چهارم محرم ثعبان
بنان اوست در بخشش سنان اوست در پوشش	لقای اوست در مجلس لوای اوست در میدان
یکی ارزاق را باسط دویم ارواح را فایض	سه دیگر سعد را مایه چهارم فتح را برهان
آرایش آفاق شد رخسار بزم آرای او	آسایش عشاق شد دیدار روح افزای او
هر روز آید آن پسر کآیم برت فردا بسر	دردا که عمر آمد بسر از وعده فردای او
من عشق او نگریدمی وز دیگران نبریدمی	گر در جهان کس دیدمی از نیکوان همتای او
در کوبش از آزادگان در راهش از ایستادگان	بینی بسی آن جان داده و رسوای او

شبه کش معشوقه سخن سرائی مخاطب بنادر الملك میر سید علی جدائی
ترمذیست عمده مصوران همایون بادشاه بوده و در عهد اکبر بادشاه سعادت زیارت
بیت الله حاصل نموده ازوست:

حسن بتان کعبه ایست عشق بیابان او سرزنش ناکسان خار مغیلان او

شیفته شاهد گهر نثاری جنونی قندهاری بعراق عجم رفته و بوطن معاودت
کرده ازوست:

حلقه ماتم و هنگامه شیون صد بار به زبمی که درو انجمن آرائی نیست

جان جسم سخن سرائی جانی مقلد بخارائی بسند رسیده و توطن ورزیده
ازوست:

چون گرد باد جایی هرگز گذر نکردم کز دست فرقت تو خاکی بسر نکردم

واقف وتیره نزاکت آفرینی مرزا محمد جعفر قزوینی در عهد صفویه بتصدی
وطن خود بوده ازوست مطلع:

آنکه در پهلوی ما یافته جاشمشیر است آنکه دم میزند از جوهر جاشمشیر است

شاعر معنی پرور سخن دان محمد جعفر قزوینی مخاطب باصفخان در عهد
اکبر بادشاه بمرتبه وزارت رسیده و در عهد جهانگیر بادشاه بمهم دکن مامور گردیده
ازوست:

آماده گشته ام دگر امشب نظاره را پیوند کرده ام جگر پاره پاره را
طوطی گویا مرزا داراب جويا صاحب طبع سلیم است و شاگرد ابوطالب
کلیم من دیوانه:

الهی ره نما سوی خود این مدهوش غافل را ز درد جامه زیب داغ چون طائوس کن دل را
لب میگون جانانرا چه نقصان از غبار خط ز رنگینی نیندازد مداد اشعار رنگین را
خوش ست بوسه بر آن لعل خطر رسیده خوشست بلی حلاوت شفتالوی رسیده خوشست
مست و بیخود شوخ من افتاده است بر زمین همچون چمن افتاده ست

سخن سنج صاحب همت ملاظفر علی جرأت سرد سیاحی جوع البقر بوده و
اشتها و حاضمه بحدی داشته که هر که می شنید حیران می ماند خود حکایت کرده
که روزی در اصفهان مهمان آشنائی شدم بعد بفراغ از طعام ویرا از سخنان معلوم
شد که رغبت به بیضه مرغ بیشتر دارم گفت در خانه حاضر است اگر تناول نمائی
بهر قسم که خواهی^۱ پخته بیارند گفتم الحال سیرم چون رخصت شده بخوابگاه
آمدم همین که نشستم خادم آن عزیز سیصد بیضه در سبیدی پیش من آورد شب

زمستان بود آتشی افروختم و بنشستم و در خود رغبت تمام به بیضها یافتم سبد را پیش آوردم و در آتش بریان می کردم و پوست می انداختم و می خوردم تا سیصد بیضها تمام شد آنگاه جرعه آبی خوردم و بخواب رفتم نیز خود حکایت کرده که یکی از دوستان من در حوالی شهر زراعت خربوزه داشت بدیدن وی^۱ رفتم دیدم خربوزه های بسیاری بر صفت از صفهای خانه بر سر هم توده کرده اند و می خواهد که برای هر يك آشنا خرواری بفرستد چون مرا دید به ظرافت گفت^۲ اگر این تمام خربوزه بتو واگذارم در چند مدت توانی خورد امتحان باید کرد گفت آنچه من از چاشتهای تو شنیده ام در سه ماه شاید بانجام رسانی آنگاه گفت این خربوزه بها^۳ بتو تعلق دارد تا تمام شدن در همین مکان میهمانی گفتم بشرطیکه مرا زوجه هست او هم با من باشد آن مرد راضی شد و همان لحظه برخاسته بخانه دیگر رفت و آن خانه را بمن وا گذاشت من ببازار آمده بتفحص زنی که بعقد راضی شود می گردیدم تا آنکه کادر زنی پیر باین امر رضا داد و او را با خود بردم و در خانه را بسته برهنه شدم و لنگی بسته بر کنار حوض نشستم و بخوردن خربوزه و مجامعت بآن ضعیفه مشغول شدم روز اول بیست نوبت و باقی روزها چهل چهل نوبت جماع می کردم آن ضعیفه قریب بهلاك رسیده بود روز سیوم از آن خربوزه ها چیزی نماند و در آن سه روز آن زن زیاده بر خربوزه نتوانست خورد چون آن خربوزه ها تمام شد ترسیدم که اگر صاحب خانه معلوم کند که در سه روز خورده ام مرا رسوا خواهد کرد لهذا تا يك هفته در آن خانه^۴ بچاشت و شامی که آن عزیز می فرستاد قناعت کرده گذرانیدم چون هفته تمام شد او را خبر کردم آنشخص تا زنده بود در محافل و مجالس این قصه را نقل می کرد و مردمان گزاف می پنداشتند ملا باین حال نیز خالی از غنایی نبوده و بقناعت و صبر می گذرانیده تا که در همان شهر از بند شکم نجات یافت ویراست:

۲. س: پرسید

۱. ح: بدیدنش

۴. س: در آن خانه (ندارد)

۳. ح: تمام

ای طیب محتاجان فکر کار جرات کن یا شکم از وبستان یا درم کرامت کن
 ساقی است ستیزه کار با ما آیا چکند خمار با ما
 ای کاش که ساغر تکاشر میساخت درین بهار با ما
 امروزی نیست از قدیمت ناسازی روزگار با ما

حرف الحاء

محیط موج معانی و بحر ذخار خدادانی^۱ در کشف و کرامت ابوسفیان ثوری
 شیخ محمد عطا معروف بشیخ حمید الدین ناگوری قدس سره فرزند نجار است در
 عهد سلطان معز الدین سام بدار الخلافه دهلی آمد و در علم ظاهر بیایه اجتهاد رسید
 و ویرا قضای خطه ناگور دادند ازینجهت بناگوری اشتهار یافته مدت سه سال قاضی
 آنجا بود و در دیانت و تقوی نظیر نداشت شبی از شبها حضرت رسالت پناه صلی
 الله علیه وسلم را در واقعه می بیند که بسوی خودش میخوانند علی الصباح ترك و
 تجرید نمود و هیچکس را خبر نکرد^۲ و مسافر گشت به بغداد رسید و حضرت شیخ
 الشیوخ شهاب الدین عمر سهروردی قدس سره را دریافت و مرید در مدت یکسال
 بیمن تربیت آن پیر بی نظیر بدرجه کمال رسیده خرقة یافت و خواجه قطب الدین
 محمد بختیار کاکی اوشی رحمة الله علیه هم در آنجا بود ویرا نیز دریافت و محبتی
 تمام فیما بین واقع شد آخر از شیخ الشیوخ رخصت شده بزیارت بیت الله آمد و
 مدت سه سال آنجا مجاور گشت و بسیاری از اولیای عظام را دریافت و از آنجا
 بدلهلی مراجعت نمود و تا دم زیست خواجه قطب الملة و شیخ حمید الدین قدس
 سرهما باهم بودند چنانچه مرقه مبارك هر دو بزرگوار در دهلی بیکجا واقع است و
 حضرت شیخ کم کسی مرید کردی چنانچه در تمام عمر سه کس را مرید کرده هر

۲. ح: خبر نکرد، ندارد

۱. س: خدا دانی، ندارد

سه صاحب کمال و حالات و مالک کشف و کرامات بوده اند یکی شیخ نهراولی که خواجه قطب الملة و الدین رحمة الله علیه^۱ هم با او دوستی تمام داشتی و شیخ بهاء الدین ذکریا قدس سره^۲ نیز درویشی ویرا پسند کرده.

نقلست: شبی دزدی بخانه شیخ نهراولی در آمد چندانکه جست چیزی نیافت شیخ مشار الیه آگاه شد ریسمانی از برای یافتن ترتیب داده بود چیزی که از آن یافته بود آنرا بریده^۳ پیش دزد انداخت و آهسته بدو بگفت که ببر محروم مرو دزد صباح با اهل و عیال خود آمده تایب شد و مرید گشت و یکی از اصفیا گردید شیخ عین الدین قصب که گوشت فروختی و در حق هر که هر چه فرمودی همان شدی چنانچه قاضی فخر الدین در خدمت او بسیار رفتی روزی شیخ پرسید مطلب تو چیست گفت قاضی جائی شوم گفت برو چنین خواهد شد او قاضی شهر شد شخصی دیگر بخدمت او آمد ویرا پرسید خواهش تو چیست گفت امیر داد شوم گفت رو تو امیر داد خواهی شد او امیر داد شد همچنین مولانا احمد بخدمت او آمدی روزی از او پرسید چه می خواهی گفت بخدا برسم گفت برو بخدا خواهی رسید و یکی از واصلان گشت و همچنین مولانا وجیه الدین در بدو حال بخدمتش میرسید گفت ترا چه مقصود است گفت فاضل شوم گفت برو فاضل خواهی شد او فاضل کامل گشت سیوم شیخ شاهی رسن تاب شیخ حمید الدین ویرا خرقة خلافت داده به بدایون رخصت فرمود وی آنجا می بود شیخ نظام الدین ابوالموید^۴ که یکی از کاملان بود بخطه بدایون آمد و بیمار شد شیخ شاهی بیعادت او رفت شیخ نظام الدین ابوالموید گفت دعائی و همتی بکار برید که ازین رنجوری نجات یابم شیخ شاهی گفت ای مخدوم شما کاملید و من مرد بازاری ناقص مرا چه حد همت گماشتن در شان همچو شمائی باشد حضرت شیخ مشار الیه معذور نداشت

۲. ح: رحمة الله علیه

۱. س، ح: قدس سره

۳. س، ح: چیزی، بریدی، ندارد ۴. س: ویرا خرقة خلافت داده بدایون رخصت

ای طبیب محتاجان فکر کار جرات کن یا شکم از وبستان یا درم کراست کن
 ساقی است ستیزه کار با ما آیا چکند خمار با ما
 ای کاش که ساغر تکاشر میساخت درین بهار با ما
 امروزی نیست از قدیمت ناسازی روزگار با ما

حرف الحاء

محیط مواج معانی و بحر ذخار خدادانی^۱ در کشف و کرامت ابوسفیان ثوری
 شیخ محمد عطا معروف بشیخ حمید الدین ناگوری قدس سره فرزند نجار است در
 عهد سلطان معز الدین سام بدار الخلافه دهلی آمد و در علم ظاهر بیایه اجتهاد رسید
 و ویرا قضای خطه ناگور دادند ازینجهت بناگوری اشتهار یافته مدت سه سال قاضی
 آنجا بود و در دیانت و تقوی نظیر نداشت شئی از شبها حضرت رسالت پناه صلی
 الله علیه وسلم را در واقعه می بیند که بسوی خودش میخوانند علی الصباح ترك و
 تجرید نمود و هیچکس را خبر نکرد^۲ و مسافر گشت به بغداد رسید و حضرت شیخ
 الشیوخ شهاب الدین عمر سهروردی قدس سره را دریافت و مرید در مدت یکسال
 بیمن تربیت آن پیر بی نظیر بدرجه کمال رسیده خرقة یافت و خواجه قطب الدین
 محمد بختیار کاکلی اوشی رحمة الله علیه هم در آنجا بود ویرا نیز دریافت و محبتی
 تمام فیما بین واقع شد آخر از شیخ الشیوخ رخصت شده بزیارت بیت الله آمد و
 مدت سه سال آنجا مجاور گشت و بسیاری از اولیای عظام را دریافت و از آنجا
 بدلهلی مراجعت نمود و تا دم زیست خواجه قطب الملة و شیخ حمید الدین قدس
 سرهما باهم بودند چنانچه مرقد مبارك هردو بزرگوار در دهلی بیکجا واقع است و
 حضرت شیخ کم کسی مرید کردی چنانچه در تمام عمر سه کس را مرید کرده هر

۲. ح: خبر نکرد، ندارد

۱. س: خدا دانی، ندارد

سه صاحب کمال و حالات و مالک کشف و کرامات بوده اند یکی شیخ نهراولی که خواجه قطب الملة و الدین رحمة الله علیه^۱ هم با او دوستی تمام داشتی و شیخ بهاء الدین ذکریا قدس سره^۲ نیز درویشی ویرا پسند کرده.

نقلست: شبی دزدی بخانه شیخ نهراولی در آمد چندانکه جست چیزی نیافت شیخ مشار الیه آگاه شد ریسمانی از برای یافتن ترتیب داده بود چیزی که از آن یافته بود آنرا بریده^۳ پیش دزد انداخت و آهسته بدو بگفت که ببر محروم مرو دزد صباح با اهل و عیال خود آمده تایب شد و مرید گشت و یکی از اصفیا گردید شیخ عین الدین قصب که گوشت فروختی و در حق هر که هر چه فرمودی همان شدی چنانچه قاضی فخر الدین در خدمت او بسیار رفتی روزی شیخ پرسید مطلب تو چیست گفت قاضی جائی شوم گفت برو چنین خواهد شد او قاضی شهر شد شخصی دیگر بخدمت او آمد ویرا پرسید خواهش تو چیست گفت امیر داد شوم گفت رو تو امیر داد خواهی شد او امیر داد شد همچنین مولانا احمد بخدمت او آمدی روزی ازو پرسید چه می خواهی گفت بخدا برسم گفت برو بخدا خواهی رسید و یکی از واصلان گشت و همچنین مولانا وجیه الدین در بدو حال بخدتمتش میرسید گفت ترا چه مقصود است گفت فاضل شوم گفت برو فاضل خواهی شد او فاضل کامل گشت سیوم شیخ شاهی رسن تاب شیخ حمید الدین ویرا خرقة خلافت داده به بدایون رخصت فرمود وی آنجا می بود شیخ نظام الدین ابوالموید^۴ که یکی از کاملان بود بخطه بدایون آمد و بیمار شد شیخ شاهی بعیادت او رفت شیخ نظام الدین ابوالموید گفت دعائی و همتی بکار برید که ازین رنجوری نجات یابم شیخ شاهی گفت ای مخدوم شما کاملید و من مرد بازاری ناقص مرا چه حد همت گماشتن در شان همچو شمائی باشد حضرت شیخ مشار الیه معذور نداشت

۲. ح: رحمة الله علیه

۱. س: ح: قدس سره

۳. س: ح: چیزی... بریدی، ندارد ۴. س: ویرا خرقة خلافت داده بدایون رخصت

بعد از آن شیخ شاهی گفت چون مرا این کار فرمودید یاری دارم شرف الدین خیاط که نزدیک^۱ دو کانی دارد او را نیز بید طلبید چون حاضر آمده شیخ شاهی رو بشرف الدین خیاط آورده گفت حضرت شیخ را رنجوری صعب روی نموده است از سر تا ناف بدمه من آمد و از ناف تا پای در عهده تست هر دو ایشان زمانی مراقب شدند و برخاستند شیخ شاهی دست خود از سر تا ناف فرود آورد و شرف الدین از ناف تا پای دست خود بکشید فی الحال شیخ نظام الدین ابوالموید برخاست دو گانه شکرانه ادا کرد و صحت کلی یافت چون مکاشفه شیخ شاهی شایع گشت عالمی روی بدو آورد و معتقد شد^۲ درویشی در بدایون بود او را محمد کانسی گفتندی در مسجد با شیخ شاهی برخورد و گفت ای شاه توبسی هنگامه ای را گرم کرده^۳ ترسم که سوخته نگردی همدران ایام بخانه شیخ شاهی آتش گرفت و شیخ مذکور بسوخت عرض شیخ حمید الدین قدس سره صاحب کمالی بوده که اینچنین کسان از مستفیدانش بوده اند سالی امساک باران شد و خلق در معرض تلف افتاد سلطان شمس الدین معتمدی را فرستاده از اولیائی که در شهر بودند استدعای توجه نمود چو آن معتمد بخدمت شیخ حمید الدین آمد و حقیقت عرض داشت فرمود فردا جای مصفا مقرر کنند و فرش خاص بگسترند و نعمتهای الوان مهیا کنند و قوالان خوش لهجه حاضر آرند سلطان همچنان کرد چون درویشان که در شهر بودند حاضر آمدند از طرفی سماع شروع^۴ شد و از جانبی تقاطر باران آغاز گشت و بحدی بارید که رفتن درویشان بمنزل خودها دشوار شد القصه حضرت شیخ هیچ زحمتی نداشت نهم ماه رمضان المبارک در تراویح خود ختم قرآن نمود بعده سر مبارک بسجده گذاشت و جان بحق تعالی و تبارک تسلیم کرد تا حال از مزار فایض الانوارش فیض میبرند و شیخ را سخنی خالی از لطیفه نبودی چنانچه روزی شیخ

۲.خ: گشت

۱.س: نزدیک... خیاط، ندارد

۴.ح: شروع، ندارد

۳.خ: ساخته

کبیر خوارزمی که یکی از علمای کبار بود با مولانا بلخی در عروسی باسپان عراقی می‌رفتند شیخ حمید الدین را دیدند عنان اسپان باز کشیدند مولانای کبیر روی بشیخ آورده به تبسم گفت که مرکب شما بسیار صغیر است شیخ فرمود اگرچه صغیر است اما در روش به از کبیر است تصانیف شیخ بسیار است نوبتی بشیخ فرید المله والدین نامه نوشته بود و در رباعی نیز ثبت کرده حضرت شیخ بر آن رباعی از چاشت تا شام وجد میکرد و آن این است :

آن عقل کجا که در کمال تورسد و آن روح کجا که در جلال تورسد
گیرم که تو پرده برگرفتی ز جمال آن دیده کجا که در جمال تورسد

سر دفتر و اصلا ن قدسی صفات امیر حسین سادات نام وی حسین بن جام ابی الحسین است روزی بشکار رفته بود آهوی را دید خواست تا تیری براو بیفکند آهو باز پس نگریست و گفت حسینی تیر بر ما میزنی خدایتعالی ترا از برای معرفت و بندگی آفریده است نه از برای این و غائب شد آتش طلب از نهادش زبان زد و از هرچه که داشت بیرون آمد و با جماعه آزادان بملتان رفت شیخ رکن الدین قدس سره آن جماعه را ضیافت کرد چون شب شد حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وسلم را در خواب دید که میفرمایند که فرزند مرا ازین جماعه بیرون آر و بکار مشغول گردان روز دیگر شیخ رکن الدین با ایشان گفت که در میان شما سید کیست اشارت بامیر حسینی کردند ویرا از میان ایشان بیرون آورد و تربیت کرد و بمقامات عالییه رسانید پس بخراسان فرستاد اهل هرات جمله مرید و معتقد وی شدند^۱ و امیر با شیخ فخرالدین عراقی و شیخ صدر الدین کرمانی صحبتها داشته و خرقه از شیخ شهاب الدین عمر سهروردی یافته رسایل او منظوم و منثور در حقایق و معارف شهرت تمام دارد خصوصا نزهت الارواح و زاد المسافرین است^۱ در مصرخ

هرات^۲ بیرون کنید مرزا عبد الله بن جعفر طیار رضی الله عنه مدفون^۳ است و طاب
ثراه تاریخ وصال آن صاحب کمال است فقیر رباعی ازو بخاطر^۴ دارد می نگارد:^۵

درد دلم از شمار دفتر بگذشت	وین قصه بهر محفل و محضر بگذشت
این واقعه در جهان شنید است کسی	من تشنه آب و آبم از سر بگذشت
تواز خود بر کران ماندی و گرنه	میان جان و جانان چو میان نیست
کمال عاشقی پروانه دارد	که هیچ از سوختن پروا ندارد

میکش مصطفیٰ معنوی خواجه حسن دهلوی در مقامات درویشی یگانه و در
حسن معاملات بی بدل زمانه روزی امیر خسرو رحمه الله علیه با شیخ نظام الدین
اولیا قدس سره جهت نماز جمعه از پیش دوکان خواجه میگذاشت دید جوانی خوش
منظر بر دوکانی نان میفروشد پیش رفت و گفت نان بیچند می فروشی گفت يك
طرف در پله ترا زور و يك طرف نان گفت اگر کسی زر نداشته باشد گفت ازو
عوض زر منت میگیرم امیر متعجب ماند و بشیخ عرض داشت شیخ نگاهی کرد و
روان شد خواجه بیتاب گشت و عقب شیخ بمسجد شتافت و سر در قدم گذاشت
و مرید شیخ شد شیخ را هرگاه ذوق سماع شدی بقوالان فرمودی که شعر خواجه
حسن بگوئید و خواجه صاحب چند دیوان است اهل هند ویرا سعدی هندوستان
گفته اند و مولوی جامی معتقد غزلیاتش بوده^۶ و تاریخ وفات آن زبده الاصفیا
مخدوم الاولیاست من دیوانه:

رخش خوی کرده دیدم رفتم از هوش	عجب کیفیتی بود این عرق را
من گناهی نکرده ام لیکن	خوی بد را بهانه بسیار است ^۱

۲. ح: است، زائد

۱. س، ح: قبرش، زائد است

۴. س، ح: رحلت اوست این چند بیت ازوست

۳. س، ح: مدفون است، ندارد

۶. س، ح: القصه مخدوم الاولیا، زائد است

۵. خ: این اشعار ندارد

حسن دعای تو گر مستجاب نیست مرنج ترا زبان دگر و دل دگر دعا چکند

بمکتبی که درو می روی همه طفلان بغیر سورة یوسف دگر نمی خوانند^۲

مدعی گفت بلیلی بطنز رو که تو بس چابک و موزون نه

لیلی ازین حرف برآشفته و گفت با تو چگویم چو تو مجنون نه

مست میکرده راز شمس الدین محمد خواجه حافظ شیراز سر حلقی عارفان
صحب دل بوده و در فصاحت و بلاغت عذیم المثل در علم قرات نیز مهارت تمام
داشته هر شب جمعه در صحن جامع شیراز تردد کردی و قرآن ختم نمودی چون
امیر تیمور گورکان بشیراز رسید کس فرستاده خواجه را طلبید چون خواجه حاضر
شد امیر فرمود این بیت تو گفته:

اگر آن ترك شیرازی بدست آرد دل مارا بخال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را

گفت بلی پس پادشاه بشخصی اشارت کرد که ده هزار دینار از خواجه جهت

پیشکش ما بستان خواجه بخندید و گفت من استطاعت ندارم که از عهده آن

بیرون آیم پس فرمود صد شهر ویران ساختم تا سمرقند و بخارا را که وطن ماست

آباد کنم تو آنرا بخال هندوی بخشیدن میتوانی و با ما درین اندک تمنا اظهار عجز

میکنی خواجه بسوی خرقة کهنه که در بر داشت اشارت کرده گفت ای سلطان

نتیجه بخشید گیهاست که بدین حالت شده ام امیر را این لطیفه خوش آمد و

خواجه را رعایت تمام کرد خواجه عماد الدین مسعود و حاجی قوام الدین وزیران

شاه شجاع بادشاه معتقد خواجه بوده اند و بسیار باعزاز و احترامش^۳ می نمود و کلام

سراپا الهامش که بلسان الغیب مشهور است ثقل محفل شاه شجاع بوده و اکثر

۱. س: يك شعر زائد است: بوصل میدیدم وعده چشم او لیکن حدیث مردم مست اعتبار نتوان کرد

۲. س: يك شعر زائد است: از خویش برون شو و ز خویش درون تا گم نشوی گم شده خویش نبایی

۳. خ: کوشیده

کسانی که در حالت اضطرار فال از دیوانش برگرفته بوقوع درآمده چنانچه عزیزی را فرزند گم شد مدتی در جستجوی وی بود چون التجا بدیوان خواجه آورد سرورق این بیت برآمد:

فاش میگویم و از گفته خود دلشادم بنده عشقم و از هر دو جهان آزادم
حیران بماند و ندانست که خواجه چه می فرماید بعد چندی در شهری بتکیه فقیری وارد می شود و پسر را در لباس آزادان نشسته می بیند آب در چشم گردانیده وی را در کنار میگیرد و میپرسد که ای جان پدر چه حال داری و درینجا چگونه افتادی گفت بعد بسیار سرگشتگی بدینجا رسیدم و در فرقه آزادان مرید شاه عشق الله شده ام شاه مذکور چون این ماجرا شنید پسرش را بدو حواله کرد آنزمان ویرا یاد آمد که خواجه فاش گفته بود که وی آزاد شده و بنده عشق الله است روزی جناب مولوی مخدومی محمد رضای سنبهلی سلمه الله تعالی با یکی از تلامذه بنیاد خان نام که بحسن صورت و سیرت و صفای ذهن و طبیعت مقبول دلها بود و الفت فرزندان داشتند چون عارضه چیچک برو شدت آورد از غایت اضطرار دیوان خواجه کشادن سرورق این بیت برآمد:

ما چون دادیم دل و دیده بطوفان بلا گویا سیل غم و خانه ز بنیاد ببر
روز دویم خانه هستی خان موصوف را سیل نیستی از بنیاد برانداخت و ببرد و حالتی بدوستانش رفت که نصیب دشمنان مباد روزین مرزا بدیع الزمان خان از تلامذه فقیر مادرش سخت بیمار بود دیوان خواجه کشاده پیش راقم السطور گذاشت که معنی بیت سرورقش بگوئید بیت خود این بود:

بر لب بحر فنا منتظریم ای ساقی فرصتی دان که لب تا تادهان اینهمه نیست
گفتم خواجه می گوید این طعام که حاضر است زود باشید و بخورید که مریض عنقریب می گذرد چون از طعام پرداختند آواز نوحه بلند شد که فلانی در گذشت و از غرایب اقوال آنکه شخصی برادرش از مدت مدید محبوس بود و رخنه رهاییش

ناپیدائیش فقیر آمده میگوید که اگر دیوان خواجه بودی فالی از وی گرفتمی که وی کی رهائی^۱ خواهد یافت همین که از زبانش این حرف برآمد کسی از غیب بگوش فقیر این مصرع خواجه فروخواند که دم همت ما کرد ز بند آزادت با وی گفتم دل قوی دار که خواجه می فرماید ما ویرا آزاد کردیم و همچنان شد پس يك پاس آن عزیز پیش آمده تسلیم کرد و گفت که فرموده شما بوقوع آمد برادرم نجات یافته^۲ بخانه آمده القصه مرقد مبارك خواجه در مصلاى شیراز واقع است و خاك مصلا تاریخ وصال اوست کلیاتش پهلوی مرقدش نهاده می باشد اهل زیارت فال ازو برمی گیرند و دیوان خواجه^۳ سراپا انتخاب است باین چند بیت اکتفا نموده می آید:

صبا بلطف بگو آن غزال رعنا را	که سربکوه و بیابان تو داده مارا
در نقد عیش کوش که چون آبخور نماند	آدم بهشت روضه دار السلام را
ز گریه مردم چشمم نشسته در خون است	به بین که در طلبت حال مردمان چونست
خدا چو صورت ابروی دلکشای تو بست	کشاده کار من اندر کرشمهای تو بست
چو گفتمش که ز جورت ز شهر خواهم رفت	بخنده گفت که حافظ برو که پای تو بست
مقام عیش میسر نمیشود بی رنج	بلی بحکم بلا بسته اند عهد الست
بکوی میکده یارب سحر چه مشغله بود	که جوش شهادت و ساقی و شمع و مشعله بود
حلیث عشق که لحن و صوت مستغنی است	بناله دف و نی در خروش و غلغله بود
ز اخترم نظر سعد در رهست که دوش	میان ما و رخ یار من مقابله بود
چو گفتمش بلبت بوسه حوالت کن	بخنده گفت کیت با من این معامله بود
دهان یار که درمان درد حافظ داشت	فغان که وقت مروت چه تنگ حوصله بود

۲. س: یافته، ندارد

۱. س: نجات

۳. ح: خواجه، ندارد

شاهد آن نیست که موئی و میانی دارد	بنده طلعت آنیم که آنی دارد
مردم دیده تیمم کند از خاک درت	گرچه در خانه خود آب روانی دارد
گرچه از آتش دل چون خم می در جوشم	مهر بر لب زده خون میخورم و خاموشم
سرم خوشست و ببانگ بلند میگویم	که من نسیم حیات از پیاله میجویم
ز شوق نرگس سرو بلند بالائی	چو لاله با قدح افتاده بر لب جویم
شراب لعل کش و روی مه جبینان بین	خلاف مذهب آنان جمال اینان بین
چراغ روی ترا شمع روز پروانه	مرا بعشق تو ما حال خویش پروانه
من شکسته ز غیرت ز پا فتادم دوش	نگار خویش چو دیدم بدست بیگانه
چه بودی از دل آن ماه و مهربان بودی	که حال من نه چنین بودی ار چنان بودی
در خرابات مغان نیست چو من شیدائی	خرقه جائی گرو باده و دفتر جائی
گر مسلمانانی اینست که حافظ دارد	آه اگر از پی امروز بود فردائی ^۱

شاعر خوش سخن مولانا حسن اصلش از کاشان است و مولد وی خطه اهل نزهدت نشان در عمر خویش هیچ امیری را مدح نکرده بجز حضرت امیرالمومنین علی مرتضی علیه الصلوة والسلام قصاید وی شهرت تمام دارد گویند

۱. س.ح: حسودان این مقطع را بشاه شجاع بادشاه که خواجه رنجشی داشت و میخواست بنهجی ایدای رساند و نسبت بکفر کردند که انکار قیامت کرده چون این معنی بخواجه رسید از بیم قتل مضطرب گردید و پیش مولانا ابوبکر طاهری دوید و رخنه نجات کشید سید مولانا فرمود بیتی دیگر گفته الحاق باید کرد که آن مقطع مقوله دیگر می گردد خواجه این بیت گفته ملحق گردانید، بیت:

این حدیثم چه خوش آمد که سحرگه می گفت بر در میکده با دف و نی ترسائی

و از آن مهلکه نجات یافت و باعث رنجش بادشاه این بود که روزی با خواجه گفت که غزلهای شما مثل گفته های شعرای ما بريك و تیره منست که از موعظت و پند و شراب و کباب و خال و خط مخلوط است خواجه گفت اشعار بنده از شرق تا غرب رسد و ابیات شاه در بیرون شهر ندیده، زائد است

مولانا حسن بعد از زیارت مکه معظمه و حرم رسول مقبول صلی الله علیه وسلم
 باستان بوسی حضرت شاه نجف صلوٰة الله و سلامه علیه مشرف شده این منقبت
 بروضه مبارک آنجناب برخواند که مطلعش اینست:

ای زبد و آفرینش پیشوائی اهل دین وی ز عزت ماح تو حضرت روح الامین
 در آن شب آنحضرت را بخواب می بیند که عذرخواهی کرده میفرمایند که ای
 کاشی از راه دور آمده ترا دو حق برماست یکی مهمانی و دیگر صله شعر ببصره رو
 آنجا بازار گانیست که او را خواجه مسعود بن افلاح می گویند از ما سلام برسان و
 بگو که امسال در سفر بحر عمان کشتی تو غرق می شد یک هزار دینار نذر ما کردی
 و ما مددگاری نموده اموال ترا بساحل رسانیدم آن وجه را از و بانعام خود بگیر و
 صرف نمای چون مولانا ببصره آمد خواجه را دریافت و پیغام آنحضرت رسانید
 بازارگان از غایت خورمی بشگفتد و سوگند خورد که اینحال را بکسی^۱ نگفته
 بودم^۲ فی الحال آن زر را تسلیم نمود و خلعتی بر آن فزود و تاریخ وفات مولانا معلوم^۳
 نیست.

طوطی شکر شکن مولانا شرف الدین حسن ابن ناصر علوی غزنویست از
 اهل کمال بوده روزی می گفت هفتاد هزار کس در پای منبرش حاضر بودند که
 می گریستند و اعتقاد بوی داشتند چون بهرام شاه ازینحال آگاه شد متزلزل شده و
 شمشیر برهنه در یک غلاف بر وی فرستاد پس سید عزم حجاز کرد و ترجیعی گفته
 بر مرقد حضرت رسول مقبول صلی الله علیه وسلم می خواند چون باین بیت رسید:
 لاف فرزندی نیارم زد درین حضرت ولی مدحتی آوردم اینک خلعتی بیرون فرست
 از روضه مطهره مقدس آنسرور خلعتی بیرون آمد جمیع خادمانی از کشف این
 کرامت معتقد وی شدند^۱ بعد از زیارت حرمین شریفین به بغداد آمد و توطن کرد:

۲. ح:ام

۱. س: را بکسی، ندارد

۳. س: ح: تاریخ... نیست، ندارد

دارم ملکا چوریگ و باران دشمن بر من شده جمله دوستداران دشمن
در خانه تو بزینهار آمده ام يك دوست توئی و صد هزاران دشمن

مالك ملك معانی دلکش ابوالبقا سلطان حسین میرزا حسینی تخلص می
کرده و بسیاری از علما و شعرا را مثل مولوی جامی تربیت فرموده ^۲ این مطلع
ازوست:

از غم عشرت مرانی تن نه جانی مانده است این خیالی گشته و آن يك گمانی مانده است
بر گرد لب تو عنبر آمد بیرون یا سنبلیت از گل تر آمد بیرون
خضریست نشسته بر لب آب حیات یا سبزه بگرد کوثر آمد بیرون
مالك معموره مضامین جان فزا محمد حسین میرزا بسیار خوش اداست این
مطلع ویراست:

آلوده گردی ز پی صید که گشتی غرق عرقی از دل گرم که گذشتی
حیدر کلیچه پز از سکنه خراسان است و شاعر صاحب دیوان مرد عاسی و
معاصر جامی بوده از علوم بهره نداشته اما شعر ازو نیک سر بر میزده این مطلع
ازوست ^۳:

پس ازین بهر سر ره من و عرض بینوائی که کنم دعای جانت ببهانه گدائی
گاهی یاران ازو مطایبه می کردند که او معنی شعر خود هم نمی داند و این
مطلع ویرا اشتها می آوردند که خود هم گفته:
چنان طوطی صفت حیران آن آئینه رویم که میگویم سخن اما نمیدانم چه میگویم

۱. مولانا حیرتی تونی چون وی شیعه ائنا عشریه بوده و هجای ۲ اصحاب می کرده
 مردم آن ملک عدمش را بر وجود ترجیح می نهادند لهذا بایران شتافت و بملازمت
 شاه طهماسب امتیاز یافت چون اینچنین شخص از آن ملک ندرتی تمام داشت شاه
 رعایت خاطرش را منظور داشتی و بملاطف و عنایت کردی چون بسبب کمال
 تقوی بادشاه احدی ارتکاب مناهی نمیتوانست کرد مولانا حیرتی گاه گاهی پنهان
 خمر میخورده و بدین سبب معاتب و ستواری میزیسته دوسه نوبت ویرا در آن
 صورت پیش بادشاه میبردند و هر مرتبه بتقریبی از غضب بادشاه مییابد تا آنکه روزی
 در مستی ایدای هم بکسی برسانید باز او را گرفته بخدست بادشاه آوردند حیرتی
 دانست که امروز بادشاه از جریمه او نخواهد گذشت همین که از دور نظرش
 ببادشاه می افتد می گوید مباد در حق من اراده بدیهه داشته باشی سنیان قزوین
 خواهند گفت باطن حضرت عمر حیرتی زد شاه ازین سخن متبسم گشت و از سر
 سزایش در گذشت:

خدا چو صورت یوسف چنان لطیف رقم کرد	برای صورت خوب تو امتحان قلم کرد
از زهر چشم دوست چه جای شکایت است	آن زهر چشم نیست که عین عنایت است
حیرتی يك سخن از من بشنو	تا همه عمر ترا بس باشد
شعر خوب و پسر نیکورا	معتقد باش ز هر کس باشد
گر همه عمر گرفتار باید بود	به که از وصل تو يك لحظه جدا باید بود
من درین شهر برای تو مقید شده ام	گر نباشی تو درین شهر چرا باید بود
یار هر گه پی دشنام زبان بکشاید	دست برداشته از بهر دعا باید بود
جز حدیث تو نگویم چو رسم پیش رقیب	روز مرگست زمانی بخدا باید بود

۱. ح: تماشای قدرت حضرت بیچونی شاعر شوخ طبع ملا حیرتی

۲. ح: مستطاب

حیرتی تاب جدائی چونداری از یار بجفائی که کند یار رضا باید بود

واقف وتیره خوش کلامی شاعر تیز طبع درویش حساسی خوارزمیست اما
در بخارا می گذرانیده خوشگوست این مطلع ازوست^۱:

خلق جمع اند بنظاره چشم تر ما بروای اشک و بر معرکه را از سر ما
راکب مرکب نیکونهادی سید حسن استرآبادی سخن سنج گرامیست و
معاشر مولوی جامی ازوست:

توان بهجر تو آسان وداع جان کردن ولی وداع تو آسان نمیتوان کردن
دراک رومز خفی و جلی ولد مولانا نورا حافظ علی از بی نظیران زمان خود
بوده خوشگوست این رباعی ازوست:

هنگام سحر که نرگس دلاله شگفت مرغ سحری بناله و آه بگفت
می نوش که بی نشأ بسی خواهی بود برخیز که در خاک بسی خواهی بود
ابر مطیران گهر ریزی مولانا حاصلی تبریزی بامر زره سازی اشتغال داشته
چون بینی^۲ کلانی داشت ظرفا می گفتند که بینی وی پیش بدو کان می رسد این
مطلع در مرثیه اماسین ازوست:

سوسن ماتم زده لاله خونین کفن سرخ و سیه گشته اند بهر حسین و حسن
^۳دیگر واله و سبزه نکته انگیزی قاسم بیگ حالتی تبریزی اما در ری سکونت داشته و
دیوان سه هزار بیت گذاشته در سال هزار گام رحلت برداشته ویراست:

ای آرزوی جان بدلت آرزوی کیست رنگ گلت شکسته ز خورشید روی کیست
که ز درد دل بریزد آب چشم دور منت زانکه دور خانه ویران سوی روزن نرفت
فغان که رفتم از خدمت تو ناچار داشت که هرچه کردم و گفتم بخاطرت یار است
ذوق الطاف تو ای کاش نمی یافت دلم یاد بر لطف تو اکنون سبب صد الم است

۳. خ، س: دیگر. وقت نماز است، ندارد

۲. ح: در نهایت

۱. ح: ویراست

صبحی عجیبی سرزد از آن چاک گریبان بیدار شوای گوشه نشین وقت نماز است
حیدر تونی شاعر موسیقی دان بوده^۱ بهند نیز عبور نموده وقتی ملك المنجمین

که از ملازمان همایون بادشاه بوده بعرض رسانید که دارویی دارم اگر بر بدن آدمی
مالند و شمشیر زنند کار نکند^۲ جهت امتحان دزدی را دارو مالیده شمشیر زدند و
کارش تمام شد در آن حال بهجو ملك المنجمین چند رباعی گفته از آن جمله است:

ای گاو که بینم ببر شیر ترا وز روی غضب گرفته در زیر ترا
زان روی کـــه دزد را دارو دادی دارو دهم و زخم بشمشیر ترا

سالك مسالك پر شعوری سید محمد صلاح حضوری از عیسی امتان بلده قم
بوده است و اشعار بسیار بر صفحه روزگار رقم نموده این مطلع ازوست:

براه عشق بتان شام بینوائی ما دل شکسته بود کاسه گدائی ما
طوطی شکر شکن ساکن قندهار مولانا حسن از مصوری بهره داشته و بسیار
شعر یادگار گذاشته ازوست:

بعد از وفات بر قلم استخوان ما سربسته نامه ایست بنامهربان ما
فاضل و شاعر سخندان قاسم بیگ حالتی تر کمان شعرش دلچسپ است و
معاصر شاه طهماسب ازوست:

چون نالَم که درین سینه دل زاری هست راحتی نیست در آن خانه که بیماری هست
سورد فیوض سرمدی میرحسینی مشهدی سخندان والادستگاه بوده است و
نوکر شاه جهان پادشاه ازوست:

هیچ دل نیست که سرگرم دل افروزی نیست رنگ خاکستری فاخته بی سوزی نیست
شمع شبستان روشن بیانی شاعر شعله طبع حزنی اصفهانی عزم درگاه اکبر
بادشاه نموده در اثنای راه بخطه لاهور راه فنا پیموده ازوست:

ز گرمی جگرم دوش چشم تر میسوخت چراغ دیده براه تو تا سحر میسوخت
 نماند روغن بادام چشم و می دیدم که پاره دل و پر کاله جگر میسوخت
 دوش در بزم تو آزرده ناشاد که بود من نبودم هدف ناوک بیداد که بود

داناى دقایق ربانى شاعر موسیقى دان مولانا حسابى نطنزیست سوای سرود
 در اکثر فنون کمال داشته اما بتکمیل هیچ کسى همت نگماشته لهذا ظرفا ویرا
 دوکان پس کوچه می گفتند آخر خود را به قزوین رسانیده و به عشق گلرخان
 گذرانیده ازوست^۱:

بخانه اش روم و این کنم بهانه خویش که مست بودم و کردم خیال خانه خویش
 پهلوان عرصه معنی انگیزی ملا حقیری تبریزی بشرف زیارت بیت الله
 رسیده و در سال نهصد و نود و چهار شهد شهادت چشیده ازوست:

صد نگه هرجا که او باشد بهر سو میکنم تا بتقریبی نگاهی جانب او میکنم

طوطی شکر بیان ملا حیران از یزدیان خوشگوست این بیت ازوست:
 خانه دل را تهی کن از هوسها چون حباب تا توانی کف چون موج از دریا گذشت
 محك طلای تازه بیانی محمد حسین صراف اصفهانی صوفی سلیم الطبع
 بوده ازوست:

قاتلی خون مرا ریخت که در روز چرا نظر از ناز بهنگامه محشر نکند
 سخن سنج نیکو دستگاه مرزا حبیب الله از شعرای ایران بوده ازوست^۲:

از جفايت علم ناله برافراشته شد آه انگشت اما نیست که برداشته شد
 شاعر صاحب دیوان و عالی همت مرزا مهدی مشهدی حجت ازوست:
 دولتی بهتر ازین نیست که از پهلوی او غیر همچون گره از بند قبا برخیزد

بانی مبنای خوش تقریری ملا حمیدی کشمیری خوشگواست ازوست:
 مرتضی آنکه شه مسند عالی نسبی است آفتابیست که برج شرفش دوش نبی است
 شاعر قوی و فاضل نحافت مصیر بن محمد افضل اله آبادی شیخ کمال الدین
 حقیر سلمه ویراست:

هست ز آفات نگهبان خلائق محفوظ خانه حفظ کند قفل و نگهبان خود است
 شیفته سخنان تحقیقی مرزا محمد بیگ حقیقی از ماوراء النهر است سرد
 خوش ظاهر و باطن بوده و اکثر اوقات در گجرات بسر می برده روزی در هوای ابر که
 نهایت دلاویز بود شیشه پر از شراب سرخ در دست داشت در حالت مستی
 بسوی آن شیشه نگاه کرده این مصرع بر زبان راند:

چه رنگست این چه رنگست این چه رنگست

یاران در فکر مصراع دیگر بند شدند ناگاه از گوشه خانه که آنجا کسی نبود شنیده شد:
 بمینائی زمرد گون می لعل.

مخفی نماند که عالم جنات مقرر است و اکثری از اجنه در لباس طالب
 علما پیش اساتذہ تحصیل علوم کرده اند چنانچه بخدمت سراپا افاضت مولوی
 سید ابو طالب والد فقیر که شمش فلک شریعت و طریقت و بدر آسمان حقیقت و
 معرفت بوده اند طالب علما از هر دیار رسیده استفاده علوم می نمودند و بعد فراغ
 فاتحه خوانده رخصت می شدند حتی نیز در صورت طالب علما آمده سماعت
 سبق طلبه می کرد تا آنکه روزی خطی نوشته فرمودند که از شما می تواند که جواب
 این نامه از فلان آشنا که از اینجا بر دوازده گروه است تا بشام بیارد وی گفت که
 غلام این مهم سرانجام می تواند داد خط از پیش برداشت و برفت بعد چهار گهری
 خط جواب بمهر همان آشنا آورده از نظر بگذرانید آنحضرت متعجب شده پرسیدند
 که راست بگویید شما کیستید وی گفت پیش حضرت دروغ دخی ندارد و غلام

از عالم اجنه است آنجناب اندیشه کردند که آشنائی جن اعتماد را نشاید مباد روزی بکسی آزاری برساند فرمودند که در مذهب شما بگفته استاد چقدر دل نهاد میشوند گفت سر مو تجاوز امکان ندارد پس فرمودند از امروز تشریف خواهید آورد آن بیچاره ساکت بماند و بحسرت تمام عرض سلام کرد و برفت القصة فقیر مطلعی^۱ که از میرزا محمد بیگ حقیقی بخاطر دارد می نگارد:

در حقیقت دگری نیست خدائیم همه از گردش يك نقطه جدائیم همه

جامع فروع و اصول و عالم منقول و معقول شیخ المتاخرین عالی دستگاه شیخ محمد حزین سلمه الله از اولاد شیخ زاهد گیلانی که سلسله سلاطین صفویه را بایشان ارادتست اصلش از لاهجان است و مولدش اصفهان بنا بر تقلب اوضاع ایران پیش از آمدن نادر شاه بهندوستان وارد دارالخلافه شاهجهان آباد شده در کمال احتشام و عزلت و استغنا و استقامت می گذرانید و پادشاه فردوس آرامگاه مکرر درخواست آمدن خود بدیدن شیخ نمود قبول نکرد و بملاقات راضی نشد و مال هندوستان نمی گرفت تا آنکه عمدة الملک امیر خان از اله آباد آمده بخدمت شیخ^۲ اعتقاد تمام بهم رسانیده سند چند لك دام بطریق مدد خرج درست کرده آورد و التماس قبول نمود از آنجا که تحقیق ربط درست شده بود رد آن نفرمود و نواب مشار الیه آن سند را بشخصی تفویض کرده که فاضلات آنرا فصل بفصل عاید سرکار شیخ می نماید و الحال در بنارس سکونت دارد در فن شعر او را ید بیضا است بطور قدیم و جدید و در حسن محاوره امروز بی^۳ نظیر است خط ثلث و نسخ و رقاع و شکسته در نهایت جودت می نویسد و ژند و پاژند درست می داند و از غرایب علوم بهره مند است چون در جنب شاعری خود شعرای هند را وقتی نمی نهاده

۲. س: بخدمت شیخ، ندارد

۱. ح: فقیر مطلعی، ندارد

۳. س: محاوره امروز بی، ندارد

ازین معنی عداوت بهم رسید و در پی آموگیرها کمر بستند چنانچه سراج الدین علی خان آرزو سلمه الله از دیوان شیخ چهار صد بیت مغشوش و اکثری بی ربط ترکیب و بسیاری خلاف محاوره متقدمین و متاخرین بر آورده خطبه و خاتمه نوشته^۱ نسخه ساخته تنبیه الغافلین نام نهاده این چند بیت بمعنی تخطیه از آنهاست:

دل بیتو چون شیشه شکسته در گریه هایهاست ما را
از لفظ هایها غالب که جمع های مقصود ناظم نیست و بحذف های های مسموع نیست سند می باید های های و ها یا های ضبط کرده اند.
ظلمت کده عاشق از چهره منور کن تا چند بروز آرم تاریکی شبها را
شب را بروز آوردن صحیح است نه تاریکی شب را بروز آوردن شبهای تاریک بایستی گفت.

صف مژگان تو گر سایه بدریا فگند خار قلاب شود در بدن ماهی ما
اگر لفظ صف در مصراع اول هم زاید است ما در معنی لفظ ما هیچ دخل ندارد درین صورت لفظ ما آنروی آب افتاده است.

روزی که حجت از خلق خواهند در قیامت روی تو حجت ماست ای قبله گاه حاجت
ترکیب روزی که در قیامت ترکیبی است قیامت هم چند روز نیست همان يك روز است مع هذا لطف شعر از خواجه حافظ است:

برغم مدعیانی که منع عشق کنند جمال چهره تو حجت موجه ماست
غمگین نمی رود کسی از خاک میکده تا هم پیاله مه عیدش نمی کنند
لفظ غمگین اینجا طرفه افاده می کند زیرا که حاصل معنی بیت این است که تا کسی را که هم پیاله ماه عید نمی کند از خاک میکده غمگین نمی رود و بعد ازین که کردند غمگین می رود.

هجر در کشتن عشاق مدارا می کرد تیغ ناز تو بامداد رسید آخر کار

مدارا اینجا چه دخل دارد پس چنین بهتر باشد که طاقت کشتن عشاق ترا
هجر نداشت / تیغ ناز تو بامداد رسید آخر کار.

و همچنین میر محمد عظیم پسر میر محمد افضل ثابت پانصد بیت از دیوان
شیخ برآورد که مضمون آنها بجنسه از دیگران است و باعث برین امر که شخصی
از اعزه بیتی از افکار میر محمد افضل را بتقریبی از برای شیخ نوشته بود شیخ در
جواب نوشتند قطع نظر از بی رتبگی این بیت مضمونش از فلان شاعر است که میر
محمد افضل دزدیده است چون میر محمد عظیم ثبات آن رقعہ بدید عرق حمیتش
بحرکت آمد و در چند روز پانصد بیت شیخ را ضایع ساخت و بحکم آنکه: هر آن
کهتر که با مهتر ستیزد / چنان افتد که دیگر برنخیزد در همان نزدیکی از دنیا رخت
هستی برکشید این چند بیت از آنها نیز مرقوم می شود حزین گوید:

بهم برزدم بی تو دیر و حرم را ندانم کجائی که جویم نشانت
ولی محمد خان مسرور گفته:

جستیم ترا در حرم و دیر نبودی ای نور دل و دیده مسرور کجائی
حزین گوید:

بار غم عشق تو مرا پشت دوتا کرد در شهر چو ماه نوم انگشت نما کرد
مولوی جامی گفته، مطلع:

میل خم ابروی تو ام پشت دوتا کرد در شهر چو ماه نوم انگشت نما کرد
حزین گوید:

نهفته ام بخموشی خیال روی ترا مباد کز نفسی بشنوند بوی ترا
مولانای شهیدی قمی گفته:

دل و جان من گلستان شد و از خیال رویش نزنم نفس مبادا شنوند خلق بویش
حزین گوید:

سلوکم در طریق عشق ما یاران بدان ماند که موری لنگ همراهی کند چابک سوارانرا

قطع نظر از اینها انصاف آنکه شیخ درین زمانه با کمال تقدس ذات و ورع و همت و شجاعت و در شعر ثانی مرزا صایباست و هیچ یکی از شعرای حال پهلوی باو نمیتواند زد و عالمی داشته که ویرا اختلاط با مردم خوش نمی آمده فقیر یک دیوانش که تصنیف هندوستان است قریب بیست هزار بیت سیر کرده انتخاب برداشته از جمله این چند بیت از آنها نگاشته می آید:

از رفتن دل نیست خبر اهل و فارا	آنکس که ترا ندید نداند سرو پا را
ز عشق شور جنون شد یکی هزار مرا	سواد سنبل خط شد سیه بهار مرا
ز حسرت گل رخساره و سمن بوئی	نگه به پیرهن دیده گشت خار مرا
یاد وصلی که دل از هجر خبردار نبود	در میان این تن ویران شده دیوار نبود
لب عرض شکوه خامش نه ز بیم دارم	ز تو بیوفا ستمگر چه امید خیر دارم
روئی که جلوه که حیرانم اینچنین	زلف که دیده ام که پریشانم اینچنین
دو خصم داده بهم دست و این فگار یکی	یکی تو دشمن جانی و روزگار یکی

ابرمطیر گهرنثاری فاضل کامل آقا حسین خوانساری شاه سلیمان مغفور آقای مبرور را بنیابت بر سریر خود جلوس فرموده و آقا در بزرگی طاق و لطیفه گوئی شهره آفاق بوده. لطیفه: روزی یکی از امرای کبار از خدمت آقا استفسار می نماید که مسموع شده است پیش ازین قبا را اسپ داشته است آیا راستست در جواب می فرماید نه بابا غلط است همیشه قبا را خر داشته است. دیگر آنکه در خوانسار خرس را صاحب می گویند آقا می فرماید بلی صاحب روزی آقا با ملا محمد باقر فاضل مشهور^۱ خراسانی بجائی تشریف می برد شخصی خرس مرده را بر خری بار کرده می آورد چون خراسانیان بخریت مشهور اند و خوانساریان بخرس ملا از

روی ظرافت می فرماید بلی مرده ما بر زنده شما بار است القصه لطایف آغا بسیار
است فقیر رباعی که ازو بخاطر دارد می نگارد:

ای باد صبا طرب فضا می آئی از طوف کد امین کف پا می آئی
از کوی که برخاسته راست بگو ای کور بچشم آشنا می آئی

سخن سنج عالی نهمت میر محتشم علی خان حشمت ولد میر باقی و برادر
خورد میر ولایت الله خان سلمه الرحمان است مرد خلیق دلپسند و عزیز ارجمند
بوده در هندوستان است روزی علی قلیخان والد دیوانش طلبیده سیر می کرد چون
باین بیت رسید :

نه هر ایرانی همطرح حشمت میتواند شد نه هر چینی فروشی همسر فغفور میگردد
بد برد و بی دماغ شد که اکثری از ایرانیان در شاهجهان آباد دوکان چینی فروشی
دارند و داشته اند و اهل هند ازین قسم اکتساب ننگ و عار دارند و ایرانیان را طعن
بچینی فروشی می کنند چنانچه شوکت تورانی نیز مطلعی درین معنی گفته و آن
اینست:

ما زبان اهل ایران را بسوئی بسته ام دست این چینی فروشان را بسوئی بسته ام
این دو بیت در جواب بر حاشیه دیوانش نوشته فرستاد:

حریف ناله دلهای زار مانه حشمت مزین انگشت لب بر چینی فغفوری مارا
باستادان ایران هندی همطرح می گردد بچینی میزند پهلوسفالی کاسه نیکی
چون نظر مرزا حشمت برین دو بیت افتاد طبعش بجواب مایل شد که مهاجرات
رکیکه فیما بین واقع می شد، من کلامه:

شب چنان بیکسیم سوخت بکویت که ز درد دل سنگ آب شد و صورت دیوار گریست
در آرزوی زخم تو صد سینه چاک شد تیغی تو در غلاف و جهانی هلاک شد
ز آشنائی مردم ز بس گریزانم بخانه چون نگه از چشم خویش پنهانم

در دریای معنوی امیر خسرو دهلوی قدس سره زبده کاملان عرصه روی زمینست اصلش از هزاره لاجین است والدش امیر سیف الدین محمود در فتنه چنگیز خان بهند آمده در موضع پتیالی من توابع آگره اقامت کرد جد مادریش و دختر عماد الملک که یکی از امرای عصر بود در حباله نکاح در آورد و چون امیر خسرو ازو متولد شد در خرقه پیچیده پیش مجذوبی برد چون نظر فقیر بر امیر افتاد گفت آوردی شخصی را که دو قدم از خاقانی پیش خواهد رفت آخر پدرش در دهلی بخدمت تغلقشاه بدرجه امارت رسید و در غزای کفار شهید شد امیر در آن زمان هفت ساله بود قصیده در مرثیه پدر گفته که مطلعش اینست:

سیف از سرم گذشت و دل من دو نیم ماند دریای خون روان شد و در یتیم ماند
باز امیر بمنصب پدر قایم شد آخر ترك خدمت پادشاه گفته مرید حضرت سلطان المشایخ نظام الدین اولیا قدس سره گشت شیخ مشار الیه زیاده از حد شفقت بحال امیر فرمود و بخطاب ترك الله سرفراز نمود بارها بزبان شیخ رفتی که می دانم در روز محشر مرا بسوز سینه این ترك به بخشند و این رباعی نیز در حق امیر فرموده، رباعی:

خسرو که بنظم و نثر مثلش کم خاست در ملک سخن شهنشهی خسرو راست
این خسرو ماست ناصر خسرو نیست زیرا که خدای ناصر خسرو ماست
امیر نیز این دو بیت در وصف شیخ گفته:

جدار خانقاه آورد تعظیم حریم کعبه را ماند بتقدیم
ملک کرده بسقفش آشیانه چو اندر سقفها گنجشک خانه

امیر چهل سال صوم داشت و بهمراهی شیخ حج گزارد و با خضر علیه السلام ملاقات کرد و استدعای آب دهانش نمود خضر علیه السلام فرمود گوی این دولت سعدی در ربود امیر با دل خسته و خاطر شکسته پیش حضرت شیخ آمد و احوال ظاهر کرد شیخ آب دهان مبارك خود عطا فرمود و همه عرش و کرسی و

اسرار مخفی برو چهره کشود امیر در آخر عمر بتکلیف تغلق شاه به لکهنوتی رفت چون بدهلی باز گشت حضرت شیخ رحلت فرموده بود امیر پیوسته بر مزار شیخ گریان و بریان می بود و می گفت من کیستم که برای این چنین جناب گریم برای خود می گریم که بعد ازین مرا چندان بقا نخواهد بود و بفاصله شش ماه در گذشت و پائین مرشد خود آسوده گشت در عهد بابر بادشاه مهدی خواجه که یکی از عمده های درگاه بادشاه بود مقبره وی ساخته و ملا شهاب الدین معمائی چند تاریخ وصال آن مجمع کمال گفته بر بالین مرقدش سنگی نصب کرده اند برو کننده یکی از جمله تواریخ طوطی شکر مقالست چون امیر بر اشعار مختلفه عربی و ترکی و فارسی و هندی قدرت تمام داشته چنانچه هندیان ویرا جگت گرو یعنی استاد جهان^۱ گفته اند محمد صادق القا نیز تاریخی در هندی گفته و آن اینست:

اندیشه سال خسرو عالم دی می کردم ای حریف بزم رندی
قد جاء من السماء نداء عندی جگ داه جلی جگت گرو فی الهندی
القصة عدد اشعار امیر از چهار لکمه زیاده است و پنج لکمه کم در صنایع و بدایع و اختراعات عجیبه و تصنیفات غریبه بی نظیر از منه بوده چنانچه چهار مصرع در چهار زبان گفته:

من زار نزار بروی توام چون بلبل شیفته گلبدنا

مالیس مثالك یا صنمی اثنیت عليك فقدسنا

زان گزر^۲ کرم یا .. یا ایت ترک یا ارسهنا

جب پریتم پیاری سون نیه لگیو سیری تین کر کی جهرنا

و بیتها گفته که هم بزبان پارسیش توان خواند و هم در هندی و معنی در هر دو صورت درست بر می آید از جمله یکی این است:

ای ندیم بهات جان کسی همه سولیک جای دور بسی
 معنی پارسی این است یعنی از هر طرف در قیمت تو جان شخصی موجود
 است یعنی همه طالبان تو اند و مشتاق جان نثاری اند لیکن تو بسیار دوری تا بتو
 نمی توانند رسید که جان بدهند و ترا بستانند و معنی هندیش این که ای فلانی تو
 درین ولا از ما دورتر آنروی آب رفته اقامت کردی و من که از برای ملاقات خود را
 که بدریاسی زنیم و آشنائی آغاز می کنیم از تلاطم امواج و روانی آب جان بر می
 آید پیشتر که یکجا بودیم بآرام ملاقات میسر می شد ، دیگر بیت این که:

ابروی که بینمت کمانی تیری نگهت بلای جانی
 معنی پارسیش روشن است معنی هندیش این که خطاب می کند بشخصی
 که حالا گریه بکن و بنال که گاهی های تو تحصیل چیزی نیست باز بدو می گوید
 که من ترا نمی گویم بلای من بداند و بیتی گفته که بار در هر دو مصراعش هفت
 معنی می دهد و آن این است:

پیلتن شاهی و بسیار است بارت بسریر	زان مرنج ای ابر و باغ ار گویمت بسیار بار
داریم آرزو که شکایت کنیم بات	لاله غلام روی تو صد برگ زیر پات
هر برهمن که روی ترا دید ای صنم	زنار را گسست و لگد زد بروی لات
ای شوخ غم تو کشت مارا	وز هجر تو سوختیم جانرا
در پیش نگاه آتشینت	خاصیت زیبق است پارا
چون زلف تو عنبرین بیابند	جویند اگر تمام سارا
چنپه دهنه چه خوبروئی	وی چه ذقنا کدام گوئی
در هجر تو شد قبای جان چاک	سوزن پلکا کدام سوئی

من مطلع الانوار:

قطره آبی نخورد ماکیان تا نکند روی سوی آسمان

در صفت آب روان حوض شمسی گوید:

درنگ آبش از صفا سنگ خورد کور تواند بدل شب شمرد
از سکندر نامه:

سخن کز نه جانست بنگر بهوش چرا مردم مرده ماند خموش
از لیلی و مجنون:

بیداری پاسبان بی مزد گنجینه برد بشرکت دزد
از خسرو شیرین:

درین گنبد به نیکی برکش آواز که گنبد هرچه گوئی گویدت باز
از هشت بهشت:

رگ نمایان برون ز لطف بدن همچو رشته درون در عدن
از عشقیه:

تو گوئی رنگ سبزش گاه دیدن ز سبزی و تری خواهد چکیدن
از قران السعدین:

تا که ساقی شنود زنگ نوش پنبه بر آورد صراحی ز گوش
من دیوانه:

بی روی تو خوش کردم من تلخی هجران را با شربت دیدارت بدخونکنم جان را
اشکم برون می افکند راز درون پرده را آری شکایتها بود از خانه بیرون کرده را
ز کشته پر شد و شهر و کشته پیدا نیست دهان تنگ تو پنهان شده ست چیزی نیست

سواد چشم مرا بیتوروشنائی نیست ز خود جدا شدم و از توام رهائی نیست
جدائیم ز تو بر وجه اختیار نبود و گر نه مذهب عشاق بیوفائی نیست
بدست باد صبا زان نمی کنم پیغام که محرم تو شدن کار هر هوائی نیست
بسوز خسرو خود را بهیچکس منما طریق مردم درویش خودنمائی نیست

ز بس که گوش جهانی پرز افغان منست بشهر بر سر هر کوی داستان منست
دیدم آن روی چو خورشید زدم عطسه که تا نرود او نشنید و خوش و خندان بگذشت
دل گم گشته را در هر خم زلفش همی جستم که ناگه چشم بهخوسوی رویش رفت و جن گم شد
دل را ز عشق چند ملامت کنم که هیچ این کافر قدیم مسلمان نمی شود
گریه خسرو چون گه کرد و گفت خانه روم باز که باران رسید
روزی از یاد رخت پیش گلی خواهم مرد من همان به که گذر سوی گلستان نکنم
تو بخسپ ای ستمگر که مرا چو شمع خوشد همه روز مرده بودن همه شب گذار کردن

شهریار کشور سخندانان نخلبند شعرا خواجه کرمانی معاصر سعدی بوده و
در سال هفتصد و پنجاه و سه رحلت نموده، من دیوانه:

پیش صاحب نظران ملک سلیمان باد است ملك آنست سلیمان ز ملك آزاد است
آنکه گویند که بر آب نهاد است جهان بشنوای خواجه که تا در نگری برباد است
دل درین پیره زنی عشق گر دیر میند نوعروسی است که در عقد بسی داماد است
گر پیر از لاله سیراب بود دامن کوه مرد از راه که آن خون دل فرهاد است
آنکه شداد بایوان زر افگندی خشت خشت ایوان شهان بین ز سر شداد است
خاک بغداد بخون خلفا می گرید ورنه این شط روان چیست که در بغداد است
حاصلی نیست بجز غم ز جهان خاجورا خورم آنکس که بکلی ز جهان آزاد است

چون شام شد بشبستان شتاب باید کرد ز ماه نو طلب آفتاب باید کرد
سید حسین خالص مخاطب به امتیاز خان در عهد عالمگیر بادشاه از ایران
بهند آمده ویراست:

عوض بوسه نکویان دل و جان می طلبند داده اند آنچه بما کاش کی از ما گیرند

جوانی با بقال پسری خوبصورت گفت که يك بوسه بده و دو سه بوسه بستان
 که سود تراست پسربدان سودا تن در داد چون پدرش آمد پسر شاشت با وی
 گفت که چنین سودا کرده ام وی هر دو دست برداشت و بر سرش فرو کوفت که
 زینهار بار دیگر چنین سودا بکنی که سرمایه در سر سودا خواهی کرد.

خضری لاری از شعرای امام قلیخان والی فارس بوده و در سال هزار و چهل
 راه فنا پیموده این مطلع ویراست:

نازت بغارت میبرد صبر دل ناشاد را یادت عمارت نمی کند جان خراب آباد را

مولانا خواری شاعر خوشگو بوده ویراست:

تابوت من آهسته از آن کو گذرانید چون نیست امیدی که بیایم دگر آنجا

مرزا خلقی سخن سنج دلجو است این بیت ازوست:

رسید بر سر بالین وقت نزع میار چراغ زندگیم وقت شام روشن شد

سر دفتر شعرای عظام ساکن نشاپور حکیم عمر خیام در نهایت عظمت و
 غایت جلالت می گذرانیده چنانچه سلطان سنجر سلجوقی ویرا با خود بر يك
 تخت می نشانیده در عنفوان حال با نظام الملك که از اعظام وزرا بود هم درس و هم
 تحصیل بوده و بطاعت و ریاضت کوشش نموده آخر از باده کشی در ملامت بر
 روی خود کشوده روزی ابریق شرابش بشکست و باده بر زمین بریخت در آن حال
 این رباعی بگفت:

ابریق می مرا شکستی ربی بر من در عیش را به بستی ربی

بر خاک بریختی می ناب مرا خاکت بدهن مگر تو مستی ربی

رنگ رویش سیاه گردید آنگاه این رباعی در عذر و استغفار بگفت لون

چهره اش باز بحالت اصلی گرائید:

ناکرده گناه در جهان کیست بگو وانکس که گنه نکرد چون زیست بگو

من بد کنم و توبه مکافات دهی پس فرق میان من و تو چیست بگو
گویند بعد رحلت وی مادرش پیوسته بزاری تمام طلب مغفرت او از حضرت
غفار می نمود و در واقعه پرو این رباعی برخواند:

ای سوخته سوخته سوختنی وی آتش دوزخ ز تو افروختنی
تا کی گوئی بر عمر رحمت کن حق را تو که ای برحمت آموختنی
منه:

گویند چو فردوس برین خواهد بود آنجامی ناب و حور عین خواهد بود
گر ما می و معشوق پرستیم چه باک چون عاقبت کار همین خواهد بود

سخن سنج جلیل گردون دستگاه سلطان خلیل ابن میرانشاه ابن امیر تیمور
صاحب قران فکرش دلکشاست این غزل ویراست:

لله الحمد که دیدار ترا دیده بدید دل غمدیده دگر ره بمرادات رسید
هر کسی پیش دل آرام کشد هر چه بود دل ما هیچ نمیداشت از آن آه کشید

سلطان سریر سخندانی حکیم افضل الدین خاقانی شروانی موسس اساس
قصاید و غزل و مثنوی است و شاگرد و داماد ابوالعلائی گنجوی روزی این بیت
بخاقان کبیر منوچهر نوشته فرستاد:

وشقی ده که در برم گیرد یا وشاقی که در برش گیرم
خاقان در قهر شد درین بیت دون همتی من ثابت کرده است چرا از من هردو
بخواست خاقانی مگسی را بال و پر کند و پیش خاقان فرستاد که من با وشاقی گفته
ام این مگس نقطی دیگر در پهلوی ما نهاده یا ساخته است خاقان بخندید و مطلوب
وی بخشید، منه:

بدو میگون لب پسته دهند بسه بوس خوش فندق بشکست
به هریرتن و دیبای رخت به ترنج بر و سیب ذقنت

بفروغ رخ زهره صفتت بفریب دل هاروت فنت
 به نیاز دل من در طلبت بگذاز تن من در حزنست
 که مرا تا دل و جانست بجای جای باشد بدل و جان منت
 تو بمان دیر که خاقانی را دل نماند است ز دیر آمدنت

فرهاد بیستون معنوی درویش تندخو مولانا کسروی از شیرین کلامان
 گرامی است و معاصر مولوی جامی دیوانی دارد فقیر این مطلع از وی نگارد:
 بستان حسن را گل روی تو آب داد گوش بنفشه را سر زلف تو تاب داد

مهر سپهر معنی بندی مولانا خاوری سمرقندی معاصر مولوی جامی بوده و
 بخیاطی بسر می برده خوشگوست این بند ترجیع ازوست:

من که عمری بهوس پیروی دل کردم عمر بگذشت و ندانم که چه حاصل کردم
 فرسوده آسیای خاکی مرد خاکسار مولانای خاکی شاعر خوش اداست و
 معاصر سلطان حسین میرزا ازوست:

بیچاره که دل بتو نامهربان دهد آخر در آرزوی وصال تو جان دهد
 طوطی شکرستان شیرین مقالی مولانا حیدر خصالی از هرات وطن خود بهند
 آمده و با مهابت خان جهانگیری بسر برده خوشگوست این بیت ازوست:

آتش عشق پس از مرگ نگرده خاموش این چراغیست کزین خانه بآن خانه برند
 مالك معموره معانی مولانا خصمی اصفهانی وضع درویشانه داشته بعد سیر

هند بوطن خود همت بر گماشته معنی مآب دلجو است این مطلع ازوست:
 ساقی بده آن باده که از هوش خود افتم من بار خودم يك نفس از دوش خود افتم

امیر محمد یوسف خلقی باوصاف جمیله معروف و اخلاق حمیده موصوف
 شاعر نیکو اداست معاصر سلطان حسین میرزا این مطلع ازوست:

ز خیل اهل وفائیم در زمانه تو سگ توایم دور ز آستانه تو

الیاس چشمه سار خوش فکری مولانا خضری مملوک کسی بوده یا خواجه
 او را آزاد کرده خواجه وار می گردیده واقف و تیره خوشحیاتی است و معاصر مولانا
 بدرالدین هلالی این مطلع ازوست:

عمر من بی رخت ای زهره جبین میگذرد حیف اوقات شریفم که چنین میگذرد

نقطه دایره خوش معالی مولانا خیالی از بخارا است این دو بیت ویراست:
 ای تیر غمت را دل عشاق نشانه خلقی بتو مشغول و تو غایب ز میانه
 گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد یعنی که ترا می طلبم خانه بیخانه

سرکز دایره معنی سرائی سخنور دیقه سنج شاه داعی غواص محیط حقیقت و
 مجاز است و مولد و مدفنش دارالعلم شیراز است شاه نعمت الله ولی و او معاصر
 بوده اند و از صحبت یکدیگر فیضها ربوده ازوست:

می بنوش که رنگ نگار ما دارد گلی بیوی که بوئی زیار ما دارد
 چو باد خاك تو خواهد بهر طرف بردن مهل که از تو نشیند بخاطری گردی

مجنون عامر تعشق نهاد دیوانه عشق بغداد می آورده اند که وی در
 بیمارستان بغداد بر کهنه حصیری نشسته بود و زنجیری بر پا و قومی بر سر او جمع
 این بیت می خواند:

در عشق تو انگشت نمای زن و مردم هر لحظه فزونیست ز سودای تو دردم
 بزرگی بروی بگذشت و گفت که هیچ حاجی داری گفت دارم که اگر توانی
 بمحله حجاج برو و آنجا سرای احمد و مقامیست و بقبله سرای ترسائی است:

قبله من سرای آن ترساست جانم اندر هوای آن ترساست
 کافر در ره مسلمانی گر مرا کس بجای آن ترساست

چون در آنجاری در بکوب و از زبان من بگوی:

در عشق توام طاقت تنهائی نیست در هجر توام تاب شکیبائی نیست
تا وسع توان بود تحمل کردم دیگر چه کنم وسع توانائی نیست
آن بزرگ بر در سرای آن ترسارفته حلقه بر در زد پیر زنی بیرون آمد این حکایت با
وی گفت آن زن چون بدرون رفت ناگاه آوازی آمد چون گوش کرد دختری بود که
در جواب این رباعی بر بدیهه گفته می خواند:

در عشق کسی را که توانائی نیست در هجر تحمل و شکیبائی نیست
مرگست علاج او و بیرون از مرگ هر مصلحتی دگر که فرمائی نیست
وی آمده روی داد با و باز نمود چون بشنید و نعره بزد و جان داد بزرگ بآن دختر باز
رفت فریاد بر آمد که دختر نیز در گذشت.

شاعر ابدال کیش محمد درویش زر سخن را محك بوده است و ساکن محله
دهك و دهك محله ایست من محلات قزوین گاهی بکسب جولاهگی و گاهی
بخشت مالی معیشت می کرده و دیوان خود پیوسته بر میان بسته می داشته هر جا
که در محاوره یا در اصطلاحی کسی را مشکلی یا شبهه پیش می آمد دیوان از کمر
کشوده ویرا سند ازو می نمود و امیرعلی شیرنوائی می گفته که شعری از خطه عراق
بهتر از اشعار دهکی نشنیده ام مولوی جامی نیز معتقد شاعر خویش بوده و دهکی
بخلاف آن در هنگامی که مولوی روانه حجاز شده بود به خانه دهکی رفته ملاقات
کرد وی مولوی را در فن شعر و قعی نهاد بلکه دزد اشعار سلف قرار داد چنانچه
درین باب گفته:

بزرگفت سلاطین جامی از اشعار می لافد چو درویش اربجولاهی فتد دانم چه می بافد
وله:

ای باد صبا بگو به جامی کای دزد سخنوران نامی
بردی اشعار کهنه و نو از سعدی و انوری و خسرو

اکنون که سر حجاز داری و آهنگ حجاز ساز داری
 دیوان ظهیر فاریابی در مکه بدزد اگر بیابی
 انصاف آنکه مولوی نیز موهای معنی خوب شگافته اما این هم تار و پود معانی
 خوش درهم بافته، من دیوانه:

بمستی چاک کردی پیرهن در بزم میخواران دری بکشودی از فردوس بر روی گنهگاران
 بچشم عکس کند آینه نگاه بدوست که قابل رخ زیبای دوست دیده اوست
 دهن بخنده کشود و میان ز لطف کشاد بناز گفت مرا هیچ از تو پنهان نیست
 کوهکن در کوه شیرین گوید و گردد خموش تا رسد از کوه باران نام شیرینش بگوش
 چو بر یاد خطش آهی بر آید از دل چاکم پس از مردن شود ابری و گوید بر سر خاکم
 بر مثال صورت دیوار پیچان مانده ام پشت بر دیوار و روسوی تو حیران مانده ام
 دل نگرده خوش مرا از دوستان دیگران چون تواند زنده بودن کس بجان دیگران
 میردوری هروی شاعر رشید بوده است و اسمش سلطان بایزید خط
 نستعلیق خوب می نگاشت و از بارگاه همایون بادشاه کاتب الملك خطاب داشته
 ازوست:

گه در درون جانی گه در دل حزینی از شوخی که داری یکجانی نشینی
 چرب سخن معنی پرور مولانا درویش روغنگریست به سبب بدزبانی به سیف
 زبان شهرت داشته و در عهد سلطان حسین مرزا علم سخنوری می افراشته -
 ازوست:

نگه از ابروی او دیدم نواثری رفت سالی و از آن ماه نیامد خبری
 ماهر معانی خفی و جلی مولانا دوست علی پرشعور بوده است معاصر شاه

مذکور ویراست:

بلاست از تو بدل هر زمان جفای دگر جفا که برد کران می کنی بلای دگر

در کی قمی به اصفهان رفته و مراجعت کرده است هزار بیت دارد فقیر دو بیت ازو می نگارد:

چون توان جستن که زلفش گشته دامنگیر ما پاسبان در زیر سر دارد سر زنجیر ما
بود سر خالت میان هر دو چشمم گوشه است همچو موری کز دهان مور گیرد دانه را

محمد ابراهیم حسین دیری بکابل بوده و در سال هزار و چهل رحلت نموده ویراست:

پوشد همیشه مصحف رو را ز چشم من زانسان که روز ابر ز باران کتاب را

سردفتر سخن سنجان صاحب بینش میر و صی متخلص دانش شاعر عالی دستگاه بوده در عهد شاهجهان بادشاه از مشهد مقدس وطن خود عبور نموده من دیوانه:

وعده همصحبان رفته روز محشر است دیر می آمد قیامت گشت تنهایی مرا
دست گلچین میگرفتم دست اگر میداشتم نیست از مستی چو گل در یخگیری مرا

نکته‌ی از گل شبوی قدح گر نرسد درد پیچد بسر از صندل بیتاب مرا

چون سر زلفش بدستم افتد از خود میروم همچون طفلان اول شب خواب می آید مرا

سوار کشتی می باش و سیر کن دانش ز موج سبزه بر اطراف دشت طوفانست

ابر آمد و آغشته بخونم صف مگان چون حلقه ماتم زدگان گرد شهید است

شاعر معنی کیش محمد درویش سرخسی بوده فقیر این مطلع ازو رقم نموده:

کشم بدیده و دل نقش ابروان ترا به بین بچشم که چون میکشم کمان ترا

شاعر توانا محمد دانا در سلك منشیان عالمگیر بادشاه انسلاک داشته ازوست:
 اضطراب اندر سخن عیب است دانا چون هلال مصرعه برخسته باید کوپس از ماهی رسد
 بهزاد بیگ دوستان کرجی از منشیان آستانه صفویان بوده این مطلع
 ازوست:

برآرد گردش دوران اگر گرد اینچنین از من بانك روزگاری آسمان گردد زسین از من
 شاعر ماهر ارجمند محمد فقیه دردمند سلمه الله مرد بسیار مذهب و معنی
 پرور است و شاگرد مرزا مظهر جانجانان ویراست:

یار چون لطف کند حوصله بیتاب شود خبر از شیشه بگیرد چو سنگ آب شود
 قلعه کشای خیر سخندان ملا حیدر ذهنی اصفهانی از شعرای عادل شاه
 والی بیجاپور بوده ویراست:

غم چو شد سایه فگن سایه نشین من بودم هر کجا پای بهم رفت زمین من بودم
 محمد امین ذوقی تونی اصلش از ترکمان بوده اما در کاشان بسر می برده
 ویراست:

خوشم که در دل من عشق مدعا نگذاشت مرا به بوالهوسیهای خویش وا نگذاشت
 چه آفتی تو ندانم که در جهان امروز محبت تو دو کس باهم آشنا نگذاشت
 هممنشینم بخیال تو و آسوده دلم این خیلی است که در بی غم هجرانش نیست
 خاک عالم بسر کز تو شوم روگردان گرچه با خاک سیاه از تو برابر شده ام
 شهنشاه کشور سخندان ملا علیشاه ذوقی اردستانی چون بینی در نهایت
 کلانی داشته حکیم شفایی صد رباعی در هجایش نگاشته از جمله:

ذوقی ریشت به پشم ماشی ماند شعرت به نمد ز بد قماش می ماند
 بینیت بسنگ تراشی ماند عینک چو نهی بگیر کاشی ماند

کاشی قسمی است از چینی بیوهای کاشان گیر ازو میسازند و دو حلقه نیز
همچو حلقهای عینک پائینش می گذارند آخر ذوقی نیز در معارضه حکیم بیتی گفته
که مقدار بینیش ازو معلوم می شود و آن اینست:

بینی نبود که این بروی ذوقی است تابوت شفائست کی می گرداند
نقل است شخصی بزرگ بینی زنی را بخواست و باوی گفت من مردی ام
متحمل و بارکش زن گفت اگر متحمل و بارکش نمی بودی چهل سال بار این بینی
نمی کشیدی این چند بیت از کلام ذوقی ثبت می شود:

انگشت مزن بر لب پر صله ما	بگذار که سر بسته بماند گله ما
نه شگوفه نه برگی نه ثمر نه سایه دارم	همه حیرتم که دهقان بچه کار کشت مارا
چگونه کعبه نپوشد لباس ماتمیان	که کعبه چو دلش در مقابل افتاده است
آخر مهر و محبت نه همین سوختن است	تا چهار بر سر خاکستر پروانه رود
هر دو برهم زن هنگامه عیش و طرب اند	که شب جمعه بمرگ رمضان بنشیند
دل بیقرار چندان شده گرم جستجویش	که بچشم اگر در آید نفتد نظر بسویش
چو خواهم از سر کوی بتان کناره کنم	بدانهای سرشک خود استخاره کنم
در طالع من نیست پرافشاندن بالی	از دام چو آزاد شوم در قفس افتم

خاکپای سخن فهمان لطیفه گستر این اوراق میر حسین دوست متخلص
ذاکر اگرچه اقوال و اشعار این ضعیف نحیف لیاقت آن ندارد که در سلك لطایف
پهلوانان عرصه نکته دانی و شهسوارام مضمار معانی انسلالک یابد لیکن بنابر خاطر
احباب چند بیت می نگارد:

تا که تن زیب تو شد خلعت خوبی ایاز راست بر قامت من جامه محمودی شد

بسکه از شرم رخت رنگ برویش بشکست چهره لاله برنگ گل داودی شد
 بیتو در کلبهٔ تاریک نشستن تنها این عذاییست که در گور نخواهد بودن
 بدوستی در شفاعت عزیزی این قطعه نوشته شده:
 به درگه تو از انم شفیع می آرند که هست لطف تو با بنده شهره کونین
 خدا ز جرم جهانی گذشته بهرنبی تو بگذر از سړیک جرم از برای حسین
 ای مرهم خستگان دلریش دادم بتو عرض حالت خود درپیش
 همچون خورشید بر سر مشتاقان طالع میشوز مطلع منزل خویش
 با اهل سخن توناتوانی مشفق میباش بلطف و مهربانی مشفق
 کوشش بفای وعده کمتر کردن بسیار بد است نیک دانی مشفق
 ای دوست که بهر تو دل و جان خستم نشکسته ام آن عهد که با تو بستم
 پیوسته بحلقه حسودان شب و روز مانند زبان میان دندان هستم

حرف الرا

قدوه اولیای زمان شیخ روزبهان قدس سره ذات پاکش^۱ سعادت بخش معمور و بقل
 بوده خرقة از شیخ سراج الدین محمود پوشیده و در اطراف کوه و صحرای شیراز بریاضات
 شاقه^۲ کوشیده روزی شیخ ابوالحسن کردویه در مجلس وی حاضر بود اما شیخ
 روزبهان را نمی شناخت بخاطر گذراند که من در علم و حال از وی زیاده ام شیخ
 روزبهان از روی کشف برین خطر مشرف شد و گفت که ای ابوالحسن این خاطر
 از خود نفی کن که امروز هیچ کس با روزبهان برابر نیست شیخ ابوبکر طاهر که از
 اصحاب شیخ بود گفته که هر سحر که بنوبت با شیخ قرآن می خواندم يك عشر

وی و یک عشر من چون وی فوت شد دنیا بر من تنگ آمد آخر شب برخاستم و نماز گزاردم و بر سر تربت شیخ بنشستم و قرآن خواندن آغاز کردم و می گریستم که از وی تنها ماندم چون عشر تمام کردم آواز شیخ شنیدم که از قبر می آید و عشر دیگر می خواند چون اصحاب جمع شدند آواز منقطع شد مدتی بدین وتیره بود چون بایکی از احباب گفتم بعد ازان دیگر نشنیدم روزی شیخ صدرالدین در مجلس شیخ حاضر بود شیخ در اثنای سماع^۱ رو بصفه که در آن مجلس بود کرد و به ادب تمام بایستاد بعد از مدتی چشم خود را بپوشید و آواز داد که ای صدرالدین چون شیخ صدرالدین پیش آمد چشم بر روی^۲ او بکشد و گفت حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و سلم درین صفه حاضر بودند خواستم چشم که بمشاهده جمال آنحضرت مشرف شده است اول بر روی تو بکشایم شیخ بارها در مکه معظمه میجاری کرده و در سال ششصد و شش رخت اقامت بجنت الماوا کشوده ازوست^۳:

آنچه ندیده است دو چشم زمان	آنچه نه بشنید دو گوش زمین
در گل ما روی نمود است آن	خیز و بیا در گل ما آن بین
درین زمانه منم قاید صراط الله	ز حد خاور تا آستانه اقصی
روندگان معارف مرا کجا بینند	که هست منزل جانم بماورای ورا

شاعر ماهر رنگین مولانا رشیدالدین از فضایل عالی دستگاه بوده است در زمان سلطان اتسز خوارزم شاه چون وی نحیف جثه بود بغایت و کوتاه قامت بنهایت ازین جهت او را وطواط می گفتند و وطواط نام جانوریست بسیار خورد. آورده اند که چون روز اول در بزم اتسز حاضر گردید و با علمای مجلس سخت مناظره آغاز نهاد اتسز دید که مردی بدین خوردی بحث بی اندازه می کند دواتی پیش رشید نهاده بود اتسز از روی ظرافت فرمود دوات را از پیش بردارید تا معلوم

۲. س. ح: دیده برویش

۱. س. وجد

۳. س. ح: برده ویراست

شود که در پس کیست که سخن می گوید رشید ازین سخن آزرده شد و از مجلس برخاست چون بادشاه را فضیلت و بلاغت او معلوم شد بار دیگر ویرا در مجلس طلبیده اعزاز و احترام نمود و بانعام و اکرام مستفید گردانید^۱ چون سلطان ملك شاه خوارزم بر قلعه که هزار اسپ نام داشت لشکر کشیده و اتسز قلعه بند گشت رشید نیز در قلعه بود و انوری همراه خوارزم شاه اول انوری این رباعی بگفت و بر تیری بستند و در قلعه انداختند:

ای شاه همه ملك جهان حسب تراست در دولت و اقبال و شهی کسب تراست
امروز بیک حمله هزار اسپ بگیر فردا خوارزم و صد هزار اسپ تراست
رسید در جواب این رباعی بگفت و بر تیری بستند و در لشکر خوارزم شاه انداختند:
ای شاه بجامت می صافست نه درد اعدای ترا از غصه خون باید خورد
گر خصم توای شاه بود رستم گرد يك خرز هزار اسپ نتواند برد
سلطان خوارزم گفت والله اگر وطواط را بیایم بهفت پاره بکنم چون قلعه فتح شد
وطواط را که در گوشه خزیده متواری شده بود گرفته آوردند ملك فرمود وطواط را
هفت پاره بکنند منتخب الدین کاتب بعرض رسانید که وطواط مرغك بسیار
كوجك و ضعیف است هفت پاره نمی توان کرد اگر حکم شود دو پاره اش بکنند
سلطان بخندید و بدین لطیفه از سر خون او^۲ در گذشت وفات وطواط در خوارزم در
سال پانصد و هفتاد و هشت هجری واقع شد دیوانش پانزده هزار بیت است این
رباعی در صفت سلطان خوارزم شاه بدیمه گفته:

حدت ورق زمانه از ظلم بهشت عدل پدرت شکستگی کرد درست
ای بر توقبای سلطنت آمد چیست هان تا چکنی که نوبت دولت تست

شاعر سحبان دستگاه استاد رودکی موسوم به عبدالله رودك نام معموره

ایست من مضافات سمرقند صاحب لك بیت متین بوده است و سر حلقه اساتذه
متقدمین ویراست:

نظر چگونه بدوزم که بهر دیدن دوست ز خاک من همه نرگس دمد بجای گیاه
چون کارد کم ز زلف او ماند گره بر هر رگ جان ز آرزو ماند گره
امید ز گریه بود افسوس افسوس کانه هم شب وصل در گلو ماند گره

مقبول بارگاه ایزد کریم نواب خانخانان عبدالرحیم شمع دودمان نواب بیرم
خان^۱ است و در شجاعت و شهامت^۲ سر حلقه هم چشمان یار وفادار جلال الدین
اکبر بادشاه بود و گوی سخاوت از اسخیای زمان ربوده گویند سپاهیان را در اوایل
برسات تنخواه^۳ چهار ماهه پیشگی داده رخصت می نمود تا خانه خود رفته داد
عیش و لذت از زندگی برمیداشتند و باز آمده دل نهاد تردد مهمات می شدند نوبتی
بر سر مهم بود اتفاق رخصت نیفتاد سر آدمی يك يك اشرفی تقسیم کرد که
همینجا کنیزکان بگیرند و حظ برسات بردارند یکی از ان میان يك اشرفی نگرفت و
دو اشرفی طلب کرد اینمعنی به نواب عرض کردند نواب ویرا بخواند^۴ و پرسید يك
يك اشرفی همه گرفتند تو دو اشرفی برای چه طلب می کنی^۵ گفت تا يك اشرفی
را اینجا کنیزك بگیرم و عیش رانم و يك اشرفی بفرستم تا در خانه غلامی بخرند و
جشن کنند نواب بخندید و همه سپاه را رخصت داد و نیز گویند از راهی^۶ مردی
شیفته وضعی می گذشت شخصی ویرا گفت^۷ ای عزیز تو بسیار متفکر و پریشان
خاطر می نمایی چه حال داری گفت چگویم دردی را درمان ندارد گفت باری باید

۱. س: مجالست

۲. س: سخاوت

۳. ح: تنخواه، ندارد

۴. س، ح: بحضور طلبید

۵. ح: چرا میطلبی

۶. س، ح: نیز... راهی، ندارد

۷. س، ح: گفتش

شنید گفت بمعشوقه دل از دست داده ام و وی گفته که تا که لك روپیه نیاری بر
وصل من دست نیابی پس وصال محال:

گلرخان زر طلب و سیمبران زیور دوست وای بر عاشق بیچاره که مفلس باشد
گفت درمان دردت سهیلست اگر چیزی قابلیت داری قطعه در عرض حال بنواب
خانخانان بگذران در چشم زدن مرادات بحصول می انجامد آن جوان این قطعه
تضمین بگذرانید قطعه:

ای چشمه فیض خانخانان دارم صنمی که مه جبین است
گر جان طلبد مضایقه نیست زر می طلبد سخن درین است
نواب برخواند و به تبسم گفت چه قدر زر می خواهد گفت لك روپیه فرمود تا آن
مبلغ همراه وی بار کرده دادند و شش هزار روپیه علاوه عطا نمود و فرمود که آن
مقدار مطلوب از مطلوبه تست بآن بسپار و باین نقد داد عیش و حلاوت از زندگی
بردار که ازان تست مردی غنی نام را دامهای جاگیر مسکین نام شخصی تنخواه
شده بود وی هم قطعه تضمین کرده بگذرانید و باز برو بحال شد قطعه این است:

ایا خانخانان کشورکشای گراز من نترسی بترس از خدای
که جاگیر مسکین غنی را دهی غنی مالدار است و مسکین گدای
غرض از بی نظیران زمان بوده و در سخاوت نام حاتم را طی نموده در زبان ترکی و
فارسی و هندی دستگاه تمام داشته و مقبره^۱ اش در شهر دهلی جنوب رویه سر بگردون
برافراشته ویراست:

شمار شوق ندانسته ام که تا چند است جز این قدر که دلم سخت آرزومند است
ادای حق محبت عنایتی است ز دوست و گر نه خاطر عاشق بهیچ خورسند است
نه زلف دانم و نی دام این قدر دانم که پای تا بسم هرچه هست در بند است
بدوستی که بجز دوستی نمی دانم خدای داند آنکو مرا خداوند است

از آن خوشم بسخنهای آشنای رحیم که اندکی باداهای دوست مانند است
 پاره پاره گشت دل اما نمی پاشد ز هم زانکه پیکان تواس صد بار برهم خورده است
 تمام مهر و محبت شدم نمی دانم که دل کدام محبت کدام و یار کدام
 شاعر سراپا مغز بی پوست میر علی دوست رفیقی تخلص می فرموده و گوی
 دولت و شوکت از اغنیا ربوده از دردمندان گرامیست و معاصر مولانا جامی
 ازوست:

دوای درد دل خویش را کجا گویم کجا روم چکنم حال دل کرا گویم
 جان جسم معنی بندی مولانا روحانی سمرقندی از عهد بهرام شاه غزنوی تا
 زمان سلطان شمس الدین التمش در قید حیات بوده و در خوش سخنی پنجه از
 معاصرین ربوده ویراست:

مرد آزاده بدنیا نکند میل دوچیز تا وجودش همه ایام سلامت باشد
 زن نخواهد اگرش دختر قیصر بدهند وام نستاند اگر وعده قیامت باشد
 بهار گلستان حق سرائی مولانا رهائی از نبایر شیخ زین الدین خوافی قدس
 سره است بسیار خوشگوست این مطلع ازوست:

جفا همین نه ازین ازان شوخ بی وفا دیدم ز هر که چشم وفا داشتم جفا دیدم
 شیفته شاهد حقیقی و مجازی شاعر شیرین سخن مولانا رازی شیرازی بوده و
 سام میرزا این ابیات از ورقم نموده:

مصورى که کشد نقش آن بت چین را توان بصورت او داد جان شیرین را
 نشان خون شهیدان عشق می طلبند حذر کن ای مه و منمای دست رنگین را
 خوش آنکه شب کشی و روز بر سرش آئی که آه این چه کس است و که کشته است این را
 سوختم از غم و هیجت نظری با ما نیست آه ازین درد که مردیم و ترا پروا نیست

قاری قرآن نیکوتلاشی ملا محمد رضای کاشی سخن را بمخرج ادا می کرده
 لهذا ظرفا اورا قاری روزمره می گفتند از وطن خود بخراسان آمده و همانجا فوت
 شده معاصر سلطان حسین میرزا است این دو مطلع ویراست:
 بحمام آمدم صبحی و گل رخساره دیدم عرق افشان میان آب آتشپاره دیدم
 ز گرمیهای دوشین تو امشب یاد می کردم سپند آساز جامی جستم و فریاد می کردم
 پهلوان عرصه خرم تلاشی میر حیدر معمائی کاشی رفیعی تخلص می کرده و
 در سلك ملازمان اکبر بادشاه بسر می برده معنی مآب دلجوست این بیت
 ازوست:

عزم سفر کرد یار ما ز میان می رویم او اگر از شهر رفت ما ز جهان می رویم
 دانای دقایق سخندانی آقا رضی اصفهانی بهند آمده بعراق مراجعت نموده و
 در سال هزار و بیست و چهار راه فنا پیموده شاعر خوشگوست این مطلع ازوست:
 نه هر که چهره برافروخ از غم آزاد است که سرخروئی گل از طپانچه باد است
 بلبل گلستان رنگین بیانی ملا رونقی همدانی از قران ابوطالب کلیم بوده
 بهند نیز عبور نموده منته:

دل پیش روی یار تماشا گه منست آئینه در برابر گلزار گلشن است
 چه سود اگر مزه بی پاره جگر باشد شکسته باد نهالی که بی ثمر باشد
^۱مشید اساس صاحب کمالی میر محمد هادی روشن سگالی طبع سلیم و در
 اکثر علوم عربیه قدرت قدیم دارد و صرف و نحو زبان هندی را درس می گوید و ملکه
 او در فن درس و تعلیم مرتبه ایست که در يك هفته از فیض صحبت او سوادها
 روشن می شود صاحب دیوانست از قصاید غرا و غزل من نتایج طبعه:

بر سر دریای هستی نقش آیم کرده اند يك طرف تعمير و يك جانب خرابيم کرده اند
 بتمکين می روم از راه هوش اما توان دیدن بکوی می فروشان لغزش مستانه مارا
 آن رنگ جلوه دوست که محبوس غنچه بود بیرون چون نور شمع ز فانوس غنچه بود

شاعر خوش ادا میرزا محمد رضا قومش وطن اوست این بیت ازوست:

خط سیاه بکیفیت لبش افزود شراب کهنه چو شد نشأ بیشتر دارد
 سخن سنج نیکو بیان محمد حسین رضوان از ایران بلاهور رسیده و در آنجا
 توطن ورزیده بغایت خوشگوست این مطلع ازوست:

آنچه بی روی تو منظور نظر داشته ایم آستینی است که بر دیده تر داشته ایم
 غواص لجه معانی ملا رشکی همدانی صاحب اشعار دلچسپ است و
 معاصت شاه طهماسب بسیار خوش اداست این چند بیت ویراست:

چه سان قاصد فریسم تا نماید عرض حال آنجا که رشکم میکشد گر بگذرد بیک خیال آنجا
 از حال دل آگه نیم لیک اینقدر دانم که تو هرگاه در دل بگذری اشکم ز دامان بگذرد
 توای غافل ز آهم خانه رشکی چه می پرسی به بین از دور تا دود از کداسین خانه میخیزد
 رفتم از کوی توای خوبجفا کرده بگو صرف اوقات بازار که خواهی کردن
 سرت کردم درین ایام با محنت سری داری دلت نازم ز درد عشق مژگان تری داری
 غبار آلوده آب هر صبح بینم زنده چون مانم نشانیست اینکه شها تکیه بر خاک دری داری
 پدر چو طالع من دید بر سرم زد و گفت سرت مباد که رسوای خاندان منی

آب و رنگ گلستان روشن بیانی شاعر شعله طبع ملا رونق یونانی اول سمندر
 تخلص می نموده آخر رونق اختیار فرموده ازوست:

نمی گویم که چون گل سینه بر باد صبا بکشا نزاکت سوخت در پیراهنت بند قبا بکشا

صاحب اشعار دلکشا مرزا ایزد بخش رسا اکبر آبادی است از شعرای
عالی فکرت^۱ بوده است و شاگرد شیخ عبدالعزیز عزت ازوست^۲:

ژاله ام از تاب منت می گذارد پیکرم آب می گردم اگر از خاک برداری مرا

بهار بوستان شعرای ماضی مولانا امام الدین ریاضی سمرقندی بوده اما در
دهلی سکونت اختیار نموده ازوست:

جان را بسوی دوست خیال عزیمت است وین ناله که می شنوی کوس رحلت است

مردبان گویند فردا می کشی دامان دوست حال من اینست تا فردا کجا خواهیم کشید

ستاره ایست در گوش آن هلال ابرو ز روی حسن بخورشید می زند پهلوی

^۳میر محمد علی رایج تخلص می نموده و از شعرای عهد عالمگیر پادشاه بوده:

روز عید از بیم هجران تو ام گریان گذشت آه عید آمد پس از عمری و درباران گذشت

مرکز دایره سخن سرائی محمد ارشد سرائی شاعر معنی یاب بوده است و
ساکن سواد پنجاب:

با مخالف مشربا یکجا نشستن خوب نیست این غلط مجموعه را شیرازه بستن خوب نیست

موسس اساس خوش تقریری محمد رضای کشمیری خوشگو ازوست:

محبت را پس از قطع محبت لذتی باشد که نخل شاخ پیوندی به از اول ثمر گیرد

سلطان علی بیگ از خوانین سلاطین صفویه بوده و رهی تخلص می نموده

ویراست:

۱. خ: نهمت ۲. ح: ویراست

۳. ح: دیگر موسس اساس خوش تقریری ماهر نکات خفی و جلی

هرگز دودل شگفته ندید است آسمان چون آفتاب غنچه شود ماه بشگفتد

مرزا حسن بیگ رفیع مشهدی بوده بهند نیز عبور نموده از عهد شاهجهان
پادشاه تا زمان عالمگیر بخدمات شایسته ممتاز می زیسته ویراست:

چورشته از گهرم گر لباس پوشانی برآورم دل خود را همان بعریانی

شاعر ماهر سخندان میر محمد زمان در عهد شاهجهان بوده و راسخ تخلص
می نموده ازوست:

بانندك تلخی اندوه عشرتها نمی ارزد به تشویش خلال این نعمت دنیا نمی ارزد

بانی مبانی خوش تقریری محمد رافع شاگرد ملا ساطع کشمیری از جرگه
مصاحبان نواب صمصام الدوله المشهور به خان دوران بوده روزی ملا رافع پیش
نواب این بیت بدیهه برخواند و هزار روپیه عطا یافت:

کفم چو کاسه گرداب همچنان خالیست بدان محیط کرم گرچه آشنا شده ام

ناقوس نواز دیر سخندانی مرزا محمد جعفر راهب صفاهانی سلمه الله
مجموعه دانش و بینش است و گل سرسبد سخن سنجان آفرینش تا حال تحریر از
صفاهان بجای دیگر حرکت نکرده است بسیار شوخ طبع است روزی با مرزا
عبدالکریم که مرد مسن بوده در مجمع ضیافتی شریک جوان حاضری شد ظاهراً از
مرزا عبدالکریم نسبت بمرزا محمد جعفر اندکی سم شریکی واقع گشت از آنجا
که طبع شوخ را بهانه می یابد این قطعه بدیهه بر وی بخواند و نمک خوان صحبت
گردید:

چار کس در چار خصلت بی نظیر افتاده اند با تو میگویم شنوای صاحب طبع سلیم
در سخاوت حاتم و در معدلت نوشیروان در شجاعت رستم و در اشتها مرزا کریم

پرخواری نزد طبیبی رفت و گفت بیمارم و اشتها ندارم علاج من کن گفت
امروز چه خورده گفت بقدر محسوسى نخورده ام که توان گفت، گفت باری آنچه
اتفاق افتاده باشد گفت حالى که بجهت استعمال برآمدم بر دوکان کله پڑی رسیدم
بوی کله مرا خوش آمد شش کله خریدم و خوردم^۱ توسه کله گیر و چار من نان
تنگ تو دو من گیر بعد از آن خاطر بشیرینی کشید هشت من حلوائی بادام بمساوی
آن تناول کردم تو چهار من گیر باز انگور بنظر درآمد بیست من انگور گرفتم و
خوردم توده من گیر باز خرپوزها دیدم چهل من خریدم و خوردم تو بیست من گیر
طیب گفت تو نیز حساب نگاهدار تا من بگویم شش سال سرسام شوی توسه
سال گیر چهار سال دق کنی تو دو سال گیر بعد از آن هر دو چشمت کور شود تو
يك چشم گیر بعد از آن هر دو پایت شل^۲ شود تو يك پای گیر بعد از آن بدرد شکم
میری و چون ترا در قبر نهند صد خروار خاک بر تو ریزند تو پنجاه خروار گیر:

ضعف تن بسکه مرا مانع شبگیر شد است	سایه ام همچو خط جاده زمین گیر شده است
با اسیران بلا هیچ نمی پردازد	غمزه یارز خون خوردن من سیر شد است
مدتی شد که درین میکده خمیازه کشم	تا رسد دور بمن دختر رز پیر شد است
میرود رو بقفا صید ز نخچیر گهش	شوق آن هلقه فتراک گلوگیر شد است
راهب از میکده گرپا نکشم معذورم	خط پیمانه مرا حلقه زنجیر شد است
گر پیش نهال قد او جلوه طراز است	عذر گنه سرو همین پس که دراز است
جان بی توز لذت خور و خواب گذشت	از ساغر لعل و بادیه ناب گذشت
از تیغ تو دل نمی کند قطع امید	لب تشنه نمی تواند از آب گذشت

گاهی بجهت نشاط خاطر توسن قلم را بمیدان هجانیز جولان می دهد
چنانچه این رباعی در هجای خانمی نامی فاحشه ازوست:

۲. س. ح: پایت شل شود تو يك پای گیر، ندارد

۱. ح: و خوردم، ندارد

میلیم بجماع خانمی گشت فزون رفتم ببرش گفت که ای ساده درون
هر کس که درین چاه فتد چوبیزن مشکل که بسعی رستم آید بیرون
ظریفی بر فاحشه بگذشت و پرسید که لذت در دخول زیاده است یا در خروج گفت
هر نفسی که فرو می رید ممد حیاتست و چون بر می آید مفرح ذات مگر بر تو شیخ
سعدی هم گذر کرده گفت درین

درین ورطه کشته فرو شد هزار که پیدا نشد تخته بر کنار^۱
بدر منیر افق نیکو بیانی مولانا زکی همدانی از اوستادان زمان بوده و در سال
هزار و سی رحلت نموده ویراست:

لب تو کرد چنان عام رسم احیارا که می دهد باجل منصب مسیحا را
مربع نشین حصیر زبان دانی مرزا قاسم زاهد صفاهانی شاعر نیک^۲ بوده و در
عهد شاه سلیمان رحلت نموده ازوست:
مرا بچهره خوبان نظر زیاده بود که نو خط است رخ سبز گرچه ساده بود
شاعر شیرین سخن سید حسن نطنزی است زینتی تخلص می نموده و
معاصر شاه عباس ویراست:^۳

راست کن کار خود امروز که فردا چون تیر گرم رفتن چو شدی روی به پس نتوان کرد
بی بی زایری شاعره مستعده بوده ویراست:

خوردن خون دل از چشم تر آموخته ام خون دل خورده ام و این هنر آموخته ام

۱. ح: دیگر مشید اساس کمالی میر محمد هادی روشن بکالی صاحب طبع سلیم و ذهن مستقیم است در

عربی و فارسی و هندوی درس می گوید و بغیض صحبتش در بگفته سوادها روشن می شود من دیوانه:

آن رنگ جلوه دوست که محبوس غنچه بود بیرون چو نور شمع ز فانوس غنچه بود

بر سر دریای هستی نقش آنم کرده اند يك طرف تعمیر و يك جانب خرابم کرده اند

۲. ح: تلاش

۳. ح: خوشگوست ازوست

شیوه عاشقی و رسم نظر بازی را همه از مردم صاحب نظر آموخته ام
 ناصحا چند کنی منع من از عشق بتان من ز استاد قضا اینقدر آموخته ام
 زایری بهر طواف حرم کوی بتان صبح خیزی ز نسیم سحر آموخته ام

واقف و تیر نیکو بیانی ملا محمد زمان زمانی ولد محمد امین بوده و ملازمت
 بدیع الزمان میرزا اختیار نموده سخن سنج دلجو است این مطلع ازوست:

بآب دیده یکره کم نشد سوز دل زارم مگر از خاک تسکین یابد این سوزی که من دارم

عشق آموز معشوقه سخن سرائی شاعر زیبا سخن ملا زیبایی از ادامستان
 گرامیست و معاصران مولوی جامی ازوست:

قامتت شیوه رفتار چو بنیاد کند سرور را بنده خود سازد و آزاد کند

محیط مواج شیرین مقالی شاعر شکر بیان ملا زلالی آبرو بخش خطه خوارزم
 بود و تحصیل علوم در هرات نموده من:

تنها نصیب من غم و درد حبيب نیست از هیچ درد و غم دل مایی نصیب نیست

حرف السین

غواص محیط معنوی شیخ سعدالدین حموی قدس سره ذات پر کمالات شیخ
 زبده اصفیاست و از اصحاب شیخ نجم الدین کبری نوبتی روح ویرا عروجی واقع
 شد و از قالب منسلخ گشت بعد سیزده روز چون بقالب درآمد خبر نداشت که
 قالب از چند روز افتاده است حاضران گفتند که سیزده روز است تا قالب تو چنین
 افتاده است، من رباعی:

کافر شوی ار روی نگارم بینی مومن شوی ار عارض یارم بینی
 در کفر سیاویز در ایمان بنگر تا عزت یار و افتقارم بینی

قدوة اصفیای حق بین زینت بخش معموره باخرز شیخ سیف الدین رحمة الله

علیه سلاطین عظام در رکابش پیاده می دویده و در سال ششصد و پنجاه و هشت
رحلت ورزیده در نفحات الانس مسطور است که وی بعد تحصیل و تکمیل علوم
بخدمت شیخ نجم الدین کبری آمده تربیت^۱ یافت شیخ در اوایل^۲ ویرا بخلوتی
بنشاند در اربعین دوم بدر خلوتش آمد و انگشت مبارك بر در زد و آواز داد که ای
سیف الدین:

منم عاشق مرا غم سازوار است تو معشوقی ترا با غم چه کار است
برخیز و بیرون آی آنگاه دست بگرفت و از خلوت بیرون آورد و بطرف بخارا روانه
کرد^۳ روزی بجنازه درویشی حاضر شد گفتند شیخا تلقین فرمائید پیش روی میت
آمد و این رباعی فرمود:

گر من گنه جمله جهان کردستم	لطف تو امید است که گیرد دستم
گفتی که بوقت عجز دست گیرم	عاجز تر ازین مخواه کاکنون هستم
هر شب بمثال پاسبان کویت	می گردم گرد آستان کویت
باشد که بر آید ای صنم روز حساب	نامم ز جریده سگان کویت
هر چند کنی ز عشق بیگانه شوم	با عافیت آشنا و همخانه شوم
ناگاه پری وشی بمن برگذرد	برگردم از آن حدیث و دیوانه شوم
از دیده سنگ خون چکاند غم تو	بیگانه و آشنا نداند غم تو
دم در کشم و همه غمت نوش کنم	تا در پس من بکس نماند غم تو

اورنگ نشین کشور اسرار سرمد ولد مولوی روم سلطان ولد شمش تبریز
قدس سره و بمولوی می فرموده که من در راه تو سر خود بیک پسرت دادم ویراست:
گریک ورق از کتاب ما بر خوانی حیران ابد شوی زهی حیرانی

ور يك نفسی بدرس ما بنشینی استادان را بدرس خود بنشانی

محمود ممالك معنوی حکیم سنائی غزنوی قدس سره کوس ولایتش گوش
کرو بیان را کر ساخته و دبده شکوه هدایتش غلغله در گنبد گردون انداخته حدیقه
بر کمالات حکیم دلیلیست قاطع و برهانیست ساطع مولوی معنوی در عجز اظهار
حقایق بمثنوی خود و حواله استکشاف دقایق بر حدیقه حکیم کرده می گوید:

ترك جوشی کرده ام من نیم خام از حکیم غزنوی بشنو تمام
حکیم شاگرد حکیم مختاری بوده و در سال پانصد و بیست و پنج هجری رحلت
نموده قبرش در همانجاست این چند بیت ویراست^۱:

ای گل باغ الهی ز که آموخته دیدهاها را بدو رخسار گلستان کردن

ای بنده بدرگاه من آنگاه برآئی کز جان قدمی سازی و در راه درآئی

راحت همه از غمت برانداخته ام در بوته روزگار بگداخته ام

کاری نه چو کار عاشقان ساخته ام نقدی بسامید نسبه درباخته ام

نظارگی مهوشان حقیقی و مجازی شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی قدس
سره صد و دو سالک عمر یافت بعد از حد تمیز سی سال بتحصول علوم^۲ بگذرانید و
سی سال بطاعت و سی سال بسیاحت.

نقلست روزی در بیت المقدس بر لب جوئی آب در ظرف پر می کرد که
پیری پیدا شد و گفت اگر مرا آبی نوشانی من ترا عوض آن آب حیات بخورام شیخ
خواست آب بدو نوشاند آن پیر غایب شد شیخ دانست که این پیر خضر علیه
السلام بود آتش طلب از نهاد شیخ زبانه زد و مدت دوازده سال در بیت المقدس و
بلاد شام سقائی می کرد و خضر بنوش خضر بنوش می گفت و آب به تشنگان می

۲. ح: این شعر ندارد

۱. ح: ازوست

۳. ح: علم

داد تا آنکه روزی خضر علیه السلام دوچار شد و بزال انعام و آبحیات اکرام خود سیراب ساخت و آب دهان خود بر زبان شیخ مالید همه اسرار مخفی منکشف گردید.

نقلست یکی از مشایخ شیراز که منکر شیخ بود در واقعه می بیند که درهای آسمان کشاده شد و ملایک با طبقهای نور نازل شدند پرسیدند از بهر کیست گفت از برای سعدی شیرازی است که بیتی گفته و در جناب احدیت قبول شده و آن این است:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقی دفترست معرفت کردگار
چون وی از واقعه باز آمد هم در آن شب بدر زاویه شیخ رقت تا ویرا بشارت دهد دید که چراغ افروخته با خود زمزمه می کنند چون گوش نهاد همین بیت می خواند از آن هنگام در خدمت شیخ اعتقاد صافی پیدا نمود. روزی شیخ در هنگام سیاحت در تبریز بجایی در آمد همان لحظه بندوبست شیخ همام الدین تبریزی که یکی از اغنیای عظام و شعرای ذوی الاحترام بود در حمام شروع شد همه را بیرون کردند مگر شیخ که بگوشه در خزید و متواری شد^۱ چون وی با پسری پری پیکر در آمده جهت غسل لنگی بربست شیخ از گوشه بیرون آمد خوفی در خاطرش راه یافت و پسر را پس پشت خود بنشاند و پرسید ای فقیر از کجائی گفت از خاک پاک شیراز گفت عجب حالتست که شیرازی در تبریز ما از سگ بیشتر است شیخ گفت بخلاف شیراز ما که آنجا تبریزی از سگ کمتر است همام بیدماغ شد شیخ بگوشه بنشست درین حاله آن پسر پرسید که سخن همام در شیراز می خوانند شیخ گفت بلی شهرتی تمام دارد گفت بیتی یاد داری شیخ گفت این است:

در میان من و معشوق همام است حجاب وقت آن است که آن هم میان برخیزد
همام دانست که سعدی شیرازی است عذر خواست و بخانه برد و ضیافت کرد .
نقلست روزی شیخ در کوچه از زیر دیواری می گذشت که قحبه از بالا بول

کرد و بر شیخ افتاد شیخ بالا نگریست قحبه گفت ملا چه می نگری این خود شاشه است شاشه شیخ گفت پاك است مضایقه نیست که از ده در ده می آید القصه وفات شیخ در محروسه شیراز بعهد اتابك بن محمد شاه بن سنغر شاه بن سعد زنگی در سال ششصد و نود و يك هجری واقع شده چنانچه لفظ خاص تاریخ وصال آن مظهر کمال است و مرقدش بفاصله نیم گروهی از شیراز در بقعه که خودش بنا نهاده و بلطافت و طراوت نمونه بهشت برین است واقع است و متصل قبرش چشمه جاری است مجاوران آنجا می باشند و دیوانش که آنرا نمکدان شعرا گفته اند پهلوی مرقدش گذاشته می باشد اهل زیارت فال ازو بر می گیرند این چند بیت از کلام شیخ ثبت می شود^۱:

معلمت همه شوخی و دلبری آموخت	جفا و ناز و عتاب و ستمگری آموخت
من آدمی بچنین قد و شکل و ^۲ خوی روش	ندیده ام مگر این شیوه از پیری آموخت
دگر نه عزم سیاحت کند نه عزم سفر	کسی که بر سر کویت مجاوری آموخت ^۳
بر بود دلم در چمنی سروروانی	زرین کمری سیمبری موی میانی
خورشید وشی ماه رخی زهره جبینی	یاقوت لبی سنگدلی تنگ دهانی
بیداد گری کج کلهی عربده جوئی	لشکر شکنی تیر قدی سخت کمانی
بی زلف و رخ و لعل لب او شده سعدی	آهی و سرشکی و غباری و دخانی

۱. ح: شش شعر زائد است:

اتفاقم بر سر کوی کسی افتاده است	که جو من کشته در آن کوی بسی افتاده است
خبر ما برسانید به مرغان چمن	که هم آواز شما در قفسی افتاده است
ز من میرس که درست در او دلت چونست	ازو میرس که انگشتهاش در خونست
خیال روی کسی در سر است هر کس را	مرا خیال کسی کز خیال بیرونست
ای پيك بی خجسته که داری نشان دوست	با من مگو بجز سخن داستان دوست
حال از زبان دوست شنیدن چه خوش بود	یا از دهان آنکه شنید از زبان دوست

۳. ح: مرا خود با تو چیزی در میان

۲. ح: قد

تواز هر در که باز آئی بدین خوبی و رعنائی
دری باشد که از رحمت بروی خلق بکشائی
بکوی دوست میرفتم رقیبش بانگ بر من زد
فلان کس کشته خواهی شد کجا هر بلای آئی
من مقطعاته:

نه آنچنان بتو مشغولم ای بهشتی رو
که یاد خویشتم در ضمیر می آید
ز دیدنت نتوانم که دیده ببربندم
اگر مقابله بینم که تیر می آید
پری وشی بدر آمد بناز و با من گفت
که صیغه متکلم چه آید از یرمی
چون این حدیث شنیدم از آن پری پیکر
جواب دادم و گفتم که ماه من نرمی
اندرون از طعام خالی دار
تا درو نور معرفت بینی
تهی از حکمتی بعلمت آن
که پری از طعام تایینی
نقلست طفلی پیش استاد این قطعه می خواند پرسید اگر کسی ازین معنی
نماید نور خدا مشاهده کند^۱ گفت البته سه شبانه روز خوردن و خفتن موقوف کرد
و مادر و پدر را بحیله حواله نمود روز سیوم از طاقت طاق شد بیفتاد و بیهوش گشت
نوری بر دلش تافت و در آن حالت روح شیخ سعدی حاضر آمد و تسلی خاطرش
کرد چون بافاقت آمد منشی بی بدل بود خواندن و نوشتن موقوف کرد^۲ و بتقوی
تمام بسر کرد. من بوستانه:

چنین دارم از پیر داننده یاد
که شوریده سر بصحرا نهاد
پدر در فراقش نخورد و نخفت
پسر را ملامت بکردند و گفت
از آنکه که یارم کس خویش خواند
دگر با کسم آشنائی نماند
شنیدم که رواز خلائق بتافت
که گم کرده خویش را باز یافت
حریفان خلوت سرای الست
بیک جرعه تا نفخه صور مست
نه سودای خودشان نه پروای کس
که در کنج توحید شان جای کس

قوی بازوانند و کوتاه دست
 تهی دستمردان پر حوصله
 قضا را من و پیری از فاریاب
 مرا يك درم بود برداشتند
 مرا گریه آمد ز تیمار جفت
 مخور غم برای من پر خرد
 بگسترد سجاده بر روی آب
 ز مدهوشیم دیده آنشب نخفت
 عجب ماندی ای یار فرخنده رای
 پس آنانکه در وجد مستغرق اند
 نگهدارد از تاب آتش خلیل
 نه سلطان خریدار هر بنده ایست
 چو پاکیزه نفسان و صاحبان
 بر غبت بکش بار هر جاهلی
 تمنا کنند عارف پاکباز
 بفتراک پاگان در آویز چنگ
 مریدان بصورت ز طفلان کم اند
 بیاموز رفتار از طفل خورد
 تو هم طفل راهی بسی ای فقیر
 طریقی بدست آرو صلحی بجو
 بعد از آوری خواهش امروز کن
 شب کور خواهی منور چو روز
 اگر طالبی کین زمین طی کنی
 خردمند شیدا و هشیار مست
 بیجان نوردان بی قافله
 گذشتیم از خاک مغرب بآب
 بکشتی و آن پیر بگذاشتند
 بر آن گریه قهقه بخندید و گفت
 مرا آنکس آرد که کشتی برد
 خیال است پنداشتم یا که خواب
 نگه بامدادان بمن کرد و گفت
 ترا کشتی آورد و ما را خدای
 شب و روز در عین حفظ حق اند
 چو تابوت موسی ز غرقاب نیل
 نه در زیر هر ژنده زنده ایست
 در آمیخته جمله با جاهلان
 که افتی بسر قوت صاحبدلی
 بدرویزه از خویشتن ترك آز
 که عارف ندارد ز دریوزه ننگ
 مشایخ چو دیوار مستحکم اند
 که چو استعانت بدیوار برد
 برو دامن پیر دانا بگیر
 شفیع برانگیز و عذری بگو
 که فردا نیابی مجال سخن
 از اینجا چراغ عمل بر فروز
 نخست اسب باز آمدن پی کنی

صفایی بتدریج حاصل کنی	تامل در آیینۀ دل کنی
طلبگار عهد الستت کند	مگر بوی از عشق مستت کند
وز آنجا ببال محبت پری	پای طلب ره بدانجا بری
نماند سراپرده الا جلال	بدرد یقین پردهای خیال
تمنا کند از خدا جز خدا	خلاف طریقت بود کاولیا
نیاید بگوش دل از غیب راز	ترا تا دهن باشد از حرص باز
چو پیوندها بگسلی واصلی	تعلق حجابست و بی حاصلی
دوان می برد تا بسر شیب کور	ترا نفس رعنا چو سرکش ستور
که ترسم شود ظن ابلیس راست	فغان در بدیها که در نفس ماست
که با او بصلحیم و با حق بیجنگ	کجا سر بر آریم زین عار و ننگ
چو در روی دشمن بود روی تو	نظر دوست تا در کند سوی تو
چو بیند که دشمن بود در سرای	ندانی که کمتر نهد دوست پای
که دست ملک بر تو خواهد نوشت	دریغ است فرموده دیوزشت
که پاگان نویسند ناپاکیت	رواداری از جهل و بی باکیست
که شرم ز بیگانگانست و خویش	چنان شرم دار از خداوند خویش
چو گفتی که بد رفت ننگ آمدی	گرت رفت ز اندازه بیرون بدی
که شبها بدر گه برد سوز دل	کسی روز محشر نگرده خجل
که او چون تو بسیار پرورد و کشت	مکن تکیه بر ملک دنیا و پشت
که سالی دیگر دیگری ده خداست	نکوئی کن امروز چو ده خداست
نگه می چه داری ز بهر کسان	خور و پوش بخشا و راحت رسان
که شفقت نیاید ز فرزند وزن	تو با خود ببر توشه خویشتن
دگر کی بر آری تو دست از کفن	کنونت که دست است کاری بکن
که سر بر نداری ز بالین گور	بتابد بسی ماه و پروین و هور

چرا دل برین کاروان گه نهیم که یاران برفتند و ما در رهیم

احد حکیم سعیدای سرمد گویند از یهودان کاشان بوده و بعضی بر آنند که از فرنگیان ارمنی است بهر حال شرف اسلام دریافته چون بملک هند آمد^۱ شیفته حسن هندو پسری ابهی چند نام شد چنانچه درین باب گفته:

نمی دانم درین چرخ کهن دیر خدای من ابهی چند است یا غیر همه اسباب و اموال بتاراج یغمائیان داد حتی که ستر عورت نیز با خود بگذاشت پیش و پس برهنه می گردید چون بشاهجهان آباد افتاد و دارا شکوه خلف شاهجهان بادشاه بسبب کلام موحدانه اش معتقد گردید روزی بخدمت بادشاه شمه از کشف و کرامات او ظاهر کرد بادشاه عنایت خان را برای تفتیش حال و تحقیق کشف کرامات او فرستاد مشار الیه ویرا دیده باز بخدمت بادشاه آمد و در عرض احوالش این بیت برخواند:

بر سرمد برهنه کرامات تهمت است کشفی که ظاهر است ازو کشف عورتست چون اورنگ سلطنت بجلوس عالمگیر بادشاه زیب و زینت یافت و پادشاه بنا بر قولی که سرمد گفته بود دارا شکوه بادشاه خواهد شد رنجشی بخاطر داشت ملا قوی قاضی القضاات را فرمود تا رفته از سرمد بپرسید که باوجود فضل و کمال مکشوف العورت بودن از چه راه است گفت شیطان قوی است و این رباعی بدیهه برخواند:

بالای خوش^۲ کرده چنین پست مرا چشمی بدو جام برده از دست مرا او در بغل منست و من در طلبش دزدی عجیبی برهنه کرده است مرا قاضی قوی برنجید و بخدمت بادشاه آمده بعرض رسانید که واجب القتل است بادشاه فرمود ویرا حاضر سازند و علمای پای تخت باوی بحث کنند اگر

۱.خ: هند آمد، ندارد

۲.ح: خوش بالای

واجب القتل ثابت شود گردنش بزنند چون حاضر آوردند اول بادشاه پرسید تو می گفت که داراشکوه بادشاه خواهد شد آن غلط گشت گفت غلط نیست که او بادشاهی ملک ابد دریافت این قول علاوه رنجش بادشاه شد باز پرسید که کلمه زیاده بر لاله نگفتن چه معنی دارد گفت هنوز مستغرق نفی ام و اثبات بعد نفی است هر چند فضلا ویرا بتوبه و پوشیدن لباس^۱ امر کردند قبول نکرد و این بیت برخواند:

عمریست که آوازه منصور کهن شد من از سر نو جلوه دهم دار و رسن را
آخر بحجت شرعی فتوی بقتلش دادند و در شهاد گاهش فرستادند چون جلاد تیغ بر آهیخت سرمد بسوی او^۲ تبسم کرده گفت بهر رنگی که می آئی ترا می شناسم
و در آن حال این بیت غزالی مشهدی برخواند:

شوری شد و از خواب عدم چشم کشودیم^۳ دیدیم که باقیست شب فتنه غنودیم
پس مردانه وار سر بزیر تیغ گذاشت گویند چون سرش از تن جدا شد از سر بریده سه بار الا الله گفت غفر الله له غرض سرمد از جرگه اولیای عصر و اصفیای دهر خود بوده در شاهجهان آباد پیش دروازه شرق رویه جامع مسجد مدفونست^۴ سبزه چهار فصل از تربتش کم نمی شود و فقیر بارها زیارت آن مرقد مشرف شده، من کلامه^۵:

گرم عتاب چون شود دیده بیوشم از رخش پرده کشند مردمان چون شود آفتاب گرم
هر کس که سر حقیقتش باور شد او پهن تر از سپهر پهناور شد
ملا گوید که بر شد احمد بفلک سرمد گوید فلک باحمد در شد
سرمد اگرش وفاست خود می آید در آمدنش رواست خود می آید

۲. ح: شده

۱. س: ستر عورت

۴. س: آسوده

۳. س: ح: آن حال غنودیم، ندارد

۵. س: ح: ویراست

بیهوده چرا در پی او می گردی بنشین اگر او خداست خود می آید

سرمد غم عشق بوالهوس را ندهند سوز دل پروانه مگس را ندهند
 عمری باید که یار آید بکنار این دولت سرمد همه کس را ندهند

شهنشاه گردون بارگاه فرزند اتابك بن سعد زنگی سلغر شاه مدتها بر سریر
 سلطنت باستقلال تمام متمکن بوده و اکثر سخنان جانفزا بر صفحه روزگار رقم
 نموده از جمله:

ای بر دلم از فراق تو بار جهان بر جانم از اندوه تو تیمار جهان
 دریاب مرا بوصل يك بار دگر پیدا نبود که چو بود کار جهان

سردفتر سلاطین سخن گستر سلجوق شاه بن سلطان سلغر در هنگامی که
 برادرش بقلعه اصطخر حبس نموده این رباعی بوی گفته فرستاده:

درد و غم من بنده درازی دارد عیش و طرب تو سرفرازی دارد
 بر هر دو مکن تکیه که دوران فلك در هر دو هزار گونه بازی دارد

سرحلقه سلاطین والا دستگاه سلطان سلیمان شاه برادرزاده سلطان سنجر بن
 ملك شاه سلجوقیست در هنگامی که سلطان مسعود بن محمود بن ملك شاه ویرا
 محبوس کرده این رباعی گفته:

از دست تبه کاری این مستی رند در کام حیات ماست چون حنظل قند
 ای ایزد بی نیاز آخر میسند دیوان همه آزاد و سلیمان در بند

پادشاه ثریا جاه سلطان خوارزم شاه فاضل و عادل بوده و اکثر لالی آبدار در
 سلك نظم منسلك نموده:

امروز خرد با من بیچاره بناز گفتا بشنو پند حقیقت نه مجاز
 ایام بلاست شادمانی مطلب با نيك و بد آنچنانکه میدانی ساز

نریمان عرصه سخن سرائی و دانشوری عدیل شاعر خوش سخن سام میرزا بن شاه اسماعیل کلامش دلچسپ است و معاصر شاه طهماسب تذکرة الشعرا موسوم بتحفه السامی تالیف اوست این چند بیت ازوست:

زبی صبری مراد از هیچ یاری بر نمی آید ز دست صبر هم دیدیم کاری بر نمی آید
ای همچو پری از من دیوانه رسیده صد بار مرا دیده و گویا که ندیده
آز رده شد از چشم من امشب کف پایت دردا که کف پای ترا چشم رسیده
سامی علم مراد افراشته گیر چتر فلکمت بفرق برداشته گیر
کوتاه سخن تماسی روی زمین آورده بدست باز بگذاشته گیر

فاضل کامل و شاعر محکم بیان بن علاء الدین ساوجی خواجه جمال الدین سلمان در فن شعر سرآمد شعرای روزگار خود بوده و شیخ علاء الدوله سمنانی قدس سره میفرموده که همچو انار سمنان و شعر سلمان هیچ جا نیست پسر اسیر اویس حسن والی بغداد آذربایجان پیش خواجه مشق می نموده و امیر خواجه را بصلات گرانمایه ممتاز و سرفراز می فرموده چنانچه خواجه گفته:

من از یمن اقبال این خاندان گرفتم جهان را بتیغ زیان
من از خاوران تا در باخت ز خورشیدم امروز مشهور تر
شبی سلمان در مجلس اویس بشرب شراب مشغول بود در وقت برآمدن شمعی با لکن زر همراهش دادند چون روز شد فراش لکن زر طلب کرد سلمان این بیت گفته بسططان فرستاد:

شمع خود سوخت شب دوش بزاری امروز گر لکن می طلبد شاه زمن می سوزم
سلطان بخندید و گفت بهمان طامع بخشیدم. روزی در مجلس یکی از حکام خواجه سلمان را با سراج الدین قمری که از افاضل شعرای ماوراءالنهر بوده مناظره اتفاق^۱

افتاد میر مجلس حکم کرد که هر دو برین مصراع مشهور طبع آزمائی کنند،
ع: ای باد صبا این همه آورده تست تا جودت طبع هر یکی معلوم شود اول سلمان
این رباعی بر بدیهه بگفت:

ای آب روان چمن بر آورده تست وی خار درون غنچه خون کرده تست
گل سرخوش و لاله مست و نرگس مخمور ای باد صبا این همه آورده تست
بعد از آن سراج الدین قمری بگفت:

ای ابر بهسار خار پرورده تست وی سرو چمان چمن بر آورده تست
ای باغ عروس غنچه در پرده تست ای باد صبا این همه آورده تست
حاضران هر دو رباعی را پسند کردند و میر مجلس هر دو را صله داد روزی خواجه بر
کنار دجله بغداد که در نهایت جوش و خروش بود تماشا می کرد که خواجه ناصر
قلندر نمد پوش بخاری مالک این مطلع و مقطع وارد شد:

مارا هوس صحبت جان پرور یار است ورنه غرض از باده نه مستی نه خمار است
ناصر اگر از هجر بنالد عجبی نیست مهجور ز یار است و پریشان ز دیار است
خواجه سلمان برای امتحان طبعش این مصرع بگفت، ع: دجله را امسال رفتاری
عجب مستانه است، ناصر نیز پیش مصرعش بدیهه رسانید، پای در زنجیر کف بر
لب مگر دیوانه است، خواجه بر طبعش آفرین گفت و همراه برد بخانه تادم زیست
باهم گرم الفت بودند و خواجه را با خواجه حافظ شیرازی نیز سلام و پیام بوده و
مسودات اشعار خودها بیکد گمرسول می نموده اند از آن است که اکثر ابیات و
غزل در هر دیوان یافته می شود چنانچه ابیات غزل خواجه که مطلعش اینست:

ز باغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب ز تاب هجر تو دارد شرار دوزخ ناب
داخل این قصیده خواجه سلمان است:

ز سیم برف جهانست قلزم سیماب بیاد کشتی دریای لعل را دریاب
بیاد يك دو قدح کش چه می کنی آتش که در شتا نرسد هیچ آتشی بشراب

ز آب سرخ می افتاده است زال خرد چه جای زال که رستم بیفتد از سرخاب
خیال چشم تو در خواب میتوان دیدن خیال چشم تو دارم ولی ندارم خواب
بهار شرح جامل تو داده در هر فصل بهشت ذکر جمیل تو کرده در هر باب
القصه سلمان آخر عمر از بصارت معزول شده بعزلت گذرانیده و در سال
هفتصد و شصت و نه رحلت ورزیده من اشعاره:

شب فراق ترا روز وصل پیدا نیست عجب شی که درین شب امید فردا نیست
خم چوگان تو تا زلف پریشان باشد گوی خورشید ترا در خم چوگان باشد
در محلی که جمال تو در آید بنظر نظر اندر رخ خورشید درخشان باشد
باد سحر گهی بهوای تو جان دهد آب حیات از لب لعلت روان دهد
صبح محشر که من از خواب گران برخیزم بجمال تو چو نرگس نگران برخیزم
برنخیزم ز در کوی تو تا جان دارم و در رسد کار بجانم از سر جان برخیزم
آوازه جمالت تا در جهان افتاده خلقی بجست و جویت سر در جهان نهاده
سودائیان زلفت گرد تو حلقه بستند شوریدگان سویت در همدگر افتاده
سلمان رخس ببازی شه مات گردت آخر بازی نگر که دادت باز این حریف ساده
صنما کشته آنم که تو جانم باشی می دهم جان که مگر جان جهانم باشی
بار گردون و غم هر دو جهان بر دل من نه گران باشد اگر تو نگرانم باشی
تو سراپا همه آنی که و همه آن تواند غرض من همگی آن که تو آنم باشی
ای سرو گل عذار و مه آفتاب روی ما را متاب از غم و از ما متاب روی

شمع شبستان نکات رنگین شاعر شعله طبع میر سراج الدین تخلص سراجی
بوده قمری نیز تخلص مینموده^۱ بعضی ویرا از خوش طبعان قزوین گفته اند و بعضی از

۱. س، خ، ج: تخلص سراجی بوده قمری نیز تخلص مینموده، ندارد

شعرای ماوراءالنهر نوشته القصه همانست که مطارحه اش با خواجه سلمان مرقوم شده گویند در عهد سلطان ابو سعید در شهر ابهر ضعیفه بود صفیه^۱ نام بزه و عبادت مشهور و بطاعت و ریاضت معروف زن و مرد آن حوالی معتقد وی بودند روزی قنعرات خاتون خواهر رضاعیه سلطان بزیارت بی بی صفیه رفت سراج الدین نیز در مجلس حاضر بود چون طعام حاضر کردند خاتون گفت قدری از نیم خورده بی بی صفیه بمن بدهید تا تبرکا بخانه برم سراج الدین گفت ای خانم اگر شما رغبت نمائید من تمام خورده بی بی در پیش خود دارم بشما بدهم خاتون ازین سخن بهم برآمد و فرمود تا سیلی چند بر سر و روی سراج الدین زدند سراج الدین سر و روی کبود به مجلس سلطان آمد و گفت ای خداوند لطیفه از شعرا بهزار درم می خریدند خاتون از من بده سیلی خرید و حال باز نمود هرگاه سلطان خاتون را می دید می خندید و می گفت لطیفه از شاعران ارزان خریدی و سراج الدین را نعمت داد من:

در آتش اهل عصر جز دودی نیست وز هیچکسم امید بهبودی نیست
دستی که ز جور چرخ داریم بسر در دامن هر که می زنم سودی نیست

خواجه سعد گل از معتقدان خواجه حافظ شیرازی بوده و متصل مولانا اهلی شیرازی در مصلاهی شیراز آسوده بسیار خوشگو است ازوست:

برگ گل نیست که افتاده بطرف چمنست پنبه داغ دل بلبل خونین کفنست
تنم از ضعف چنان شد که اجل جست و نیفت ناله هر چند نشان داد که در پیرهنست

برق خاتف ابر گهر نثاری مولانا سیفی بخاری در فن عروض و قافیه استاد کامل بوده و با مولوی جامی معارضات نموده کلامش دلجو است این مطلع ازوست:

ترازو در کف بقال و من در صورتش حیران بیا ای مشتری بنگر قمر در خانه میزان

شاعر نیکو شعار امیر یادگار این نیز سیفی تخلص می نموده و از امرای تیموریه بوده خوشگو است این مطلع ازوست:

چون میکشی مرا بکشارخ نقاب چیست گر قصد جان ماست ترا این حجاب چیست
آمدی ای شمع مجلّس را چو گلشن ساختی پای بر چشمم نهادی خانه روشن ساختی

شاعر رسید مولانا سعید مرد چرده بوده همانا بغلامیش نسبت نموده اند چنانچه این مطلع وی نیز دلیل این معنیست:

غلام خویشتم خواند لاله رخساری سیاه روئی من کرد عاقبت کاری

مرکز دایره صاحب دردی بابا سودائی ابیوردی از مادحان مرزا^۲ بایسنقر بوده در نواحی باور و بقریه سگان آسوده^۳ ازوست:

عنبرت خال و رخت ورد و خط ریحان است دهنّت غنچه و دندان در و لب مرجانست

خوش فکر مکرم امیر شیخم از امرای سلطان ابوسعید بوده و سهیلی تخلص می نموده فکرش دلجو است این دو مطلع ازوست:

شکرای دل که دگر باره بصد زب و جمال گردن شاهد عید ست در آغوش هلال

بروز بیکسی جز سایه من نیست یار من بلی آن هم ندارد طاقت شبهای تار من

در لیلی و مجنون بصفّت بیماری لیلی این بیت خوب واقع شده:

کوی ذقنش ز حال گشته ماننده سیب سال گشته

حسن علی از ساوه بوده و سوزی تخلص می موده این مطلع ازوست:

۱. ح: گر ۲. ح: از مادحان مرزا بایسنقر، ندارد

۳. ح: آرمیده ویراست ۴. ح: دیگر شاعر

۵. ح: دیگر واقف روائز خفی و جلی ساکن ساوه ملا حسن علی کلامش خالی از سواد نبوده و سوزی

تخلص مینموده

همچو موئی است تن من ز غم مهر وئی دل سودا زده ام چون گرهی در موئی

شاعر گراسی اعزالدین سامی قزوینی است موی معانی خوب شگافته و در
سال نهصد و پنجاه وفات یافته ازوست:

سخن کنم بهمه جاز بی وفائی تو که تا کسی نکند میل آشنائی تو

شایان قلاده ظرافت آفرینی شوخ طبع بی ادب سگ لوند قزوینی بصیغه
ظرافت در مجلس شاه عباس ماضی راه داشته نوبتی علی خان قورچی باشی از در
خانه وی می گذشت و حسب تکلیف او بنشست سگی بطرف دروازه او خوابیده
بود خان مشار الیه پرسید که ایشان بخانه شما چه منصب دارند گفت قورچی باشی
ماست گاهی شکار سخن نیز می کرد ازوست:

سحر آمدم بکویت بشکار رفته بودی تو که سگ نبرده بودی بچه کار رفته بودی

دیباچه دفتر نزاکت آفرینی محمد ابراهیم سالک قزوینی در عهد شاهجهان
بهند آمده و با طالب کلیم می بوده و جمعیتی اندوخته بوطن رفته خوشفکر و
خوشگو^۲ است این مطلع ازوست:

مهر و کین شوخی چشمان ترا آمین است این دو بادام گهی تلخ گهی شیرین است^۳

ملا سیلی از بلخ بوده ویراست:

چون کبوتر بچه تا هستیم بالی می زنیم بهر يك ارزن که آن هم در دهان دیگر است

شاعر سخن پرور میر محمد هاشم سنجر ولد میر حیدر معمائی است^۴ در

عهد اکبر بادشاه بهند آمده باز بخدمت عادلشاه پادشاه والی بیجاپور رفته و همانجا
در گذشته ازوست^۵:

۱. ح: نصیرالدین سامی قزوینی ۲. س: خوشفکرش دلجو

۳. ح: کبک از حسرت رفتار منت رفت از پیش بسکه ایستاده بره ریخته خون بر پایش

۴. ح: بوده ۵. ح: ویراست

بی لخت جگر از مژه برگشت سرشکم شرمنده تر از قاصد گم کرده کتابت
 وقتست که چون صبح ببالین من آئی شمع سحر م یك دو نفس بیش ندارم
 سالک قزوینی شاعر رنگین بوده و در عهد شاهجهان بهند عبور نموده این
 مطلع ازوست:

كبك از حسرت رفتار قیامت رایش بسکه ایستاده بره ریخته خون بر پایش^۱
 شاعر نامی ملا سامی اصلش از قهپایه بوده در هند توطن اختیار نموده بسیار
 خوشگو است این مطلع ازوست:

شب که آن نیم رخ در پرده مست خواب بود يك طرف در خانه ابرو يك طرف مهتاب بود
 شاعر متحمل گردن فراز میر سیری ملقب بناقه ملك الشعراى ابراهیم خان
 والی شیراز سخن سنج نکته رس بوده و ساکن مشهد مقدس روزی مولانا حسین
 کاشی پیش میر سیری مطلع برخواند میر گفت این مطلع شما چیزی نبود که مارا
 از یاد آورد گفت چیزی که شما را از پا در آرد طراق چوب شتربان است من کلامه:
^۲مجو قرب سلطان اگر عاقلی که نفس سلیم تو ظالم شود
 چو محرم شوی ایمن از خود مشو که محرم بیک نقطه مجرم شود

گل گلستان تازه بیانی محمد قلی سلیم طهرانی^۳ بعض لطیفه بیجا نیز ازو سر
 بر میزد چون از راه شیراز روانه هند شد مرزا ابوالحسن ویرا بخدمت امام قلی خان
 برد با آنکه تمباکو قرق بود خان مشار الیه فرمود تا قلیان از برای وی آوردند اتفاقا
 غلیانچی جثه بزرگ داشت سلیم گفت از خانه بکدخدای ماند همه چیز چون خان
 موسی الیه نیز قوی جثه بود آزرده خاطر شد و دیگر توجهی نکرد با اینهمه از نقد و

۲. ح: يك شعر ندارد

۱. ح: سالک قزوینی.... بر پایش، ندارد

۳. س: ح: شاعر مستقیم بوده بعضی لطائف

جنس رعایت کرد سلیم از آنجا راهی هند شد و رسید دیوانش تخمیناً هشت هزار
بیت^۱ بوده باشد بسیاع معانیهای تازه یافته فقیر پانصد بیت انتخاب از و برداشته
درینجا باین چند بیت از آنها اکتفا کرده می آید:

بصورت تو بتی کمتر آفریده خدا	ترا کنشیده و دست از قلم کشیده خدا
شراب نقل نخواهد بگیر ساغر را	که احتیاج شکر نیست شیر مادر را
سر برهنه خورشید را زوالی نیست	ز شمع پرس که چون تاج میخورد سر را
نشد درست بهندوستان شکسته ما	نماز بود درو کار دست بسته ما
ز بس افسانه لعلش جهان را دلنشین افتاد	عقیق آسا در آب انداخت انوار سهیلی را
بخط رسانده بسی عشق ما نکویان را	بیاض دیده ما پر ز خط یاران است
نوبهار است و چمن در پی سامان گلست	ابر بر روی هوا دود چراغان گلست
چشم تو ز بیماری خود بر سر ناز است	مژگان تو همچون شب بیمار دراز است
شب وصالی اگر روز کرده دانی	که آفتاب قیامت ستاره صبحست
ره و رسم گرم از دور بر افتاده سلیم	میدهند آنچه کریمان بگدا دشنام است
در تلاش سوختن چون کاغذ آتش زده	داغهای سینه ام باهم بجنگ افتاده است
بت پرستان ز کمالی که تو داری در حسن	چون بینند ترا نام خدا می گویند
افلاك در سماعند از کینه جوئی خلق	بر اهل فتنه عید است روزی که جنگ باشد
مردمك دیده راست کیشی و سخندانی ملازم سلطان مراد بخش شیخ	

محمد سعید قریشی ملتانی روزی داروغه غسلخانه که یکی از حیلها بود بار نداد
 شیخ این رباعی نوشته ببادشاه فرستاد:

ای شاه جناب تو جناب الله است هر حکم تو چون حکم کتاب الله است
 این حیلہ دیو فعل مَناع درت ابلیس صفت مانع باب الله است
 بادشاه را مذاق طبع سخنش مطبوع آمد فرمود که غیر از محل زنانه در هر جا که
 شیخ بیاید مانع نشوند چون صاحبقران ثانی باستماع غفلت علی تقی را که یکی از
 عمده های روشناسی بود دیوان سرکارش مقرر نموده افرستاد روز اول صحبت با
 شیخ ناچاق افتاد مدتی خون جگر می خورد آخر تاب تحمل نیاورده دو قطعه دستک
 برطرفی یکی را بنام شیخ و یکی بنام خود نوشته در خلوت بنظر سلطان آورد و عرض
 کرد که همین ساعت بر یکی ازین دو دستک مهر باید کرد و الا بدین خنجر که در
 کمر دارم خود را می کشم چون وی فرستاده بادشاه بود ناچار بر دستک شیخ مهر زد
 شیخ خبر یافته رخت سفر بربست و مفارقتش بر شاهزاده شاق آمد شیخ دو سه
 منزل رسیده بود که نشان شاهزاده مشتمل هزاران عنایت رسید شیخ در عریضه
 جواب بضمن عبارت غزلی درج کرده بود مطلعش این است:

مشکل بود بکوی تو دیگر نشست ما پیچیده است زلف تو بهر شکست ما
 و قصیده طولانی در منقبت امام علی موسی رضا علیه التحیه والثناء گفته که مطلعش
 این است:

ز هشت جنت اگر نیستی دلا مایوس باین سرای سپنجی چه گشته مانوس
 ترا چو صبح شد از روشنی عذار سفید مرا ز هجر تو شد چشم اشکبار سفید
 ز هجر وصل تو شد روز و روزگار سعید هزار بار سیاه و هزار بار سفید

ابر نیسان اوج گهرریزی محمد صالح ستار تبریزی در عهد شاهجهان بادشاه

بهند آمده و با مقیم خان متعیه بنگاله بسر می برده ازوست:

اگر اسیر سیه چرده شدیم بجاست دل شکسته ما موسیائی میخواست

کباب میکند در می پرستی همت مینا که گریک ساغرش کمتر دهی زنار می بندد

سنائی نامش قپلان بیگ است از هند همراه ایلچی پادشاه بایران رفته و با مرزا

صایب و غیره صحبت داشته مراجعت نموده ویراست:

رسید یار من از گرد راه و می خواهم کمر کشاید و خنجر بمن حواله کند

از آن میان که توداری کنشتن آسان نیست ز دجله گر گزری آب تا کمر باشد

سالك یزدی در عهد شاهجهان بادشاه بهندوستان آمده دیوان دارد فقیر این

بیت ازو می نگارد:

در خور خرج دخل ز دیوان قضا نرود تا نفسی کی نفسی می آید

شاعر سرایا افادت میر جلال الدین سیادت از خوشگویان لاهور است و

معاصر شیخ سعید مذکور ازوست:

مجبور فعت اگر چون مور میخواهی سر خود را مکن مقراض عمر خویشتن بال و پر خود را

چو آفتاب لب بام آخر وصلست رسید بر سر ناخن حنای عشرت ما

کدام ماه جبین دوش مجلس آرا بود که شمع از در فانوس در تماشا بود

مالذت حیات ز غفلت نیافتیم چون نشئه شراب که در خواب بگذرد

همین نه دل بقفایش رود ز کوچه آه چو عنکبوت دود دیده هم بتار نگاه

میکش مصطفی افکار بیغش محمد افضل سرخوش از شاعران نیکو دستگاه

بوده و منصبداران عالمگیر بادشاه مدتی در طلب دنیا دویده اما بخت مساعد

نگردیده مدح اکثری از عمدها^۱ نموده لیکن^۲ هیچکس بصله شایانش سرافراز^۳ نفرموده و بر شعری خوش نصیب حسرتها خورده بعضی از اغنیا را هجا کرده چنانچه درین باب گفته:

جز بهجا كلك سزاوار نیست مار که زهرش نبود مار نیست

چون تعریف خسخانه همت خان نمود که این دو بیت از آن است:

سر انگشتش بجز از يك اشارت دهد سرمایه دریا بغارت

بدر کی همتش دستی رساند که آب بسته ناپاک داند

خان موصوف فرمود که یکدست خلعت و يك راس اسب برای شما علیحده کرده ام چون متاع قلیل است بخانه شما خواهم فرستاد و باز بر در تغافل زد سرخوش بیچاره بامید آن چند روز از خانه بیرون نیامد آخر معلوم شد که قول ظریفی بکار برد که مطربی پیش وی می سرود محظوظ شده فرمود که فردا باربردار بیارد و يك حوال غله ببرد مطرب بسیار خوشوقت شد صباح جاموشی و حوالی آورده سلام کرد و گفت حسب الامر باربردار آورده ام حالا اسیدوارم که غله بیابم گفت ای نادان حرفی تو گفתי من خورسند شدم حرفی من گفتم تو خورسند شدی داد و ستد را اینجا چه دخل است مغنی پیش دهقانی می سرود دهقان گریستن گرفت مغنی از روی خوش آمد بگفت این چنین فهمیدهها بسیار کم یاب اند دهقان سر برآورد و گفت آنچه من فهمیده ام اینست مرا بزغاله یاد آمده که به الفت تماش برورده بودم همین طور و هم می نالید و ریشش همین قسم می جنبید مغنی گفت زهی فهمید القصه چون سرخوش دانست که همت بی همت قصور کرد وعده غلط نمود این رباعی در هجایش طرح کرد و رسوای عالش ساخت:

ای پنجه نور دامن همت^۴ دور بر دولت بی فیض دماغت مغرور

۲. س. ح: لیکن، ندارد

۱. س. ح: اغنیا

۴. ح: دولت

۳. ح: ممتاز

بی همتی و نام تو همت خان است برعکس نهند نام زنگی کافور
چون بختاور خان عالمگیری بختاور نگر نزدیک دهلی آباد کرد سرخوش
قطعه تاریخ گفته بگذرانید که بیت تاریخش اینست:

صبح دم آمد ز راهش رهروی گفت بختاور نگر آباد
و گفت آنچه برین سرای خرج شده ربع آنرا البته سزاوارم که بیابم گفت
البته مطلب از سرای نام است زر ما خرج کردیم در نام شما هم شریک سرخوش
گفت:

بر آن گروه ببايد گريست کز پس ما حکایت گرم روزگار ما گویند
الحاصل در نامساعدی طالعش شکی و شبهه نیست و گرنه در همان عهد
بعضی از ارباب دولت حاجبان خود را نواخته اند چنانچه نواب بخشی الملك روح
الله خان که عبدالله نامی منصبدار از راه واسوختگی نظر بر اعتبار سکندر خدمتگار
هجایش کرده شهرت داد که این مصرع از آن است:

ع: بر سرینش هر که بنشیند سکندر می شود.

چون رفته رفته آن ابیات به نواب مشار الیه رسید فرمود تا ویرا حاضر آوردند
نواب آن ابیات را بدستش داد و گفت این را شما گفته اید رنگش پیرید عرض کرد
که این که همین شخص خورده است نواب گفت پریشان احوال خواهی بود گفت
نواب سلامت پریشان حالی من خانه خراب را به این بی سعادت رهبر گشته نواب
موسی الیه بعنایت خلعت و اسب و دو چند اضافه و خدمت واقعه نگاری^۱ جایی
سرفراز کرده رخصتش نمود روزی جاهلی درین مطلع مثنوی شیخ ناصر علی سرهندی:
الهی ذره دردی بجان ریز شرر در پنبه زار استخوان ریز
دخل بیجا کرده گفت که استخوان را با پنبه نسبت نیست که این سخت است و
آن نرم بعد ازین بتغییر حرفی چند بزعم خود درست کرده این طور برخواند:

الهی ذره دردی بتن^۱ ریز شرر در پنبه زار موی من^۲ ریز

سرخوش چون بشنید بطرز ریشخند بر روی او خواند:

چرا این حاجت از حق خواهی ای یار توانم کرد من هم این قدر کار

که مشرتی خس بآتش برفروزم همه موی سرو پشتت بسوزم

القصه سرخوش در آخر عمر بجمعی رسید و انزوا گزیده دیوانی و تذکرة

الشعرائی دارد فقیر چند بیت از وی می نگارد:

تبخاله نیست در شب هجران ز تب مرا کز فرقت تو خیمه زدی جان ز لب مرا

کجا فقیر بدل جا دهد تونگر را زمین فرو نبرد همچو قطره گوهر را

مبند دل بزرو ماله در جهان سرخوش بهر دو دست صدف سان مچسپ گوهر را

نیست ذوق گفتگو طبع مآل اندیش را میکنم چون خامه خود پامال حرف خویش را

کوزه دولاب شد مردانه اش بسکه گرید سبحه بر تقوای ما

مرشد اولیای کامل وحدت مظهر حضرت شیخ الشیوخ شیخ شهاب الدین

عمر قدس سره^۳ وطن شریفش سهرورد است از اولاد حضرت ابوبکر صدیق رضی الله

عنه بوده با خواجه خضر علیه السقات نموده و بصحبت شیخ عبدالقادر گیلانی قدس

سره رسیده چنانچه شیخ عبدالقادر فرمود و انت آخر المشهورین بالعراق از شیخ

سعدالدین حموی پرسیدند شیخ محی الدین عبدالقادر را چگونه یافتی گفت بحر

مواج و لا نهایة له گفتند شیخ شهاب الدین^۴ را چون یافتی گفت نورا مقابقة النبی

صلی الله علیه وسلم فی جنین السهروردی شیخ آخر مریدان صاحب کمال شیخ بسیار

۲. ح: استخوان

۱. ح: بجان

۴. ح: بحر موج.... شهاب الدین، ندارد

۳. س: قدس سره، ندارد

است از جمله شیخ بهاء الدین ذکریا قدس سره و میر سادات حسینی رحمه الله علیه و شیخ حمیدالدین ناگوری علیه الرحمه بیاری از مشایخ صاحب کرامت و مالک خرق عادت خرقه از شیخ یافته اند شرح کمالات شیخ را دفتری جداگانه باید که بقید تحریر درآید الحاصل تصانیف شیخ که در مکه معظمه اتفاق افتاده متعدد است از جمله عوارف و رشف الصالح هرگاه بروی مشکل شدی بخدای تعالی باز گشتی و رفع اشکال کردی وفات شیخ در سنه ششصد و سی و دو واقع شده مرقد مبارکش در خطه بغداد است من ارشاده:

ای دوست وجود و عدمت اوست همه سرمایه شادی و غمت اوست همه
تو دیده نداری که بینی او را ورنه قدم تا بسرت اوست همه

زبده واصلان ولایت مظهر حضرت شاه شرف بوعلی قلندر قدس سره از خود عراق بهند تشریف فرموده و در قصبه پانی پت اقامت نموده گاهی در کرنال نیز که متصل قصبه مذکور است تشریف می داشت ذات مجمع کمالتش از جمله ابدالان بوده چنانچه مرقد مبارکش در هر دو قصبه واقع است و اهل زیارت از هر دو جافیض می برند شورش^۱ و مستی بحدی داشته که اکثری اوقات کف از دهان مبارکش می رفت و پروای خورد و شراب نداشت مریدی کباب ساخته آوردی و دور ایستاده گفتی که یا حضرت همه انبیا و اولیا خورده اند و از غذا پهلوتهی نکرده چیزی باید خورد آن زمان می فرمود بیاروی کباب پیش برد^۲ چون آنحضرت کباب خورده سفل بینداخت آن پسر برداشت و بخورد فی الفور بمرد پدرش برین حال آگهی یافت^۳ باز کباب ساخته آورد و پسر مرده را برداشته پیش خود قایم کرد و کباب بر دستش گذاشت و صفت آنجناب و سخنان رغبت به کباب آغاز کرد از زبان

۲. ح: اما، زائد

۱. ح: سوزش

۳. س: وقوف یافته

مبارکش برآمد که بیا گویا پسروی^۱ زنده بود پیش دوید پدرش ویرا یکسو کرد و خود^۲ کباب از دستش بگرفت و پیش برد گویند که علمای شهر باتفاق پیش آنجناب رفتند و تکلیف نماز نمودند آنحضرت فرمود که خیریت شما درین است که بروید و الا شما همه موش می گردانم لرزه در اندام آنها افتاد اکثری از پیش گریختند و بسیاری سر در قدم گذاشتند و از جسارت خودها توبه کردند وقتی علاء الدین خلجی پادشاه دهلی حضرت امیر خسرو رحمه الله علیه را باجارت حضرت سلطان المشایخ نظام الدین اولیا قدس سره مع چیزی نیاز بخدست شاه شرف بوعلی قلندر علیه الرحمه فرستاد حضرت نظام المله در وقت رخصت به امیر فرمود که آنچه شاه شرف الدین بوعلی ارشاد فرماید بدل و جان مسلم خواهی داشت و اعتراض نخواهی آورد چون امیر بیانی پت رسید عرض کردند به این طریق که امیر خسرو فرستاده نظام الدین از شهر دهلی آمده آنحضرت اجازت حضور فرمود چون امیر بحضور در آمد بزبان هندی فرمود که خسرو هیری گوی ترا میگویند امیر سر بر زمین نهاد و گفت بلی باز فرمود از هیری های خود بگو امیر این غزل برخواند:

ای که گوئی هیچ مشکل چون فراق یار نیست	گر امید وصل باشد آن قدر دشوار نیست
عاشقان را در جهان یکسان نباشد روزگار	زانکه این انگشتها در دست من هموار نیست
خلق را بیدار باید بود ز آب چشم من	وین عجب آنوقت میگیریم که کس بیدار نیست
یک قدم بر نفس خود نه و آن دگر در کوی دوست	هرچه بینی دوست را بالین و با آن کار نیست
چند گویندم برو ز نار بند ای بت پرست	برتن خسرو کداسین رگ که آن ز نار نیست

شاه شرف الدین فرمود خسرو خوش می گوئی خوش خواهی بود و خوش خواهی رفت از آن درویشان نیز بشنو این غزل فرمود:

دیهم خسروان بر ما نعل افسر است	خسرو کسی که حلقه تجرید را در است
سیمرغ وار روی نهفتم بقاف عشق	کو عارفی که منظر او عرش اکبر است

عقل کل است و علم لدنی بعارفان این عقل و علم جسمی و رسمی محقر است
 درس شرف نبوده ز الواح ابجدی لوح جمال دوست مراورا برابر است
 این ایات در دل امیر اثر کرد و گریستن گرفت درین محل بزبان پنجابی فرمود
 روندای ایوؤں کچھه بوجهه دا بهی یعنی گریه می کنی آیا اسی فهمی هم امیر
 گفت بر همین می گریم که چیزی نمی فهمم آنحضرت ازین سخن نهایت محظوظ
 شده نعمتها داد و بسیار لطف بجانش مبذول داشت خادمان باشاره آنجناب تا سه
 روز ضیافت کردند روز سیوم یادگاری برای شیخ نظام الدین اولیا و سلطان علاء الدین
 داده رخصت فرمود و بسططان این دو کلمه رقم نمود که علای خلجی خوطر دهلی
 مقرر داند که با بندگان خدای تعالی زندگانی نیکو کند حضرت شرف المله با
 مولانای رومی و شمس الدین تبریزی اتحاد داشته این چند بیت از کلام افاضت
 انضمام آنجنابست:

ره سلامت رندی بود نشیب و فراز	تو پای شوق نداری بکوی دوست ستاز
غیرت از چشم برم روی تو دیدن ندهم	گوش را نیز حدیث تو شنیدن ندهم
هدیه روی تو گر ملا رود عالم بخشند	یعلم الله که سرموی تو دیدن ندهم
گر بیاید ملك الموت که جانم ببرد	تا نه بینم رخ تو روح رسیدن ندهم
گرشی دست دهد وصل تو از غایت شوق	تا قیامت نشود صبح دمیدن ندهم
گر بدام دل من اوفتد آن عنقا باز	گرچه صد حمله کند باز پریدن ندهم
شرف از باد وزد بوی ز زلفش ببرد	باد را نیز درین دیر وزیدن ندهم
خراباتی شدم مستانه جامی	نمیدانم حلالی از حرامی
ز ننگ کفر و ایمان در گذشتم	نهادم خوش برون از هر دو گامی
آوازه عشق ما بهر خانه رسید	در دل ما بخویش و بیگانه رسید

از درد و غم عشق بهر جا که روم گویند ز راه دور دیوانه رسید
گویند این رباعی نیز از کلام آنحضرتست:
دل کرد بسی نگاه در دفتر عشق جز روی خوشت نمیداند ز خور عشق
چندانکه رخت حسن نهد بر سر حسن بیچاره دلم عشق نهد بر سر عشق

عارف ربانی ملا شاه بدخشانی در اوایل کمر فقر بسته از هر خرمنی خوشه و از هر خوانی توشه برداشته آخر برهنمونی قائدتوفیق و قلاوژی بخت رفیق در دارالسلطنت لاهور بخدمت شاه میر قدس سره رسید تا مدت چهار ماه جبهه ارادت بخاک نیاز می مالید شاه مذکور چون طلبش چست دید فرمود که ای بدخشانی در آفتاب امتحان گداختی و سنگ سیاه خود را لعل بی بها ساختی حالا برخیز و کنار دریا برو و لباس خود را از چرك پاك بشوی که با تو صحبت داریم ملا چست برخاست و بر کنار دریا برفت شخصی را دید که در میان آب ایستاده است وی به ملا گفت که لباس خود را بده تا بشویم ملا التفاتی نکرد و مشغول شست و شوی رخت خود شد چون فارغ شده بخدمت شاه میر شتافت همین که نظر مبارکش به ملا افتاد تبسم کرده فرمود خضر طلب شستن لباس تو می کرد چرا ندادی و از همان وقت متوجه تربیت شد و در اندک مدت بکمال مدارج سلوک رسانید ملا بعد رحلت پیر کبیر بکشمیر رسید و اقامت ورزید در زمان شاهجهان پادشاه علمای دهلی محضر نمودند که ملا شاه درین بیت که گفته است:

پنجه در پنجه خدا دارم من چه پروای مصطفی دارم
اهانت بحضرت رسول کرده واجب القتل است پادشاه محضر فضلا را گرفته
عزیمت کشمیر کرد و به ملا شاه وا نموده گفت که این بیت از شماست ملا
فرمود که ازین شعر بوی شرك می آید که در میان خود و خدا و مصطفی تفریق
کرده است و این در مذهب ما شرك است شاهجهان معتقد گردید مردم کشمیر^۱

اجتماع نمودند که ملا شاه بادشاه را سحر کرده است چون دعوی الوهیت می کند
خونش هدر و قتلش لازم است جمعی انبوه شده بهمین اراده رفتند چون رو بروی
ملا شاه شدند بسیاری سر بسجده گذاشتند و اکثری گریخته رفتند کمالات آن
قطب زمان خارج از اندازه تحریر و بیان^۱ است در سال يك هزار و هفتاد و دو بحق
پیوسته من کلامه:

پرواز بهر بلند و پستی هیچ است	در پیش فسرده شور مستی هیچ است
پیش ایشان خداپرستی هیچ است	با هیچ پرستان ز خدا هیچ مگوی
در خانه بجز تو نیست در خانه خود	بیرون برو از خانه ویرانه خود
هرگز نکند زیارت خانه خود	ای خواجه مرو بکعبه ز آنرو که خدا
تو عین خدائی بخدائی بخدا	ای که خدای را بجوئی هرجا
قطره بمیان آب جوید دریا	این جستن تو یقین بدان می ماند
در صومعه آنچه بر گرفتاران است	در مدرسه آنچه نذهب یاران است
اینها همه کارهای بیکاران است	آنگاه که مهر تو گزیدم دیدم

شهریار عالیجاه ابوالفوارس شاه شجاع بادشاه ممدوح خواجه حافظ شیراز و
شیخ عمادالدین فقیه کرمانی است برادرش سلطان محمود با او بنا بر تاج و تخت
خصومتی داشت چون وی بمرد در حق او این رباعی گفت:

محمود برادرم شد شیر کمین	می کرد خصومت از پی تاج و نگین
کردیم دو بخش تا بر آساید خلق	اوزیر زمین گرفت ماروی زمین

شهریار سپید نامه شاه کبود جامه بادشاه والجاهی بوده و بجای بسیار
نوازشات فرموده چون سلطان تکش^۲ کسی را بقتل او تعین نمود آن شخص ویرا

زنده پیش بادشاه برد روزی سلطان جشن عظیم ترتیب داده بود در اول بآن شخص عتاب فرمود که چرا زنده آوردی در آن حال شاه مزبور رباعی بدیهه گفته بسططان گذرانید سلطان را بغایت خوش آمد چشمش بوسیده از سر خون او در گذشت و تمام اسباب مجلس را به وی بخشیده آن شخص را نیز انعام فرمود رباعی این است:

من خاک تو در چشم خرد می آرم عذرت نه یکی ده که صد می آرم
 سرخواسته بدست کس نتوان داد می آیم و بر گردن خود می آرم
 منم که چون بغضب ای فلک نگاه کنم جمال طلعت خورشید را تباه کنم

زیده سلاطین نازک ادا شاه غریب میرزا شاعر گرامی است و معاصر ملا جامی ازوست:

دوستان هر که گذر سوی مزار من کنید جای تکبیرم دعا بر جان یار من کنید
 بازم بن غم آن ماه پاره شد ای وای آن مریض که رنجش دوباره شد

ابر مطیر اوج گهرریزی شاعر بذله سنج شریف تبریزی کسب استعداد از مولانا لسانی کرده اما بعضی ابیات وی را برآورده نسخه ساخته سهواللسان نام نهاده استاد رنجیده زبان به نفرین کشاده عتقرب در سال نهصد و پنجاه در اردبیل طایر روحش از قفس عنصری رو به پرواز نهاده وقتی قصیده در مدح غیاث کره کبود چشم مستوفی شاه طهماسب گفته و صله نیافته لاجرم ترکیب بندی در هجو انشا نمود شاه بقتل او فرمان داد شریف عرض کرد که شاه يك مرتبه آن هجو را اصغا نماید بعد از آن هر چه خواهد امر آفرماید شاه اجابت کرد بعد از استماع آن هجو غریب خیلی مضطر گردید و حکم کرد که شریف به عذرخواهی خواجه غیاث الدین قیام نماید و خواجه در عذر تاخیر صلی سی تومان جایزه دهد این بند از آن

ترکیب است:

کسی بچشم کبود تو کم نمودار است چرا که آئینه ات در حجاب زنگار است
مرا گمان که ز مثلست داغ بر زرنیخ ترا خیال که گم کرده زعفران زار است
ز آتش دل مادر گرفته گوگردی کزو همیشه فروزان چراغ ادبار است
ز لاجورد نگینهاست لیک ناکنده اگر کنند اشارت کننده بسیار است
بوقت گریه دو قاروره شکسته بود کزان دو شیشه روان شاشه دو بیمار است
نه چشم و رو است بزردی و ازرقی شهره پدید گشت ز یک کهر با دو خر مهره
بیخودی کاش گذارد که بمضمون برسم بعد عمری که ز جانان خبری می آید
چون شوم کشته عشق تو چنان کن که اگر نخل ماتم نشوی نخل مزارم باشی

ظہیر سریر سخن گذاری امیرشاهی سبزواری طوطی شکرستان خوش
کلامی بوده و در فن شعر استاد مولوی جامی من دیوانه:

هر کس که شبی نشست با او بسیار بروز ما نشینند
میکشد پیکان ز دل آه از جگر شاهی از دست تو اینهامی کشد
ملا شوکتی شاعر سلیم بوده است و اسمش محمد ابراهیم به هند آمده و در
عشق راجپوت پسری شهید شده خوشگو است این بیت ازوست:

دیدم از دورم و دانسته تغافل کردی خوب کردی که ترا خوب تماشا کردم
سیراب چشمه فیض سرمدی امیر شریفی مشهدی شاعر گرامیست و
معاصر جامی سخنش دلجو است این مطلع ازوست:

بسکه سیل غمت از دیده دمام گذرد روز هجر تو مرا چون شب ماتم گذرد
مولانا شبلی واقف و تیره خوش کلامیست و معاصر مولوی جامی بسیار

خوش اداست این قطعه ویراست:

دی سگی را رقیب می زد چوب سگ همی خورد چوب و می نالید
گفتم ای سگ چرا زدت گفتا بهتر از خود نمی تواند دید

فاضل بی نظیر و شاعر متین ملك الشعرای اتابك شیرگیر مولانا شرف الدین
مولدش شفرده است که دهیست^۱ من مضافات اصفهان سخن پرور بی عدیل^۲ بوده
است و از خویشان کمال الدین اسمعیل ازوست^۳:

رخت ز سنبل تر بر سمن نقاب کشید خطی ز غالیه بر روی آفتاب کشید
زهی ببوی تو جان زنده تا به تن چه رسد هزار جانست فدا تا بجان من چه رسد

مولانا شهیدی قمی ملك اشعراى سلطان یعقوب بوده بعد فوتش در د کهن
بخدمت عادل شاه شتافته و رعایتهاى کلی یافته روزی پادشاه حکم کرد که بخزانة
برو و يك كرت هر قدر زر که از دست تو برداشته شود بگیر چون مولانا بسبب سفر
ضعف و ناتوانی داشت بعرض رسانید که روزی که متوجه این درگاه شده ام
دوچندان این قوت داشتم چه باشد که بعد از چند روز که آن قوت عود نماید بدین
خدمت روح پرور سرفراز شوم بادشاه نکته دان لب به تبسم شیرین کرده گفت
نشنیده که آفتهاست در تاخیر و طالب را زیان دارد باید دو كرت در خزانه روی و

۱. س: دهیست، ندارد ۲. س: بیعدیلست

۳. س: ویراست ۴. س: بعد از آن در نسخه عبدالسلام چند شعر زائد است:

گلشن امسال برنگی و نوای دگر است
نزهت باغ چه سود است سرح دو سراست که تن اینجا و دل سوخته جای دگر است
تارخت بر سمن از سنبل تر جولان کرد لاله را رشك بود ز خون جگر غلطان کرد
سرو را قامت رعناى تو بر خاک نشاند باد را عارض زیبای تو سرگردان کرد
روح خنداه نوشین لب جان افزود عقل را پرتو خورشید رخت حیران کرد
نافه طره توقیمت عنبر بشکست خنده سینه تو سرخ شکر ارزان کرد
بيك شب چه صحبت توان داشت تو تماشا کنم می خورم راز گویم

هرچه^۱ از دست تو برآید تقصیر نکنی چون این معنی مراد مولانا بود شگفته و خندان
برخاست و بخزانه شتافت و در دو کرت میانهای بیست و پنج هزار من طلا بیرون^۲
آورد چون این خبر به بادشاه رسید گفت راست می گفت که طاقت ندارم چه
گویم که جانب خوش طبعی و همت ضرور است:

چون ابر من به هوای تو از جهان رفتم گلی نچیدم و گریان ز گلستان رفتم
بر سرخ جامه ات نظر از دور دوختم پنداشتم تویی تو نبودی بسوختم
شاعر رنگین مولانا شهاب الدین نقطه دایره گفتگو است این قطعه در هجو
حکیم اصیل ازوست:

ملك الموت از اصیل طیب می بنالد به بارگاه خدای
که جهان را ز خلق خالی کرد اندرین دور کم شده سرو پای
یا ازین شغل دور کن او را یا مرا خدمت دگر فرمای

یاقوت کان سخندانی ملا شمس بدخشانی شاعر نامیست و معاصر جامی ازوست:
چشمان من برویت در عاشقی چنان شد کز رشک یکدگر را دیدن نمی توانند

صاحب اشعار نمکین مولانا شرف الدین از بافق بوده روزی شاه طهماسب با
وی سخن گفت و بواسطه کری که داشت نشنید بعد از اطلاع این قطعه انشا نمود:
از گرانی صدف نشد گوشم قول شه را که بود در ثمین
جای آن داشت کز گرانی گوش پای تا سرفرو روم به زمین
کری برای^۳ دیدن یاری رفت و بادنجان با خود هدیه برداشت و بخاطر

۱. س: و آنچه

۲. س: بر

۳. س: کری برای... یا خود، ندارد

اندیشید که وی خواهد گفت چرا آوردی خواهم گفت از برای طفلان تو آورده ام
چون پیش وی رفته بنشست اتفاقاً از چاك پاجامه خصیهاش می نمودند یارش
گفت بپوش گفت از برای طفلان تو آورده ام.

۱ شاعر خوشگوشانی^۲ تکلونامش نصف آقاست موسس اساس غزل و
مثنوی است و از شعرای زمان شاه عباس صفوی ویراست:

ازان دندان استعداد کند است که ابروی سخارا سر که تند است
بی توهر می که ز جامم بگلو می ریزد بگلو ناشده از دیده فرو می ریزد
هر ذره خاکستر من در کف آهی است چون سرمه که در ره گذر باد فروشند
سه دوپهر ساعت در شهر تو می گردم من گرد سر شهری از بهر تو میگردم
چه خوشست با دوزلفت سر شکوه باز کردن گله های روز هجران بشب دراز کردن

شاعر دلکشا میر شفیعا خراسانی است و خطش رشك سرمه صفاهانی خط
شکسته و نستعلیق که مشهور بخط شفیعا است مخترع اوست این ابیات ازوست:
نسیم می رسد از کوی آن نگار امروز بدیده نور نظر می دهد غبار امروز
بمرگ توبه نشینم بخون زهد طیم ز دست ساقی اگر نشکنم خمار امروز
بنفشه خط و ریحان وزلف و غنچه لب بروی یار شگفته است نوبهار امروز

جامه زیب نزاکت آفرینی ملا شرمی قزوینی سوزن قامت و مقراض طبیعت
بوده به خیاطی شاه عباس بسر می برده بسیار کوتاه قامت بود و شاه بدو التفات می
فرمود روزی ملا از استر خود جهت شاشه فرود آمد و استر گریخت ظریفان
تهمتش کردند کی ملا می خواست با استر خود کار بد کند او بگریخت رفته رفته

کسی این سخن به پادشاه رسانید ملا این قطعه طرح کرده در عذر آن گذرانید، قطعه:
 ای که سیگوئی بشرمی استری کائیده این سخن گراست باشد قید زندان بایدم
 لیک باور کی توان کردن که با این کوتاهی کرگس بزغاله کایم نردبان می بایدم
 منه:

تازه میسازم بناخن باز داغ خویش را آب و رنگی میدهم گلهای باغ خویش را
 بجست و جوی تو شرمنده جهان شده ام ز بس که سرزده رفتم بخانه همه کس
 در وصلم و می میرم ازین رشك که آیا دست هوس کیست در آغوش خیالش
 دانای دقایق سخن پروری میرشاهی اکبری از تصوف بهره داشته و مثنوی
 متضمن قصه برادر خود سید موسی نام نگاشته سر جشن اینکه سید در شهر آگره بر
 زرگرزنی موهو نام شیفته گشت و کارش بجنون کشید رفته رفته بخیه از روی کار
 برافتاد و از جانبین^۱ سلسله عشق پاك مستحکم گشت آخر خویشان موهو او را
 بزنجیر کشیدند چو سید در فراق محبوبه خود نقد جان نثار کرد جنازه را از کوچه
 محبوبه اش بگذرانید آن نازنین از غرفه بدید و خود را بر زمین انداخت و زنجیر
 بگسیخت و کلمه شهادت بر زبان راند همراه جنازه شد چون آنرا دفن کردند آن هم
 جان شیرین خود بجایان سپرد این چند بیت از آن مثنوی است:

هر چند هوای دل زدی جوش	می کرد حیالدا که خاموش
در پیش نظر زلال حیوان	امانه مجال خوردن آن
دلها بجمال همنشین گرم	لبها همه مهر بسته از شرم
يك خانه خلوت و دو مشتاق	دلها شده جفت و مانده تن طاق
غمگین نشود طبع گل از ناله بلبل	فریاد گدا رونق بازار کریم است
استغفرالله از دل بی چاشنی درد	پیکان بسینه به که دل مرده در بغل

شتری لاهوری از سادحان اعظم خان کوکلتاش بوده و با راجه بیربل در
محاربه افاغنه جاده نشیب عدم پیموده خوشگواست این مطلع ازوست:

هر اشك كه از چشم من غمزده ریزد طفلیست كه از صحبت مردم بگریزد

میر محمد حسین شوقی ساوجی بهند رسیده^۱ و ملازم جهانگیر بادشاه
گردیده^۲ بعلتی محبوس شده^۳ و بتوجه قاسم خان نجات یافته به ایران مراجعت کرده
قصیده در حالت افلاس خود گفته این دو بیت از آن ثبت می شود:

روز و شب از نظاره اطفال خویشتن چشمی تمام اشکم و آهی مشوشم
چون برق می دوند برهنه بسوی من من همچو ابرشان تبه خرقه می کشم
منه:

با خیال زلف و رویش می روم با صد شتاب يك قدم بر سایه دارم يك قدم بر آفتاب
در عشق هر كجا كه بلند است پست ماست فیروزه حبابی گردون بدست ماست
اسیر عشق و گرفتار قید تقدیرم چو شیراز دو طرف می کشند زنجیرم

بانی مبانی عشق آفرینی مرزا شرف جهان قزوینی در فنون فضایل طاق و در
شاگردی میر غیاث الدین منصور شهره آفاق مرزا را با امیر عماد خوشنویس دوستی
تمام بوده و در سال نهصد و شصت هجری رحلت نموده من دیوانه:

بهار شد نکشد دل به سیر باغ مرا شگوفه بی تو بود پنبه های داغ مرا
روی نهان چو بجائی و پرسم از تو خبر دهد رقیب بجائی دگر سراغ مرا
ز ضعف تن دل پرداغم از درون پیدا است چو لاله داغ درون من از برون پیدا است
همیشه کینه ما در دل تو بود ولی نهفته بود ازین پیشتر کنون پیدا است

خوش آندم کز رقیبان با من بیدل سخن میگفت
 بدم هر چند میگفتند در خلوت بمن میگفت
 شدم خوشدل بسی از چشم پنهانش که در محفل
 بی رفع گمان دیگران با من سخن میگفت
 ز غیرت مردم آنساعت که غیر از حال من غافل
 بمن از التفات او بحال خویشتن میگفت
 من از ادای تو هنگام وعده دانستم
 که دل بوعده وصل تو شاد نتوان کرد
 ز من همیشه کنی راز خویش را پنهان
 چه کرده ام که بمن اعتماد نتوان کرد
 تمام عمر در اندیشه بتان گذراند
 حدیث این دل کافر نهاد نتوان کرد
 خوش آنزمان که غیر منت همزبان نبود
 راز دل که داشتی از من نهان نبود
 از گفتگوی غیر بمن بد گمان شدی
 این بیوفائی از تو بمن در گمان نبود
 دشمنان شعبده باخته بود نشد
 بازم از چشم تو انداخته بودند و نشد
 تا من سوخته را پیش تو سازند زیون
 از پی خوردن خونم چو صراحی اغیار
 از زبانم سخنی ساخته بودند و نشد
 خوش آنساعت که پنهانی بروی یار میدیدم
 چو میکرد او نظر سویم سوی اغیار میدیدم
 بی ترتیب بزم خاص مجلس میزنی برهم
 اگر من هم در آن مجلس نخواهم بود برخیزم
 شبی برسم گدائی بکوی یار شدم
 مرا شناخت ز آواز و شرمسار شدم
 زان گزینم سفر و دوری یاری گیرم
 کز سفر آیم و با دوست کناری گیرم
 سخن سنج آتش زبان آغورلو خان بن امام قلیخان حاکم فارس بوده و شعله
 تخلص می نموده ویراست:
 خنده از گل گریه از ابر بهار آموختم
 ساز هر صاحب‌دلی یک شمه کار آموختم
 مربع نشین مسند سخندانی ملا شکوهی همدانی شاعر سلیم بوده و شاگرد
 مرزا ابراهیم ویراست:

گوهری چون لب لعل تو نیارد بیرون تیغ خورشید اگر خون بدخشان ریزد

ما بیدلان بباغ جهان همچون برگ گل پهلوی یکدگر همه در خون نشسته ایم

ملك التجار اجناس سخندانی مرزا شاپور طهرانی عم اعتماد الدوله

جهانگیری بوده و به هند مکرر برسم تجارت عبور نموده منه:

بوفای دوسه روزی مرو از ره شاپور که همین راحت جان آفت جان خواهد شد

کم کن ای شاپور از زنار زلفش گفتگو این سخنها آدمی را زود کافر می کند

در بادیه آن خار بن ریخته برگم کز حادثه مرغی به پناهم نگریزد

امشب ای همنفسان دور بخوابید ز من با دل خسته خود وعده افغان دارم

کشته کربلای سخندانی میر هاشم شهیدای لاهجانی در سخنوری مسلم

بوده و به ترك و تجرید بسر می برده ویراست:

شد فشار قبر من بر تنگ چشمیهای خلق آنچه در مرگست من در زندگانی دیده ام

شریف آملی شاعر خوشگو بوده و بهند عبور نموده در خدمت ابراهیم خان

ولد علی مردان خان می گذرانیده ویراست:

ابنای روزگار چه تدبیرها کنید تا بلبلی بزور کنند از چمن جدا

دور چشمت صف برگشته مژگان سیاه دامن خیمه لیلیست که بالا زده اند

شاعر سخندان سلطان شادمان از سلاطین زادهای قوم کهکراں بوده

ویراست:

آنکه احسان برنتابد طبع آزاد منست و آنکه از غم غم ندارد خاطر شاد منست

موسی مصر معانی مرزا شعیب جوشقانی از محرران سرکار شاه عباس

ماضی بوده مدتی به امر وزارت نیز قیام نموده ویراست:

لبت ز خنده نمك بر جراحت جان ریخت نمك ز تنگی جا از لب نمكدان ریخت
 زمانه دفتر اوصاف حسن یوسف را ز شرم روی تو برد و بیچاه کنعان ریخت
 نمی رسد بزمین پای توسنش ز نشاط مگر نواخته اورا بتازیانه خویش
 شکونی از جربادقان بوده ازوست:

ز حرف آمدنت خون شوق در جوش است بیا که دل بعجب لذتی هم آغوش است
 مربع نشین مسند ملك الشعرائی حکیم شرف الدین حسن شفائی اسوه
 فضلا بوده است و عمده اغنیا در اوایل هجای مردم می کرده او اخر ازین شیوه توبه
 نموده و در سال هزار و سی راه فنا پیموده من دیوانه:

دگر که خانه نشین کرده است ماه مرا که شمع محفل افلاك کرده آه مرا
 غمزه کار دلم از چشم سخنگو میساخت آنچه ناساخته می ماند بابر و میساخت
 ناتوان مرغ ضعیفی مگر افتاد بدام که صبا در خم زلفش قفس از موسی ساخت
 ای شمع تا بصبح چراغ کسی نسوخت مغرور آن مباح که پروانه پر شده است
 دیدی که خون ناحق پروانه شمع را چندان امان نداد که شب را بسر برد
 بغلط هم نرود بر سر لیلی مجنون عاشق این بخت ندارد سخنی ساخته اند
 پرستاری ندارم بر سر بالین بیماری مگر آهم ازین پهلویان پهلوی بگرداند

شاعر غراملا شیدا مولد و منشأ وی فتح پور سیکریست من توابع اکبر آباد
 سرعت اندیشه اش بجائی بوده که در يك ساعت نجومی قصیده طولانی در سلك
 نظم می کشیده اما از جاده خلق بعید افتاده بود اکثری را هجا کرده چنانچه این
 قطعه در هجو میر الهی همدانی گفته، قطعه:

ای میرمن که کرده الهی تخلصی از مرد لاهی ارچه الهی شدن خطاست
 زین رطب و یابسی که بود در کلام تو گر منکر کلام الهی شوم رواست
 میرنیز چند رباعی در جواب گفته اما یکی هم تلافی آن نکرده و ملا در هجو
 طالب آملی گفته، قطعه:

شب و روز مخدومنا طالبا پی جیفه دنیوی در تگ است
 مگر قول پیغمبرش یاد نیست که دنیاست مردار و طالب سگست
 و در هجای مرزا امرالله که بمفعول مشهور بود گفته:
 نه تنها من همیگویم که امرالله مفعول است خدا فرموده در قرآن که امرالله مفعولا
 و بر یک قصیده حاجی محمد جان قدسی از اول تا آخر اعتراض کرده درینجا مطلعش
 معه ابیات اعتراض قلمی می کرد و قدسی گفته، مطلع:
 عالم از ناله من بی تو چنان تنگ قضاست که سپند از سر آتش نتواند برخاست
 شیدا گوید:

ای هنر من سخن سنج باندیشه بسنج نقد هر حرف بمیزان خرد بی کم و کاست
 ناگه در سینه هوائیست که بی قصد رود چونکه از سینه هوا گیر شد از جنس هواست
 عالم از وی تنگ و لیکن ز ملال خلق عالم گر ازو تنگ نشینند بجاست
 روزی در بلده طیبه اجمیر به اردوی جهانگیر بادشاه بخانه ملا فیروز استاد
 لطف الله خان اکثری از شعرای معاصر مجتمع بودند مثلا ملا انور لاهوری صاحب
 این مطلع:

درین حدیقه بهار و خزان هم آغوش است زمانه جام بدست و جنازه بر دوش است
 و ملا عطائی جونپوری قایل این دو بیت:
 مرگ آمد و بی هیچ بدر رفت ز کاخم چون غارتی از خانه ارباب تو کل
 هر لحظه خطش در نظرم خوبتر آید همچون خط استاد که بینی بتامل
 و ملا مخترع مصنف این دو بیت:

در شکستم چند کوشی ای بت نامهربان من پریشان خاطر م زلف پریشان نیستم
و ملا طفیلی صاحب مثنوی مهر و ماه و دیگر فضلا که ناگاه ملا شیدا از دور پیدا
شد چون از لاف و گزاف بی معنی او خاطر بر داشتند و می دانستند که اکثر
مضامین دیگران را مانند فرزندان متبنی به لباس زیبا آراسته در نظر مردم جلوه می
دهد قرار دادند که استدعای اشعار تازه از و نمایند و ملا فیروز که بسیاری از اشعار
متقدمین و متاخرین بخاطر دارد با او همزبانی کند^۱ وقتی که قریب بزمگاه که فی
الحقیقت رزمگاه قرار یافته بود رسید همگی از حاشیه بساط برخاسته^۲ استقبال
نمودند و به اعزاز و اکرام بالادست نشاندند و همگی تعریف و توصیف ذهن او کرده
التماس نمودند که چند شعر تازه و برجسته از واردات طبع سلیم و ذهن مستقیم خود
بخواند ملا شیدا اول این بیت برخواند، مطلع:

چیست دانی باده گلگون مصفا جوهری حسن را پرورد گاری عشق را پیغمبری
ملا فیروز گفت این شعر به از شعر رود کیست که گفته:

عشق رائی پیمبر و لیکن حسن را آفرید گارتوئی
شیدا^۳ به این حرف اکتفا نکرده این شعر برخواند:

ز بسکه کرده غمت بند در جگر ناخن چو پشت ماهیم از پای تابسر ناخن
ملا فیروز گفت این مطلع از شعر غیاثی حلوائی چرب و شیرین تر است که گفته:
از بسکه سینه کندم و ناخن برو نشست چون پشت ماهیست سراپای سینه ام
شیدا برهم شد و طعنه بر شعر فهمی ملا فیروز و اعزه کرده این بیت برخواند:
گر بصحرا موفشانی دشت پر سنبل شود و در بدریا رو بشوئی خار ماهی گل شود
ملا فیروز گفت ملا کاتبی دویست سال پیش ازین به مولوی توارد زده:
گر بدریا افتد از عکس جمال او فروغ خار ماهی آورد در قعر دریا بار گل

۱. س: با و همزبانی نماید

۲. س: ح: همگی نشاندند، ندارد

۳. ح: شیدا، ندارد

همین که این بیت از زبان ملا فیروز برآمد شروع در هرزه گوئی کرده گفت اگر ستم ظریفی میکنید در برابر این بیت بخوانید که در نعت گفته ام:

ذات تو بود صحیفه کون که کرده از روی ادب مهر خدا بر پشتت
ملا فیروز گفت یاران انصاف دهید هرگاه هاتفی صد و پنجاه سال پیش از آن که این
گوهر آبدار در خزانه گفتار مولوی در آید دزدی کرده برده باشد گناه مولوی چیست:
نبوت را توئی آن نامه در مشت که از تعظیم دارد مهر بر پشت
یاران بی اختیار در قهقهه در آمدند از آنجا که بد خوئی و درشت گوئی سرشت او
بود بر سر ام و فحش آمد هر چند وی ناسزا می گفت یاران عذر ها خواسته
استدعای شعر تازه می کردند تا این بیت برخواند:

زلف او را رشته جان گفتم و گشتم خجل زآنکه این معنی چو زلفش پیش پا افتاده است
ملا فیروز گفت از فرط مهمان آزاری اندیشه می کنم والا عزیزی شعر گفته است
می خوانم:

کس نیابد مصرع پیچیده زلف کجست لیک این مضمون ترا در پیش پا افتاده است
القصه چند بیت دیگر خواند که ملا فیروز در برابر هر ابیت بیت استاد رساند ناچار
مهر خموشی بر لب زده بنشست هر چند اعزه در خواست اشعار تازه از او نمودند
غیر از سکوت جوابی نداد تا مجلس آخر شد و صحبت منقضی گشت بعد ازین تا
دم زیست در محفلی که ملا فیروز می بود شعر خود نمی خواند روزی در کشمیر
ملا شیدا بخانه ملا فیروز آمده سر حرف وا کرد که از اشعار من هیچ بیتی پسند
خاطر عالی افتاد ملا فیروز گفت این يك شعر، مطلع:

ای بروی تو گرو آئینه را چشم نیاز شانه را دست دعا در شب زلف تو دراز
ملا شیدا دست دراز کرده گفت:

عمرت دراز باد که این هم غنیمت است

و ملا منیر لاهوری نیز از لاف و گزافش دل بری داشته و این رباعی در حق ملا شیدا نگاشته، رباعی:

شیدا گوید که شعر من لك بيت است هر نقطه من بصفحه بیشك بيت است
يك بيت درست نیست در دیوانش از جفت بروت صاحب يك بيت است
چون آن مطلع ملا شیدا در صفت شراب که در مناظره ملا فیروز مقدم بر همه اشعار مرقوم شده بگوش بادشاه رسانیدند و بکلمه کفر نسبت کردند حکم شد که ملا را از ممالك محروسه اخراج نمایند چون این حرف به ملا رسید قطعه در معذرت گفته بگذرانید و عذر مسموع افتاد و آن این است، قطعه:

جهان ستانا شاهها بقدر جاه و شکوه	نیافرید خدا مرترا عدیل و نظیر
فراخ حوصله چون دور آسمان بلند	بلند مرتبه چون آفتاب عالمگیر
بوصف باده ز من سرزده چو مصراعی	که گشته ورد زبان همه صغیر و کبیر
بدین دو لفظ که پروردگار پیغمبر	بشعر درج نمودم بفکرت و تدبیر
انه باده پرورش حسن می دهد یکسر	چنانکه پرورش طفل داد دایه بشیر
چنین که میکش اسرار مولوی جامی	که هست گفته او دور از در تقصیر
بوصف می ز صراحی دوباره قلقل می	به از چهار قلش گفت و فارغ از تکفیر
مرا بکفر چه نسبت بود که به ز منی	سخن چنین کند و هیچ نایدش بضمیر
حرام کرد خدا و منافع للناس	بگفت در صفت می چو کردگار قدیر
چو در کلام الهی چنین شده نازل	بحکم قادر بیچون و بی همال و نظیر
بمعنی است اله شما هوای شما	خلاف قول خدا چون کند کسی تقریر
در اصطلاح بزرگان تعلق آمد می	که هست موجه می پای هوش رازنجیر
چو شعر و سخر نباشد بغیر خواب و خیال	بخواب هرچه کند گر نباشدش تقصیر
چه بودی آزر سخن پروران یکی بودی	ز رود کی و کسائی و انوری و ظهیر

بعهد من که از آن قدر من نیفزودی
 ز شاعران شهنشاه کیست همسر من
 ز شاعران چنین گر حساب بگیرند
 کنون ز توبه بعدر خطا پذیرایم
 مرا چو شناه براند کجا توانم رفت
 همیشه ثانی صاحب قران باحسان باد
 من دیوانه^۱:

خورم ز دست غمت خون ناب را تنها
 درازی مژه بین آن دو چشم جادو را
 چنان ز اشک شماری حساب دان شده ام
 غمین مباش چو کاری بمدعای تو نیست
 درین چمن نه گل و لاله شبنم اندود است
 مرا نیاز و ترا ناز هر دو می زبید
 ساده لوحی که بیک غمزه دلم شیدا کرد
 بسکه انباشته اشکم رخ کاهی از خون
 تو از تمکین من از حیرت نه ایمانی نه تقریری
 بدان ماند که هم بزمست تصویری بتصویری

ابر مطیر اوج گهرباری ملا شوکت بخاری از دقیقه یابان معنی رس و نازک
 خیالان گرم نفس بوده رحلت نموده من دیوانه:

پیاله نقش دگرزد رخ فرنگ ترا
 شراب روغن گل شد چراغ رنگ ترا

مسخر کرده اند اهل جنون اقلیم هامونرا سواد چشم آهو مهر بادامیست مجنونرا

خطی که بیاقوت تو نظاره پسند است گردیست که از آمدن خنده بلند است

بیا که بی لب لعلت ایغ من خشک است چو غنچه گل کاغذ دماغ من خشک است

همچون گندم ز عدم زاد سفر می بندم نان ته کرده خود را بکمر می بندم

واقف وتیره سخن پردازی حکیم الممالک شیخ حسین شهرت شیرازی در
عهد عالمگیر بهند آمده و در خدمت شاهزاده محمد اعظم تقرب داشته و در عهد
محمد شاه بزیارت بیت الله مشرف شده باز بهند مراجعت کرده ازوست:

مست از خانه برون آید و شب سیر کند طور بد پیش گرفته است خدا خیر کند

یک نفس وا شدنی داشت دلم گل زد و برد مصرع ناله من بود که بلبل زد و برد

سرخ روی معر که معنی طرازی و سخن پرور وهید شاعر رنگین سخن میر
غازی متخلص بشهید از سکنه حوالی لاهور بوده و در سال هزار و صد و سی رحلت
نموده ویراست:

بترسدره منقصود میگردد سرور را گره در رشته پرواز بازی شد کبوتر را

اشک خون گرز گل دامن قاتل گردد بچه امید دل سوخته بسمل گردد

حرف الصاد

مربع نشین مسند معنوی شیخ صدرالدین قونیوی قدس سره کشور
شریعت و خاقان ملک طریقت بوده از مریدان شیخ شهاب الدین سهروردی است
رحمة الله علیه با مولوی روم و شیخ سعدالدین حموی قدس سرهما اتحاد تمام داشته
شرح کمالات شیخ درین مختصر گنجایش ندارد فقیر این رباعی از کلام هدایت
انضمامش می نگارد:

آن نیست ره وصل که انگاشته ایم و آن نیست جهان جان که پنداشته ایم
آن چشمه مه خورد خضر ازو آب حیات در خانه ماست لیکن انباشته ایم

شاه صفی پسرزاده سید محمد نور بخش رازی است از اکثر فنون بهره مند
بوده و در طریق فقر سلوک می نموده، منته:

تا بتوانی دلی بدست آر صفی هرگز دل هیچ کس میازار صفی
سر رشته همین است نگهدار صفی زنهار صفی هزار زنهار صفی

می نوش صفی ز دل برون کن غم را زنهار بهرزه مگسوزان یکدم را
در عالم خاک خویش را خویش مدار انگار که آب برده این عالم را

فرمانروای ممالک معانی مولانا صفی الدین خراسانی ولد مولانا حسین
واعظ بوده و گوهر ارادت بسلك مریدان خواجه ناصر هروی قدس سره منسلک
نموده این مطلع ازوست:

بالب لعل و خط غالیه گون آمده عجب آراسته از خانه برون آمده

خواجه صائعی معتقد و معاصر مولوی جامی بوده فقیر این مطلع ازورقم

نموده:

آتش دل شعله زد جان عزم رفتن می کند شمع در هنگام رفتن خانه روشن می کند

مولانا صبحی شاعر پر شعور است و معاصر مولوی مذكور خوش اداست
این مطلع ویراست:

ماه من امشب بنور خویش این کاشانه را ساز روشن ورنه آتش سیزنم این خانه را

امیر محمد صالح کابلی واقف آئین خوش کلامی است و معاصر مولوی
جاسی است:

بگو برای خدا تا برم گرانی را اگر ز آمدنم خاطرت گران شده است

گفتمش دل بغم عشق تو دیوانه شد است زیر لب خنده زنان گفت که دیوانه شد است

یوسف کنعان خوش حرفی شیخ یعقوب صرفی از اهل کشمیر بوده ویراست:
بر سر دار بر آورده بین نرگس را کز عروسان چمن قره وزر دزدید است^۱

سهر سپهر روشن بیانی مولانا میان ضمیری اصفهانی از اقران مولانا ضمیری
بوده بسیار خوشگو است این دو شعر ازوست:

در آغاز محبت گر پریشانی بگو با من که من هم دل ز مهرت برکنم تا فرصتی دارم
بردیده یا در زبان کسی که دست مرا ز من تو به تیغ زبان جدا کرده

محك طلای نکته انگیزی شاعر کامل عیار صبوری تبریزی بکسب
زرگری معیشت می کرده ویراست:

بسکه در هر ظرفی جلوه نمای دگر است دل بجای دگر و دیده^۲ بجای دگر است
ز غیر با دل پر شکوه پیش یار شدم گرفت جانب اغیار شرمسار شدم^۳

مولانا صادقی نقاشی می کرد و آخر بکتابداری شاه عباس بسر می برد از

۱. خ: ح: مهر... جدا کرده، ندارد ۲. س: دل بجای... دیده بجای- ندارد ۳. خ: این شعر ندارد

جنگنامه اوست:

ملخهای پیکان ز پرندگی شدند آفت مزرع زندگی
 مولانا صدقی شاعر خوش ابیات است و ساکن بلده هرات معاصر سلطان
 حسین میرزا است این مطلع ویراست:
 عرق نشسته ز پندم رخ نکوی ترا ز من مرنج که میخوایم آبروی ترا
 بانی مبنای سخندانی مولانا صالحی خراسانی بشیوه گلکاری بسر می برده و
 والی ولایت حصار کتابخانه خود بود ازوست:
 اگر ای شمع شبی هم نفس من باشی چه دعا بهتر ازینست که روشن باشی
 گلگونه عارض سخن آرائی اشاعر شیرین سخن مولانا صفائی خراسانی بوده
 بسیار خوش اداست و معاصر سلطان حسین میرزا ویراست:
 بسکه در سر هوس روی تو دارد دین پشت سوی من و رو سوی تو دارد دیده^۲
 مولانا یوسف صفائی عزیز مصر سخن سرائی^۳ است با مولانا صفائی می بوده
 و تخلص نیز صفائی^۴ می نمود و بواسطه عجبی که داشت شوخ طبعان ویرا یوسف
 صفائی می گفتند وی بسیار متغیر می شد بهرات رفته و کسب اخلاق کرده این دو
 بیت ازوست:

در مقصود جویان مجمع البحرین شد صوفی که پیری در پرست از چشمه هر چشم گریزش
 گر بدین آب و هوا کویت منزل کنم نی زلال خضر باید نی دم روح الهم

شاعر فایق میر صادق شعرش بی عیب و ساکن دست غیب احوالش در تاریخ^۵

۱. س: نیکو ادای؛ ح: نازک ادای؛ ج: رنگ نازک ادای ۲. س: عزیز مصر سخندانی و سخن سرائی

۴. س: ح: تخلص نیز صفائی می نموده بواسطه عجبی

۳. س: مشهور به

۵. ج: شاعر فایق میر صادق شعرش بی عیب و ساکن

که داشت شوخ طبعان؛ ندارد

دست غیب احوالش در تاریخ؛ ندارد

فرشته مسطور است روز واقعه خود غزلی گفته بود همان غزل پیش جنازه اش می خواندند و بدوستانش عجب حالتی و شورشی طاری شده بود و آن اینست:

هر که آمد گل ز باغ زندگانی چید و رفت	آمد و بر سستی عهد جهان خندید و رفت
کس ازین ویرانه ده يك دانه حاصل برنداشت	هر که آمد پاره تخم هوس پاشید و رفت
سیر معراج فنا را قوتی ^۱ در کار نیست	چون شرر می باید اندك همتی ورزید و رفت
بسکه چون گل گلهزاران بر سر هم خفته اند	همچو شبنم میتوان بر روی گل غلتید ^۲ و رفت
از ازل صادق بدنیا میل آمیزش نداشت	چند روزی آمد و یاران خود را دید و رفت
دم تیغ تو که اعجاز مسیحا دارد	خضر اگر کشته تیغ تو شود جا دارد
هر نفس دست تو در گردن خود می بیند	این چه ^۳ اقبال بلند است که مینا دارد
کشیده تیغ بقتلم شفیع می طلبد	و گر نه چیست بهر سو نگاه دسبدمش
میگیریم زار و یار گوید زرق است	چون زرق بود که دیده در خون غرق است
تو پنداری که هر دلی چون دل تست	نی نی غلطی میان دلها فرق است

جویای علف زار نکته دانی میر صادق صفاهانی مشهور بگاو بوده و جهت تحسین لقب خود این قصه بطرز خاقانی رقم نموده هر دو نوشته می آید خاقانی گفته قطعه:

خاقانی آن کسان که براه تو میروند	زاغ اند و زاغ را روش کبک آرزوست
گیرم که مار چون نه کند تن بشکل مار	کوزهر بهر دشمن و کو مهر بهر دوست
گوید آنکسان که ره بطریق تو میروند	ایشان خرنده و خر روش گاو آرزوست
گیرم که خر کند تن خود را بشکل گاو	کوشاخ بهر دشمن و کوشیر بهر دوست

طرفه تر اینست که خود را گاو قرار داده و برین بسند نکرده گاو شیر دار گفته .

طوطی شکرستان معنی بندی مولانا صبحی سمرقندی از ترسایان رند لاابالی
بوده فقیر این مطلع از ورقم نموده:

از آه سوخت خانه ام ای ماه چون کنم دیگر بخانه که روم آه چون کنم
شیرازه بند دفتر سخن طرازی مولانا صحیفی شیرازی از صفهانیان خوشگو
است این بیت ازوست:

دل پر است ز غم بر لبم وزن انگشت که همچو شیشه می گریه در گلو دارم

ابر مطیر اوج گهر ریزی میرزا محمد علی صایب تبریزی آبرو بخش لالی
عدم معانیست و سواد اشعارش^۱ سرمه صفاهانی روزی میرزا در ایام طفولیت اتفاق
پدر که از اعظم تجار تبارزه اصفهان بود بدو کان یکی از اهل الله که بامر صحافی
اشتغال داشت وارد شد آن ولی کامل کاغذ ریزهای که در دو کان ریخته بود کاسه
سیرش مخلوط کرده بمیرزا گفت که بخور مرزا با اشاره والد ثلث آن بخورد شیخ
کامل بوالد میرزا گفت اگر تمام خوردی کلامش تمام عالم را می گرفت حالا به
ثلث جهان خواهد رسید کلیات میرزا متجاوز از لك بیت است در عهد شاهجهان
بادشاه بسیر هند آمده از پیشگاه خلافت بمنصب شایسته و خطاب مستعد خانی
عز امتیاز یافته ظفر خان احسن مالك این مطلع:

زهد خشکم چنگ و نی را در خروش آورده است توبه من خون مینا را بجوش آورده است
و خواجه ابوالحسن تربتی مالك این مطلع:

باده عمر خضر می بخشد گل پیمانه را سرو مینا سبز دارد گلشن میخانه را
همگی همت و قدردانی میرزا برگماشته اند و دقیقه از دقائق مروت فرو نگذاشته
چنانچه ازین ابیات مرزا مستفاد می شود:

کلاه گوشه بخورشید و ماه می شکم باین غرور که مدحتگر ظفرخانم

بلند بخت نهالا بهار ترینا که از نسیم هوا داریت گلستانم
 حقوق تربیتت را که در ترقی باد زیان کجاست که از حضرتت سخن رانم
 ز روی گرم تو جوشیده خون معنی من کشید جذب تو این لعل از رگ کانم
 ز دقت تو بمعنی چنان شدم باریک که میتوان بدل مور کرد پنهانم
 چو زلف سنبل ابیات من پریشان بود نداشت طره شیرازه روی دیوانم
 تو غنچه ساختی اوراق باد برده من و گرنه خار نیمباندی از گلستانم
 تو هشت شست گه چون صدف بمن دادی چو گل توزر بسپر ریختی بداسانم
 در هنگامی که آن موصوف را صوبه داری کابل و کشمیر مفوض شد مرزا صایب را نیز
 با خود برداشت روزی مرزا در محفل خان مشارالیه از اشعار خود میخواند و ارباب مجلس
 جواهر تحسین و آفرین از چار سو نثار^۱ می کنند که ناگاه کشمیری که بعلت مشایحه
 اشتها داشت میگوید که شعرای زمان ما را غیر تبدیل و تغیر حروف کاری باقی نمانده
 است پیشینیان همه مضمونهای رنگین بسته رفته اند مرزا بدیهه این بیت بر وی خواند:
 اهل دانش جمله مضمونهای رنگین بسته اند نیست مضمون به بستر بند تنبان شما
 ظفر خان بخندید و بمرزا صله گرانمایه بخشید^۲ در آغاز طنطنه شاعری مرزا شاعری

۱. س: 'نثار' ندارد ۲. س، ح، ج: بعد ازان اضافه هست: روزی در مجلس خان موسی الیه
 مرزا صایب و ابوطالب کلیم از اشعار خود میخواند که خان موسی الیه فرمود که بیتی در صفت لبی که
 زخم دندان داشته باشد طرح باید نمود اول کلیم این مطلع بدیهه گفت:
 زخم دندان خو بر گردان لب بر خنده را قیمت آری بیش می باشد عقیق کنده را
 اهل مجلس تحسین و آفرین کردند باز مرزا صایب گوهر این شعر سفت:
 باشد لبش نشان دندان نقشی که بمدها نشیند
 مجلسیان تحسین و آفرین بلیغ نمودند کلیم تاب نیاورده گفت:
 پیش این جوهریانی که درین بازارند قیمت رشته او تر بود از گوهر ما
 مرزا صایب برخود پیچیده این شعر بگفت:
 تیره روزی که میخواند کلیم بی زبان پیش شمع طور اظهار زبان دانی کند
 کلیم دست بخنجر گذاشت مرزا نیز شعر خشک صد خان موصوف گفت این عرصه اشعار است بمیدان
 کارزار و باهم صلح داد

امتحاناً مصرعی متضمن ترکیب نامربوط بسته آورد تا مرزا مصرعی دیگر
برساند مصرع خود این است:.

شمع گر خاموش باشد آتش از مینا گرفت

مرزا بدیهه مصرع ثانیش رسانید

امشب از ساقی ز پس گر مست محفل میتوان

روزی مرزا خاضع که این دو مصرع در گوش وی افتاده بود:

از شیشه بی می می بی شیشه طلب کن دویدن رفتن استادن نشستن خفتن و بردن

پیش مرزا صایب برخواند مرزا بدیهه مصرع اول این مصرع رسانید:

حق را ز دل خالی از اندیشه طلب کن

و جهت ثانی این مصرع:

بقدر هر سکون راحت بود بنگر تفاوت را

من دیوان حقایق بینانه:

وحشتی داد ز اوضاع جهان دست مرا که بزنجیر دوزلفش نتوان بست مرا

غنچه سان بر گل اگر خواهی دهان خویش را پرده قفل^۱ خموشی کن زبان خویش را

احاطه کرد خط آن آفتاب تابان را گرفت خیل پری در میان سلیمان را

نه خط از چهره آن آئینه سیما برخاست که درین آئینه جوهر بتماشا برخاست

شب که صحبت بحلیث سرزلف تو گشت هر که برخاست ز جا سلسله برپا برخاست

هیچ مستی ز پی رقص نخیزد از جا بنشاطی که دلم از سر دنیا برخاست

برسان زود بمن کشتی می را ساقی که عجب ابر تری باز ز دریا برخاست

زینت خود ساخت دولت هرچه رازد کرد قهر مشعل شله^۲ کهن دلق تو گلایان روشن است

نیست آرام در آن دل که هوس بسیار است خواب کم رو دهد آنجا که مگس بسیار است

روزی سلطان محمود غازی در فصل تابستان نشسته بود و مگس بسیار هجوم کرده بودند و مزاحمت می نمودند گفت آیا هیچ موضعی باشد که آنجا مگس نباشد دلخك حاضر بود گفت هر جا که آدمی باشد مگس باشد سلطان گفت این لازم نیست تواند بود که جایی باشد که هرگز آدمی در آنجا نرسد و مگس باشد دلخك گفت این محال است گفت اگر چنین جای پیدا شود چه میگوئی گفت خون خود بجل کنم اما اگر من شرط ببرم سلطان چه می فرماید گفت ده هزار دینار بدهم بدین شرط قرار دادند سلطان با جمعی از مقربان از شهر بیرون آمد و روی بصحرا نهاد و چند فرسنگ بی راه رفتند تا بصحرایی رسیدند که هرگز کسی در آنجا نرفته بودند سلطان عنان باز کشید و بایستاد امر اصف کشیدند ناگاه مگسان پیدا شدند سلطان دلخك را گفت اینك مگس و حالا گر این موضعیست که هرگز آدمی درینجا نرسیده دلخك گفت اگر شما آدمی نیستید من آدمی و آدمی زاده ام سلطان بخندید و ده هزار دینار بدو بخشید.^۱

یاد ^۲ از نگاه گیر طریق سلوك را	در عین آشنائی مردم رسیده باش
ز خارزار تعلق کشیده دامن باش	بهرچه میکشدد دل از آن گریزان باش
قد نهال خم از بار منت ثمر است	ثمر قبول مکن سرو این گلستان باش
بمیر نيك و بد روزگار کار تو نیست	چو چشم آئینه در خوب ^۳ و زشت حیران باش
کدام جا همه پرده پوشی خلق است	پوش چشم خود از عیب خلق و جویان باش
ز بلبلان نواسنج این چمن صایب	مرید زمزمه حافظ خوش الحان است
سبك بچشم تراز شیوه وفا شده ام	سزای من که به بیگانه آشنا شده ام
اگرچه نيك نیم خاکپای نیکانم	عجب که تشنه بمانم سفال ریحانم

۲. ج: 'باز' ندارد

۱. س، ح، ج: از 'خواب کم رود... تا... بدو بخشید' ندارد

۳. ج: 'چوب'

افشان خال بر رخ آن دلربا بین در روز اگر ستاره ندیدی بیابین
 جدا شو از دو عالم تا توانی ناخدا بودن که دارد درد سر بسیار با خلق آشنا بودن^۱
 نماند دشت جنون را رمیده آهوئی که پیش وحشت من ته نکرد زانوئی
 شیر بیشه معانی میر صیدی تهرانی بهند دلپسند آمده روزی جهان آرا بیگم
 بنت شاه جهان بادشاه برای سیر باغ می رفت میر مذکور از بالای بام این مطلع
 ببانگ بلند برخواند:
 برقع برخ افکنده برد ناز بباغش تا نکهت گل بیخته آید بدماغش
 بیگم شنید و پانصد روپیه بخشید
 درین بهار نشد فرصت آنقدر مارا گه ترانه بلبل کنیم مینارا
 تنهانه گشته بی تو زبانم بکام بند چون رنگ گل شدست شعابم بجام بند
 حسن سنگین دل چو خواهد طرح بیداد افکند عقده چون بیستون در کار فرهاد افکند
 هلاک بد گمانیهای آن نامهربان صیدی که می چیند سرشکم را و گریانم نمیداند

۱. س، ح، ج: نه شعر زائد است:

تاریخ از باد گلرنگ بر افروخته
 من کجا هجر کجا ای فلک بی انصاف
 عیش فرشتست در آن محفل روح افزای
 گرد کلفت شنید بچنین در بزمی
 چشم از آن حسن جهانگیر چه ادراک کند
 سر خورشید درین راه بخاک افتاده است
 صایب از هر دو جهان قطع نظر آسانست
 ز مطلب در حجابی تا سطر هر مدعا داری
 اگر بی پرده خود را دیده باشی
 جگر لاله عذاران چمن سوخته
 پهن داغ بسوزی که مرا سوخته
 که فتد شیشه می جامی ساقی جایی
 که بود دست فشان سرو شبی بالایی
 در حبابی چه قدر جلوه کند دریایی
 که با افتادگی سایه کند پروایی
 اگر از خاک معشوق طبود اسمایی
 نکردی آشنای خویش تا یک آشناداری
 گل از فردوس اینجا چیده باشی

ز غیر میکشم از دست بیکسی صیدی تجلی که ز معشوق خویش نتوان کرد
 در جهان بود ازین پیش نشاطی اکنون ما مکافات کش عشرت آن یارانیم
 بیطالعی نگر که من و یار چون دو چشم هم‌خانه ایم و خانه هم را ندیده ایم
 باش بدخوی و ستمکاره ولیکن بجهان که گناه از دگری باشد و از ما رنجی

عشق من کرد ترا شهره و حسن تو سرا هر دو رسوای همینم از چه تو تنها رنجی
 شاعر متبحر کاسب حکیم محمد کاظم صاحب دیوانی چه از رطب و یابس داشته
 روزی میر صیدی برای دیدن وی رفت حکیم در خانه بکاری مشغول بود و دیوانش
 بعزت تمام بر رحل مانند مصحف مجید نهاده^۱ بود میر بکشد و نگاهی کرده رفت
 چون حکیم از خانه برآمد شنید که میر صیدی آمده بود بمیر سامان گفت که چرا
 نگفتی که تا آمدن من بمطالعه دیوان من بود و باین تقصیر آن بیچاره را چند تازیانه
 بزد وین ماجرا بمیر رسید روزی در دربار دوچار شدند حکیم عذر خواهی کرد و
 گفت که چرا زود برخاستید و تا آمدن من انتظار نکشیدید دیوان من در آنجا
 بنظر درآمده باشد میر گفت يك دو صفحه خواندم اما عجب انصافست که شعر
 شما بگوئید و صله میر سامان یابد:

خط سبز آفت جان بود نمی دانستم دام در سبزه نهان بود نمی دانستم
 ما را بخدای خویشتن راهی هست در ظلمت شب نور شهنشاهی هست
 چشمک زدن ستاره بیخبری نیست در پرده عنبرین شب ماهی هست

آفتاب مشرق سخندانی شاه ضیاء الدین کرمانی در زمان بادشاه سلطان
 محمد خدا بنده وزارت اصفهان داشته و همت بتربیت فضلا گماشته و در سال
 نهصد و هشتاد و هشت از دست یوسف خان افشار بقتلی رسید و این رباعی

ویراست:

دل دوش که ذکر تو ستم گرمی کرد هر کس ز غمت شکایتی سرمی کرد
میکوفت وفا بسینه از جور تو سنگ عهد از ستم تو خاک بر سرمی کرد

چله نشین گوشه سخن سرائی میر نظام الدین ضیائی معاصر جامی بوده و
کسب کمانگری می نموده ازوست:

سرمه را که بود منت غیری همراه کور باد آن که کند چشم بدان سرمه سیاه

بدر آسمان نیکونهادی شاعر شوخ طبع ضیائی اردوبادی هزال بیباک بوده
مردمان^۱ را از صحبتش شگفتگی روی مینموده ازوست:

نرگس بدور چشم تو میل شراب کرد مسست آنچنان فتساله خ
خوش آنساعت که آید شوخ من شمشیر کین با او رقیبان جمله بگریزند و من باشم همین با او

پهلوان عرصه پر شعوری مولانا ضعیفی نیشاپوری از بی باکان روزگار خود
بوده وسعادت زیارت بیت الله حاصل نموده ازوست:

چو سر بحلقه زلف بتان در آوردم سری بعالم دیوانگی بر ساوردم

رستم عرصه نیکو بیانی میر محمد قاسم ضعیفی سمنانی از خوش خیالان^۲
عصر خود^۳ بوده ویراست:

بمیرم پیش آن مژگان گره در وقت خونریزی اجل را دست و پا لرزد بلا در اضطراب افتد

جان جهان نیکو بیانی مولانا ضمیری اصفهانی رمال ضمیر مآب بی نظیر بوده
لهذا شاه عباس ماضی ضمیری تخلص فرموده بسیار خوشگو است این چند بیت
ازوست:

۲. س: خوش خیالان، ندارد

۱. چ: مردم

۳. س: عرصه روزگار، ح: زور آزمایان سخنوری بوده ویراست

تنگافلهای من از خنده لب بستست جانانرا که استغنائی محتاجان خجل سازد کریمانرا
 گرنه فریب وعده روز جزا بود ز تو سوی بدن که آورد جان گریز پای را
 مشکل شده کارم ز تو درد دلم این است آگه نه از درد دلم مشکل این است
 خوشحالی آنکه دید ترا و سپرد جان آگه نشد که هجر کدام و وصال چیست
 ای خوش آن منتظر وعده دیدار که تو بر سرش آئی و از شوق ترا نشناسد
 حیران شده از لذت دیدار نباشد زام مانع نظاره من یار نباشد
 فریاد از آن لحظه که درد دلم آنشوخ پرسد ز من و طاقت گفتار نباشد
 چون برخیزد ز خواب ناز و بیند روی در رویم بهانه چشم مالیدن کند تا ننگرد سویم
 چه حیاست این که گاهی اگر ز حال پرسی بهزار رنگ گردی بصد انفعال پرسی

دانای دقایق روشن بیانی مولانا ضیاء الدین کاشانی از افاضل عالیقدر بوده و
 در سال هزار و چهل و چهار رحلت نموده، منته:

در گوشه عزلت آرمیدن خوشتر وز صحبت خلق پا کشیدن خوشتر
 زنهار ضیا علاج چشمت نکنی اوضاع زمانه را ندیدن خوشتر

کحل الجواهر باصره نکته دانی ملا ضیاء الدین اصفهانی خلیق باصفا بوده و
 از ابن عم سلیمان میرزا ازوست:

نه از نازست اگر حرفش ز لب دیر آشنا گردد سخن را خوش نمی آید کزان لبها جدا گردد
 بهر که یار شدم تا با آخرت یارم هزار عیبم اگر هست این سزاوارم

ماه منیر افق معنوی یر ضیاء الدین دهلوی خوشگوست ازوست:

بدور حسن تو هر کس که بود مجنون شد ستم تو کردی و بدنام دور گردون شد

نشسته در طلب دلربای خویشتم چو چشم می پریم اما بجای خویشتم

صاحب اشعار دلچسپ شاه اسماعیل بن شاه طهماسب لفظ دوازده امام
تاریخ رحلت اوست ازوست:

زلف سر پرده بگوش تو سخن می گوید ظاهرا حال پریشانی من می گوید

ز تبریزی بجز چیزی نبینی همان بهتر که تبریزی نبینی

سگ کاشی به از اکابر قم باوجودی که سگ به از کاشی است

چون چرخ فلک در اضطرابیم همه وز محنت و غم به پیچ و تابیم همه

از بهر دوروزه عمرای یار عزیز بنگر که چگونه در عذابیم همه

سوخته عشق بتان ظاهری ساکن بائن ملا طاهری شاعر هموار گو بوده
گاهی اشعار جلایا خواهرزاده اش را بنام خود می خوانده باین مطعون میزیسته
گویند یکی از غلامان شاه عباس تعشق داشته روزی ویرا بحجره برد شاه آگاه شد
فرمود تالب و دندان و دیگر اعضای ویرا بسوختند در آنحال این مطلع گفته:

آنکه دایم هوس سوختن ما می کرد کاش می آمد و از دور تماشا می کرد

خون شد دلم ز غصه که آن غنچه امید با دیگران شگفته و با من گرفته است

حلی بند معشوقه نکته انگیزی ملا طوفی تبریزی شغل زرگری داشته و تمام
بضاعت خود را بهوس کیمیا درباخته صاحب تذکره و دیوان است ازوست:

آنکه جان تعبیه در صورت دیوانه کند جلوه کرد که چون صورت دیوارم کرد

ملا طاهر هروی اول کفش دوزی می کرده آخر بکسب کتابت بسر می
برده ازوست:

انگشت سرعشق چون بر ابروان نهاد تیری برای کشتن من در کمان نهاد

بلبل گلستان نکته ایجادی مولانا طاهری استرآبادی سخنور گرامیست و
معاصر جامی است،^۱ ازوست:

خوشم بعشق گرم روز روز کاری نیست مرا به نیک و بد روزگار کاری نیست
شاعر معنی مکاسب حکیم ابوطالب تبریزیست از اطبای شاه عباس بوده و
طالب تخلص می نموده ویراست:

یار با غیر و غم عشق در آغوشم بود مرگ صد بار به از زندگی دوشم بود
فرمان روی مالک معانی دلکشا بلبل گلستان مشهد ملا طغرا در زمان
شاهجهان بادشاه بهند رسیده و در خطه کشمیر جنت نظیر پاداشن کشید و همانجا
رحلت ورزیده ازوست:

یوسف از خجلت بهتان زلیخا داغ است ورنه خودداری او نیز کم از زندان نیست
ما خانه زد داسیم باید ز بعد مردن تابوت ما اسیران غیر از قفس نباشد
ز جعد پرشکنت دل بنصد فغان افتد چو کودک کی که ز بالای نردبان افتد
تو آن گلی که شب از دیدن چراغ رخت تدرو باغچه طور ز آشیان افتد
خوش آنساعت که نرم آرائشینی برب جوئی خط پشت لبست چشم قدح را گرد آبروئی
میاننش بینم و چیزی بدستم در نمی آید چو آن عکسی که افتد در دل آئینه از سوئی

شاعر والا مناقب محمد طالب المشهور بطالب آملی برادر خاله زاد حکیم
رکنای مسیح است که استاد میرزا صایب بوده^۱ چنانچه حکیم این رباعی در مرثیه
اش گفته:

فرزند عزیز طالب خویشم رفت زین واقعه‌ها چه با دل ریشم رفت
من بودم و آن عزیز در عالم خاک خاکم بر سر که آن هم از پیشم رفت

القصه طالب بهند دلپسند رسیده و در خدمت شاهجهان کامیب گردید ویراست:
 به تن بویا کند گلهای تصویر نهالی را بیا بیدار سازو خفتگان نقش قالی را
 خانه تست دل و دیده ز باران سرشک گر چکد آب دران خانه درین خانه بیا
 اوراق کهنه کی بمی کهنه میرسد ذوقی که در پیاله بود در رساله نیست
 عشق را بر سر بالین من آرید بعجز کین طیبی است که مشهور بین قدم است
 بقتل اهل وفا نرگست سبکدست است نگه بچشم تو شمشیر در کف مست است
 مانعی ریزش آن گریه نمیدانم چیست که جگر بر مژه می آید و پس میگردد
 آبم مکن ای شرم بنزدیکی آن کو شاید بغلط یار ز من دست بشوید
 فرو ریزدم دل بدامان مژگان بناگه چو آواز پائی در آید
 چوبیند برخ عنبرین دام زلفت مصور پر مرغ تصویر بندد
 باعث راندنم از بزم بجز عار نبود ورنه کس را بمن و بودن من کار نبود
 بسوی خویشتن از لطف گستاخانه کش دستم که من بسیار محجوبم هم آغوشی نمیدانم
 تا کمان وقف هم آغوشی زه ساخته بر ناوک مژه چشم زره ساخته
 ای کاش گوش رغبتم احول شدی چو چشم تا هرچه گفתי از تو مکرر شنیدمی
 ای خوش آن دل که هم آغوش جراحت باشد دوستدار الم و دشمن راحت باشد
 مرد را وقت فرود آمدن تیغ بسر چین فگندن بجبین ننگ شهادت باشد
 از دلخک جرمی عظیم در وجود آمده بود سلطان فرمود تا جلاد تیغ از دلخک جرمی عظیم در وجود آمده بود سلطان فرمود تا جلاد تیغ
 بر آهیخت دلخک مضطرب بود که بر خوی سلطان اعتماد نداشت یکی از ندمای

مجلس گفت که ای نامرد این چه بی جگری است گفت اگر تو مردی و جگری داری^۱ بیا بجای من نشین تا من برخیزم سلطان بخندید و از سر گناه او در گذشت.

مولانا طاهری از بخارا بوده^۲ ویراست:

تا آرزوی آن لب میگون کند کسی بسیار غنچه وار جگر خون کند کسی
خلقی ملامتم کند و من برین که آه از دل چگونه مهر تو بیرون کند کسی

شاعر ماهر شاه طاهر از سادات آخوندیه بوده^۳ ویراست:

جلوه زلف شاهدی برد دل رمیده را پی بکجا برد کسی مرغ بشب پریده را
ماهر آئین نیکو بیانی ملاطوسی خراسانی شاعر نیکو دستگاه بوده و معاصر
بابر پادشاه ویراست:

مردم آزاری مفرمانر گس عیار را کار فرمودن نشاید مردم بیمار را
از زلف و رخ توفتنه و آشوب بدهر ماه بگریخته از شرم رخت شهر بشهر
صاحب کلام پر کیفیت شیخ سیف الدین طبیعت از تیز طبعان معنی پرور^۴

و ساکن قصبه الور بوده من توابع اکبر آباد ویراست:

گه نگه دزدیدن و گه شوخ چشمی بر ملاست خوش غلافیهای این شمشیر بر دلهای بلاست
چو تاج از سبز پوشیها سر و برگ دغل دارم لباس صالحان و شیشه می در بغل دارم
بادشاه فلك بارگاه قطب شاه ظل الله از سلسله قطب شاهیه بوده عالمگیر

بادشاه از زمین دکن نهال سلطنتش از بیخ برکنده ازوست:

تعالی الله چه حسن است این بنام صنع یزدانرا که در آئینه روی تو دیدم صورت جانرا^۴

۲. ح، ج: شاعر خوشگوست ازوست

۱. ح: و جگری داری، ندارد

۴. ح، ج: بادشاه... جان را، ندارد

۳. ح: سلطانیه

نقطه دایره فضایل مآبی ظهیرالدین محمد فاریابی در فضل و دانش^۱ طاق و
 فنون سخنوری^۲ شهره آفاق مداح اتابک قزل ارسلان بوده چون وی بطریق سیر در
 اصفهان افتاد روزی بدیدن قاضی القضاات خواجه صدرالدین عبداللطیف رفت و
 سلام کرد خواجه التفات نفرمود این قطعه بدیبه گفته بر وی بخواند:

بزرگوارا دنیا ندارد آن عظمت که هیچکس نرسیدی بدان سرافرازی
 بمن نظر تو بازی مکن از آنکه بفضل دلم بگیسوی حوران همی کند بازی
 تو این سپر که ز دنیا کشیده بر رو بروز عرض مظالم چنان بیندازی
 که از جواب سلامی که خلق را بر تست بهیچ مظلومه دیگری نپردازی
 چون خواجه این قطعه بشنید عذر خواست و باحترامش پرداخت لیکن ظهیر دل
 نهاد نشد و راهی گشت و به تبریز رسید و عزلت گزید در سال ششصد و پنجاه و
 هشت رحلت ورزید و همانجا پهلوی قبر خاقانی آرمید ازوست:

شرح غم تولدت شادی بجان دهد شکر لب تو طعم شکر در دهان دهد
 زلفت بجادوی ببرد هر کجا دلست وانگه بچشم و ابرو نامهربان دهد^۳
 نه کرسی فلک نهد اندیشه زیر پای تا بوسه بر رکاب قزل ارسلان دهد
 بیمار نرگس تو مایل بخون ماست تن در دمیم تا دل بیمار نشکند
 کجا تازه بخندد لب گل رخساری بر رخم بشگفت از خون جگر گلزاری
 عشقبازی بجهان کار چو من بیکارست که جز این کار ندارم من و مشکل کاری
 تا کی ز غم تو رخ شوید دل آزار فراق تو بجان جوید دل
 رحم آر گر آسمان نمی بارد جان بخشای که از زمین نمی روید دل

ای نوبست تو گذشته از چرخ بسی بی نوبت تو مباد عالم نفسی
 آوازه نوبتت بهر کس برسد لیکن مرساد نوبت از تو بکسی
 تا خاص خدای از دل و جان نشوی بر موکب فقر مرد میدان نشوی
 شیران جهان پیش تو روبه گردند گر تو سگ نفس را بفردمان نشوی

شاعر ماهر محمد کاظم ظاهر معنی مآب بی عدیل است و ساکن اردبیل
 بکسب زرگری معاش می کرده^۱ نیکو اداست این چند بیت ویراست:

صفای جوهر ذاتی ز باد ناب است لی که نیست می آلوده لعل بی آب است
 جمال دوست بدیدن نمی شود آخر گل بهشت بچیدن نمی شود آخر
 نیافتم که سر رشته در کجا بند است که آه من بکشیدن نمی شود آخر
 در کام زبانم الف^۲ الله است زین جاده مرا بشهر وحدت راه است
 انگشت شهادت است بر مژگانم یا کلمه لا اله الا الله است

ابرنیسان اوج گهرریزی فاضل کامل ملا ظهوری ترشیزی داماد ملا ملک
 قمی و معاصر فیضی بوده و عادل شاه صاحب د کهن بصلات گرانمایه اش سرفراز
 فرموده^۳ من دیوانه:

میکنم لاغری خویش بصد پرده نهان تا نمایان نکنم فربهی مجنون را
 بظاهر از سخنان گرچه بوی خون آید نگاه های نهانی مروت آلود است
 کند تیغ ستم هر جا علم جلاد هجرانش ز خون تاروز محشر خاک جوش الامان دارد
 ای کعبه رو از ناز کی ره نه آگاه چشمم شده نعلین و مغیلان نگه دارد

بس مشکست حال دل ناتوان من افتاده مرگ رشك بدنبال جان من

قدوه اولیای کبار خواجه فریدالدین عطار قدس سره تولد شریفش در سال
پانصد و سیزده بعهد سلطان سنجر^۱ بوده گویند در اوایل شیخ در نشاپور دکان
عطاری داشت روزی فقیری وارد وقتش می شود و سوال می کند شیخ از آنجا که
مشغول خریداران بود بجواب ملتفت نشد و گفت ای عطار مگر مردن فراموش
کردی شیخ گفت تو یاد داشته باشی گفت بلی بنگر که من یاد دارم این بگفت و
پیش دکان شیخ دراز کشید و همان دم جان بحق تسلیم کردید^۲ شیخ را حال
دگرگون گشت و دکان بتاراج یغمائیان داد و فقیر شد و بکمال رسید و خرقة از شیخ
مجدالدین بغدادی یافت گویند در نظر شیخ گرمی عشق بحدی جلوه کرده بود که
هر طرف که بقهر می دید آتش در می گرفت چون چنگیز خان نزدیک شهر شیخ
رسید اهل آن دیار آمده التماس کردند بیک نگاه جلال حضرت آن ظالم بخاک سیاه
برابر می شود و خلق خدا در امان می ماند شیخ فرمود ویرا مقابل لشکر چنگیز خان
بردند هر چند که شیخ بنگاه^۳ قهر بسوی لشکر دید سرموئی بهیچ یکی گزند
نرسید گفتند یا شیخ فوجش سوخته نمی شود^۴ شیخ گفت بگردانید مرا که
خواهش خدای تعالی دیگر است آخر فوجش در رسید و قتل عام کرد شیخ نیز
بدست ترکی گرفتار شد سه کس از مریدان شیخ پیدا شدند و بذاق ترك گفتند که
ما زر برابر^۵ شیخ می دهیم بستان و بگذار آن ترك از شیخ پرسید چه می گویی
گفت بگیر که باین نمی ارزم آخر زالی دامن کاهی آورد و گفت گیر و شیخ را
بگذار ترکی گفت حالا چه می گوئی گفت بگیر بیش ازین نمی ارزم آن کافر

۲. ج: کرد

۴. س: نمیکرد

۱. ج: سنجر ندارد

۳. ح: بنظر

۵. س: بوزن

برآشفت و شیخ را شهید ساخت^۱ من نفحات کلامه:

سبحان خالق که صفاتش ز کبریا	بر خاک عجز می فگند عقل انبیا
سخن عشق جز اشارت نیست	عشق در بند استعارت نیست
عشق بستان و خویش را بفروش	که ازین خوبتر تجارت نیست
^۲ پر شد از دوست هر دو کون ولی	سوی او زهره اشارت نیست
ای بی نشان محض نشان از که جویمت	گم گشت در تو هر دو جهان از که جویمت
^۳ غره مشو گر ز چرخ کار تو گردد بلند	آنکه بلندی دهد تا بتواند فگند
گر بگویم ز آنچه از اندیشه بر جان منست	یا چو من حیران بمانی یا نداری باورم
حالی که بر رمز قصه جانان گفت	بپرید زبان و بی زبان پنهان گفت
تا کی گوئی که حالت عشق بگوی	چیزی که چشیدنی بود نتوان گفت
گر مرد رهی میان خون باید رفت	از پای فتاده سرنگون باید رفت
تو پای براه در نه و هیچ می پرس	خود راه بگویدت که چون باید رفت
نی همچو منت بشهریاری خیزد	نی پیر چون من بروز گاری خیزد
من خاک تو و نومیدی بربادم	ترسم که میان ما غباری خیزد

ساقی باده باقی شیخ فخرالدین عراقی خواهرزاده شیخ الشیوخ شهاب الدین سهروردی است فاضل دانشمند و عارف ارجمند بوده در همدان سکونت داشت و در آنجا حوضی باصفا و مدرسه علیا بود طالب علمان را^۴ درس گفتی بفقرا ایثار

۲. ج: این شعر ندارد

۱. ج: کرد

۳. ج: زائد است: ای دل اگر عاشقی در بی دلدار باش

۲. ج: زائد است: ای دل اگر عاشقی در بی دلدار باش

در طلب روی او روی بدیوار باش

دیده جان روی او تا که نبیند عیان

۴. س: 'مدرسه بود علیا و حوضی بود باصفا طالب علمانرا' ندارد

نمودی روزی جمعی قلندران بمدرسه او رسیدند^۱ و خدمت او را بتعظیم تمام دریافتند زمانی در آن بقعه آرمیدند خدمت شیخ فخرالدین عراقی درویشان را دعوت کرد در میان ایشان امردی بود صاحب جمال ناگهان نظر شیخ بر وی افتاد و دل از دست داد و بی صبر گشت مدت چهار روز تعشق آن پسر قلندران را ضیافت کرد و بکلی ترك تعلیم و تدریس نمود قلندران مذکور از حال وی مطلع شده ازان بقعه برآمدند و راه خراسان گرفتند چون يك دو منزل از همدان گذشتند شیخ فخرالدین بی صبر و بی طاقت گشته بدنبال درویشان دوید و بدیشان رسید آن قوم نافرجام آن زبده الاسلام را بی آرام یافته بیک زبان گفتند که ای مخدوم تو مرد بزرگ و خوش باش و ما قلندران اوباش ابرو تراش میان ما و تو هیچ نسبتی نیست معیتی پدید نیاید و توانستی رو ننماید مگر رنگ ما بگیری و کسوت ما به پذیری ریش و ابرو تراشی آنگاه در صحبت ما باشی شیخ را چون دل از دست رفته بود باضطرار تمام قبول نمود^۲ و ریش و ابرو تراشید و کسوت ایشان پوشید زمان زمان محبتش زیاده می شد و بند عشق محکم می گشت تا سیر کنان از نواحی خراسان بحدود ملتان رسیدند و در خانقاه حضرت شیخ الاسلام بهاء الدین زکریا قدس سره وارد شدند چون نظر شیخ بهاء المله بشیخ فخرالدین افتاد بشناخت و هیچ اظهار نکرد دویم روز قلندران مذکور از ملتان مسافر شدند حضرت شیخ خواست که شیخ فخرالدین را ازان بلای نجات دهد و بسوی خود کشد زمانی متامل شد ناگهان غباری عظیم و بادی تند برخاست چنانچه روشنی روز بتاریکی شب مبدل گشت و جمعیت قلندران متفرق شد و سلسله^۳ معیت ایشان بگسیخت و هر يك بطرفی افتاد شیخ فخرالدین باز بملتان رسید و بی قصد بر در خانقاه حضرت شیخ وارد گردید^۴ و آنحضرت را بصفائی باطن معلوم گشت که شیخ فخرالدین بر در خانقاه است ویرا اندرون طلبد

۲. س. ح: خدمت، ندارد

۴. س. ح: شد

۱. س. ح: وارد شد

۳. س. ح: سر رشته

و در کنار گرفت چون سینه شیخ فخرالدین بسینه^۱ شیخ بهاء الدین ذکر یا چسپید
خیال آن قلندر بچه که خراب او بود بالکل محو شد و بجای محبت او مودت حضرت
لایزال بدرجه کمال ظاهر^۲ گشت و بلباس خاص مشرف فرموده حجره معین نمود
که در آن مشغول باشد در چله اول حالتی برو طاری شد در آن حال غزلی گفته که
این دو بیت از انست:

نخستین باده کاندر جام کردند ز چشم مست ساقی وام کردند
چو خود کردند راز خویشتن فاش عراقی را چرا بدنام کردند
آخر از ملتان مراجعت نموده در سال ششصد و هشتاد در دمشق راه آخرت پیموده
من دیوانه:

امید بلبل بیدل ز گل وفاداریست	ولی وفا نکند شاهی که بازاریست
زهی جمال تو رشک بتان یغمائی	وصال تو هوس عاشقان سودائی
حجاب روی تو هم روی تست در همه حال	نهانی از همه عالم ز بسکه پیدائی
بطواف کعبه رفتم بحرم رهم ندادند	که برون در چه گردی که درون خانه آئی
رخ تو راز همه عالم آشکارا کرد	بلی عجب نبود ز آفتاب غمازی
ازان خوش است چونی ناله ام بگوش جهان	که هیچ دم نزنم تا تو ام نه بنوازی
بود آیا که خرامان ز درم باز آئی	گره از کار فرو بسته ما بکشائی
گفته بودی که بیایم چون بجان آئی تو	من بجان آمدم آخر تو چرا می نائی
دل بر تو دهم از غم بدانندیشانرا	وز تو ببرم ستیزه ایشانرا
گر عمر من اندر سرو کار تو شود	مهر تو بمیراث دهم خویشانرا

قدوه اولیای کرامت آیات خواجه عبدالله مشهور به عین القضاات ذات پر

۱. س: فخرالدین بسینه شیخ بهاء الدین، ندارد

۲. ح: چ: مستجلی

کمالاتش از اقران منصور حلاج قدس سره بوده و اکثر اوقات بصحبت بابا طاهر علیه
الرحمه عریان صرف می نمود و گویند پادشاهی را پسری فوت شد فضلالی شهر را
فراهم آورده گفت بگوئید که این حدیث اولیای امتی کانبیای بنی اسرائیل غلط
است یا پسر من را که مرده است زنده نمائید که عیسی روح الله بنی اسرائیل بود که
مردگان را زنده میکرد و الا همه را گردن میزنیم همگی بگرداب تفکر فرو رفتند و
مهلت سه روز خواستند و پیش حضرت عین القضاة آمدند و احوال عرض داشتند
ایشان فرمودند باز دشمن من خواهی شد گفتند چه مجال القصه آنجناب بر سر گور
پسر بادشاه تشریف برد اتفاقاً آنجا سه گور بود بانگشت شهادت طرف هر سه گور
اشارت کرده فرمود قم باذنی قم باذنی قم باذنی هر سه مرده از ته گور برخاستند
فاضلان گفتند از لفظ قم باذنی دعوی الوهیت ثابت می شود حد شریعت لازم
است پس آنحضرت را از درخت آویختند و پوست از تن بر کشیدند و در بوریایی
نقطه آلود پیچیده بسوختند سه روز قبل ازین واقعه رباعی گفته در کاغذی پیچیده
مهر کرده یکی از مریدان خود سپرده بود و آن این است:

ما مرگ شهادت از خدا خواسته ایم	و آن هم بسه چیز کم بها خواسته ایم
گر دوست چنین کند که ما خواسته ایم	ما آتش و نطف و بوری خواسته ایم
تا بادل من عشق تو آمیخته شد	صد فتنه و آشوب برانگیخته شد
از خنجر آبدار آتش بارت	تا چشم زدم دلم ریخته شد
ابلیس چو بر آدم و حوا نگریست	بنشست و بهای های بر خود بگریست
آنکه بزبان حال با آدم گفت	ابلیست من بین که ابلیسم کیست

امام امت حقایق مآلان بابا عبدالله چشم مالان ذات پاکش از جرگه
اولیاست بسیار کسان معتقدش بوده اند ویراست:

یارب چه خوش است بی دهان خندیدن بی واسطه چشم جهان را دیدن

بنشین و سفر کن که بغایت خوب است بی زحمت پا گرد جهان گردیدن

مقرب بساط بارگاه احد شیخ علاء الدین ساکن اوده از جمله اولیا بوده و جلا
تخلص می نموده این مطلع ویراست:

ندانم آن گل خندان چه رنگ و بود دارد که مرغ هر چمنی گفتگوی او دارد

مالك معموره معانی عمادالدین^۱ افقیه کرمانی گویند هر که در خاتقاهش می
آمد اشعار خود برو عرض می کرد و التماس اصلاح می نمود لهذا ظرفا اشعار^۲ او را
اهالی کرمان گفته اند که هیچ عیب ندارد مرد صاحب کمال بوده وقتی که نماز
گزاردی گریه اش نیز با او بشرایط قیام و قعود موافقت کردی شاه شجاع ازین معنی
بغایت معتقد وی گردید خواجه شمس الدین حافظ شیرازی درین باب غزلی گفته
که این بیت ازان است:

ای کبک خوش خرام کجا میروی بایست غره مشو که گربه زاهد نماز کرد
القصه کلام عماد تخمینا پانزده هزار بیت بوده باشد این چند بیت ازان جمله ثبت می
شود:

تو مپندار که هر گوشه نشین دین داریست ای بسا خرقة که هر رشته اوزناریست
رواست غیبت درویش گر کند منعم همیشه بانگ سگ اندر قفای درویشست

غنچه دهان من بیا تنگدلی من بین بیتو هنوز زنده ام سنگدلی من بین

اورنگ زیب کشور فنون فضائل علامة الدهر نیکو بیان سرآمد سلاطین
اولوالعزم عالمگیر بادشاه بن شاهجهان تاریخ تولدش آفتاب عالمتاب است چون در
عمر چهل سالگی بر سریر سلطنت جلوس فرمود میمی بر آن افزوده گفت آفتاب
عالم تابم .

نقلست شخصی از منصبداران عرضی کرد که امیدوارم که تمام موضع کلوره در جاگیر من تنخواه شود بادشاه این بیت دستخط کرد:

کافی که بر کلوره است آن کاف را بکند باقی هر آنچه ماند آن شیخ را دهند
چون مرد بدفتر رسید متصدیان استهزا کردند چون کاف را از کلوره کنند نام عضو
تناسل باقی ماند شیخ خفیف شد آخر متصدی گفت که غرض بادشاه اینست
بست هزار درم از آن موضع کم کنند و باقی بجاگیر شیخ دهند و همچنان کردند
تسلی شیخ شد القصه این رباعی که از کلام عالمگیر است ثبت می شود:

دیروز پی گلاب می گردیدم پژمرده گلی بر سر آتش دیدم
گفتم که چه کرده که نمی سوزندت گفتا که درین باغ دمی خندیدم

صاحب شوکت عالیجاه عبدالله خان از بك پادشاه خوشگو است این بیت ازوست:

قسم بآه جهان سوز خود که می سوزم بآتشی که سمندر حریف دودش نیست
را کب مرکب نیکونهادی سید عبدالحق استرآبادی جوان خوش طبع و
خوش محاوره بوده درباره قاضی خوجان که بصدر زمان خری برشوت داده خدمت
قضا گرفته بود این قطعه طرح نموده و شهرت یافته:

بسی سعی می کرد شخصی ز خوجان که قاضی شود صدر راضی نمی شد
برشوت خری داد قاضی شد آخر اگر خونمی بود قاضی نمی شد

ملای ظریف شاگردی را می گفت خربودی منت آدمی کرده ام کلامی
بشنید خری وزری آورده ملا گفت که این را هم آدمی گردان ملا خروزر بگرفت
و بکار رو آورد بعد مدت سود آمد ملا گفت دیر رسیدی خرت آدمی گشت و علم
خواند و قاضی فلان جا شد رفته برو باخودش ببر و پالانی با خود برداشت و برفت
چون آنجا رسید قاضی را با احتشام تمام دید از دور گیاه سبز نمی بود و گفت بیا

قاضی گفت این خر کیست گفت تو خری و بزور تجاهل می زنی زر بملا داده ترا
آدمی گردانید ام اینک پالان تو جهان در چشم قاضی تاریک از رسوائی اندیشید ویرا
راضی کرده باز گردانید.

مولانا عارفی هر وی بسیار خوشگو بوده چنانچه ظرفا ویرا سلیمان ثانی می
گفتند بمناسبت حسن کلام و ضعف بصارت قبرش در همانجاست این مطلع
ویراست:

بسر خم که نیابم بدر از می خانه تاب آن دم که مرا پر نشود پیمانه

مولانا عشقی شاعر خوش ابیات است و ساکن بلده هرات این مطلع جهت
کتابه سرای سلطان ابوسعید میرزا گفته و پسند افتاده:

این منظری که طاق چو ابروی دلبر است از خاک برگرفته و آرای کشور است

شاعر سالم مولانا عالم از دانشمندان بیهق بوده و مولوی جامی این مطلعش
بسیار پسند نمود:

نیست گلگل عارضش کز تاب می افروخته است هر طرف خلقی ترو بس چشم پر خون دوخته است
نیست آن زلف سیه پیش رخس کافروخته است شهر جبریل از برق تجلی سوخته است
فگندی ای صبا برقع ز روی داستان من نکورفتی غمی برداشتی از روی جان من

مولانا عهدی از کاتبان مشهور و معاصران مولوی مذکور بوده خوشگو
است این مطلع ازوست:

قبله اهل نظر جز رخ جانان نبود هر که رو تابد ازین قبله مسلمان نشود

سلطان سریر سخندانی مولانا عادل خراسانی صاحب فهم رساست و
معاصر سلطان حسین میرزا، منه:

آه و فریاد که آخر شدم از یار جدا چرخ بد مهر مرا ساخت ز دلدار جدا
آه و صد آه رفیقان که بصد حسرت و درد دل جدا شد ز من و من شدم از یار جدا

مدرس مدرسه معنی شعاری مولانا عالمی بخاری از منتسبان امام قلیخان
بوده این مطلع ازوست:

این نه تمام موبود برتن پرگزند ما سوخته ایم و می رود دود ز بندبند ما
شاعر سخندان محمدرضای عنوان از سکنه تبریز بوده است و سحاب طبعش
گوهر ریز ویراست:

قد نو دیدم و سرو چمن زیادم رفت ز بیت مصرع برجسته بر زبان ماند^۱
نه چشم است اینکه گلهی میکشایم بی جمال او نگاه از حسرت رویش گریبان پاره میسازد
سید محمد نجفی عتایی تخلص می نموده از یاران سیر حضوری قمی بوده
بمرتبه مصاحبت عادلشاه رسیده بعد فوتش عازم خدمت اکبر پادشاه گردیده و
بعلتی در قلعه گوالیار هفت سال محبوس مانده اکثر اشعار در باب استخلاص
بیادشاه می فرستاده^۲ از جمله:

در بند شهان پادشهی می باید لشکر کش و صاحب سپهی می باید
من خود چه کسم چه در شمارم چه سگم زندان ترا شهنشهی می باید
پادشاه ویرا هزار روپیه زاد راه داده از بند نجات داد ویراست^۳:

نه مرد شیوه دینی نه مرد دنیائی بهیچ خیر نمائی عجب تماشائی

مدرس کشف صاحب دردی^۴ مولانا عالمی دارابجودی در شیراز می

گزرانیده و در عهد شاه طهماسب پایه سخن سنجی بدرجه اعلی رسانیده ازوست:
آن ترک آل جامه سوار سمند شد یاران حذر کنید که آتش بلند شد
هدهدی کز ستم چرخ بفریاد بود تیشه بر سر زده مرغ دل فرهاد بود

۱. ج: برزیادم رفت ۲. ح: بیجناب اقدس اشرف اعلی بلاغراشته از جمله رباعی اوست

۳. ح: از 'پادشاه ویرا' تا... نجات داد ویراست' ندارد ۴. ح: مدرس کشف صاحب دردی' ندارد

با جامه گلگون شده جلوه گر امروز دل می بری ای شوخ برنگ دگر امروز

یوسف مصر معنی آفرینی ملا عزیزی قزوینی از یاران مرزا شرف جهانست
و این مطلع ازان است:

بزم ترتیب دهی باده چو بنیاد کنی چشم دارم که ز محرومی من یاد کنی

سالك مسالك صاحب جهدی شاعر شیرین سخن مولانا عهدی ساوجی
بوده بسیار خوشگواست این سه بیت ازوست:

بچه اندیشه ام از خاطر ناشاد روی چه بخاطر گذرانم که تو از یاد روی

بدان لطافت گردن نگر که آب حیات بلند گشته ز فواره گریبانش

بزیر پیرهنش هر که دید عریان^۱ شد چه کرد خانه خرابی که دید عریانش

مؤسس اساس نیکو بیانی فاضل کامل عبید زاکانی بخدمت شاه ابو اسحق
انجوسی گذرانیده در هجو و هزل زبان درازی داشته و خواجه سلمان این قطعه در
هجای او نگاشته:

جهنمی هجا گو عبید زاکانی مقرر است به بیدولتی و بی دینی

اگرچه نیست ز قزوین و روستازاد است ولیک میشود اندر حدیث قزوینی

در مثل است که فلان قزوینی شد یعنی ناپاک و غلیظ گشت چون این قطعه

اشتهار یافت و به عبید رسید به بغداد شتافت و سلمان را بر کنار دجله دریافت

سلمان پرسید از کجائی گفت از قزوین آوازه سلمان شنیده بملاقات او آمده ام

گفت از اشعار سلمان هیچ یاد داری گفت این دو بیت:

من خراباتیم و باده پرست در خرابات مغان عاشق و مست

می کشندم^۲ چو سبو دوش بدوش می برندم چو قدح دست بدست

پس گفت سلمان مردی است محتشم این ابیات نسبت باو نتوان کرد شاید زنش مناسب حال خود گفته باشد سلمان منفعل شد و معلوم کرد که عبید است عذر خواست و در اعزاز و احترامش پرداخت^۱ مناظرات جهان خاتون که ظریفه و مستعده روزگار بود مالک این مطلع:

مصور نیست که صورت ز آب می سازد ز ذره ذره خاک آفتاب می سازد
مشهور است چون ویرا خواجه امین الدین وزیر شاه ابواسحق بنگاه^۲ خود در آورد
عبید این قطعه گفت:

وزیر جهان قحبه بیوفاست ترا زین چنین قحبه ننگ نیست
برو کس فراخی دگر را بخواه خدای جهانرا جهان تنگ نیست
شخصی بعید گفت که هجو و هزل گفتن عیب فضلاست بر روی وی این قطعه
انوری^۳ برخواند:

ای خواجه مکن تا بتوانی طلب علم کاندر طلب راتب هر روزه بمانی
رو مسخرگی پیشه کن و مطربی آموز تا داد خود از مهتر و کهتر بستانی
این چند بیت از کلام عبید ثبت می شود:
جفا مکن که جفا کار دلربائی نیست جدا مشو که مرا طاقت جدائی نیست
وفا نمودن و برگشتن و جفا کردن طریق یاری و آئین آشنائی نیست
عبید پیش کسانی که عشق می ورزند شب وصال کم از روز پادشاهی نیست^۴
رسد به پشتی رویت جمال مه بکمال بروز نکهت بوییت صبا خبر بشمال
زند به تیر نظر غمزه ات نشانه مهر کشد بگوشه چشم ابروت کمان هلال

۱. خ: کوشید ۲. س، ح، ج: بنکاح

۳. ح، ج: انوری، ندارد

۴. ح: دو شعر اضافه دارد:

میکنند سلسله زلف تو دیوانه مرا میکشد نرگس مست تو بمیخانه مرا
تا نقاب از روی شهر آرای جانان برنخاست از زن و مرد جهان آشوب و افغان برنخاست

فگنده در پس هر هفت پرده مردم چشم بانتظار تو پیوسته جامه خواب خیال
حرام گشت بغیر از عبید در عشقت بشاعران تخیل نمای سحر حلال

رستم عرصه خوشنویسی و سخن آفرینی مشهور تر از آفتاب میر عماد قزوینی اکثر در اصفهان می بوده و آزاد وضع می زیسته پروای امرا و بادشاه نداشته شاه عباس ماضی هفتاد تومان جهت میر فرستاد و استدعای نوشتن شاهنامه نمود میر قبول کرد پادشاه بعد از يك سال کسی فرستاد میر هفتاد بیت از اول شاهنامه نوشته بود ارسال داشت و پیغام کرد که وجه سرکار زیاده برین کفایت نکرد شاه بیدماغ شده اوراق باز پس فرستاد و مطالبه زر نمود میر يك يك بیت از مقراض بریده بشاگردان خود داد آنها يك يك تومان حاضر کردند میر همان لحظه آن زر را تسلیم محصل شاه نمود^۱ این حرکت علاوه برهمی بادشاه گردید^۲ فرمود که کسی هست که مرا از دست این سنی نجات دهد میر در آخر شب برای غسل جمعه^۳ بحمام می رفت که مقصود بگرفتن صله از شاه^۴ کمین کرده بزخم کارد میر را شهید ساخت چون این خبر ببادشاه رسید جهت انتظام ملکی فرمود تا تفحص کردند قاتل پیدا شد القصه این رباعی از نتایج طبع آن شهید محید است:

جان از من و بوسه از توستان و بده زین داد و ستد مشو پشیمان و بده
شیرین سخنست نیست دشنامی تلخ گرد لب شکرین بگردان و بده

اسفندیار عرصه سخن طرازی مولانا عرفی شیرازی در عهد اکبر بادشاه بهند دلپسند آمده و بتقرب بادشاه رسید لطیفهایش با شیخ ابوالفضل و فیضی مشهور است از جمله روزی مولانا و شیخین بخدمت بادشاه حاضر اند^۵ که فیضی از مولانا

۲. س: شد

۱. ج: کرد

۴. خ: مسکر حيله از شاه

۳. س: برای غسل جمعه، ندارد

۵. ج: مولانا و شیخین بخدمت بادشاه حاضر اند، ندارد

می پرسد که در مذهب شما خوک حلال است مولانا طرح می دهد^۱ باز شیخ ابوالفضل می پرسد که در مذهب شما زاغ حلال است باز مولانا بجواب نمی پردازد پادشاه گفت اینها چه می پرسند جوابش نمی دهی عرض کرد جهان پناه جواب این مسئله^۲ بدیهی است هجر دو که می بخورند روزی مولانا بدیدن شیخ فیضی رفت سگ بچه چند بر مسند شیخ نشسته دید پرسید که این صاحبزاده ها چه نام دارند شیخ گفت عرفیست گفت مبارك و مبارك نام پدر شیخ بوده القصه مولانا در سال نهصد و نود و نه هجری در دارالسلطنت لاهور بمرض اسهال رحلت نموده میر صابر^۳ اصفهانی بر طبق آرزویش که گفته :

بكاوش مژه از گور تانجف بروم اگر بهند بخاکم کنی و گر هشتار^۴
استخوانش را از گور آورده بنجف اشرف رسانید کلیاتش پانزده هزار بیت است و ملا فیروز می گفته که عرفی صاحب لك بیت است و آن اینست:

بضبط گریه مشغولم اگر کاوی درونم را	ز دل تا پرده چشم دو شاخ ارغوان بینی
عشق می خوانم و می گریم زار	طفل نادانم و اول سبق است
سنبل کولاله را در بر کشد گیسوی تست	لاله کو در کنار سنبل آید روی تست
مشهدی کآنجا مسیح آید بامید هلاک	وز کمال بیکسی شرمنده میرد کوی تست
شعله سوزنده کز غیرت تاثیر او	آتش دوزخ گریبان پاره سازد خوی تست
نوشم بنگاهی برد جانانه چنین باید	يك جرعه خرابم کرد پیمانه چنین باید
نادیده جمال او مهرش ز دلم سرزد	ناکاشته میروید هان دانه چنین باید
می بینم و میجویم می چینم و میریزم	میخندم و میگریم دیوانه چنین باید
این صفا حسن و محبت ز هم آموخته اند	این دو شمع نیست که از یکدیگر افروخته اند

۱. چ: از 'مولانا طرح میدهد... تا... حلال است' ندارد ۲. س، چ: این مسئله، ندارد

۳. چ: صاحب ۴. ح، چ: و گر به نثار

۵. چ: این شعر ندارد

دیباچه دفتر خوشخیالی نعمت خان عالی بمنصب بکاولی عالمگیر بادشاه
سرافراز بوده و در زمان بهادر شاه بخطاب دانشمند خانی مخاطب شده بر فضل و
بلاغت و شوخی طبیعت او تصانیفش دلیلت گویند مرزا یار علی بیگ که از
مقربان عالمگیر بادشاه بود گردنش بسبب عارضه اعوجاجی داشت و زانوی بادشاه
نیز در اواخر عمر بسبب سقطه از مفصل بدر رفته بود و پیوسته اطبا در تدهین و
تضمید آن می پرداختند در آن باب گفته:

امتحان از لوازم داروست	روغنی چون پرند فرماید
آنکه یکسان بود بدشمن و دوست	به بریدش به پیش یار علی
بیشك از بهر پای مانیکوست	گر کند این علاج گردن او
که نهان چون اشاره ابروست	یعنی از رمز نکته گفتم
وزر اینها همه بگردن اوست	فتهایی که مایا کردیم

روزی این قطعه طرح کرده ببادشاه بگذرانید، قطعه:

که ابوبکر نگهدار تو باد	ای عمر صورت و عثمان سیرت
پسر یوسفیان یار تو باد	روز محشر که بخود درمانی

پادشاه فرمود اگرچه این کهنه قورساق ندانست خود هجو کرده است لیکن
سعادت ماست بنویسند در بیاض خاص^۱ روزی در سرکار زیب النساء بیگم صبیحه
عالمگیر جیغه مرصع خود بفروختن داد مدتی بگذشت وجه قیمت جیغه نرسید
رباعی طرح کرده بخدمت بیگم فرستاد بیگم پنج هزار روپیه با همان جیغه انعام
فرمود و آن این است:

در خدمت تو عیان شده جوهر من	ای بند گیت سعادت اختر من
ور نیست خریدنی بزن بر سر من	گر جیغه خرید نیست پس کوزر من

۱. س، ح، ج: روزی شخصی به اشاره بادشاه مجموعه تصانیف خانموصوف در دیده برد و غمی بخاطرش راه

یافت عزیزی رسید کدام کس برده باشد دزدی برد

روزی در محفل امیری وارد می شود چون روی سخنش بدیگری بود پشتش بروی
 خان موصوف شد این رباعی بدیهه برپاره کاغذی ثبت کرده بر فرش گذاشت:
 عالمی ز غمت اشك نریزد چکند وز همچو تو شوخ نگریزد چکند
 پیر است و تو پشت میدهی جانب او انصاف بده که برنخیزد چکند
 در تاریخ کدخدائی کامگار خان پسر جعفر خان وزیر که ببلاهت مشهور بود قطعه
 گفته واصطلاحات اکثر علوم درو درج کرده و آن اینست:

کدخدا شد بار دیگر خان والامنزلت	با کمال عز و تمکین و وقار و زیب و زین
از سر نو نزد وصفی چند تا نقشی زند	بازی چرخ دغابازش نسازد گرسین
مهره در ششدر بیفتد گر کشادی روی را	بر تخته از ترس حریفان کعبتین
زادراهی در سفر برداشت از ساق عروس	ماند آنهم آنچنان بر گردنش مانند دین
از بقولات ^۱ عشر شد بخت داماد و عروس	اوز کم و کیف سیگفت این منی سیگفت این
او سند از خیر آورد این دلیل از اختیار	این سخن هم در میان مانده ست امر بین بین
گفت بهر من چهار آورده کآید بکار	گفت آری هم چکش آورده و هم کلتین
ز انطرف خفتن نباشد زین طرف برخاستن	شرطها شد وقت ایجاب و قبول از جانبین
گفت خان الصبر مفتاح الفرج را	کسر استعمال مفتوحش کند ای نور عین
گفت زن شد جزم پیشم نیست مد و شد زیر	از محالاتست فتح الیاس احدالراحتین
گفت دخلی میکنم بشود دو قسم اندر شمول	هست سریانی و خربانی بنا بر مذهبین
گفت تو شکل عروس از هندسه بر خوانده	صنع او دانی فی المثلث قایما بالنقطتین
گفت من در انتظار ساعت معذور دار	شمس راجع زهره طالع ماه باید در بطین
گفت پس شد ساعت اینجا معنی نوم القیام	یوم یاتی گوی و مستقبل کن از حرف این
گفت نزدیکست آنهم این همه تعجیل چیست	گفت انسان از عجل شد خلق لی عجل القرن
گفت من مستقبل از مال جستم حکم کرد	داخل و خارج شود وقتی که باشد نصر بین

از طیبی هم دوائی خواستم تا دید و گفت
 ساخت زرغونی و خولجان و جوز و زنجبیل
 گفت نی اینها بکار من نمی آید شنو
 حجله ام را مدرسه کردی تو ای خانه خراب
 دخلها از موشگافی کار ملا زاده است
 شد دراز این بحث الهی تاجری از دیرباد
 جمع گشتن شد بجان دشوار و بر من تیشه
 با خرد گفتم سخن را دستگاهی شد وسیع
 حرف مدراساخت مدغم پر عقل آنکه گفت

از برو دتهای تو پیدا است وصف کلتبین
 تودری و دار فلفل سعد قطعه بهمنین
 چاره ات قصد دوا جین است کی و صدر عین
 هم زبان آمد بدر دار گفتگو هم نورتن
 تو بتحت اللفظ واعظ گشته چون ملا حسین
 حجتی محکم بیار و وقع ساز و شورشین
 قافیه تنگ و نمانده هر دو جا جز حصنین
 پیش اهل دل بود تاریخ گفتن فرض عین
 نحو جایز کرد اینجا التقای ساکنین^۱

از آنجا که نثرهای نعمت خان^۲ لبریز شوخی و لطافت است يك رقعۀ اینجا نوشتن
 جایز داشت که در سفارش یکی از قضات^۳ ابعامل جاگیر شاهزاده محمد اعظم
 نوشته بعد عرض بندگی اعلام آنکه مشیخت پناه شیخ مصطفی قاضی که محاسن
 شریف در قضای^۴ حاجت بغایت اصلاح است و جمال حالش در اجابت دعوات
 مصرریاح قطعه زمینی در سواد قصبه بصیغه وظیفه در تصرف و تحت خود داشته^۵
 متصدیان سرکار بزورآوری در موضع مخصوصه مشار الیه که خارج از جمع است
 دخل نموده اند و بعلت دخول آنها در موضع مقبوضه بروغن چراغ محتاج واز تنگی
 ممر معاش بگرفتن فلوس لاعلاج اگرچه این فضیلت آثار بکردار مشایخ کبار تن
 بقضا داده اند وقتی که عمل بد افعال مشروع دین عمل^۶ نامشروع کرده اند

۱. ح: نونکری ابله در سال هزار و صد و سه کدخدا گشت و با مورخی ظریف گفت تاریخ شادیم بگوی

گفت غیجق بعد سال دختری آورد و تاریخ تولدش استدعا نمود گفت غجاج سال دیگر پسر آورد و تاریخ

ولادتش درخواست کرد گفت غجاجا، اضافه دارد ۲. ح: نثرهای نعمت خان ممدوح لبریز

۳. س: قصاب ۴. ح: در قضای، ندارد

۵. س، ج: خود دارد ۶. ح: امر نامشروع

برداشت هر سست و سخت می نماید اما از دراز بدعای آن کوتاه اندیشان و طول
جفای آن کافر کیشان چه عجب که در آخر بفریاد آید چون تردد درین حاضر و
راست التماس می نماید که آن مهربان صورت واقعه را ظاهراً و باطناً بعرض دوحه
باغ خلافت رسانیده نوعی بکنند که زمین مسطور بدستور فلك بقاضی وقت
گذاشته شود چون فضیلت پناه اضطراب کرد زیاده نرفت در احوال لشکر عالمگیر
بادشاه این شهر آشوب ازوست^۱:

درین ملك خراب امروز کس را نیست سامانی	چون گنج افتاده اند اهل هنر در گنج ویرانی
بسرحدی رسیده خلق را افلاس و ناداری	که معنی هم ندارد این زمان حرف سخندانی
سپاهی هم بمیدان قناعت میکند جولان	ز شمسیر و سپر دارم ^۲ دم آبی لب نانی
طیب از علم طب در یاد میدارد همین معنی	نباشد خوبتر از شربت دینار درمانی
منجم را نشد غیر از فلاکت از فلك حاصل	ز ضعف جوع بیند قرص مه را گرده نانی
ز بس عطار مشتاقست قوت لایموتی را	بچشمش آش و نان باشد چو بنویسند اشتانی
ز فکر مفلسی رمال از بس ریش خود کنده	نموده باد دستی لحيه اش را شکل لحيانی
نباشد آنقدر سرمایه هم جراح مسکین را	که بر زخم دل خود سرنگون سازد نمکدانی
چو طفل نی سوار از بهر روزی میدود کاتب	ز كلك خود کمیتی دارد و از صفحه میدانی
محاسب سال را بنوشت ماه روزه در دفتر	برای اینکه معلومش نشد شوال و شعبانی
ز حیرت گفت قاری من گلو میخوانده ام یارب	نخواندم هیچگاه لا تا گلو در هیچ قرآنی
شده خیاط همچو سوزنی از تنگ چشمیها	همیشه چشم دوزد دامنش بر جیب احسانی
شده صباغ از رنگی برنگی هر دم از خجلت	که نعمتهای الوان رفت و محتاجم بیک نانی
نمانده پیش شماعی بهای رشته شمعی	مگر از عشقبازان وام گیرد رشته جانی
ندارد باغبان هشت زری چون غنچه دلتگست	برنگ گل ازین غم چاك زد هر دم گریبانی
رسد با جانسپاری کار تنبولی ز بی برگی	برای سرخروئی چونه دارد بیرۀ پانی

تنور آسا بخاکستر نشیند نانبا زین غم
 ازین لشکر بمانم یاورم باخویش می سنجد
 نه نقدی هست نی جنسی ونی دلال بازاری
 درد گراه را از خانه خود رانده از خست
 چه گوید آهن سرد از تلاش رزق آهنگر
 بروی درهم کوله چنین زد سکه ضربی
 نبیند روی زر حجام اگر آئینه بفروشد
 ولی برداشت حجابی زدست و کیسه خالی
 غم روزی و حلاج آتش پنبه است میگوید
 ز خامی سپزد سودا نمی یابد چو باورچی
 بگفتا کاغذی گو کاغذی رنگین و پرکاری
 گدا در کشتی کشکول آبی هم نمی آید
 ز کرمانی یکی پرسید از روزت چه ماند آیا
 صدای ماتمی از خانه برخاست پرسیدم
 ز جای غلغل شادی شنید و گفت همسایه
 یکی گفتا خداوندا بحق نوح پیغمبر
 یکی گفت ای سبب سزایم از عزت یوسف
 یکی میگفت ای رحمن بحق موسی عمران
 یکی میگفت بهر قرص دادن خلق کن یارب
 یکی میگفت در گریه بحق ارجعی یارب
 باهل حرف باید گفت اهل خرقة بسیار ست
 که از افتادن نان بر سرش افتاده تاوانی
 نمانده در دکان بقال را جز سنگ میزانی
 برای خود فروشی وا کند هر روز دکانی
 مگر بر ریزه خوانش نموده تیز دندان
 بغیر از سخت جانی خود ندارد پتک سندان
 که این قدر روان را نیست چون جان جنس ارزانی
 که یکم در بساطش نیست غیر از چشم حیرانی
 بسنگی باز دو گفت از کجا آرد چنین جانی
 باین نسبت بود بر دار رفتن کار آسانی
 برنج و روغن و سیر و پیاز و مرغ حلوائی
 که پندارم کماج سرخ از خشخاش افشانی
 ولی در ریختن تا آبرویش کرده طوفانی
 بگفت احوال اگر اینست بهر ساعتی آنی
 چه شد گفتند در اینجا نه وارد گشته مهمانی
 که شخصی دید شب در واقعه بر آرد انبانی
 برای قلعه گلکنده کن ایجاد طوفانی
 بمن بنمای خود در خواب امشب گنج پنهانی
 بیار از آسمان تر آبگین یا مرغ بریانی
 یهودی هندوی نصرانی گبری مسلمانی
 کرم فرما و بفرست آن ملک را پیش انسانی
 بخاموشی ادا کردم سخن را نیست پایانی
 کود کان رکاب ظفر انتساب مشغولند بتکرار نصاب تقطیع^۱

۱. خ، کود کان... یاد کرد از مردمان، ندارد:

برخیز ای صاحب سخن بحر جز را یاد کن
صوم و صلوٰة و نذر و حج خمس زکوة و مهر دین
طور و خیل طور و علم کوه است و باشد قعر کو
جدت نوی در طرز غم فطنت پری دل راز هم
عزت گرامی ساختن ذلت بخواری داشتن
تا خوش سمج چسپان رخ ناسباد و خنک
مودی اثر چه بدرسان جانب درو غم قم
کاذب چنان را دغ دگر بز دل دروغی حیلہ گر
غنی و ضلالت گمراهی بغض و عداوت دشمنی
من مقطعاته:

مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن
فرضست زینها فرض تر در مورچل رفتن بدان
آنجا که در وقت یورش سردار میگردد نهان
پاس و فتوت اسید ما از نصرت این غازیان
آن وقف بر نو نو کران این بر قدیم الخدمتان
عمر و حقیقت ابله سنگ این جمله لطف الله خان
ممسک سمج اعنی بخیل اینها همه مختار خان
پیش مهابتخان بیا تا سازدت خاطر نشان
یکساعتی دربار رو خود یاد کرد از مردمان

شیخ در خواب دید شیطان را
بملا مت عتاب پیش گرفت
کین همه طاعت و رکوع سجود
یم دیگر چو شیخ برد بکار
چون ترش روز خواب شیرین جست
گر نه کشف است چیست این آخر

رهزن دین و دزد ایمان را
بر سرش زد بمی و ریش گرفت
بهر اغوای خلق عالم بود
شد ازان ضرب دست خود بیدار
دید ریش خودش بدست خود است
هر که شك آورد شود کافر

من دیوانه:

کار با طرفه جفا پیشه افتاد مرا
کشد چون سوی چمن بی قدت ملال مرا
نخواهد کرد ترک بت پرستیا دل زارم
بی تو هر گه که تماشای گلستان کردم

که نه یادم کند و نی رود از یاد مرا
گزد چو مار سیه سایه نهال مرا
که چون سنگ سلیمان نیست مادر زاد زنارم
همچو گل دامن خود پرز گریبان کردم

برفگندی پرده^۱ و گل کرد باغ دوستی جلوه کردی و روشن شد چراغ دوستی

فاضل کامل و شاعر ممتاز عالی زینت شیخ عبدالعزیز نوسرافراز متخلص
بعزت از هرات وطن خود آمده در مستقر الخلافه^۲ اکبر آباد توطن گرفته در فن شعر و
انشا^۳ ماهر زمان بوده و در علم سیاق و نشیوه سپه گری یگانه دوران چون جوهر
قابلیتش دلنشین عالمگیر بادشاه شد در اندک فرصت بمنصب هفتصدی و خدمت
عرض مکرر سرافراز گردیده و مرکوز خاطر بادشاه آن بود که ویرا به پایه سعدالله
خان رساند شیخ بسببی از بادشاه رنجیده رخت اقامت بلاهور کشید و در سال
هزار و هشتاد رحلت ورزید ویراست:

يك لحظه دل ز ناله نخواهد فراغ ما آتش ز سنگ سرمه نگیرد چراغ ما

مجوی راز تجلی ز مست عالم نو کلیم را بگلو سرمه کرد آتش طور

قلعه کشای خیبر معنی بندی شیخ ناصر علی سهرندی بعد وفات سیف خان
سمدوح خود متوجه اردوی معلی^۴ گشت و قصیده در مدح نواب^۵ ذوالفقار خان بن
اسد خان وزیر بگذرانید چون این مطلعش بر خواند:

ای شان حیدری ز جبین تو آشکار نام^۶ تو در نبرد کند کار ذوالفقار

نواب يك زنجیر فیل و مبلغی خطیر صله داده گفت بس کن که طاقت صله ابیات
دیگر ندارم روزی سرخوش با شیخ گفت که اعزه می گویند که شیخ ناصر علی
مسودات ملا ندیم را بنام خود می خواند گفت امتحان شاعر طرح غزل است بیابید
تا غزلی طرح کنیم در آن وقت این غزل در پیش بود آب ایستاده است آفتاب
ایستاده است اول سرخوش توسن فکر در میدان دوانید^۷ و این مطلع گفت:

۱. س. چ: چهره گل

۲. خ: مستقر الخلافت، ندارد

۳. چ: در انشاء شعر

۴. ح: چ: عالمگیر بادشاه که در دکن بود، زائد است

۵. چ: نواب، ندارد

۶. چ: تیغ تو

۷. چ: جهانید

تن ز اشکم تابگردن عرق آب ایستاده است سربروی آن عیان همچون حباب ایستاده است
 باز شیخ ناصر علی حسن مطلع وی رسانید و جواب مدعیان هر دو ادا گردانید:
 اهل همت را نباشد تکیه ابر بازوی کس خیمه افلاک بی چوب و طناب ایستاده است
 شیخ در جنب شاعری خود هیچکس^۲ را بخاطر نمی آورده و معاصرین را واقعی نمی
 نهاده روزی مرزا بیدل با وی ملاقات کرد پرسید چه نام داری گفت عبدالقادر بیدل
 منم گفت یافتم چندی از خراب کردهای تا اینجا آمده بودند باری بگو درین روزها
 چقدر مضامین راقتل کرده مرزا جواب بنرمی ادا کرد روزی شیخض بدیدن مرزا آمد
 مرزا مثنوی خود را^۳ که بطور معرفت موسوم است در صفت^۴ سواد بیراته
 سنکانه پیش وی^۵ عرض داد چون این بیت رسید:

مزن بر هیچ سنگی سخت دستی که مینا در بغل خوابیده مستی
 گفت مصراع آخر خوب گفت مرزا گفت پس مصراع اول خود تضمین فرمایند
 گفت قابل این نیست که من مصراع خود^۶ تضمین نمایم من دیوانه:

در فیض است منشین از کشایش ناامید اینجا برنگ دانه از سه قفل میروید کلید اینجا
 حالت محو تماشای تو دیدن دارد شمع شد غنچه نرگس پر پروانه بسوخت
 از وسمه ابروان ترا آب داده اند این تیغ را بزهر ستم آب داده اند
 مرا ترک طلب سرمایه صاحب کلاهی شد چو کجکول گدایی و از گون شد تاج شاهی شد
 باز اینقدر بنعمت دنیا ز بهر چیست این تحفه را بدست تو در خواب داده اند
 مفلسی در خواب گویا بر گنج اشرفیها رسید جامه از تن بر کشید و باری زیاده بر
 طاقت خود به بست چون به برداشتش روزی بکار برد براز خطا شد و جامه دریدن

۲. ح: هیچ شاعر را

۱. ج: کبر

۴. ج: صفت، ندارد

۳. خ، س: را، ندارد

۶. ح: خودش

۵. ج: پیش شیخ

گرفت و اشرفیه‌ها بریخت بیدار شده دید براز البته خطا شده است اما نشان اشرفی نیست و جامه که درو نانی پیچیده زیر سر گذاشته بخواب رفته بود ویرا سگی برده است و دریده گفت الهی چه شدی اگر آن اشرفیه‌ها راست شدی و اینها غلط.

شاعر نیکو نهمت شیخ احمد عبرت از قوم مزامیر نوازان بوده^۱ در خدمت مرزا بیدل کسب سخن سنجی نموده:

گر نگاهیست بغلط سوی بیابان افتد سرمه خون گردد و از چشم غزالان افتد
جز بدرویش کجا سوز محبت یابی عشق برقیست که بر خانه ویران افتد
نقد عمری که در راه طلب باختمش گهری بود بخاک سیه انداختمش

سر حلقه علمای نامی میر عبدالجلیل بلگرامی عمده دانشمندان^۲ زمان محمد شاه بادشاه بوده است و قدوه بلغای^۳ کمالات دستگاه روزی در مجلس نواب امین الدوله بهادر انصاری سنبهلی مذکور می شد که همچو امیر خسرو دهلوی رحمه الله علیه جامع کمالات درین زمانه پیدا نیست میر مذکور که در مجلس حاضر^۴ بود از سلك مجلس برآمده گفت اگر امیر درین زمانه می بود همچو من ویرا نیز هیچکس نمی پرسید^۵ و قدر وی نمی دانست^۶ منم که در جامعیت و کمال خسرو وقت خودم کسی می تواند^۷ که حد کمالات من بداند الحق^۸ که کمالات میر مرحوم^۹ خارج از اندازه تحریر و زیاده از حوصله تقریر است کمترین کمالش اینکه همه کتب عربی از میزان تا بیضاوی سرزبان^{۱۰}ش بود و در زبان دانی هر ملك و هر قوم^{۱۰} و

۱. ح: قوم مزامیر نوازان بوده، ندارد

۲. س: ج: بلغای، ندارد

۳. س: ح: فصحای

۴. ج: حاضر، ندارد

۵. ج: نمی رسد

۶. س: قدرش ندانستی، ح: ج: قدرش نمیدانست

۷. ج: می داند

۸. خ: واقعی

۹. ح: ج: مرحوم، ندارد

۱۰. س: و هر فلك زائداست

اختراعات عجیب و غریب نظیر نداشت و در هر زبان سخن می گفته امرای عظام
 مثل نواب صمصام الدوله میر بخشی محمد شاه بادشاه و غیره بتوقیر و تبجیل^۱ او
 بجان می کوشیدند این چند بیت از مثنویاتش مرقوم می گردد در صفت بلغرام:

سبحان الله چه بالگرامی	کوثر می و آفتاب جامی
خاکش گل نوبهار عشق است	آبش می بی خمار عشق است
هر گل که دمیده است ازین ^۲ خاک	خونین جگریست پیرهن چاک
نرگس نبود بصحن گلزار	منصور برآمد است بردار
سنبل بچمن بود بصد باز ^۳	زنگی بچه کمند انداز
از فیض هوای آن گلستان	سرسبز بود نفس چوریحان
ز ^۴ آتشکده سبزه می زند جوش	همچون خط یار از بناگوش
تا شد چمنش بدیده محسوس	شد پرده دیده بال طاوس

در صفت گرماه:

گرمی انجاست مایه زیست	گویا که حرارت عزیزست
-----------------------	----------------------

در صفت برسات:

جولان سحاب شوخ و طناز	چون خیل پری بود به پرواز
باریدن ابرریزه ریزان	کرده ورق نشاط افشان

از مثنوی متضمن شادی محمد فرخ سیر بادشاه در صفت رقاصان:

یکی از تاب حسن صندلی رنگ	صداع عشق افزودی به نیرنگ
یکی بردی ز رنگ سرمه هوش	بعشق نعره زن گفتی که خاموش

۱. ح. ج. تجلیس او

۲. ج. درین

۳. ج. ناز

۴. ح. این شعر زائد است:

یحی الاجاد کالمجا

دل زنده کند دم سهوا

۵. ح. ج. در صفت گرما، ندارد

در صفت زیور^۱:

میان زلف و لعل گوشواره
کناری مون لتین مکتا سو گوندین
بهار عشق پیچان کن نظاره
کتهاهی داسنی هی اوریوندین

در صفت بعضی اعضا^۲:

بگرداب ذقن مایل جهانی
دو چشم و سینه را باهم بهاریست
چو بر چاهی هجوم کاروانی
چو بیماری که در پیشش اناریست
سیه چوری بود چون تار سنبل
برنگ شعله زانها قد کشیدن
مگر در پیچ و تاب رقص بیتاب
قدم در رقص زانرو بیقرار است
که بر دلهای گرم او را گذار است

در صفت آتشبازی^۳:

هوای عزم سیر آسمان کرد
چنان در دود طالع شد ستاره
بهر جانب جریب زر روان کرد
چو در گیسو شعاع گوشواره

سرآمد فیاضان^۴ زمان و سخن سنج نیکو دستگاه خوشنویس هفت قلم
محمد حفیظ خان سلمه الله تعالی متخلص بعنایت بن شیخ الله یار بن عبدالعزیز
عزت امروز خوشنویسان زمان حل عقاید الفاظ و تحقیق دقایق حروف از آن خدمت
می نمایند چنانچه این ابیاتش دلیل این معنی است، منہ:

خدا آفریده درین انجمن
چونرگس شدم از عدم جلوه گر
مرا بهر خط و خط از بهر من
نی خامهی و کاغز اندر کمر
همه شب چراغ دل افروختم
ز خون جگر روغنش سوختم^۵

۱. ح، ج: در صفت زیور، ندارد

۲. ح، ج: در صفت بعض اعضا، ندارد

۳. ح، ج: در صفت آتشبازی، ندارد

۴. ح: فیاض

۵. ح، ج: 'سیه گشت در کاسه سر دماغ

که پیدا شد این گوهر شب چراغ' زائد است

ز بیخوابی من شده مغز جان چونال قلم خشك در استخوان
 نشاندم خط خود بکرسی چنین که می آید از عرشیان آفرین
 در عمر هژده سالگی از لاهور وارد شاهجهان آباد شده در فرقه بساولان بادشاهی
 انسلاک یافته اند^۱ در کمال قناعت و استغنا می گذرانید و بهیچ یکی از امرا و
 خوانین سرالتجا فرو نمی آرند اشعارشان تخمیناً پنجهزار بوده باشد از جمله:
 کجاست طاقت برخاستن ز کجا مارا نشانده اند براهت چو نقش پا مارا
 دیگر گرفتم از سرمینا کلاه را در^۲ خون توبه رنگ نمودم گناه را
 در غم هجر توام آنچه که از تن^۳ باقیست مشت خاکی ز بی دیده و دشمن باقیست
 ز خلق سوختگانی بعافیت رستند که در پروی خود از سنگ چون شرر بستند
 واقف قتیله خاکساری مولانا غباری اکثر اوقات در استرآباد می بوده^۴ و در
 راه فقر و فنا سلوک می نموده خط غبار خوب می نوشته باین نسبت غباری تخلص
 می کرده شاعر گرامیست و معاصر جامی ازوست^۵:
 دی چوپیش آمد بناز آن دلبر رعنا مرا من ز شرم اورا ندیدم اوز استغنا مرا
 بیخبر بودم زدی سنگ جفا ناگه مرا از برای دیدن خود ساختی آگه مرا
 غزال مرغزار غزل و مثنوی مولانا غزالی هروی مرد حریف و ظریف بوده و
 اشعار برجسته بسیار طرح نموده ویراست:
 غم از هر جا که در ماند فتد در جستجوی من بلا از هر که سرگردان شود آید بسوی من
 ملایی نزدیک بیای قصری نشسته بود ناگهان پای شخصی از لب بام بلغزید و بر

 ۱. چ: یافت است

۲. ج: از

۳. ج: غم

۴. ج: میگذرانیده

۵. چ: ویراست

سرش بیفتاد و گردن ملا بشکست عزیزى ملا را بعیادت گفت چه حال داری
گفت بدتر ازین چه حال خواهد بود که دیگری از بام بیفتد و گردن ملا بشکند این
مطلع نیز از غزالی است^۱:

چاره این دل صد پاره نکردی رفتی جان من جان مرا چاره نکردی رفتی

گل گلستان تازه خیالی شوخ طبع ملا غزالی^۲ مشهدی معاصر شیخ فیضی بوده ویراست:

می عرق آلوده ساخت چین چین ترا فتنه ز سر آب داد خنجر کین مرا

مربع نشین مسند سخندانى میر غرورى کاشانى شاعر خوشگو بوده بهند
نیز عبور نموده ویراست^۳:

در عهد جمال تو نگیرند ز گل آب عکس تو بهر آب که افتاده گلابست

چاشنی گیر حلاوت سخن طرازی غیاثای حلوائی شیرازی شاگرد نظام
دست غیب بوده ویراست^۴:

ز بوستان وفا بوی خوشدلی مطلب درین چمن گل سیراب چشم پر آبست^۵

شاعر سخن پرور مولانا غضنفر بلبل گلستان گل خار بوده^۶ و در عهد سلطان
حسین میرزا هنگامه صوت و صدا گرم نموده ازوست^۷:

دل خونین مبدا دور زان گلگون قبا افتد شرر میرد دمی کز آتش سوزان جدا افتد

طوطی شکرستان معنی بندی شاعر شیرین سخن غماز سمرقندی ازوست^۸:

آورد شبی جذبه سنبل سوی باغش در هر قدسی لاله برافروخت چراغش

۱. چ: ازوست ۲. خ: ح: گل گلستان تازه خیالی شوخ طبع ملا غزالی، ندارد

۳. چ: ازوست ۴. چ: از 'چاشنی گیر... تا... ویراست، ندارد

۵. ح: چ: 'گریانست' ۶. ح: 'گل ربودی'

۷. ح: چ: 'ویراست' ۸. چ: 'بسیار خوشگوست'

دیگر واقف وتیره سخندانی قاسم^۱ خان غباری اردستانی است^۲ از ملازمان
اکبر بادشاه بوده فقیر از ابیاتش این بیت اکتفا نموده^۳:

ز راه آه تیرش^۴ بردل دیوانه می آید چو بارانی^۵ که از روزن درون خانه می آید

شاعر ماهر یک فنی محمد طاهر غنی آب و رنگ گلستان ادا دانست^۶ و
شاگرد ملا محمد محسن فانی^۷ گویند مرد قانعی بوده و مرزا صایب این بیت ویرا
شنیده عزیمت کشمیر^۸ نموده:

موی میان تو بود گرالین کرد جدا کاسه سرها ز تن
چون ملاقات^۹ کرد پرسید گرالین مگر نام رشته ایست که کوزه گران کاسه را از
چرخ باو جدا می کنند^{۱۰} گفت بلی باز غنی دیوان خود را که از لك بیت برگزیده
دو هزار بیت بیاضی نگاهداشته و باقی را بآب داده پیش مرزا گذاشت مرزا^{۱۱} از
مطالعه اش^{۱۲} بغایت محظوظ شد^{۱۳} خصوصاً برین بیت حسرتها خورده گفت کاش
این همه که در تمام عمر گفته ان باین کشمیری می دادند و این يك بیت بمن می
دادند و آن اینست:

حسن سبزی بخط سبز مرا کرد اسیر دام همرنگ زمین بود گرفتار شدیم
اگرچه دیوانش سراپا انتخاب است باین چند بیت اینجا اکتفا کرده می آید^{۱۴}:

نیست باری در جهان سنگین تر از بار وجود پشت خم شد زندگی را تا بسر بردیم ما

۱. ح.ج: دیگر واقف وتیره سخندانی، ندارد ۲. س، ح، ج: است ندارد

۳. ح: فقیر از ابیاتش باین بیت اکتفا نموده، ندارد ۴. ج: آتش

۵. ج: چه نازانی ۶. ج: گلستان سخندان نیست

۷. ج: بوده، زائد است ۸. ح، ج: کشمیر، ندارد

۹. ح: دریافته ۱۰. ح: باو جدا میسازند

۱۱. ح: گذاشت مرزا، ندارد ۱۲. ح، ج: مطالعه او

۱۳. ح: شد، ندارد ۱۴. ج: بیت اکتفا نموده شد

غنی روز سیاه پیر کنعان را تماشا کن که روشن کرد نور دیده اش چشم زلیخا را
 اشعار آبدارم تا شد محیط عالم انداختند در آب یاران سفینها را
 برنداریم ز اشعار کسی مضمون را طبع نازك سخن کس نتواند برداشت
 آب بود معنی روشن غنی خواب اگر بسته شود گوهر است
 بگذر از خویش چو بینی دهن یار غنی دل بهستی چه نهی راه عدم درپیش است
 نمی کند بمن ناتوان نگه آن شوخ ز بیم آنکه نگویند ناتوان بین است
 از کنارم دختر رز کرده تا پهلوتھی کار من اکنون غنی با طفل اشك افتاده است
 کند در هر قدم فریاد خلخال که حسن گلرخان پا در رکاب است^۱
 زلف از شرم ز راه کمرش برگردید عاقبت مو بمیانش نتوانست رسید
 نامه چون ز سر لطف فرستاد بمن روشنم گشت^۲ که آن ماه خطی پیدا کرد
 چون میوه ایم در باغ بی بهره از تماشا فصل بهار بگذشت وقتی که ما رسیدیم

شاعر مکرم محمد اکرم^۲ از مفتی زادهای قصبه کنجاه بوده من مضافات
 گجرات شاه دولا و در عهد عالمگیر بادشاه در^۳ خدمت نواب مکرم خان بسر می
 برده و مثنوی متضمن عشق عزیز این نواب مذکور و حسن پسری رقاص شاهد نام
 بسیار بمرزه گفته این چند بیت از و در صفت طفلان مکتب ثبت می شود:

پری بزمی که مکتب بود نامش ز روی حسن صد کنعان غلامش

۱. ج: اضافه: نقلست کشمیری را با کودکی بخیانت گرفتند و پیش قاضی بردند گفت ایها القاضی اینها
 تهمت می کنند اگر باور نداری عضو تناسل مرا بین تا ترا بر صدق من گواه باشد قاضی فرمود تا ویرا از
 محکمه بیرون کردند.

۲. ج: کرد

۳. س، ح، ج: متخلص به غنیمت کنجاهی، زائد است

۴. ح، ج: به خدمت

بیک خاور دوصد خورشید پیدا
 کتاب از پرتو روهای رخشان
 نشسته هر طرف طفلی پریراد
 یکی را در زبان خون رگ گل
 ز دست سیلی این دیگر بفریاد
 یکی را در سبق دل سبقت اندیش
 یکی در اختراع حیلہ چند
 یکی با دیگری در مصلحت خویش
 یکی را مانده لب از حرف خاموش
 یکی بیماری چشمش بهانه
 بسرعت آن یکی خوانان سبق را
 یکی بهر سبق نوبت طلبکار
 همی خوردند وقت عهد و پیوند
 در مقاسی که شاهد بمکتب رفته گوید:
 ز طفلان هر طرف برخاست فریاد
 بگفت استادش ای مجموعه ناز
 بت نادیده مکتب آفت^۳ هوش
 چو از روی حجابش لب بلب ماند
 الهی غنچه امید بکشای
 اثر جوشید یعنی غنچه وا شد
 شد اول از سر بیتابی دل
 بیک زندان دوصد یوسف هویدا
 چو گل رنگین شده در دست طفلان
 به فن دلربائی هر یک استاد
 بتکرار سبق آواز بلبل
 مراد خاص خاطر مرگ استاد
 کتاب دیگری افکنده درپیش
 کزان^۲ واقف نباشد روح آخوند
 ز مکتب خاسته لیکن پس و پیش
 سبق چون نام مشتاقان فراموش
 معلم در دعای عاشقانه
 نخوانده صفحه گردانده ورق را
 زبان در حرف و دل در سیر بازار
 بمرگ حضرت استاد سوگند
 که یاران آتشی در مکتب افتاد
 که بسم الله به بسم الله کن آغاز
 برنگ غنچه گل ماند خاموش
 شنیدم من که استادش همی خواند
 گلی از روضه امید بنمای
 دهان بسته اش حرف آشنا شد
 بیک بسم الله آخوند بسم

شد از مکتب نشینی نکته دانی
برآمد بر در مکتب خروشم
بگوش شاهد آمد ناله من
مرا از مهربانیها درون خواند
بگفتا پیشتر آ پیش^۱ رفتم
بمهر اول غبارش را برافشانند
پسندش کرد و گفتا من خریدار
بگفتا قیمتش گفتم نگاهی
بگفتا یافتم زین بیش مخروش
منه:

بیاد داغهای کهنه دل دارد تماشایی
نظر بروی که شد آشنا که می گردد
وحشتم پرزور و طاقت زیر دست افتاده است
۲ طاقت برخاستن چون گرد نمناکم نماند
بوسه بی ادبم آنقدر آورد هجوم
دلی دارم خراب نرگس میخانه سامانش
از بسکه ناز کست قد دلربای^۳ او
مستم از آن نگاه که آید بروز حشر
کرده ام از مهر لب نقد بیانها در گره

بود طاوس راسیر چمن بر گشته دیدنها
بگرد خویش چو گرداب دیده ترما
همچو موج از خود بکار من شکست افتاده است
خلق میلاد که می خورده است و مست افتاده است
که لب لعل ترا فرصت دشنام نداد
که سیروید کدو پر باد از خاك شهیدانش
گل شیشه شکسته بود زیر پای او
بوی شراب از دهن دادخواه او
بسته ام چون غنچه سوسن زبانها در گره

۲. ج: این شعر ندارد

۱. ج: از پیش

۳. ج: قد دیر پای

جنونم کرده گل از گردش چشم دلارامی ز چوب گل نمی آید علاج چوب بادامی
نقلست روزی سلطان محمود غازی از دلخک برنجید فرمود چند عدد چوب
ارغوان از باغ بیارند تا او را سزا دهم غلامان از پی چوب دویدند و دیر کشیدند
دلخک را بدوزانو نشانده بودند و جمعی از عقب ایستاده دلخک گفت بیکار
مباشید تا چوب بیارند گردنی زده می باشید سلطان بخندید و گناه او را بخشید.

شاعر معنی مکاسب میر جلال الدین غالب از سادات زیدپور است من
عمال لکهنو ویراست:

به بزم تست نه صهبای ناب در مینا پری ز شرم رخت گشته آب در مینا
محک طبیعت ز کی و غبی میر غلام نبی غفر الله ذنوبه خدمت میر^۱ در علم
عربی و فارسی^۲ و موسیقی و تیراندازی یگانه زمانه بوده احقر فن بها کها از ان خدمت
فیض موهبت^۳ او حاصل نموده آنقدر شفقت و مهربانی بحال^۴ این سرگشته کوی
هیچمدانی می فرمود^۵ که برادران و خویشان را حسرت می فزود چون وزیر الممالک
نواب ابوالمنصور خان صفدر جنگ بهادر بر افاغنه لشکر کشید و چشم زخمی
عظیم با فواج حرام نمکی امواجش رسید میر مرحوم بکمال شجاعت و ثبات شهد
شهادت چشید قطعه تاریخ آن مظهر افادت^۶ بخاطر فقیر برین طور گذشت^۷:

آنکه بود مولد او بلغرام	سید عالی نسب واسطی
در فن هندی و زبان عرب	واقف اسرار خفی و جلی
داشته بر نغمه بساز تمام	دست ^۸ نوازش چو فن فارسی

۲. ج: و هندی، اضافه

۲. خ: س: بجای

۶. ج: آن مظهر افادت، ندارد

۸. ج: هست

۱. ج: خدمت میر، ندارد

۳. ج: فیض موهبت او، ندارد

۵. ج: می افزود

۷. ج: نهج رسید

همره صفدر به پی جنگ رفت تا که بمیدان کند افغان کشی
از کف شمیری که بد افغان بخورد شهد شهادت چو حسین علی
سال شهادت دل حسرت زده گفت کجا آه غلام نبی
کتاب هندوی میر مرحوم مغفور^۱ موسوم به رس پرموده یعنی لبریز لذت که هزار و
چهار صد دوه‌ره است مشهور است چنانچه این دوه‌ره ازوست:

سوپاوی یا جگت میں سرس بند گی بهای جوتن من تلن بون نالن هاتھ لگای^۲
و نایکا بهید در زبان ریخته نیز تصنیف نموده چنانچه این رباعی در صفت سکیا
یعنی معشوقه نیکو کردار و محبوبه با تحمل و وقار ازوست:
از بسکه حیا دوست ہے وہ مایہ ناز اس طرز سی ہے اس کے سخن کا انداز
خامی کے زبان سے جو نکلتے ہیں حرف پر کان تلک نہیں پھونچتی آواز^۳
از جمله:

خط زلف تورخ بروز گرفت جای مار این هجوم مور گرفت
تا نمک ریخت بر جراحت من لب شیرین یار شور گرفت
داد از جور نگاه تو که هنگام وصال چون تغافل دهد از دست حیا ساز کند

مقبول^۴ حضرت معبود جهان پرور شیخ فریدالدین مسعود گنج شکر رحمہ اللہ
علیه اسوہ اولیای کبار و زبده اتقیای نامدار^۵ در کشف و کرامت طاق و بزهد و
ریاضت شهره آفاق پدر بزرگوارش جمال الدین سلیمان در عهد سلطان شهاب الدین
غوری خواهرزاده سلطان محمود^۶ غزنوی در کابل آمده قضای قصبه کهنوال
گرفت و همدران حال تاهل نمود و متوطن گشت و سه پسر متولد شدند پسر

۲. ج: این شعر ندارد

۱. ج: مرحوم مغفور بر، ندارد

۴. ج: بارگاه، زائد

۳. ج: این ابیات، ندارد

۶. ج: غوری خواهرزاده سلطان محمود، ندارد

۵. ج: از، اتقیای نامدار... تا... بزهد، ندارد

بزرگ اعزالدين محمد نام و پسر ميانگي فريدالدين مسعود و پسر كوچك نجيب الدين متوكل رحمه الله عليهم مادر اينها دختر مولانا وجيه الدين خجندی بوده در كمال عفت و صلاحيت چنانچه حالات و كراماتش معروف و مشهور است از جمله شبی از شبها بتهجد و تعبد مشغول بود ناگاه دزدی بيخانه درآمد^۱ او كور گشت هر چند خواست از خانه بدر آید راه نمی یافت ناچار آواز داد كه من دزدم و برای دزدی آمده بودم درین خانه کسی است كه از دهشت^۲ وی كور شده ام عهد می كنم اگر بینائی چشم باز یابم بعد ازین دزدی نكنم و از كفر باسلام در آیم چون آن مستوره مغفوره این سخن از دزد شنید از حق تعالی بینائی چشمش باز طلبد و چشم او بینا^۳ گشت و برفت چون روز شد شخصی بازن و فرزند آوندی پر از جغرات بر در ایشان آمد و کیفیت شب گذشته باز نمود و بشرف اسلام مع اهل و عیال مشرف شد و بعد الله موسوم گشت و یکی^۴ از صلحای زمان گردید چنانچه مرقدش در همان قصبه است و الآن زیارتش می نمایند و بركتها می ربایند شیخ فريدالمله و الدین در عمر هژده سالگی قرآن مجید حفظ داشت و روزئی يك ختم قرآن می كرد^۵ در قبة السلام ملتان در مسجد مولانای محمد ترمذی می بود و كتابی نافع نام در علم فقه می خواند و مشغول بعبادت می بود همدران مسجد حضرت سلطان المشايخ قطب الملة محمد بختيار كاکی اوشی قدس سره وارد شده دو گانه تحیت بجا آورد و بنشست شیخ فريدالمله را نظر بر چهره منورش افتاد و باول نگاه دل از دست داد و سر در قدم مبارکش نهاد قطب الملة دید جوانی نيك ذات كتابی در دست دارد پرسید كه در دست عزیزان کدام كتاب است و فصلش در کدام باب عرض كرد كه این كتاب را نافع می خوانند آنحضرت فرمود این كتاب

۱. س: بیخانه درآمد، ندارد

۲. ج: ازدهش

۳. س: او روشن

۴. ج: یکی، ندارد

۵. ج: می نمود

نافع گردد فرید المله گفت انشاء الله مرا خدمت مخدومی نافع خواهد شد و همان وقت بشرف ارادت مشرف شد^۱ و بسعادت جاودانی مسعود گشت چون^۲ حضرت قطب المله از ملتان بطرف دهلی عزیمت فرمود سه منزل شیخ فرید المله بر کاب سعادت برابر بود که آنحضرت فرمود بابا فرید الدین همدین ترك و تجرید چند گاه بعلم ظاهر مشغول باش بعد ازان دهلی بیا و بصحبت من قرار گیر انشاء الله تعالی مراد در آنجا خواهی یافت فرید المله همچنان کرد و از آنجا بخطه قندهار رفت و پنج سال کامل تحصیل علم کرد و بدل مبارکش ابواب علم لدنی بکشد^۳ و از آنجا بطرف دهلی مراجعت نموده شرف صحبت پیر بی نظیر سلطان العاشقین خواجه قطب الدین دریافت و حضرت قطب المله از رسیدنش بسیار مسرور شد و فرید المله در دروازه غزنوی برجی بود در زیر آن برج حجره بنا ساخته بمشغولی حق تبارك و تعالی مستغرق می ماند بعد دو هفته در ملازمت حضرت قطب المله می رسید بخلاف درویشان دیگر مثل شیخ بدر الدین که پیوسته بخدمت می بود روزی در ایام برسات تمام راه گل گرفته و شیخ فرید المله روزه افطار ناکرده بر نعلین چوبین سوار بخدمت پیر بی نظیر خود می آمد که پایش بلغزید و بر زمین افتاد بلفظ الله دهن باز کرد در آن حال پاره گل بدهانش رسید و شکر گشت از آنجا برخاسته بخدمت پیر کبیر خود آمد آنحضرت بمجرد دیدنش فرمود بابا فرید الدین پاره گلی که در دهنش رسید و شکر گردید عجب نیست که خدای تعالی ترا گنجشکر گردانیده است همواره شیرین خواهی بود شیخ فرید المله سر بر زمین نهاد و دو گانه شکر ادا کرد چون از آنجا باز گشت شنید مردمان در راه می گفتند شیخ فرید گنج شکر می آید چون کمالاتش در دهلی شهرت گرفت و خلق مزاحم احوال آن صاحب کمال شدن گرفت باجاست حضرت قطب المله در خطه هانسی آمد و

۱. ح: ارادت مشرف شد، ندارد؛ ج: مشرف گردید ۲. ج: چون به شرف، زائد است

۳. ح: ج: از آنجا تا... علم لدنی بکشد، ندارد

ساکن شد بعد رحلت آنحضرت موافق وصیت خرّقه متبرکه که اش بیوشید و بجایش يك هفته بنشست چون خلق خدا بقدم بوسش اژدهام^۱ آورد باز بخرقه هانسی رفت آنجا نیز کثرت خاص و عام از حد گذشت از آنجا بقصبه اجوده‌ن که سکنه اش تمام کور باطن و درشت مزاج و بد اعتقاد بودند آمده در مقام خرابی آرسید و فرمود این محلست که بفراغ خاطر درینجا مشغول عبادت حق تعالی توان بود بیرون قصبه درختان کز و کریل بود در زیر درخت کلانی از آنها گلیمی انداخت و مشغول شد چنانچه هیچکس ملتفت و مزاحم احوال نمی گشت^۲ همدران قصبه تاهل واقع شد و فرزندان متولد شدند روزی یکی از فرزندان از غایت گرسنگی فوت شد که در کمال فقر و فاقه می گذرانیدند حرم آنحضرت آمده خبر کرد فرمود فرید بیچاره چکند به رضای الهی رسانی در پایش بسته بیرون بیندازید^۳ چون صیت قطبیش^۴ باکناف و اطراف^۵ رسید که نظر نور گسترش بر هر که منی افتد باطنش برنگ خورشید منور می گردد طالبان و اهل استحقاق زیاده از ذرات آفاق بحضرتش یکبارگی^۶ رو می آوردند فرمود یاران جدا جدا بیائید تا نظر علیحده علیحده حاصل نمائید.

نقلست متصرف قصبه اجوده‌ن با حضرت ایشان خصوصتی داشت و پیوسته در مخالفت می بود چنانچه فرزندان آنحضرت را می رنجانید و بگوش مبارکش می رسید و ملتفت نمی شد چون رنجش او به بسیاری کشید روزی مولانا شهاب الدین پسر بزرگ حضرت شیخ عرض کرد که این بزرگی شما ما را همین فایده می دهد که روز و شب از رنجش متصرف قصبه در غم و غصه باشیم شیخ عصائی در پیش^۷ داشت برداشت^۸ و بر زمین زد متصرف قصبه مذکور^۹ را درد شکم گرفت و گفت

۲. ح، ج: نمیشد

۱. س، ح، ج: ازدهام

۴. ج: فضیلتش

۳. ح: می اندازد

۶. ح: بحضرتش، زائد است

۵. س: و اطراف، ندارد

۹. س: ندارد

۸. س: برداشت، ندارد

۷. س: در دست

مرا نزد شیخ برید هنوز تا در نرسیده بود که جانش برآمد^۱ و بمرد.

نقلست جوانی از شهر دهلی متوجه اجودهن گشت تا بخدمت ایشان تائب شود و مرید گردد^۲ در اثنای راه مطربه خوش شکلی بآن جوان ملاقی گشت دلش خواست که با او تعلق گیرد وی بدو التفات نمی نمود که نیت صادق داشت در منزلی از منازل آن جوان را بآن مطربه^۳ سواری يك گردون اتفاق افتاد آن فاسقه ی بکمال بی حجابی عشق و کرشمه بکار برد اندکی دل آن جوان نیز^۴ بدو میل نمود و آهسته دست بجانب او دراز کرد همدران حال مردی را دید که پیدا شد و طپانچه بر روی آن جوان زد و گفت به نیت توبه بخدمت شیخ می روی و دل بر فسق می نهی و غایب شد آن جوان خود را از گردون بیرون انداخت و متنبه گشت چون بحضرت شیخ رسید اول فرمود آن روز^۵ که بمطربه میل نمودی خدای تعالی از فضل خود ترا نگاه داشت بعد از آن ویرا دست ارادت داد در نزدیک اجودهن قصبه ایست حاکم آنجا ترکی ظالمی بود بازی داشت ویرا بمیر شکاری سپرده^۶ تاکید بلیغ کرده بود^۷ که اگر در غیبت من این باز را به پرواز آری از جان خود معه فرزندان دست شسته باشی روزی آن میر شکار با چندی از یاران خود سواره می رفت که کلنگی چند در هوا می گذشت بنا بر تکلیف^۸ یاران باز را بر آنها سرداد ناگهان کلنگان طرفی رفتند و باز طرفی زمان زمان بلند تر می شد تا از نظر شان غایب شد^۹ یاران بدنبال او بتفحص متفرق شدند آن میر شکار زار زار گریان بخدمت شیخ آمد و حال باز نمود

۲. ح: شود و مرید گردد

۱. ح: برفت

۴. ح: نیز، ندارد

۳. ح: بآن مطربه، ندارد

۶. ح: داده بود

۵. ح: آن روز، ندارد

۸. ح، ج: الحاج

۷. ح، ج: فرموده

۹. ح، ج: گردید

۳. ح: نیز، ندارد

شیخ فرمود باز تو بر کنگره حصار نشسته است برو بگیر وی رفت و باز را دریافت و بگرفت و آمده سر در قدم شیخ گذاشت و اسپیی که برو سوار بود پیشکش نمود شیخ به تبسم فرمود حالا بر اسپ سوار شو و باز را بصاحب برسان آنگاه اسپ را بفروش نصف قیمتش پیش^۱ من بیار و نصف خود نگاهدار تا قسمت برابر شود و حق برادری میان من و تو درست شود ترك مذکور خبر باز شنیده بفرزندانش متعرض شده بود روز دویم میر شکار رفته باز بگذرانید و احوال باز نمود آن ترك چون^۲ این کرامت شیخ شنید پا از سر ساخته بخدمت دوید و مرید گشت و میر شکار نیز ترك علایق کرد و شرف ارادت دریافت و بتجريد و تفرید گذرانید.

نقلست: حضرت شیخ را مریدی بود صادق الاعتقاد او را محمد نشاپوری گفتندی از ولایت گجرات با دوسه کس که هیچ سلاحی نداشتند بدلهلی آمد در اثنای راه قضاقان با تیغهای برهنه مقابل شدند ایشان بسیار^۳ ترسیدند محمد نشاپوری بر فور گفت که یا شیخ فرید حاضر باش بمجرد این سخن قضاقان را شمشیرها از دست افتاد و گفتند که ما را امان دهید و گریختند تا حضرت شیخ بدیشان چه نموده باشد.

نقلست: در ملك ملتان ملکی بود غایبانه اعتقاد و اتحاد بخدمت شیخ داشتی ملا عارف نامی که عزیمت دهلی کرده بود دویست^۴ تنکه سپرد که چون بقصبه اجودهن برسی این نقد به پیش شیخ بنهی و نیاز عرض کنی و فاتحه استمداد نمائی القصه چون عارف مذکور بقصبه اجودهن رسید بخاطر بگذرانید که ملك خطی بمن نداده است که از روی آن مقدار نقد معلوم گردد و نصفی خود نگاه داشت و نصفی پیش شیخ گذاشت شیخ به تبسم فرمود مولانا عارف حق برادری بدین درویش درست ساختی که نقد نصفاً نصف کردی عارف شرمنده شد و آن

۱. ج: پیش، ندارد

۲. ج: جوان

۳. ح: باز

۴. ج: دوصد

نصف دیگر نیز بنظر در آورد حضرت شیخ فرمود این صد تنکه ترا باشد تا به برادری نقصانی روندهد مولانا آن نقد را بدرویشان ایثار کرد و بشرف ارادت مشرف گشت و بعبادت مشغول شد در کم روزگاری از شیخ خرقه یافت و یکی از واصلان گشت اهل حسد قلندر ناپاکی را پیدا کردند و چیزی آن بدبخت را وعده نمودند تا شیخ را که مشغول و مستغرق می باشد رفته بکشد شیخ را عادت بود که بعد از هر نماز سر بخاک نیاز گذاشتی و ساعتی در آنحالت بودی روزی هیچ کس در آنجا نبود آن قلندر چرم پوش آمد و نزدیک بایستاد و شیخ بدستور در سجده بود آواز داد که کسی هست حضرت شیخ نظام المله جواب داد که بنده شما نظام الدین حاضر است شیخ در همان حالت می فرماید قلندری حاضر است ایستاده عرض نمود بلی باز فرمود زنجیری در میان دارد التماس نمود آری باز فرمود حلقه سپید در گوش دارد دید همچنان بود نظام المله بسوی قلندر می دید و او را متغیر می یافت تا شیخ فرمود که مولانای نظام الدین او کاردی در بغل نهاده آمده است ویرا بگو هنوز فصیحت نشده برو قلندر چون این سخن شنید بگریخت و ناپدید گشت. نقلست نوبتی شیخ را بیماری صعب روی نمود چنانچه اشتها بکلی برطرف شد طبیبان هرچند در نبض و قاروره نگاه می کردند بیماری معلوم نمی شد حضرت شیخ بدرالدین فرزند مهین خود را به شیخ نظام الدین و غیره مریدان را فرمود تا ایشان مشغول شدند و صحت خدمت شیخ از خدا خواستند همان شب شیخ بدرالدین در خواب می بیند که پیری می گوید که ای بدرالدین پدر ترا پسر شهاب الدین ساحر سحر کرده است بر گور پدرش کسی برود و این کلمات بخواند شیخ بدرالدین یاد گرفت همه مریدان سامورین بخدمت شیخ آمده ظاهر کردند که شب این واقعه معاینه شد حضرت شیخ فرمود تا شیخ نظام الدین این کلمات را یاد گرفت ایها القبور المبتلی اعلم بان ابنک قد سحر و ادری فقل له لیکف بالله عنا و الا الحق بالحق بنا و بر سر قبر او رفته بنشست و کلمات مذکور بخواند بر گورش اندک گلی بود دست دروزد

دست بگور شد و صورتی از آرد و موهای دم اسب پروپیچیده و سوزنها دروخلیده بدست آمد ویرا پیش حضرت شیخ آورد فرمود تا موهای پیچیده بکشادند و سوزنها می کشیدند راحتی بشیخ می رسید تا همه سوزن بیرون کشیدند و بکلی صحت روی نمود این ماجرا بوالی قصبه اجودهن رسید وی آن ساحر را بسته پیش شیخ فرستاد که البته کشتنی است شیخ فرمود چون من شفا یافتم این را بشکر از صحت خود بخشیدم شبی از شبها شیخ در حالت بیماری نماز عشا گزارد و بعد سه ساعتی بیهوش شد چون بیهوش آمد پرسید نماز عشا گزاردم گفتند بلی گفت بگذار دیگر نیز بگذارم باز گذار و همچنین سه نوبت نماز کرد هر سه نوبت بیهوش گشت آخر آهسته بگوش شیخ بدرالدین بگفت چنانچه جامه حضرت قطب المله والدین بعد نقل بمن رسیده بود بعد نقل من آن خرقة را بدرویش نظام الدین پرسیانی این بگفت و آب برای تجدید وضو طلب کرد و دوگانه ادا نمود و در سجده شد و در همان سجده رحلت فرمود این واقعه در سال ششصد و شصت و چهار هجری پنجم محرم مکرم واقع شد من ارشاده^۱:

شب نیست که خون دل غمناک نریخت	روزی نه که ابروی من پاک نریخت
یک شربت آبخوش نخوردم همه عمر	تا باز راه دیده بر خاک نریخت
دوشینه شبم دل حزینم بگرفت	واندیشه یار نازنینم بگرفت
گفتم بسرو دیده دوم بردر تو	اشکم بدوید و آستینم بگرفت
هر سحر بر آستان سر میزنم	بر طریق دوستان در میزنم
همچو مرغ نیم بسمل بر درت	در میان خاک و خون پر میزنم

مهر مشرق معانی مولانا فروغی عطار همدانی زبده ارباب حال و قدوه اصحاب
مقال^۲ بوده و نفحات غالیه کلامش باطرا انتشار نموده ازوست:

کدام روز دل بیقرار من نگریست که کوه و دشت بر احوال زار من نگریست
 مرا که گفت که دل را بچون تو می بندم ترا که دید که بر حال زار من نگریست
 نشان بیکسیم بس همین که چون مردم بغیر شمع کسی بر مزار من نگریست
 بچه مشغول کنم دیده و دل را که مدام دل ترا می طلبد دیده ترا می خواهد
 بچوگان باختن مایل شود چون سرو دلجویش هلال عید چوگان گردد و انجم شود کویش
 مولانا فارغی درویش نامی بوده و معاصر مولوی جامی بسیار خوشگو است
 این مطلع ازوست:

از بسکه آن جفا جو آزار می نماید اندک ترحم او بسیار می نماید

طراح طرز تازه بیانی قلندر دایم الخمر بابا فغانی مرشد مهوسان کیمیا بوده و
 نقد عمر گرامی ببازار تلاش صرف نموده چنانچه تا حال طالبان این فن بر سر مرقدش
 مجتمع می شوند و معلومات خود بر یکدیگر عرض می کنند در اوایل حال بخراسان
 آمد چون بهرات رفت^۱ شعرایی که در عصر سلطان حسین میرزا بودند تمکینش
 نکردند بلکه بطعن و تمسخر بیازردند چنانچه هر کس که شعر پوچ می گفت می
 گفتند فغانیه گفته است باعث برین معنی این بود که گفتگوی شان بطور دگر بود و
 گفتگوی بابا فغانی بطرز دیگر در آخر طرز تازه اش دلنشین نکته دانان و سخن سنجان
 بطرزی شد که همه پهلوان عرصه سخنوری و رستمان معرکه معنی پروری^۲ مثل
 مولانا وحشی و عرفی و ثنائی و حکیم رکنای مسیح و حکیم شفایی متبع و مقلد
 طرز وی شدند مرزا صایب آن شیوه را اندکی تغیر داده اجتهاد بطرز خاص نمود بابا
 فغانی در آخر حال از شرب شراب توبه کرده روی نیاز باستان رضوی علیه التحیه
 والشنا آورد و عزم زیارت نمود گویند خادمان آنجناب رحمت مآب متفحص و متفکر

بودند که بجهت خاتم مبارك آن سرور مطهر که در توشحات و افراد وظایف ضرور می شود اختیار کدام سجع باید نمود شب متولی در واقع می بیند که آنحضرت می فرمایند قلندری نمده پوش احرام ما بسته است و قصیده در مدح ما گفته همراه آورده مطلع آن قصیده را سجع مهر ما بکنی^۱ و صباح برخاسته باستقبال شتافته باعزاز تمامش بیاری متولی همچنان کرد و بابا فغانی را دریافت و موجب ارشاد بعمل آورد تا حال نقش مهر مبارك آن حضرت همان مطلع است و آن قصیده این است،
من دیوانه:

گل‌ی که يك ورقش آبروی نه چمنست	نشانم خاتم سلطان دین ابوالحسن است
شبانہ می زده ماه من جبین پیدا است	نشان باده ات از لعل آتشین پیدا است
هلاک آن کمر ناز کم که چون مه نو	بشیوهای بلند از میان زین برخاست ^۲
یارب دل رسیده من از کجا شنید	بوی محبتی که در آب و گل تو نیست
گل خود روی مرا رنگ بنی آدم نیست	آنچه من می طلبم در چمن عالم نیست
شبست و ماهمه جویای می ایاغ کجاست	چه تیرگیست درین انجمن چراغ کجاست
به بستر افتم و مردن کنم بهانه خویش	بدین بهانه مگر آرمت بهانه خویش

شنشاه گردون دستگاه سلطان فیروز شاه از بادشاهان دهلی بوده قلعه‌چه او و مینار باستحکام تمام الی یوم قایم است بسیار عادل و باذل بوده فقیر از اشعارش بیک مطلع اکتفا نموده:

خرم آنروز که از یار پیامی برسد تادل غمزده يك لحظه بکامی برسد
سخنور دلکشا فریدون حسین میرزا ظاهر از سلاطین خراسان است بفنون

فضایل آراسته بوده ویراست:

شوخی که دایما دل او مایل جفاست عمر عزیز ماست چه حاصل که بیوفاست
 نرگس اگر ز شیوه چشم تو دم زند گویند مردمان که عجب کور بیحیاست
 اگر همسری کند بخت نافه ختن نبود ازو غریب که در اصل او خطاست
 از ضعف دل منال فریدون ز بیکسی میدار دل قوی که کس بیکسان خداست

۲ سرآمد سلاطین گردون دستگاه نکته سنج نیکو بیان فرخ سیر بادشاه عظیم
 الشان بن معظم شاه بن عالمگیر بادشاه بوده گویند وی این رباعی در حالت عیش
 تحریر نموده ، رباعی

دل مست خونست شرابش ندهید خو کرده بآتش است آبش ندهید
 هر کس که از احوال دل ما پرسد آهی بلب آرید و جوابش ندهید

رضوان نعیم سخن ابوالقاسم فردوسی موسوم بحسن از دهقان زاده طوس بوده
 وجه تخلص وی آنست که عمید نام والی آنجا باغی در غایت لطافت ساخته
 بفردوس نامیده بود پدر ۳ فردوسی باغبانیش می کرد وقتی عامل طوس بر وی ظلم
 کرد از برای داد خواهی بغزنین آمده روزی بر سر جمعی بگذشت پرسید که اینها
 چه کسانی گفت شخصی گفت شعرای پای تخت سلطان اند پیش رفت و سلام کرد
 عنصری جواب سلام داد و گفت چه کسی گفت مردی شاعرم و از طوس آمده ام
 عنصری گفت بنشین تا طبع آزمائی بکنیم پس عنصری مصرعی بگفت 'چون
 طلعت تو ماه نباشد روشن' عسجدی گفت 'مانند رخت گل نبود در گلشن'
 فرخی گفت 'مژگانته می گذر کند از جوشن' فردوسی گفت 'مانند سنان
 کبود در جنگ پشن'

چون عنصری این مصرع ازو شنید دانست که او را بر احوال ملوک اطلاع تمام

۲. ج: از ، سرآمد سلاطین... تا... جوابش ندهید، ندارد

۴. ج: ستم

۱. ج: این شعر، ندارد

۳. ح: بودند پدر، ندارد

است پیش سلطان برد و در آن حال فردوسی چند بیت در صفت محمود گفت این از انجمله است:

چو کودک لب از شیر مادر بشست بگهواره محمود گوید نخست
پادشاه پسند نمود و فرمود شاهنامه نظم نماید فردوسی در مدت چهار سال از نظم
شاهنامه فارغ شد سلطان شصت هزار درم نقره در وجه صله انعام فرمود فردوسی آن
نقد را حقیر دانسته بتاراج فقرا داد و بحیله کتاب شاهنامه از کتابدار بادشاه بدست
آورد و در مذمت سلطان چند بیت الحاق کرد از انجمله است:

بسی سال بردم به شهنامه رنج که تا شاه بخشد مرا تاج و گنج
اگر شاه را شاه بودی پدر بسر بر نهادی مرا تاج زر
و گر مادر شاه بانوبدی مرا سیم و زر تا بزانبودی
چو اندر تبارش بزرگی نبود نیارست نام بزرگان ستود
پس فردوسی گریخته در پناه اسپهبد جرجانی والی ولایت رستم‌داد شتافت سلطان
خبر یافت و با اسپهبد نامه نگاشت^۱ مضمونش اینکه اگر آن قلتاق را ببار مابسته نمی
فریستی آنقدر پیلان بیارم که ملک ترا پایمال کنند اسپهبد در جواب بر حاشیه نامه
این آیت^۲ نوشته فرستاد الم تر کیف فعل ربک باصحاب الفیل^۳ سلطان پس از مطالعه
این کلمات از سر آن اراده در گذشت وقتی سلطان محمود ببادشاه دهلی نامه می
نوشت بخواجه حسن میمندی گفت اگر جواب باصواب نیاید چه باید کرد خواجه
این بیت از شاهنامه بر خواند:

اگر جز بکام من آید جواب من و گرز و میدان افراسیاب
سلطان را رقتی پیدا شد و گفت در حق فردوسی جفا کردم پس شصت هزار دینار
بر شتران بار کرده با خلعت‌های خاصه بطوس فرستاد فردوسی در گذشته بود بر

۲. ج: این چند کلمات

۱. س: نوشت

۳. ج: این آیت، ندارد

خواهرش عرض کردند وی دست رد گذاشت گماشتگان سلطان چارطاقی بر قبرش^۱ که براه مرو و نیشاپور واقع است ساختند وفاتش در سال چهار صد و ده وقوع یافته از شاهنامه رزمیه گوید:

چو آمد ببرج حمل آفتاب	جهان گشت با فرو آئین و تاب
جهان شد پراز کین افراسیاب	بدریا تو گفتی بجوشید آب
سپاه اندر آمد همی فوج فوج	بدانسان که برخیزد از آب موج
ز سم ستوران دران پهن دشت	زمین شش شد و آسمان گشت هشت
تهمتن بیامد ^۲ به پیش سپاه	در آهن بکسردار کوه سپاه
بفرمود تا رخس رازین کنند	دم اندر دم نای زرین کنند
برآمد خروشیدن کرنای	سپه چون سپهر اندر آمد ز جای
بوقت نبردان یل ارجمند	بشمشیر و خنجر بگرز و کمند
درید و برید و شکست و بیست	یلان را سرو سینه و پیا و دست
خرد باید اندر سر مرد و سنگ	نه پوشیدن جامه رنگ رنگ
هنرمند کورا خرد یار نیست	بگیتی کس او را خریدار نیست
سخن بهتر از گوهر شاهوار	چو بر جایگه برده باشی بکار
ز دانش چون جامن ترا مایه نیست	به از خامشی هیچ پیرایه نیست
چو دانا ترا دشمن جان بود	به از دوستداری که نادان بود
دگر گفت دانا که کردار بد	بسان درختی است با بار بد
اگر بار خار است خود گشته	و گر رنیانست خود رشته
نگر تا چه کاری همان بد روی	سخن هرچه گوئی همان بشنوی
ز زخم سنان بیش زخم زبان	که این تن کند خسته و آن روان
درشتی ز کس نشنود نرم گوی	سخن تا توانی بازرم گوی

که تیزی و تنیدی نیاید بکار
 سرمردمی بردباری بود
 بدانگه بیسابی تن زورمند
 چنان زی که مور از تو نبود بدرد
 همان خواه بیگانه و خویش را
 مشوشادمان گریب دی کرده
 چنین گفت پور گسویلتن
 که هر کس نهد دام در راه کس
 جهان یادگار است و مارتفتنی
 بنام نکو گر بمیرم رواست
 اگر چند مانی بیاید شدن
 چه جوئی همین زین سرای سپنج
 اگر خود ز پولاد و از آهنم
 یکی جامه دارد جهان سال و ماه
 بگرداند آنرا درون و برون
 هر آنکس که دارد بگیتی امید
 کجا آنکه بر سود تاجش بابر
 زمین گر کشاده کند راز خویش
 کنارش پیر از تاجداران بود
 چه افسر بود بر سرت بر چه ترک
 چنین است کردار چرخ بلند
 چو شادان نشیند کسی با کلاه
 بنرمی بر آید ز سوراخ مار
 سبک سر همیشه بخاری بود
 ز بیماری اندیش و روز گزند
 نه بر کس نشیند ز راه تو گرد
 که خواهی روان و تن خویش را
 که آزرده گردی چو آزرد
 که چه را باندازه^۱ خویش کن
 سرانجام خود ماند اندر قفس
 ز مردم نماند بجز گفتنی
 مرا نام باید که تن مرگ راست
 پس این شدن نیست باز آمدن
 که انجام مرگ است و آغاز رنج
 زمانه بسوهان بساید تنم
 برونش سپید و درونش سیاه
 بدان تا بگردیم ما گونه گون
 چو جوینده خرماست از نخل بید
 کجا آنکه بودی شکارش هزبر
 نماید سرانجام و آغاز خویش
 برش پرز خون سواران بود
 ازو بگذرد پرو پیکان مرگ
 بدستی کلاه و بدستی کمند
 بخم کمندش رباید ز گاه

منه دل برین گیتی چاپلوس
 که او چون من و چون تو بسیار دید
 تو ای خفته از خواب بیدار گرد
 بخانه درون خواب و در گور خواب
 تو خوش خفته و مرگ برخاسته
 بدین رفتن اکنون بیاد گریست
 ترا بودن ایدون فراوان نماند
 یکی پند گیر و در آور بگوش
 تو تانده سوی نیکی گرای
 بترس از خدا و میازار کس
 میازار موری که دانه کش است
 چه گفت آن سخن گوی با آفرین
 سر ناسزایان برافراشتن
 سر رشته خویش گم کردن است
 ز ناپاک زاده مدارید امید
 ز بد گوهران بد نباشد عجب
 چو پرورد گارش چنین آفرید
 بد و نیک هر دو ز یزدان بود
 ندارد دل خود ز رفته دژم

که گه آبنوس است و گه سندروس
 نخواهد همی با کسی^۱ آرمید
 که شد پاکِ عمرت نخواب و نخورد
 به بیداریت پس کی آید شتاب
 شیخونت را لشکر آراسته
 ندانم مکه انجام این کار چیست
 کسی نامه جادوان برنخواند
 به نیکی بیارای بد را مکوش
 مگر کام یابی بدیگر سرای
 ره رستگاری همین است و بس
 که جان دارد و جان شیرین خوش است
 که چو بنگری مغز دادست و دین
 وزیشان امید بهی داشتن
 بجیب اندرون مار پروردن است
 که زنگی بشستن نگردهد سپید
 سیاهی نشاید بریدن ز شب
 نیابی تو بر بند یزدان کلید
 لب مرد بساید که خندان بود
 نه از آمدن شاد و بودنش هم

محمد صادق القامی گفته که صاحب شاهنامه یعنی فردوسی مالک این يك بیت است که مثل او نمی توان گفت در وصف معشوقه:

بدنبال چشمش یکی خال بود که چشم خودش هم بدنبال بود^۲

این نیز در وصف^۱ همان معشوقه است:

بهم بسته مورا بصد پیچ و تاب گره داده شب را پس آفتاب

۲. مرجع افاضل والا دستگاه شیخ ابوالفیض فیضی ملك الشعراى اكبر بادشاه در فضل و کمال نظیر نداشته چون تفسیر بی نقط بزبان عربی تصنیف نمود در فکر افتاد که بجای بسم الله چه نویسد بیربل^۳ گفت کلمه^۴ خود را بنویسید و همچنان کرد و سواطع الالهام نیز در علم سلوك بی نقط بلغت عربی تصنیف کرده مثنوی نل دمن و دیوان شعرش متداول است چون نواب خان جهان بهادر بامر ایلچی گری پیش شاه عباس رفته پادشاه پرسید که سرآمد شعرای هندوستان کیست گفت ملك الشعراى شیخ ابوالفیض فیضی^۵ گفت از اشعار وی بخوانید نواب این بیت برخواند:

بانگ قلمم درین شب تار بس معنی خفته کرد بیدار
بادشاه^۶ آفرین گفت^۷ و بغایت محظوظ شد و مثنویش طلبید و بآب زر نویسانید این
بیت در توحید نیز نیکو گفته:

۱. ح، ج: در صفت ۲. ح: زائد است: دیگر مهر سپهر قصائد و مثنوی استاد فلکی
شاگرد ابوالعلای گنجوی وجه تخلص فلکی این است که بر منجم پسری عاشق شده و در علم نجوم سعی
بکار برده فاهیق برآمده دیوانش هفت هزار بیت بوده باشد ازوست:

شب نباشد که فراق تو دلم خون نکند و آرزوی تو مرا رنج دل افزون نکند
گرچه لعلت بوفاء وعده بسی داد مرا نکند وعده وفاتا جگرم خون نکند
ترکی که خوشتر است ز مشکوی کوی او سروی که هست چون گل خود روی او
که جای سرو جویی بود پس چرا شده است از جسم عاشقان بلا جوی جوی او
آواره کرد ماه خطی کز کمال شوق شب رنگ او گرفت و سبوی بوی او

۳. ح: طیبیه، زائد است

۴. ح: برهمین، زائد است

۵. ح: بسیار، زائد است

۶. ح: فیضیست

۷. ح: کرد،

ذات ۱ صفت صفت گرفته حیرت ره معرفت گرفته
من دیوانه:

باقامتش سریست من تیره بخت را مانند هندوی که پرستد درخت را
نماند گریه شب وصل بقراران را سهیل طلعت آن ماه برد باران را
گویند روزی شیخ را بخاطر می گذرد که در فنون فضایل از سعدی شیرازی کمتر
نیستم چون ویرا برین بیت:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقی دفترست معرفت کردگار
طبقهای نور نازل شده ما نیز بیتی بگوییم در توحید تا بر ما نیز نور نازل بشود این
بیت ۲ بگفت:

در هر بن موی گر نهی گوش ۳ فواره فیض اوست در جوش
و روسوی آسمان کرد اتفاقا ز غنی از بالای سرش می گذشت پنچال کرد و بر روی
شیخ افتاد بسیار بیدماغ شد و گفت که شعر فهمی عالم بالا هم معلوم شد.

مولانا علی فیضی شاعر عالی مرتبت بوده و از دانشمندان خطه تربت ازوست:
شرح جفای دوست نه بهر شکایت است مقصود ذکر اوست دگرها حکایت است
بلند مرتبه زین خاک آستان شده ام گدای کوی توام گر بر آسمان شده ام
موئی شده ام بی خط مشکین رقم او کوبخت که آیم بزبان قلم او

مولانا فصلی هروی نقاش بوده آخر عنان توسن عیمت بعرضه شاعری منعطف
نموده با مولانا گلخنی در خیابان هرات بیدیه و هزل و جنگ مشیت مشغولی می
کرده سخنش دلکشاست و معاصر سلطان حسین میرزاو این مطلع ویراست:
قوت گفتار هر گاهی که دارم یار نیست یار را هر گه که بینم قوت گفتار نیست

شاعر شیطان صفات قاضی ابوالبرکات متخلص بفراقی در بیحیائی و
بدمعاشی نظیر نداشته چنانچه ظرفا در حق او گفته اند:

دیو شیطان صفت ابوالبرکات جای او باد هفتمین درکات
نوبتی سخت بیحیائی ازو واقع شد که تحریر آن غایت بی حجابی است چنانچه
از بیم کشتن سلطان تاب استقامت نیاورده گریخت بعد مدتی شخصی دیگر
درخواست قضا نمود مردمان ببادشاه^۱ عرض کردند^۲ که این که طالب قضاست
سخت بدمعاش و بیحیاست بادشاه فرمود^۳ هر چند بدمعاش و بیحیا خواهد بود
از قاضی اول هزار مرتبه خوش معاش و با حیا خواهد بود ازوست:

با من این بیدادها کان نامسلمان می کند کافر مگر هیچکس در کافرستان می کند
شوخ و بیباک و ادا فهم و غزلخوان شده بهر دل بردن عشاق چه طوفان شده
درین چمن منم از بلبلان زار یکی ولی بزاری من نیست از هزار یکی
شاعر والا مناقب ملا فرید کاتب بلغاری است از شعرای سلطان سنجر
سلجوقی بوده فقیر بیک مطلعش اکتفا نموده:

دل بفکر آن دهان زان لعل خندان افگند کار بر هر کس که شد تنگ از سر جان بگنزد

۴. فصیحی تبریزی شاعر نامی است و معاصر جامی ویراست:

۱. س. ح: بادشاه، ندارد	۲. ج: مردمان گفتند
۳. س: است بادشاه فرمود هر چند بدمعاش، ندارد	۴. ح: زائد است:
بروز هجر دلم را نسیم اشک پناه است	زر سپید بلی از برای روز سیاه است
دی مرا دید و بجانم نظر انداخت	چون دید منم دیده بجای دگر انداخت
قطره خون نیست کان بروی جانان من است	بر رخس افتاده عکس گریان من است

شيفته شاهد سخن سرائی زینت بخش لاهیجان مولانا فدائی دیوانش پنج هزار بیت دارد راقم

السطور از جمله این دو بیت می نگارد:

نشینم هر کجا گوید کسی افسانه عشقی باسید که آید خواب و خواب واپسین باشد
چون گل بره باد صبا کشودی نشناختی ای دوست که در پیرهن گشت

ای دل از آن ذهن طمع خام می کنی خود را برای هیچ چه بدنام می کنی
میر فصیحی از کمل^۱ شعرای هراتست و از سخن سنجان خوش ابیات
مشمول عواطف شاه عباس ماضی می بوده و در سال هزار و سی و یک هجری
رحلت می نموده ازوست:

امشب از شعله آهم جگر غم می سوخت بر من و زندگی من دل ماتم می سوخت
هرنگه کز موجه خون جگر بیرون فتاد بی جمال دوست سوی چشم گریان بگشت
هزار بار قسم خورده ام که نام ترا بلب نیاورم اما قسم بنام تو بود
مسکین فصیحی دوش جان میداد میباید غم کامشب چراغ زندگی مارا ز بالین میرو
تا سر مژگان تماشا دیده برهم چیده بود چون تورفتی گوئی این بیچاره خوابی دیده بود

واقف و تیره سخندانانی شاگرد حکیم شفائی ملا فضلی جریادقانی از سرکار
امام قلیخان والی شیراز وظیفه معین داشته ویراست:

خون نابۀ فرستند بهم چشم و دل من چون کاسه که همسایه بهمسایه فرستد
زینت بخش مسند صاحب اوجی فرزند ملا قیدی مقیمای فوجی شاعر
پر شعور بوده است و ساکن نیشاپور ازوست:

حرف تلخ از لعلت نشنیده است کسی دود از آتش یاقوت ندیده است کسی
سخنور پر شعور میر محمد حسین فغفور سحاب طبعش گهر ریز بوده و ملازم
شاهزاده پرویز بن جهانگیر بادشاه دیوانش متداول است ازوست:

فلک دیگر بکام رند درد آشام میگردد عسس کو خواب راحت کن که امشب جام میگردد
دل تنگ از سرشک دیده خونبار نکشاید ز شبم غنچه را هرگز گره از کار نکشاید
گل سخن را بانیۀ شاعره ماهره فاطمه خراسانیۀ اشعار خوب دارد فقیر از انجمله

این دو رباعی می نگارد:

ای از تو وفا و مهربانی نایاب بی عیش تولدت از جوانی نایاب
وصل تو حیات جاودانی لیکن ماننده آب زندگانی نایاب

آراسته باغ و عندلیبان سرمست یاران همه از نشاط گل باده پرست
اسباب فراغت همه در هم زده است بشتاب که جز تو هر چه میباید هست

فروغی از روشن طبعان کشمیر بوده است و سخن سنجان خوش تقریر معنی
یای دلجوست این مطلع ازوست:

گردلت آرزو کند آن گهریگانه را رقص کنان بآب ده همچو حباب خانه را

ملا فایض ابهری ابهر قصبه ایست من توابع اصفهان در سال هزار و سی و
چهار در گذشته ویراست:

بآستان بزرگان چو حلقه در بر باش گدای دل شو و سلطان هفت کشور باش

چو خواب ناز کند در بر آن پریویم شود تمام هلال استخوان پهلویم

شاعر سخندان محمد ابراهیم فیضان پسر محمد حسین ناجیست در عهد
بهادر شاه امین پاسبانی^۱ مراد آباد و سنبل بوده در عربیت و شاعری و خط:

نسختعلیق دستگاه تمام داشته ازوست:

نصیبی هست اگر همچو صدف رزق از سماریزد چو قسمت نیست روزی از دهن چو آسیاریزد

فاضل و شاعر عالی مرتبت میر معز فطرت از امرای عالمگیر بادشاه بوده فقیر
از دیوانش باین دو بیت اکتفا نموده:

جز ترك عشق با تو ستمکاره چاره نیست آخر دل است جان من این سنگخاره نیست

ماه من از می شفقی آفتاب شد فطرت بپوش دیده که تاب نظاره نیست

اموسی گر خویشتن را میکشی وقتست وقت
صبح هم روشن شد و آواز پائی برنخاست
تیغ مژگان بکف آن نرگس مستانه گذشت
چشم زخمی عجبی از من دیوانه گذشت
نه تو تنگدست چشمی نه من از نظاره مفلس
ستم است بر نگاهم مژه را نقاب کردن
طفلی شوخ و سخن نشنود و بازی کوشی
گل خود روی برو بوم هزار آغوشی

ملا فرح حسین لاهوری است شاعر معنی یاب بوده در دیوانش بعض ابیات
در صفت فرخ سیر بادشاه یافته شده بسیار خوشگوست این چند بیت ازوست :
شب که بیروی تو جز گریه دمسازی نیست
ناله چو مرغ در آب بافتاده پروازی نداشت
دل که هر شام از هوسها تازه سامان میشود
چون سرائی رهروان هر صبح ویران میشود
باسرو سامان چنین بی اعتبارم کرده اند
چون امام مسجد بیرون از شمارم کرده اند

محمود بیگ فسونی از متاخرین است بهند می گذرانند ویراست:
مردم از غم سخن از رفتن خود چند کنی
این نه حرفیست که گوئی و شکرخند کنی
میر شرف الدین حسین فایض واقف و تیره معنی بندی است و برادر میر
مفاخر حسین ثاقب سهرندی ویراست :

حسرت نگه نکرده چشم سیاه کیست
شور جنون صدای شکست کلاه کیست
شاعر جوانمرد سید اسدالله فرد نواده حقیقی شاه لدهای بلگراسی قدس سره
است ازوست :

شب که آن ماه جهان افروز رخصت خواه شد
آه من تعظیم کرد و اشک من همراه شد
پپایش بوسه زد رنگ حنا سرخی دوبالا شد
دلخون شد ز حسرت این عجب هنگلمه پیا شد

شاعر دلپذیر عالی دستگاه میر شمس الدین فقیر سلمه الله دهلویست^۱ از
 پریزادهایی کشک پرور که محله ایست بیرون شهر پناه شاه جهان آباد دیوانی دارد
 و مثنوی هم گفته متضمن کیفیت حسن و عشق تنبولی پسری رام چند نام ساکن
 عظیم آباد که عالمی دیوانه جمال آن پری تمثال بود هر روز بر دو کانش سر عشاقان
 بیاد می رفت گویا این بیت در شان اوست:

سرش کردم که هر جا جلوه گر بود سربازار او بازار سربود
 آخر اتفاق کدخدایش همچو خودی که مثال خیال آینه هم تمثال او بود افتاد هر دو
 شیفته حسن یکدیگر شدند و محو بتمشای هم می بودند حتی که از خانه برآمدنش
 موقوف شد مشتاقان بآتش فراق می سوختند و مرگ عروس از خدا می خواستند تا
 آنکه رامچند برای غسل گنگ رفت یکی از آنها وقت یافته بآروس گفت که
 رامچند غرق شد او بمجرد شنیدن آهی کرد و مرد اهل قبیله اش در عود و صندل
 سوختند شبانگاه^۲ از خاکسترش شعله رامچند گویا زبانه می زد و بکردار برق بچار
 سو می شتافت تا آنکه رامچند بخانه آمد و تمام سرگذشت عروس و کیفیت
 برآمدن شعله رامچند گویان از خاکسترش شنید در آنجا میگوید خطاب بر او:

ادای شکر تو کی می توانم	بگفت ای داد از مقصد نشانم
بآب زندگی راهم نمودی	بحرف شعله قالب برکشودی
سبک برخاست زانجا همچو غوغا	شنید این مژده چون آن بی سروپا
که دارد شیر جنگ شعله با خس	ز مردوزن روان فوجیش در پس
قدم افشرد در سرمنزل بار	پس از قطع مسافت آن دل افگار
ز گردون دود آه او گذر کرد	کف خاکسترش را چون نظر کرد

۱. س.ح.ج: دهلویست از اولاد امجاد شاه محمد خیالی قدس سره است که مزار فائض الانوارش در جوار

درگاه حضرت قطب الدین بختیار کاکی رحمة الله علیه واقع است دیوانی دارد

۲. ج: ناگاه

بگفت ای جان فتد آتش بجانم
 بدینسان در سخن بود آن دل افگار
 برآمد شعله چون برق درخشان
 چون زان نام خودش افتاد در نوش
 بگفت ای آرزوی جان بیتاب
 مرا غیر از تو چیزی نیست درخور
 بگفت این را و سویش کرد آهنگ
 از آن سو شعله جذبی برد در کار

من دیوانه:

ظاهرا سوخته باز دل شیدائی
 قدر هر چیز بضدش بتوان دانستن
 زلف معشوق ز من سنبل فردوس از تو
 با دل خویش اگر عشق بورزیم بجاست
 بسکه بودیم براه طلبش گرم نیاز
 مژه اش برد بیک چشم زدن دل ز فقیر
 ز ناله چند دهی خویش را بیاد کسی
 بکلر خویش دارد عشق من چون حسن او دستی
 چو من امروز صاحب دستگاهی نیست در عالم
 بشاخ سرو قمری میکشد آه شررباری
 تو خاکستر شوی من زنده مانم
 که ناگه از کف خاکستریار
 برنگ برق هر شود شتابان
 ز شادی کرد خود را هم فراموش
 من مهجور رادریاب دریاب
 ز روی مهربانی گرم برخور
 کشد تا چون دل گرمش ببرتنگ
 بهم پیوست آخریاریار

حرف القاف

سلطان العاشقین برهان الواصلین حضرت خواجه قطب الدین محمد بختیار کاکلی اوشی رحمة الله عليه فرزند قصبه اوش بوده در هنگامی که پدر بزرگوارش خواجه کمال الدین اوشی عليه الرحمه^۱ رحلت نمود قطب المله يك و نیم ساله بود مادرش که بلقیس زمانی و مریم ثانی بود سی پرورید و تیمار احوالش می کرد چون به پنج سالگی رسید همسایه بود صالح نام والده مبارکش او را طلبیده پاره حلوا در طبقی نهاد و خواجه را برابر او بمعلمی فرستاد ناگاه در راه پیری روشن ضمیر^۲ دوچار شد و بر فور فرمود که این طفل را بکجاسی بری گفت این از خاندان اهل صلاح^۳ است و دودمان ارباب فلاح پدر بزرگوارش از سر گذشته است مادری وارد در کمال صلاحیت و نهایت عفت وی گفته که این طفل را بمکتبی ببر و بمعلمی صالح^۴ بسیار که قرآن مجیدش بیاموزد چون آن پیر این تقریر شنید فرمود که این طفل را بمن واگذار تا پیش معلمی برم که برکت انفاسش تاثیر بکمال بخشند و تفقد بحال این بواجبی نماید وی گفت حکم مر تراست در آنجا معلمی بود شیخ اباحفض نام بکمال عبادت و ریاضت منسوب آن پیر خواجه را آورد و بدو بسپرد و فرمود که این طفلیست مبارک و برگزیده تعالی و تبارک یکی از اولیای کبار خواهد شد بشفقت تمام کلام مجید بیاموزی شیخ بدل و جان قبول نمود و از آنجا باز گشت شیخ بسوی خواجه متوجه گشت و فرمود ای پسر پیری که ترا اینجا آورد هیچ می دانی که بود خواجه عرض کرد که والده من^۵ بهمسایه سپرده بود که پیش معلمی ببر در اثنای راه این پیر با برکت ملاقی گشت و مرا بدولت قدمبوس شما مشرف گردانید

۱. ح، ج: رحمة الله عليه

۲. س: روشن ضمیر، ندارد

۳. ح: از اصحاب

۴. س: صالح، ندارد؛ ج: اصحاب صالح

۵. ح، ج: مرا، زائد است

شیخ علیه الرحمہ فرمود کہ ای فرزند آن پیر خضر علیہ السلام بود کہ ترا آورد و بما سپرد القصہ بہ یمن تربیت و برکت صحبت شیخ خواجہ باخلاق ظاہر و باطن آراستہ و پیراستہ گشت و در آداب شریعت و طریقت و معاملات دینی و حالات یقینی فایق شد چنانچہ یک ساعت از مجاہدہ و ریاضت نیاسودی و پیوستہ بحق تعالی و تبارک مشغول بودی ناگاہ زبۃ الاولیا و خلاصہ الاتقیاء حضرت خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ آنجا رسید قطب المملہ بشرف ارادت و بیعتش^۱ مشرف شد و خلافت یافت در آن ایام بیست سالہ بود و مریدان را پرورش کمابینگی می فرمود شبانروزی دو صد و پنجاہ رکعت نماز با نیاز گزاردی و سه ہزار درود بحضرت سرور علیہ السلام ہر شب فرستادی چون مادرش دریافت کہ وی ارادہ زیارت بیت اللہ دارد دختری صالحہ ہم ازان مقام بتکلف در حبالہ نکاحش در آورد و وی جمال باکمال داشت حضرت خواجہ را از ممر بشریت و سبب معیت میلی و محبتی روی نمود سه ہزار درود بر حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم می فرستاد در شب فوت شد مریدی از مریدان آن زبۃ الابرار احمد نام رئیس بخواب می بیند کہ ایوانی است رفیع و خلقی انبوه در حوالی آن جمعست و مردی نورانی کوتاہ قامت درون و بیرون می رود و پیغامہای بیرون اندرون می گذارد و جواب می آرد رئیس مذکور گفت کہ در آن ایوان چیست و این مرد کہ می آید و می رود کیست گفتند^۲ در آن ایوان حضرت رسول صلی اللہ علیہ وسلم است و این مرد کوتاہ قامت را عبداللہ مسعود نام است رئیس مذکور نزدیک عبداللہ رفت و عرض نمود کہ بحضرت رسالت پناہ التماس من برسان کہ می خواہم کہ بدیدار پرانوار شما مشرف شوم عبداللہ درون رفت و بیرون آمد و گفت یا رئیس رسول خدای تعالی می فرماید کہ ترا هنوز اہلیت آن نشده است کہ مرا ببینی برو و سلام من بقطب

۱. س: بیعتش، ندارد

۲. ح، چ: از ' در آن ایوان... تا.. کیست گفتند، ندارد

الدین محمد بختیار کاکلی اوشی برسان و بگو که هر شب تحفه بر من ارسال می نمودی سه شب است که نمی رسد چون رئیس از خواب بیدار گشت کیفیت حال آمده بجناب حضرت قطب المله ظاهر نمود آنحضرت دریافت که این تقصیر را سبب چیست فی الحال منکوحه خواد را مطلقه گردانید و مسافر شد و به بغداد رسید و صحبت عارفان آن زمین را مثل شیخ شهاب الدین عمر سهروردی قدس سره و شیخ اوحدا الدین کرمانی و سایر مشایخ کبار آن دیار رحمهم الله علیهم اجمعین دریافت و حظ وافر برداشت در آن زمان شیخ جلال الدین تبریزی بار دوم از خراسان مراجعت نموده بدانجا رسیده بود و با حضرت قطب المله مودتی عظیم داشت چون قطب المله شنید که حضرت خواجه معی الدین علیه الرحمه از خراسان بدارالخلافه دهلی توجه فرمود هر دو بزرگوار عزیمت دهلی نمودند چون بملتان رسیدند شیخ بهاء الدین ذکریا را دریافتند و چندی کجا بودند و ذوق تمام از صحبت یکدگر می ربودند در آن زمان خطه ملتان در تصرف^۱ قباچه بیگ ترک بود ناگاه ملعونی چند از جانب خطا و ختن رسیدند و قلعه ملتان را محاصره نمودند چنانچه خلق دست از جان بشستند قباچه بیگ پیش حضرت قطب المله آمده استدعای دعا نمود آنحضرت تیری طلبیده بدست قباچه داد و فرمود وقت نماز شام بر برج حصار برو و بجانب کفار بینداز قباچه همچنان کرد همان شب آن قوم شوم از آن مرز و بوم فرار کرده ناپدید شدند حضرت قطب المله بعد چند روز بطرف دارالخلافه دهلی متوجه شد و حضرت شیخ جلال الدین تبریزی علیه الرحمه بجانب غزنین عزیمت نمود قباچه مذکور بالاحاح تمام التماس کرد که چند گاه دیگر سایه برکت درین مقام باشد آنحضرت ملتفت نگشت و فرمود^۲ که این مقام در حراست و پناه شیخ بهاء الدین ذکریا خواهد بود چون بدلهلی تشریف فرمود سلطان شمس الدین سجده شکر بجا آورد و آن حضرت را با شیخ جمال الدین محمد بسطامی و شیخ

محمد عطا معروف بشیخ حمیدالدین ناگوری قدس سرهما اتحاد تمام پدیدار آمد و بملاقات یکدگر خورسند می بودند^۱ در آن ایام شیخ بدرالدین غزنوی بشرف بیعت و خرقه پاك آنحضرت مشرف شد و عمر عزیز در خدمتش بسر برد و انواع برکات حاصل نمود خواجه قطب المله بحضرت معین المله والدین رحمه الله علیه که در آن ایام بخطه اجمیر بود عریضه متضمن اشتیاق و اختراق فراق ارسال داشت که اگر به بشارت اشارت مسرور فرمایند شرف پایبوس حاصل نموده آید آنحضرت در جواب نوشت که قرب جانی رابعد مانع نیست بسلامت و صحت همانجا باشید بعد چند گاه بهمان طرف توجه نموده خواهد شد چون آنحضرت از خطه اجمیر بدهلی تشریف آورد قطب المله خواست که سلطان شمس الدین را که بخدمتش رسوخ تمام داشت اعلام بخشد آنحضرت مانع شد که من محض از برای ملاقات تو آمده ام از دحام خاص و عام مرا هرگز^۲ خوش نمی آید و زیاده بر دوسه روز اینجا^۳ نخواهم بود با اینهمه اهالی تمام آن حوالی بشرف ملاقات آنحضرت مشرف شدند مگر شیخ نجم الدین صغرا^۴ که بعد وفات شیخ جمال الدین محمد بسطامی سلطان شمس الدین شیخ الاسلامی شهر بوی داده بود بسبب حسدی که تمام اهل شهر اعتقاد بخدمت قطب المله داشتند نیامد با آنکه بجناب حضرت معین المله در ملک خراسان اعتقاد تمام داشت روز سیوم حضرت معین الحق خود بخانه او تشریف فرمود و وی بر صنفه نواحیات استاده بمزدوران^۵ تاکید می کرد ایشان را دید و چنانچه باید بخدمت نشتافت و بطریق محبت و مودت قدیم در نیافت معین المله بر فور فرمود که ای نجم الدین ترا چه بلا پیش آمد و متغیر ساخت مگر منصب شیخ الاسلامی ترا درین غرور انداخت چون وی این سخن بشنید سر از شرمندگی فرو کشید و بمعذرت در آمد و گفت من همان مخلصم که سر در قدم شما می

۲. ج: اینجا، ندارد

۴. ج: نمود

۱. ج: هرگز، ندارد

۳. ج: اصغر

سودم اکنون شما مریدی را درین شهر گذاشته اید که تمام خلائق شهر و مشایخ
 دهر بوی متوجه اند و شیخ الاسلامی مرا کسی به برگ تره هم نمی خرد حضرت
 معین المله به تبسم فرمود نجم الدین خاطر جمع دار من قطب الدین محمد بختیار را
 در برابر خود بخطه اجمیر می برم هر چند شیخ الاسلام برای ما حاضر ابرام نمود
 آنحضرت قبول نفرمود در آن ایام شیخ فرید المله بخدمت حضرت خواجه قطب
 الدین می بود سعادت دست بوس حضرت عین الحق حاصل نمود آنحضرت اکثر
 می فرمود که بابا بختیار شاهباز عظیمی را بقید در آورده که آشیانه نگیرد^۱ جز
 بسدره المنتها و^۲ این فرید شمعیت که خانواده درویشان را روشن سازد بعد از
 چند روز بسمت اجمیر مراجعت فرمود^۳ حضرت قطب المله نیز به رکاب سعادتش
 همراه شد از که و مه شهر غوغایی برآمد گریه و زاری می نمودند و خاک پای
 خواجه قطب المله تبرک بر میداشتند چون حضرت معین الحق این حال معاینه نمود
 فرمود که بابا قطب الدین همدین مقام باش که خلائق از بیرون آمدن تو در
 اضطراب خراب اندر و اندارم که چندین دلها خراب و کباب شود برو این شهر را در
 پناه تو گذاشتیم چون سلطان شمس الدین ازین معنی خبر یافت سراسیمه بخدمت
 حضرت معین الحق شتافت و عرض نمود که خواجه قطب المله را همین جا باید
 گذاشت آنحضرت قبول فرمود^۴ تا حضرت قطب المله والدین بمقام خود مراجعت
 نمود آنجناب را طریقی بود که نذر و نیاز کم قبول می فرمود و فلوسی نزد خود نمی
 گذاشت و استغراق تمام داشت چون وقت نماز آمدی چشم از مراقبه کشودی و
 غسل فرمودی و نماز ادا نمودی در آخر عمر تاهل نمود و فرزند توانمان متولد شدند
 پسر خورد شیخ محمد نام داشت و پسر کلان شیخ احمد شیخ احمد مذکور در عمر
 هفت سالگی برحمت حق پیوست مادرش جزع و فزع می نمود چون آنحضرت

ج: ۲، بگرد، زائد است

ج: ۱، نگیرد، ندارد

ج: ۴، نمود

ج: ۳، نمود

آواز جانگداز نوحه شنید از شیخ بدرالدین غزنوی پرسید که این آواز پرسوز اندرون خانه ما چیست شیخ بدرالدین عرض کرد که شیخ احمد فوت شده مگر مادر او مضطرب الاحوال است آنحضرت دست برهم سوده فرمود که اگر مرا بر زحمت او وقوف بودی از حضرت عزت چند گاه حیات او خواستی و حق تعالی اجابت فرمودی مرا معلوم نگشت این بگفت^۱ و مادرش را از گریه منع کرد و خود بمراقبه مستغرق شد در خانه اش از حرم و کنیزك و پسر و خادم نه کس بودند و همسایه بقالی بود مسلمان شرف الدین نام چون خانه آنحضرت دو سه فاقه شدی حرمش از زن بقال مذکور^۲ که گاه گاهی بخانه اش می آمد نیم تنکه کم و بیش وام گرفت و قوت فرزندان و متعلقان کردی و حضرت قطب المله را ازین حال خبر نبودی چون فتوحی از غیب رسیدی ادا نمودی روزی زن شرف الدین گفت که ای بی بی اگر من نباشم و قرض ندهم کار شما بهلاك كشد این سخن حرم آنحضرت را گران آمد و باخود عهد کرد که بعد ازین از وی قرض نستانم روزی این معنی بحضرت قطب المله ظاهر کرد آنجناب زمانی متامل شده فرمود از وی قرض نگیری و اشارت بطرف طاقی که در حجره متبر که اش بود نموده فرمود که بسم الله الرحمن الرحيم بگو و چندانی که خواهی کرده كاك ازین طاق برآر و متعلقان را نصیب گردان حرم آنحضرت از آن طاق كاكهای گرم بیرون می آورد و پخش می نمود تا حالا نیز در مقبره متبر که^۳ اش بهمان نسبت كاكها می پزند و نصیب مجاوران و مسافران می نمایند حضرت قطب المله را دعائی رسیده بود که هر که آخر شب در گوشه خالی مسجدی دو گانه بگذارد و آن دعا بخواند خضر علیه السلام بدو ملاقات کند؛ آخر شب در مسجدی رفته دو گانه گذارد و آن دعا بخواند چون از مسجد بیرون آمد پیری نورانی بر در آن مسجد دید و می پرسید بیگهان اینجا چه می کنی آنحضرت

۱. ح. چ؛ مسطور

۴. س؛ نماید

۱. ح. چ؛ این بگفت، ندارد

۳. چ؛ متبر که، ندارد

احوال ظاهر کرد وی گفت خضر را تو ملاقات کرده چه خواهی کرد مگر دنیا می خواهی گفت خیر گفت پس فرض داشته باشی گفت لا در همین بودند که پیری پرنور با حضور از گوشه مسجد پدیدار شد و نزدیک آن پیر ماقبل که حرف می زد آمد چون وی او را دید دست حضرت قطب المله گرفته بدو بسپرد و گفت که این مرد نه دنیا می خواهد و نه دادنی دارد آرزوی صحبت تو دارد قطب المله ازین حرف دریافت که این پیر خضر علیه السلام است و آن پیر دیگر نیز از مردان غیب بود هر دو از نظرش غایب شدند از آن بار خضر علیه السلام اکثر بملاقاتش می آمد سلطان شمس الدین از دیرباز بخاطر داشت که نزدیک شهر حوضی سازد تا مردمان را فیض آب و آب فیض ازو برسد شبی از شبها بخواب می بیند که حضرت رسول مقبول صلی الله علیه وسلم در محلی سوار ایستاده می فرمایند که ای شمس الدین اگر می خواهی ^۱ حوضی بسازی و مردمان را فیضی ازو برسد درینجا بساز که من ایستاده ام سلطان چون بیدار گشت کسی را بخدمت حضرت قطب المله فرستاده اعلام داد که خوابی دیده ام اگر امر شود آمده عرض نمایم آنحضرت گفته فرستاد ^۲ که من نیز همانجا می روم که ترا حضرت رسول مقبول صلی الله علیه وسلم اشارت حوض فرموده اند مصلحت است که زود بیایی سلطان فی الحال متوجه آن موضع شد و حضرت قطب المله را همانجا دریافت و بپایوس مشرف گشت می آرند که نشانه از سم اسب حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وسلم در آن زمین برآمده بود و نیز آبی مترشح گشته بالای آن نشانه سمکه پدیدار شده بود ^۳ صفه ^۴ و گنبدی برآوردند و حوض ترتیب دادند و از آنجا چشمه جاری ساختند که الی یوم جاریست اکثری از مردان غیب در تنهایی و عزلت و خلوت بصحبت حضرت مشارالیه می رسیدند القصه روزی قوالان این بیت شیخ احمد جامی قدس سره پیش آنحضرت می خواندند:

۲. ج: گفته فرمود

۱. ج: اگر می خواهی، ندارد

۴. س: ح: ساخته، زائد است

۳. خ: که پدیدار شده بود، ندارد

کشتگان خنجر تسلیم را هر زمان از غیب جان دیگر است
 انوبت خواندن^۲ مصرع اول جان بحق تسلیم می فرمود و هنگام سرودن مصرع ثانی
 باز زنده می شد و وجد می کرد^۳ درین حالت سه شبانه روز گذشت شب چهارم
 حالتش دگرگون گشت سر مبارکش برزانوی شیخ حمیدالدین ناگوری بود و
 پایش در کنار شیخ بدرالدین غزنوی در آن زمان شیخ حمیدالمله عرض کرد که حال
 مخدومی نوع دیگر است یکی را از خلفای خویش اشارت شود که بجای مخدومی
 بنشینند فرمود که خرقه حضرت معین الملّه قدس سره بمن رسیده است با مصلاهی
 خاص و عصای و نعلین چوبین شیخ فریدالدین مسعود خواهید رسانید درین حال
 اندکی شیخ بدرالدین را غنودگی دریافت می بیند که آنحضرت بسوی آسمان پرواز
 نمود چون چشم بکشد دید که بحق پیوسته بود شیخ حمیدالدین علی الصباح
 درویشی را بخدمت شیخ فرید که در آن ایام بخطه هانسی بود فرستاد شیخ عزم
 دهلی کرده بود در اثنای راه با فرستاده ملاقات شد روز سوم بمرقد خواجه قطب
 الدین آمده رو بخاک می مالید شیخ حمیدالدین و شیخ بدرالدین وصیت بجا
 آوردند و خرقه مبارک بشیخ فریدالملّه قدس سره پوشانیدند آنجناب همان مصلاهی
 خاص گسترده دوگانه ادا نمود و در خانه حضرت قطب الملّه جلوس فرمود و این
 واقعه روز دوشنبه چهاردهم ربیع الاول اتفاق افتاد مرقد مبارکش بمسافت هفت
 کروه از شهر دهلی زیارتگاه خلایق است:

ای بگرد شمع رویت عالمی پروانه وز لب شیرین تو شوریست در هر خانه
 ۴من بچندین آشنائی میخورم خون جگر^۵ آشنا را حال اینست وای بر بیگانه

۲. ح: این، زائد است

۱. ح: چون، زائد است

۴. ح: دو اشعار اضافه دارد:

۳. ح: میکردند

کز تو مانند این حکایت در جهان افسانه

ماه من گر میتوانی رحم کن بر بیدلان

لاجرم باشد همیشه گنج در ویرانه

منزل غمهای شد تو سینه ویران من

۵. ح: را، اضافه

قطب مسکین گر خطایی^۱ میکند عیش مکن عیب نبود گر خطایی میکند دیوانه

مقرب بساط حضرت پروردگار حضرت شاه قاسم انوار اسم شریفش معین
الدین علیست انوار معارفش شش جهت را روشن ساخته است^۲ و پرتو خورشید
هدایتش عالمی را از تاریکی ضلالت نجات داده و خرقة از شیخ صدرالدین خلف
ارشد شیخ صفی الدین اردبیلی قدس سره یافته شی از شبها بخواب می بیند گویا
نور قسمت می کند این واقعه با پیر خود بگفت شیخ مشار الیه از آن روز ویرا قاسم
انوار خطاب کرد و شاه مشار الیه بسیار قوی جذبه بوده چنانچه اکثری از علمای
زمان که بمخالفت^۳ وی برخاستند مقهور حالش^۴ گردیده در زمره مریدانش داخل
شدند هر که انکارش بیشتر داشتی بحقیقتش زودتر اقرار کردی و هر که بخلافش
برخاستی عنقریب در سلك خادمانش نشست و وفات آنجناب در سال ششصد و سی
وهفت در شهر ربیع الاول واقع شده^۵ مرقدش در جرجر جامست من انوار کلامه^۶:

نمیتوان خبری دادن از حقیقت دوست	ولی ز روی حقیقت حقیقت همه اوست
سخن بلند شد اکنون بلند می گویم	که خاطر م بهوای بلند بالایی است
به نیمشب که همه مست خواب خوش باشند	من و خیال تو و ناله های درد آلود
اندرین ره جز و کل محتاج یکدیگر شدند	عنکبوتی میشود پیغمبری را پرده دار
چو آفتاب جهانتاب ظاهرست حبیب ^۷	حجاب مایه جهلست و غایت کوری
بیا بمجلس مستان سجود کن بستان	شراب ناب انالحق ز جام منصوری
اگر ز جام محبت بجرعه بررسی	هزار قیصر و خاقان هزار فغوری

۱. چ: نگاهی

۲. چ: است، ندارد

۳. چ: بمخالفتش از علما

۴. چ: متفرقاتش

۵. تصحیح: قاسم انوار در سال ۸۲۷ هـ وفات یافت و تاریخ ۶۳۷

که نوشته شده است اشتباه است

۶. چ: و این ابیات ازوست ۷. چ: رخت

اورنگ نشین کشور توحید مقالی و شاعر سخندان داراشکوه برادر عالمگیر
پادشاه بن شاهجهان مجمع البحرین و رساله حق نما از تصنیفات اوست ویراست:

خاطر نقاش در تصویر حسنش جمع بود چون بزلف او رسید آخر پریشانی کشید
با دوست رسیدیم چو از خویش بریدیم از خویش بریدن چه مبارک سفری بود

مولانا قبولی مرد فقیر بود و عزل فروشی می نموده شاعر گرامیست و معاصر
جامی شبی جمعی را وصیت کرد که امشب از عالم میروم و جهت تجهیز و
تکفین چیزی ندارم دیوان مرا صباح پیش سلطان محمد صاحب تذکرة الشعرا که
از معتقدان مولوی جامیست خواهید برد و دعا خواهید رسانید و التماس خواهید
کرد که مرادر گورستان سادات مصرخ دفن کند چون شثار الیه خبر گرفت وی
در گذشته بود باری وصیتش بجا آورد چون دیوانش باز کرد این مقطع سرورق
برآمد:

اگر قبول تو یابم قبولیم ورنه بهر دو کون چو من ناقبول نتوان یافت

مرزا ابراهیم قانونی قانون خوب می نواخته و در اکثر فضایل دستگاه تمام
داشته نویسنده نامی بوده و معاصر جامی بسیار خوشگواست این رباعی ازوست^۱:

تالعل تو دلفروز خواهد بودن کارم همه آه و سوز خواهد بودن
گفتی که بخانه تو آیم روزی آن روز کدام روز خواهد بودن

مولانا قانعی قناعت بکمردوزی می نموده این هم از معاصران مولوی جامی^۲
بوده سخن بسیار بادا گفته ازوست:

یارم ز غمزه تیروز ابرو کمان کشید از روی خوب هرچه رسد میتوان کشید
مولانا قدسی از شعرای نیکو اداست و معاصر سلطان حسین میرزا مرض

لقوه داشته چنانچه از دهانش آب می رفت درین باب گفته:

بسا جودی چنین دهن که مراست شعر گویم که آب ازو بچکد

ای که منعم میکنی از دیدن آن گل‌عذار حالت دل را نمیدانی مرا معذور دار

واقف و تیره ندیمی شاعر صاحب کوس مولانا قدیمی تقارچی بوده و در هر وزن اشعار طرح می نموده فضولی بخانه شاعری آمد و ملاقات نمود و پرسیدن آغاز کرد که در فلان زمین غزلی گفته آید^۱ شاعر از گفته‌های پیش وی می خواند تا آنکه شاعر ماحضر پیش آورد وی خورده باز سلسله پرسش اشعار در اوزان مختلفه شروع کرد شاعر عاجز آمد تا آنکه شام شد وی پرسید در وزن نوای تقاره نیز بیتی گفته شاعر گفت این بیت:

تو که بانگ خوردی بخانه برو نه که خانه بدست تو مانده گرو
وی دریافت و برخاست و برفت^۲:

بی جمالش دیده روشن چه کار آید مرا روشنی در دیده از دیدار یار آید مرا
آه از آن ساعت که ناگه در رهی پیش آمدم مدتی باید که تا دل برقرار آید مرا

مصور صور معانی مولانا قدیمی نقاش گیلانی ادابند دلجو است این مطلع ازوست:

دیده ام روئی و عاشق شده جای عجبی رخ نموده است مرا باز بلایی عجبی

مدرس کشاف^۳ نیکو مضمونی مولانا قاسمی کازرونی از اعظم فضلا بوده فقیر از دیوانش بیک مطلع اکتفا نموده:

از سخن پرور مکن همچون صدف هر گوش را قفل گوهر ساز^۴ یا قوت زمرد پوش را

قیلان بیگ شاعر نامی بوده و معاصر جامی معنی یاب نادره گواست این

۱. ج: هم غزلی طرح کرده آید

۲. ج: قدیمی راست، زائد است

۳. ج: مدرس کتاب

۴. ج: از. گوهر ساز. تا. جاسی به معنی، ندارد

بیت ازوست:

گران كوچك دهن حرفی بزرگی گفت سیرسد كه دریای فراخ آید برون از چشمه تنگی
خون گشت مرا ز هجر یاران دیده زین غم شده چون سیل بهاران دیده
گرسنت بمن زنند می ریزد اشك مانند درختهای باران دیده
سخنور عالی همت مولانا قسمت از مشهد است در طلا کوبی مهارت
داشته ویراست^۱:

چه واقعست كه با غیر صد سخن داری به پیش من چو رسی مهر بر دهن داری
چله نشین گوشه نكته انگیزی شاعر خمیده پشت قوسی تبریزی خوشگو
است ازوست:

نیست از ضعف سرم گر بقدم پیوسته است این کمانرا دو سه از روز بهم پیوسته است
حق جوی راز دیر و حرم مدعا یکیست هر چند کز دو دست برآید صدا یکیست
نقطه دایره نیکو بیانی قاسمی اردستانی به صفاهان بسر می برده و در سال
نهمصد و هشتاد و شش همانجا مرده:

کی سیب آن ذقن بكسی رایگان دهند سبی است آن ذقن كه ببیند و جان دهند
از راه دیده میگذرد پاره‌های دل مانند برگ گل كه بآب روان دهند
راست رو باش بهر کیش كه باشی چون تیر و رشوی كج چو کمان قابل قربان باشی
اسیر زنجیر نكته طرازی ملاقیدی شیرازی در عهد اكبر بادشاه بهند آمده و
باوج تقرب رسیده ویراست:

ز بی زبانی خود خوش دلم كه روز وداع شكایت تو نیاورده بر زبان رفتم
شاعر نیکو دستگاه قاضی عبدالله از افاضل زمان بوده و تخلص قاضی اختیار

نموده ویراست:

دو روز شد که وفا می کند نمی دانم که تاجه مصلحت آن شوخ بیوفا دیده

شاعر یگانه ملا قاسم دیوانه وطنش مشهود است و سخن سنج ارشد شاگرد
رشید مرزا صایب است ویراست:

لبش مکیدم و خاموش آرزویم کرد کبودی لب او سرمه در گلویم کرد
عقده خاطر من شد گره جبهه او بکجا کاشته ام دانه کجای می روید
رنگ از چهره گل شوق پریدن دارد میتوان یافت که آنشوخنای بندد

شاعر سخندان نواب قاسم خان اسیری بوده نیک ذات کریم الصفات هر سال
دو لکبه رویه بمستحقان می داد در عهد جهانگیر حکومت پنجاب داشته راقم
السطور این دو بیت ازو نگاشته:

بعد ازین در عوض اشک دل آید بیرون آب چون کم شود از چشمه گل آید بیرون
غمت آمد پی دل بردن و در سینه نیافت دزد از خانه مفلس خجل آید بیرون

میر قرشی^۱ در سمرقند دکان صحافی داشته ظرفای شهر بدو کاننش جمع می
شدند و میر خود را سر حلقه آن گروه می پنداشته ازوست:

نیست آئین محبت کردن از یاری گله ورنه می کردم ازان بی رحم بسیاری گله

سخن سنج اعظم میر قاسم ساکن جناب و شاعر معنی گنجور است و
شاگرد میر غیاث الدین منصور در آخر عمر املاک خود وقف روضه رضویه علیه
التحیه و الثنا ساخته و شاه اسمعیل به تعظیمش می پرداخته از شاهنامه اوست:

غبار آنچنان در هوا شد حجاب که ره یست بر دعوت مستیجاب
یلان غرق آهن ز سرتاپا چو ورت که گیرد در آئینه جا

۱. ج: از . میر قرشی . تا . می شدند ، ندارد

از لیلی و مجنون در بیماری لیلی گوید:

شد ساعد سیم نازینش چون نال قلم در آستینش

واقف و تیره خوش سخنی مرزا قاسم این مراد دکهنی از اسرای جهانگیری
بوده فقیر دو بیت از کلامش انتخاب نموده و آن هر دو این است:

بلذتی نگه از دیدن تو بر می گشت که هر دو چشم بقران یکدگر میگشت
دل و دماغ ز وصلت چو شاد می کردم سرم بگرد دل او دل بگرد سر میگشت

دانای دقایق آفاقی و انفسی حاجی محمد جان قدسی ملك الشعرای
شاهجهان بادشاه بوده گویند حاجی در مدح عبدالله خان زخمی که یکی از اسرای
هفت هزاری بود قصیده بگفت و میان مجلس ایستاده برخواند عبدالله خان
برخواست و هر دو دستش گرفته بر مسند خود بنشاند و خود با پیرهنی که در بر
داشت برپالکی سوار شده از خیمه بیرون آمد و تمام اسباب و اموال و کارخانجات را
در وجه صله بحاجی بخشید دیگر قصیده در مدح پادشاه گفته بعرض رسانید پادشاه
فرمود تا باقسام جواهر هفت مرتبه دهان حاجی لبریز ساختند و در وجه قصیده دیگر
باشرفی و رویه حاجی را وزن کردند وفاتش در سال هزار و پنجاه و پنج واقع شده من
دیوانه ۲:

کند چو حرف گرفتاری مرا تحریر بیای خامه سزد گر رقم شود زنجیر
ز بسکه کوه کشید است نم ز ابر مطیر توان کشید رگ سنگ همچو مرز خمیر
ز چوب خشك چنان رسته گل ز فیض هوا که دسته دسته توان چید گل ز دسته تیر
شهید طوس که از نور قبه حرمش نماند راز نهان در مشیمه تقدیر
اگر بچرخ بگوید که درهم آربساط شوند جمع کواکب چو دانه در انجیر

زود به کردم من بی صبر داغ خویش را اول شب میکشید مفلس چراغ خویش را
دارم دلی اما چه دل صدگونه حرمان در بغل چشمی و خون در آستین اشکی و طوفان در بغل
بوی ترا يك صبحدم گرباد آرد در چمن گل غنچه گردد تا کند بوی تو پنهان در بغل
برقع ز عارض برفکن يك صبحدم تا از حیا گردد فراموش صبح را خورشید تابان در بغل^۱

شاعر معقول مرزا عبدالغنی بیگ قبول ترك منصب بادشاهی نموده بلباس
درویشانان می گذرانیده و با ملا شاه بدخشی قدس سره قرابت داشته مرزا داراب
جویا است این هر چهار مطلع ویراست:

بشگفاند ساغر می طبع محبوب مرا يك گلایی می کند گلزار محبوب مرا
نه لازم است شجاعت نه شرط احسانست بکام هر که فلک گشت خان دورانست
خون عشاق بر آن گردن سیمین باشد چون بیاضی که پر از معنی رنگین باشد
بهر حالت که می بینی ز عیب سرکشی مارا چو لای باده گر در عالم آبم همان خاکم

شاعر کامل محمد پناه قابل از سخن سنجان کشمیر است درینولا در
شاهجهان آباد می گذراند ویراست:

قابل درین زمانه ز آدم نشان مخواه چندین هزار سال ز آدم گذشته است
دوئی را رنگ وحدت میدهد یکتائیم قابل دومی صرع چون بدیوانم نشیند فرد برخیزد

حرف الکاف

واصل ذات ایزد متعال حضرت خواجه کرک ابدال قدس سره در کشف و
گرامتش کتابیست که محمد اسمعیل لاهوری که خدمت خواجه دریافته نگاشته
از جمله روزی جوانی از عالم مسافری می آمد شخصی^۲ دید بر شیر سوار و در

۱. ح: يك شعر زائد است:

قدسی ندانم چون شود بازار سودای جزا او نقد آرزوش بکف من جنس عصیان در بغل

۲. ح، چ، را، زائد است:

دست تازیانه مار بترسید آن شخص بانگ برزد که اگر تو قصد کسی نکنی قصد تو هم نکند باش وی ایستاده شد گفت کجا خواهی رفت گفت در هندوستان گفت چون در شهر کره رسی خواجه کرک را سلام من خواهی گفت آن جوان چون بکره رسید پیام سلام یاد آمد خواجه را می جست بالای مسجدی نشان دادند چون بمسجد درآمد دید اعضای خواجه از همدگر جدا افتاده خواست که فرود رود از سر مبارک خواجه آواز برآمد که ای بی بی کاسیر سلام کسی چرا نمی گوئی که وی هنوز خودنمایی دارد و بخدا نرسیده است آن جوان خدمت عرض کرد و باز گشت روزی پیری بخدست خواجه آمد و گفت که دختری بالغ دارم و از جهت مفلسی در کار خیر او حیرانم خواجه در حالت مستی گفت من از برای تو آفتاب را گرو کردم تا که نهصد و نه درم نیابی آفتاب برنیاید و همچنان شد خلق از درازی شب ناپیدا کنار بفرغان آمده بخدست خواجه دویدند و عرض کردند که یا خواجه حال این شب چو نیست که پایانی ندارد دعا باید کرد تا خورشید برآید فرمود عوض نهصد و نه درم از برای این پیر آفتاب را گرو کرده ام باین پیر بسازید مردمان دست آن پیر را گرفته بردند و درمها بدو شمردند همین که آن پیر زر گرفته روان شد آفتاب از خاور سر برزد .

نقلست روزی خدمت خواجه شراب می خورد و در آن وقت خدمت سید رکن الدین^۱ قاضی بود دانشمندان باتفاق در خدمت سید مذکور آمده گفتند که در خطه کره پانزدهم رمضان خواجه کرک شراب می خورد و همچو شما قاضی متدین باشد و مانع نشود عجب است قاضی با جمیع دانشمندان بخدست خواجه شتافت چون خواجه ویرا دید پیاله پر کرده بقاضی فرمود که بگیر قاضی از هیبت خواجه انکار نتوانست کرد پیاله از دست بگیرفت و متحیر شد که اگر بخورم نعوذ بالله منها در حق من چه لفظ صادر شود و اگر بخورم قاضی و ماه رمضان چگونه خلاف

۱. ج: از . رکن الدین... تا... خدمت سید، ندارد

شرع کنم بالضرور پیاله بر پیراهن خود بریخت و باز گشت و هیچکس را مجال دم زدن بر روی خواجه نماند چون قاضی بخانه آمد پیراهن از تن برکشید بکنیز کی بداد تا بشوید چون آن کنیزك پیراهن^۱ در طشت بشست بوی گلاب دماغش معطر ساخت وی آن آب شسته را بخورد بمجرد خوردن کنیزك را کشف شد و زبان غیب ترجمان بکشاد قاضی چون ویرا بدین حال دید گفت که این کنیزك^۲ ظرف خام دارد سرفاش خواهد کرد فی الحال آب و نمك خوارانید تا استفراغ کرد آنچه بیشتر بود همون شد.

آورده اند که سلطان جلال الدین بادشاه دهلی که صاحب سه لك سوار بود علاء الدین دامادش با توزك تمام بدربار می آمد وزرا مزاج بادشاه ازو ستوهم ساختند که اراده فاسد دارد پادشاه به دختر خویش فرمود که ویرا مسموم کند او پیش پدر اقبال این معنی کرد و بخانه آمده شوهر را آگهی داد بادشاه ترا زنده نمی خواهد حالیا برخیز و تا پای داری بگریز علاء الدین بر دو اسب باد رفتار خود را و زن خود را سوار کرده با متاع گرانمایه بی اطلاع احدی گریختند و شباشب سی گروه را طی کردند و روارو در کره رسیدند^۳ مردمان آنجا آمده سلام کردند علاء الدین پرسید که درین شهر درویشی کامل هست گفتند خواجه كرك هست ابدال یگانه بارگاه حضرت ذوالجلال است علاء الدین زودتر با طبقی پراز اشرفی و رویه بخدمت^۴ خواجه شتافت خواجه بمجرد دیدنش فرمود که ای بی بی کاسیر بادشاهی دهلی ترا دادم و دست علاء الدین را گرفته بر کنار گنگ^۵ برد و گفت چشم به بند وی به بست باز فرمود بکشا^۶ تمام دریا^۷ پراز اشرفی و رویه نموده

۲. ح: این کنیزك، ندارد

۴. ح: بجهت

۶. ح: کنار، ندارد

۱. ح: پیراهن، ندارد

۳. ح: کره رسیدند، ندارد

۵. ح: چون بکشود، زائد است

۷. ح: دریا ترا

خواجه گفت اگر مرا اشرفی و روپیه در کار باشد از گنگ چرا نگیرم علاء الدین نیاز بجای آورده آن زر را بفقر داد. روزی بخدمت خواجه عرض کرد که آنقدر سامان ندارم که حریف را جواب گویم خواجه فرمود برو کهاره گدو را راجه ایست زر بسیار دارد ویرا بکش زرش بتو دادم علاء الدین همچنان کرد و خزانه بسیار بدست در آورد چون این خبر بجلال الدین رسید که شاه کرک نفسی بعلاء الدین فرموده بترسید و بخدمت سلطان المشایخ نظام الدین اولیا قدس سره شتافت و احوال ظاهر کرد و مدد خواست شیخ فرمود چند روز صبر کن جواب خاهم داد پس بدست شیخ اخی سراج الدین خرقه و مقراضی بخواجه کرک فرستاد معنیش اینکه اگر خرقه خواهی پوشید و مواز بن مقراض خواهد تراشید پس مریدی من اختیار خواهد کرد^۱ و گفته مراقبول خواهد نمود شیخ اخی در کره آمده خواجه را بخانه بهولا خمار دریافت و باخود اندیشید که خرقه چنان بزرگواری باینچنین رند شراب خواری دادن از تقاضای ادب بعید است متامل شد خواجه نظر بسوی شیخ کرده فرمود بیار امانت را خیانت نباشد که برادر ما فرستاده شیخ خرقه را پیش خواجه گذاشت و خود بادب ایستاد خواجه خرقه را در آتش کره شراب که گرم بود انداخت و بسوخت شیخ گفت یا خواجه بشیخ نظام الدین چه جواب گویم خواجه این دو بیت نوشته داد:

کرک نپوشید گهی خرقه مون تراشید ز سر ذره
خرقه چه پوشی و تراشی چه سر هر دو دو کانسست ازین در گذر
شیخ اخی آمده این کاغذ بدست شیخ داد شیخ بعد مطالعه بشیخ اخی گفت^۲
وقتی در سیاحت می بودم شخصی نزد من آمد که ویرا هرگز ندیده بودم گفت
صحبت من می خواهی گفتم می خواهم^۳ گفت بشرط آنکه مخالفت نکنی گفتم

۲. س. ج: بعد ازان در عبدالسلام ده ورق زائد است؛ در حبیب

۱. س: خواهم نمود

گنج نه ورق زائد است؛ خدا بخش، ندارد ۳. ح: بله

نکنم گفت اینجا بنشین تا من بیایم يك سال برفت پس باز آمد من همانجا بودم ساعتی نزدیک من بنشست پس برخاست و گفت ازینجا نروی تا من باز آیم يك سال دیگر برفت پس باز آمد من همانجا بودم ساعتی دیگر بنشست و برخاست و گفت ازینجا نروی تا من بیایم يك سال دیگر برفت پس باز آمده نان و شیر آورد و گفت^۱ من خضرم مرا فرمودند که با تو طعام خورم آنرا بخوردیم پس گفت^۲ برخیز و به بغداد در آی باهم به بغداد در آمدیم و در مدرسه نظامیه با مولانا عبدالله شامی و ابن سقا که فاضل کامل بودند بعبادت مشغول می بودیم و زیارت صالحان می کردیم در آنوقت به بغداد عزیزی بود که ویرا می گفتند غوث است که هر گاه خواهد پنهان می شود و هر وقت خواهد ظاهر می شود^۳ بزیارتش رفتیم ابن سقا در راه گفت از وی مسئله خواهیم پرسید^۴ بینم تا چه می گوید^۵ شیخ عبدالقادر گفت معاذ الله اگر^۶ از وی چیزی بیرسم پیش وی می رویم و انتظار برکت دیدارش می بریم چون بروی آمدیم ویرا بر جای خود ندیدیم ساعتی بودیم دیدیم که بر جای خود نشسته است پس از خشم در ابن سقا نگریست و گفت وای بر تو ای ابن سقا از من مسئله می پرسی که جواب آن ندانم مسئله تو این است و جواب او این و می بینم که آتش کفر در تو زبانه می زند بعد از آن بعد الله گفت از من تو هم مسئله می پرسی و می بینی چه می گویم مسئله تو این است و جواب آن این و ترا دنیا فرو گیرد که با من بی ادبی کردی بعد از آن بمن نگریست و گفت ای عبدالقادر خدا و رسول خدا را خشنود ساختی و بادی که نگاه داشتی می بینم که در بغداد به منبر برآمده می گوئی قدمی علی رقبه کل ولی الله همه اولیای وقت اجلال و اکرام تو

۱. ج: از 'من همانجا... تا... باز آمده، ندارد ۲. س: از اینجا نروی تا من بیایم یکسال دیگر برفت، زائد است

۳. ح: من خضرم، زائد است ۴. س: ظاهر میکرد

۵. س، ح: جواب آن نداند ۶. ح: ج: عبدالله گفت من هم مسئله میپرسم بینم تا چه

۷. ح: من، زائد است میگوید حضرت، زائد است

کنند این بگفت و همان ساعت غایب شد بعد از آن هرگز ویرا ندیدیم و مسطور است که فرموده اش بوقوع درآمد که این سقابر دختر نصرانی عاشق گشت و دینش اختیار کرد ویرا بخواست و مولانا عبدالله بدمشق متولی مال اوقاف شد و دنیا رو بدو نهاد و شیخ عبدالقادر قدس سره سرآمد اولیا گشت چون مجلس وعظ بنهاد بر منبر آمده گفت قدمی علی رقبه کل ولی الله همه اولیا قبول این معنی نمودند مگر پیر اصفهانی که وی گفت که قدمش بر گردن من نیست که من نزولی خدایم و او هم ولی خداست بمجرد این حرف حالش سلب شد نادم گشته به بغداد آمد و سر در پای آنحضرت گذاشت و عذر خواست آنگاه آنحضرت پای مبارک بر گردنش نهاد و حالت رفته اش باز آمد.

نقل است یکی از مردان غیب بر هوا می رفت چون^۱ بسمت الراس بغداد رسید در دل بگذرانید که درین شهر هیچ مرد نیست فی الحال حالش سلب شد و بیفتاد شیخ ابوالغنائم برای زیارت آنجناب می رفت آن مسلوب الاحوال بدو بگفت چون آنجا می روی شفیع من می شوی وی آمده شفاعتش نمود و باز آمده ویرا بشارت داد که شفاعت من قبول شد و آنحضرت از جریمه ات در گذشتند آن جوان بشنید این مژده باز پرید و در هوا رفت .

نقل است شیخ ابوطالب بن عبدالرحمن هاشمی رحمه الله علیه از شیخ جمال العارفین ابومحمد بن عبدالله بصری رحمه الله علیه پرسید که خواجه خضر زنده است یا نه فرمود وقتی مرا با خواجه خضر ملاقات بود با او گفتم حکایتی عجیب بگو که ترا با اولیای حق گذشته باشد خضر علیه السلام وقتی در ساحل بحر محیط می گذشتم که آنجا نه هیچ آدمی بود و نه غیر آن ناگاه دیدم مردی گلیم پیچیده خفته است در خاطر آمد که ولی خداست بسر پای خودش جنبانیدم سر برداشت و گفت چه می خواهی گفتم برخیز و بندگی کن گفت برو تو نفس خود

۱. چ: یکی از مردان غیب بر هوا میرفت چون، ندارد

را مشغول دار گفتم اگر برنخیزی میان خلق ندا کنم که این ولی خداست وی گفت اگر نروی من هم مردمان را بگویم که این خواجه خضر است گفتم مرا چگونه شناسی گفت باری تو ابوالعباس خضر نیستی اما بگوی که من کیستم من در حال متوجه حضرت حق شدم ندا آمد که ای ابوالعباس تو تقیب الاولیائی و ولی آن کسانی که مرا دوست می دارند و این مرد ازان طایفه است که من ایشان را دوست می دارم پس با وی گفتم دعا از تو می خواهم گفت وفر الله نصیبك و از نظر غایب شد از آنجا روان شدم و بر کریوه نوری بنظر در آمد که چشم ازان خیره می شد ناگاه آنجا عورتی دیدم که گلیمی پیچیده خفته است مشابه گلیم آن مرد^۱ خواستم که آن عورت را از پای بجنبانم ندا شنیدم که با ادب باش با کسانی که من ایشان را دوست می داریم پس ساعتی نشستم تا آن عورت بیدار شد و گفت الحمد لله الذی حیانی بعد ما والیه النشور والحمد لله الذی انسی به و اوحشنی عن خلقه بعد ازان نظر بسوی من کرد و گفت یا ابوالعباس اگر پیش از منع با ادب می بودی بهتر می بود گفتم بالله تو زوجه آن مرد باشی گفت آری عورتی از ابدال نقل کرده بود برای غسل و تکفین حق تعالی مرا اینجا آورد چون از آن فارغ شدم او را برداشتند و سوی آسمان بردند گفتم مرا دعا کن گفت وفرک الله نصیبك این بگفت و غایب شد شیخ ابومحمد از خضر پرسید مثل این طایفه اولیا را سر قوم هم باشد که رجوع ایشان بدو باشد گفت آری درین زمانه شیخ عبدالقادر گیلانیست که هیچ ولی بمقاماتش نرسیده.

نقلست از ابوالمظفر منصور بن مبارک واسطی که وقتی در مجلس شیخ در آمدم و در بغل من کتابی بود در علم فلسفه پیش از آنکه کتاب را به بیند گفت منصور پدر فیضی^۲ است برخیز و این کتاب را بشو بر خاستن نتوانستم که مرا با او دلبستگی بود عزم کردم که این کتاب را در خانه گذارم و باز بخدمت شیخ نیارم

سوی من نظری کرد و فرمود این کتاب خود بمن بده چون بکشادم دیدم همه کاغذ سفید است و هیچ حرفی در آن نیست بدست حضرت شیخ دادم و اوراق او گردانده می فرمود این فضایل قرآن است دیدم تمام فضایل قرآن بود بعد از آن فرمود توبه می کنی از آنچه بر زبان گوئی در دل گفتم نعم یا سیدی هرچه از مسایل آن کتاب بود فراموش گشت و از باطن محو شد گویا در دل نگذاشته بود.

نقلست از شیخ ابوسعید قیلوی که گفت در مجلس حضرت شیخ عبدالقادر^۲ حضرت رسول مقبول صلی الله علیه و آله وسلم را و پیغمبران دیگر^۳ را مشاهده می کردم و می دیدم ارواح انبیا میان آسمان و زمین جولان لاحق می گردند مثل باد و ملایکه و جنیان و مردمان غیب حاضر می شدند و خواجه خضر بسیار در مجلس می بودی و می گفתי هر که فلاح می خواهد باید که ملازمت این مجلس اختیار کند القصه عظمت و کمالات و کرامت و خرق عادات آنحضرت را بقید تحریر و تقریر در آوردن مهتاب را بگز پیمودن و انجم را بانگشت شمردن است و آنچه بعضی از اهل تشیعه بدین جناب نسبت می کنند محض بیجاست و سراپا خطاست چه از روز تولد حضرت شیخ تا روز وفات امام موسی رضا علیه السلام فرق دو صد و پنجاه و یک سال واقع است بدین سند وفات حضرت رسول مقبول صلی الله علیه و سلم در سال یازدهم از هجرت بتاریخ بیست و هشتم صفر واقع شده سببش مرض قبض و وفات حضرت فاطمه بعد هفتاد و پنج روز از رحلت آنحضرت روز دوشنبه سیوم جمادالآخر بوقوع در آمده سببش ضرب و اسقاط است و وفات حضرت ولایت پناه علی مرتضی علیه السلام در سال چهل هجری روز شنبه بیست و یکم رمضان واقع شده و وفات امام حسن علیه السلام در سال پنجاه هجری روز پنجشنبه هفتم صفر سببش سوده الماس از دست جعده^۴ و شهادت امام حسین علیه السلام در

۲. س.خ: حضرت شیخ عبدالقادر، ندارد

۱. ح: آن کتاب، ندارد

۴. ج: از جعده و شهادت... تا... ازوست، ندارد

۳. ح: پیغمبران دیگر، ندارد

سال شصت و يك هجری روز دوشنبه دهم محرم از دست شمر و وفات امام زین العابدین علیه السلام در سال نود و پنج هجری روز شنبه بیست و دویم محرم سبیش زهر از دست هشام ابن عبدالملك و وفات امام محمد باقر علیه السلام در سال صد و شانزده هجری روز دوشنبه هفتم ذی الحجه سبیش زهر از دست هشام^۱ و وفات امام جعفر صادق^۲ علیه السلام در سال صد و چهل و هشت هجری روز دوشنبه پانزدهم رجب سبیش زهر در انگور^۳ و وفات امام موسی کاظم^۴ در سال صد و هشتاد و سه هجری روز جمعه ششم رجب سبیش زهر از دست رشید و وفات امام علی موسی رضا در سال دو صد و سه هجری روز سه شنبه هفدهم صفر سبیش زهر از دست مامون و وفات امام محمد تقی علیه السلام در سال دو صد و هشت هجری روز سه شنبه دهم رجب سبیش زهر از دست معتصم و وفات امام علی تقی در سال دو صد و پنجاه و چهار روز دو شنبه سیوم رجب سبیش زهر از دست معتمد بالله و وفات امام حسن عسکری علیه السلام در سال دو صد و شصت هجری روز جمعه بیستم ربیع الاول سبیش زهر از دست معتمد بالله امام مهدی بحق علیه السلام در عمر پنج سالگی خدای تعالی مرتبه امامتش کرامت فرمود و از نظر خلائق مخفی گردانید و وجهی دیگر که در حق شیخ عبدالقادر رحمه الله علیه می گویند شاید از تقیه باشد روزی دربان آنحضرت عربی نام آمده عرض کرد که پیر صد ساله ام و فرزند ندارم آنجناب فرمود يك پسر من در مشیمه تقدیر باقیست محی الدین نام آنرا بتو دادم و از علم خود عشر عشر پیر بدو بخشیدم و پشت مبارك خود به پشت او مالید همانشب زنش حامله شد محی الدین مدت دوازده سال در شکم مادر بود^۵ و متولد نمی شد روزی عربی مذکور^۶

۱. س: رشید ۲. س: علی موسی رضا در سال دو صد و سه هجری روز سه

شنبه هفدهم صفر سبیش زهر از دست مامون و وفات امام تقی

۳. س: ز دست معتصم بالله ۴. س: امام علی تقی

۵. ح: بود، ندارد ۶. خ: س: مذکور، ندارد

آمده عرض کرد که یا حضرت حال این حمل چو نیست که مدت دوازده سال است که هیچ متولد نمی شود آنحضرت فرمود در يك وقت دو قطب نمی شوند روزی که ما رحلت^۱ می کنیم او متولد می شود همانروز آنحضرت رحلت فرمود و محی الدین متولد شد کمالاتش اظهر من الشمس است این چند بیت از دیوان کرامت بنیان آنحضرت ثبت می شود:

گریبائی بسر تربت ویرانه ما	بینی ازخون جگر آب زده خانه ما
شکر لله که نمر دیم و رسیدیم بدوست	آفرین باد زهی همت مردانه ما
عهد و پیمان که به بستیم باور روز الست	با همان عهد کنون پر شده پیمانه ما
با احد در لحد تنگ بگویم کای دوست	آشنایم بتو و غیر تو بیگانه ما
محی از شمع تجلی جمالش می سوخت	دوست میگفت زهی همت پروانه ما
سیصد و شصت نظیر توازان می دارم	که ترا دوست تر از جمله جهان می دارم
در میان دل تست آنچه طلب می داری	محی از بهر صلاح تو نهان می دارم
رهی بدوست ندارم بهیچ ره گذری	بگوشه ساخته ام چون نهال بی ثمری
توبی نیازی و از ما نیاز می خواهی	چرا بعاجزی ما نمی کنی نظری
نومید مشو بنده هر چند گنه داری	زیرا که ز لطف ^۲ ما صد گونه پنه داری
در دنیا و در عقبی دلدار تو من باشم	گر مهر مرا دسر دل چون جانت نگه داری

مهر سپهر حقایق سرشتی حضرت خواجه معین الدین چشتی قدس سره بن غیاث الدین حسن الحسینی السنجرى رحمه الله علیه است ذات پاکش مهر سپهر ولایت و بدر افق هدایت بوده تولد مبارکش در دار سجستان اتفاق افتاده و نشو و نما در خراسان یافته در عمر پانزده سالگی پدر بزرگوارش که بکمال صلاح و فلاح

آراسته و پیراسته بود از سرش در گذشت وجه معاش خواجه باغی و آسیای آبی بود روزی بدرختان آب میداد دید که درویش ابراهیم فهندری قدس سره می آید بدوید و دستش^۱ ببوسید و زیردرختی بنشانند و خوشه انگوری پیش وی نهاد و خود بزانوی ادب بنشست درویش ابراهیم کنجاره از بغل بر کشید و بدنشان خاوید بدهان^۲ خواجه گذاشت بمجرد فروبردنش نوری در باطن خواجه لامع گشت چنانچه بکلی دل از ملك و باغ سرد شد بعد از دو سه روز املاك و اسباب را فروخته نصیب درویشان کرد و مسافر گشت و در سمرقند رفته حفظ قرآن نمود و علم ظاهر بخواند و از آنجا عزیمت عراق عرب کرد چون بقصبه هرون که در نواحی نشاپور واقع است رسید دولت پایبوس حضرت خواجه عثمان هارونی رحمه الله حاصل کرد آنحضرت بر فور فرمود که سوره بقره بخوان بر خواند باز فرمود دو گانه نماز بگذار بگذارد پس فرمود قبله رو بنشین بنشست باز گفت کلمه سبحان الله بگو بگفت آنگاه خود بایستاد و روسوی آسمان کرد و گفت ترا بخدا رسانیدم آنگاه دستش بگرفت و فرمود يك شب و روز زنده دار معین المله همچنان کرد چون روز دویم بخدشتش آمد فرمود نظر بالا کن^۳ چون نظر بسوی آسمان کرد گفت نظرت تا بكجا می رسد گفت تا عرش عظیم پس فرود بزیر بنگر چون در زمین نگریست گفت نگاهت تا بكجا می رسد بگفت تا تحت الثری باز فرمود سوره اخلاص هزار بار بخوان بر خواند پس فرمود سوی آسمان بنگر بنگریست گفت اکنون نظرت تا كجا رسید گفت تا حجاب عظمت^۴ فرمود چشم پیش کن چون نگاه پیش کرد و انگشت خود را فرا نمود و گفت چه می بینی گفت هژده هزار عالم همین که گفت فرمود کار تو تمام شد بعد از آن خشتی پیش پا بود گفت این را بر کن چون بر کند مشتی دینار زر بود فرمود بدرویشان صدقه بده آن را صدقه داد و پس چند روز

۱. ج: آستینش

۲. ح: بدهن

۳. ح: نظر بالا کن چون ندارد

۴. ح: چشم پیش، زائد است

بصحبت داشته تربیت نمود^۱ و بشعف خرقه خلافت مشرف فرمود خواجه معین المله مدت دو نیم سال در آنخدمت بوده بعده رخصت شده توجه به سمت بغداد نمود و شیخ عبدالقادر گیلانی رحمه الله علیه را دریافت و فیض وافر برداشت پس خدمت شیخ نجم الدین کبری را دید و بفیض فایز گردید چنانچه حجره متبر که اش را که در آنجاست الی یوم حرمتش می کنند باز بخدمت شیخ المشایخ شهاب الدین عمر سهروردی رحمه الله علیه است رسید حظ برداشت باز بهمدان آمده از شیخ یوسف همدانی ملاقات کرد از آنجا به تبریز آمده شیخ ابوسعید تبریزی را که هفتاد مرید کامل و واصل مثل شیخ جلال الدین تبریزی علیه الرحمه داشت دریافت باز باز باسپهان رسیده حضرت شیخ محمود اسپهانی رحمه الله علیه را دید در آن زمان حضرت خواجه قطب الدین محمد بختیار کاکی اوشی^۲ قدس سره می خواست که مرید شیخ محمود شود چون خواجه معین المله را دید مرید این جناب گردید خواجه همان دوتائی که پوشیده بود بقطب المله ارزانی داشت باز آن دوتا بشیخ فرید المله رسید و معین المله هنگام خرقه یافتن پنجاه و دو ساله بود و مشغولی عظیم داشت هر جا که می رسیدی بیشتر در گورستان می بودی و هر روز دو ختم قرآن نمودی جائی که اندکی شهرت یافتی یا کسی از احوالش مطلع شدی از آنجا مسافرت کردی چنانچه هیچ کس را اطلاع نشدی خواجه عثمان قدس سره بارها بر زبان آوردی که معین الدین ما محبوب الله است و ما را از فرزندی او تفاخر می باشد و آنحضرت با معین المله بسیار دوستی داشتی چنانچه در هنگامی که معین المله رخصت شده بطرف بغداد توجه گشت حضرت خواجه از فرط محبت که داشت در طلبش برآمد بعد چند روز بمقامی رسید که آتش پرستان آنجا گنبدی برآورده بودند و آتش عظیم می افروختند آنحضرت بخادم فرمود که پاره آرد و آتش^۳ بیار و

۲. ح.ج: کاکای اوشی، ندارد

۱. ح.ج: فرمود

۳. ح.ج: و آتش، ندارد

نانی جهت افطار مهیا ساز خادم آرد آورد و مغان ویرا آتش ندادند و بگذاشتند که گرد آتش بگردد خادم صورت حال آمده عرض کرد حضرت خواجه^۱ در زیر درختی که فرود آمده بود آنجا چشمه آبی بود وضو کرده دو گانه ادا نمود^۲ و بجانب آتشکده متوجه شد چون نزدیک رسید دید که مغی پیر بختیار نام تخته چوبین انداخته متوجه آتشکده نشسته و پسری هفت ساله در کنار دارد فرمود که آتش مخلوق است و بمشتی آب معدوم می شود این را چرا می پرستی مغ جواب داد که آتش را وجودی عظیم است چرا نه پرستم آنحضرت فرمود چندین عمر آتش پرستی کردی می توانی دست یا پای درو اندازی و سوخته نشود مغ گفت کار او همین سوختن است کرایارای آن باشد نزدیکی برود چون آنحضرت این حرف شنید طفلی که در کنارش بود بخودش در کشید و بسوی آتش دوید فغان از مغان برآمد آنحضرت بسم الله الرحمن الرحیم گفته این آیت بخواند و بآتش در شد قلنا یا نار کونی بردا و سلاما علی ابراهیم مقدار چهار ساعت نجومی درو بود چنانچه اثری ازان حضرت نمودار نمی شد و غلغله و فریاد مغان می شنید چند هزار مغ گرد آتشکده غوغا می نمودند بعد از زمان مسطور ازان آتشکده^۳ بیرون آمد چنانچه خرقه و دستار حضرت خواجه را و جامه آن طفل را دودی هم نرسیده بود مغان ازان طفل پرسیدند که در آنجا چه حال بود گفت آنجا غیر از گل و گلزار هیچ نمی نمود و من در قدم شیخ تفرح می کردم مغان چون این سخن ازان طفل شنیدند و آن معاینه دیدند همگی سربپای آن حضرت گذاشتند و ایمان آوردند حجت خواجه در آن مقام دو نیم سال اقامت فرمود و بختیار را که پیر مغان بود تربیت نمود و شیخ عبدالله نام کرد چنانچه وی یکی از اولیا گشت و آن طفل را که حضرت خواجه در آتش برده بود شیخ ابراهیم نام نهاد او هم از اهل ولایت گشت و آن آتشکده را

۲. ح.ج: کرد

۱. ح.ج: خواجه، ندارد

۳. س.ح: ازان آتشکده، ندارد

بر انداخته عمارتی خوبی ساختند چنانچه مقبره شیخ عبدالله و شیخ ابراهیم در آن جاست و حجره و خانقاه حضرت عثمان هارونی نیز برپاست القصه پوشش حضرت معین المله جامه دوتائی بوده بخیه زده نعل بند اگر جائی پاره شدی پارچها از هر نوع که یافتی بدان پیوند کردی و بریاضت شاقه می گذرانیدی بعد از هفت روز کرانه کرده نانی را مقدار پنج مثقال بآب تر ساخته افطار فرمودی و آنحضرت را طریقی بود که در یکجا قرار نمی نمودی و غیر از يك درویش در خدمتش ملازم نبودی چند روز در جایی که اتفاق سکونت می شد و خلق خدا بزیارتش می آمد آنجا را گذاشته بشهر دیگر می رفت چون بسبزوار آمد آنجا حاکمی بود ظالم^۱ شبی آزاد محمد یادگار نام فاسق بدکار و شنیعه^۲ هر کرا نام ابوبکر و عمر و عثمان یافتی ایذائی شدید بدو رسانیدی و در صدد تلف آن شدی ویرا در حوالی شهر باغی بود با حوض مروح و عمارت مکلف در آنجا آمده^۳ بشرب شراب و انواع فسق مشغول می شدی خواجه معین المله اول روز هم در آن باغ در آمد و در آن حوض غسل کرده^۴ دو گانه ادا نموده^۵ بتلاوت قرآن مجید مشغول گشت قضا را هم در آن وقت^۶ یادگار متوجه باغ شد^۷ درویشی که برابر معین المله بود عرض کرد که فراشان امیر در باغ رسیدند و دولچه خاصش بکنار حوض گسترده و او از عقب می رسد مصلحت آنست که حضرت ازین باغ بدر آیند که وی مردی بغایت درشت مزاج و قوی ناملایم است معین المله بگفته او ملتفت نشد و فرمود تا در سایه سروی که قریب^۸ حوض بود قرار گرفت درین اثنا یادگار محمد در رسید و معین المله از جای خود نه جنبید چون نظرش بآنحضرت افتاد لرزه در اندامش ظاهر شد و رنگ رویش دگرگون گشت و عظمت

۱. ح.ج: فاسق و بدکار و شنیعه سخت، زائد است ۲. ح.ج: فاسق و بدکار و شنیعه، ندارد

۴. ح.ج: نموده

۳. ح.ج: آمده، ندارد

۶. ح.ج: محمد، زاید است

۵. ح.ج: ادا کرد

۸. ح.ج: قریب

۷. م: باشد

خواجه معین المله هیبت در مصاحبان و نزدیکانش افزود محمد یادگار لرزان و تپان دولیچه را دور انداخت و بمقابل دست بسته بایستاد و چون آنحضرت نظر به تیزی کرد در طرفه العین بی طاقت گشت و از پا در افتاد حاضران این حال معاینه کرده سر بر زمین نهادند آنحضرت بدرویش مذکور فرمود که قدری آب از حوض بر گیر و برویش بزن وی همچنان کرد یادگار محمد بهوش آمد و سر بر زمین نهاد آنحضرت فرمود توبه کردی وی بعجز تمام جواب داد که توبه کردم باز فرمود عقیده زشتی که داشتی از آن در گذشتی گفت والله بالله تالله^۱ در گذشتم پس فرمود تا وضو کرد و دو گانه شکرانه ادا کرد و مرید شد و همه نقد و جنس پیش حضرت تذکره کرد^۲ آنحضرت فرمود این اشیا را از هر که بظلم گرفته بدو برسان و همه خصمان خود را راضی گردان تا حق تعالی توبه ترا استقلال دهد یادگار همچنان کرد و همه غلامان و کنیزکان را آزاد ساخت و هر چه که آنها داشتند بدانها بخشید و هر دوزن را که داشت طلاق داد و دل و جان را بمحبت و نودت حضرت خواجه در باخت و یکی از واصلان گشت و جمله مصاحبانش نیز تائب شدند باز آنحضرت از سبزووار با محمد یادگار بولایت حصار آمد و وی را آنجا تعین فرمود و خود به بلخ آمد حکیم ضیاء الدین بلخی که منکر حالات فقرا و کرامات اولیا بود در حق این قوم پاک فرجام غیر از دشنام بر زبانش نرفتی ویرا در نواحی بلخ باغی بود آنجا درس حکمت بتلامذه گفتی و حضرت معین المله را یکدو دسته تیر و کمان و چقماق و نمکدان خادم با خود داشتی هنگام سیاحت بیابان شکاری فرمودی و بدان افطار نمودی ناگاه آنحضرت را بدان موضع که حکیم مذکور درس می گفت گذر افتاد در آن روز کلنگی به تیر انداخته بود فرمود تا خادم آتش افروخت و بکباب کردن پرداخت و خود در شیب درختی جلوس نموده بدو گانه مشغول شد^۳ ناگهان^۴ حکیم آمد دید درویشی بنماز

۲. ح: نمود، س: شد، ج: نذر نمود

۱. ج: تالله، ندارد

۴. ح: ناگهان، ندارد

۳. خ: گشت

مشغول است و خادمش کلنگی کباب می سازد مولانا گرسنه بود خواست زیر همان درخت بنشیند و کباب بخورد چون آنحضرت از نماز پرداخت حکیم بنی طاقت شد و خواست که پایبوس کند اما بتکلف تمام خود را باز داشت سلام کرد و بنشست همدران حین خادم کباب ساخته پیش آنجناب^۱ آورد آنحضرت بسم الله الرحمن الرحیم بگفت و رانی ازان کلنگ جدا نموده پیش حکیم نهاد و از رانی دیگر پاره گوشتی خود تناول فرمود حکیم چون لقمه فرو برد زنگار ظلمت فلسفیان از دلش بکلی زدوده شد و نوری در باطنش پدید آمد و بظهور آن نور بیهوش گشت بعد از زمانی آنحضرت اندکی از پس^۲ خورده خود در دهندش گذاشته بخودش باز^۳ آورد و حکیم تمام کتب فلسفیان را بآب انداخت و خود را از اسباب دنیا^۴ مجرد ساخت و مرید شد و شاگردانش نیز بیعت کردند و آنحضرت ویرا همانجا تعین فرمود و خود از آنجا بغزنین ورود نموده حضرت شمس العارفین شیخ عبدالواحد قدس سره را دریافت و از آنجا بلاهور آمده حضرت شیخ المشایخ پیر علی هجویری و شیخ حسین زنجانی را دریافت و با شیخ حسین قدس سره محبتی و مودتی عظیم واقع شد باز از شیخ حسین رخصت شده^۵ بدلهلی آمد و چندگاه آرمید چون اژدحام خاص و عام از حد گذشت از دهلی بخطه اجمیر متوجه شد^۶ روزی رای پتهورا مسلمانی را از پیوستگان آنحضرت بسببی از اسباب برنجانید آن مسلمان التجا بحضرت خواجه آورد آنجناب بشفاعت بر پتهورا گفته فرستاد پتهورا قبول نکرد و گفت این مرد درینجا آمده است و نشسته سخنان غیب می گوید چون این سخن بحضرت خواجه رسید فرمود ما پتهورا را زنده گرفتیم و دادیم هم در آن ایام لشکر سلطان معزالدین سام از غزنین در رسید و پتهورا با لشکر اسلام مقابل شد و بدست

۲. ج: پس، ندارد

۱. ج: آنحضرت

۴. ح: دنیا، ندارد

۳. ج: باز، ندارد

۶. ج: گشت

۵. ج: شده، ندارد

معزالدين اسير گشت القصه بسيارى از كفار ايمان آوردند و كسانى كه ايمان نياوردند فتوح عظيم و نذر بليغ بد آنجناب مى فرستادند و سر بى خاك نياز مى سودند چنانچه الى يوم بدر گاه جلال بار گاهش بدستور نذر و نياز^۱ مى رسانند وصال آن زبده ارباب كمال در سال ششصد و سى و سه روز دوشنبه ششم رجب المرجب واقع شده مى آرند كه بعد وفات به پيشانى مباركش نقش اين آيه ظاهر آمده بود حبيب الله مات فى حب الله من ديوان حقايق بنيانه:

ز پيش خويش برافكن نقاب دعوى را	به بين بدیدهء صورت جمال معنى را
بحق او كه بكونين دیده نكشاييم	كه تا نخست نبينم جمال مولى را
اگر در آتش عشقت بسوختم چه عجب	كه كوه تاب نياورد يك تجلى را
معين بچشم خرد حسن دوست بنمايد	به بين ^۲ بدیده مجنون جمال ليلي را
من چگويم كه مرا ناطقه مدهوش آمد	بر دلم ضابطه عقل فراموش آمد
سيل را نعره از آنست كه از بحر جداست	و آنكه با بحر در آميخته خاموش آمد
نكتها دوش دلم گفت و شنيد از لب يار	كه نه هرگز بزبان رفت و نه در گوش آمد
اى ترا بر طور دل هر دم تجلى دگر	طالب ديدار تو هر لحظه موسى دگر

اين رباعى در صفت حضرت اميرالمومنين على اسدالله الغالب نيز از آنجناب كرامت مآب است:

اى داده شهان زيم تو باج نبى	وى بعد نبى بر سر توتاج نبى
آنى تو كه معراج تو بالا نرسد	يك قامت احمدى ز معراج نبى

مرکز دایره معرفت نهادی شیخ مجدالدین بغدادی قدس سره ذات پاکش^۳ از جرگه اولیاست و مرید شیخ نجم الدین کبری رحمه الله علیه روزی در حالت

۲-ج: بدین

۱-س: نذر و نیاز، ندارد

۳-خ: ذات پاکش، ندارد

سکر با درویشان بگفت که ما بیضه بط بودیم بر کنار دریا و شیخ مرغی بود بال تربیت بر سر ما فرود آورد ما از بیضه بیرون آمدیم و چون بچه بط بدریا رفتیم و شیخ بر کنار بماند شیخ بنور باطن دریافت و گفت که در دریا بمیراد مجدالدین این حرف شنیده بترسید و پیش شیخ سعدالدین حموی آمده بتضرع بگفت که روزی که حضرت شیخ را وقت خوش باشد مرا خبر کن تا آمده عذر بخوایم وقتی در سماع شیخ را حال خوش بود شیخ سعدالدین بشیخ مجدالدین خبر کرد شیخ مجدالدین با پای برهنه آمد و طشتی بر آتش کرده بر سر نهاد و بجای کفش ها بایستاد شیخ بوی نظر کرد و فرمود که چون بطریق درویشان عذر سخن پریشان می خواهی سلامت بایمان بروی اما در دریا نمی روی و ما نیز در سر تو شویم و سرهای سرداران و ملک خوارزم هم در سر تو شود و عالم خراب گردد شیخ مجدالدین بپای شیخ افتاد و در اندک مدت گفته شیخ بظهور درآمد روزی شیخ مجدالدین در خوارزم و عظمی گفت و مادر سلطان محمد خوارزم شاه که عورتی جمیله بود بوعظ شیخ می آمد مدعیان فرصت می جستند تا شبی در حالت مستی ببادشاه عرض داشتند که مادرت بمذهب امام ابوحنیفه رحمه الله علیه بنکاح شیخ مجدالدین در آمده است سلطان را بغایت ناخوش آمد برهم شده فرمود تا شیخ را در دجله انداختند شیخ نجم الدین کبری قدس سره را این معنی کشف شد متغیر گشت و گفت انا لله و انا الیه راجعون فرزند مجدالدین را در آب انداختند و بمرد پس سر بسجده گذاشت زمانی در سجده بود سر از سجده برداشت و فرمود که از حق تعالی خواستم که بخون بهای فرزندانم ملک از سلطان محمد باز ستانند و اجابت فرمود سلطان را ازین سخن خبر دادند نهایت پشیمان شد و پیاده بحضرت شیخ آمد و طشتی پر از زر بیاورد و شمشیر و کفن بر سر^۱ آن نهاده سر برهنه کرده در صف نعل بایستاد و گفت اگر دیت می باید اینک زر و گر قصاص منظور است اینک^۲ سر شیخ در جواب فرمود

از قطره ناسوتیم در هر طرف بحری ببین وز چشمه لاهوتیم هر سو روان نهری ببین

نقطه دایره صاحب کمالی امام محمد غزالی سر حلقه دانشمندان روزگار و
سردفتر کاملان امصار بوده شرح عظمت و شاننش درین مختصر گنجایش ندارد
کتاب احیای علوم و کیمیای سعادت از تصنیفات اوست چون او را از تحصیل علوم
خدا رسی حاصل نشد رجوع بفرقه صوفیه آورد و در خدمت شیخ ابوعلی فارمدی
حل مشکلات نمود پنجاه و چهار سال عمر یافت و در سنه پانصد و پنج هجری
رحلت فرمود این رباعی از اوست:

ما جامه نمازی بسر خم کردیم وز خاک خرابات تیمم کردیم
اشاید که درین سیکده ها دریابیم آن یار که در صومعه ها گم کردیم

موسس اساس حقایق گستری شیخ محمود شبستری از جرگه اصفیای
جلیل است و شیفته پری پیکری بوده از اقربای شیخ کمال الدین اسمعیل چون
ملا متش کردند در جواب این رباعی برخواند:

جز آتش عشق در دلم سوز مباد جز عارض آن شمع شب افروز مباد
روزی که دلم شاد نباشد بغمش در گردش ایام من آن روز مباد

۲ سخن سنج اکمل میر محمد افضل از شعرای متین است و ولد امیر سلطان
علی خواب بین و خواب بینی امیر چنین بوده که در مجلس وی هر کس^۲ که چیزی

۱. ج: این شعر، ندارد ۲. ح: زاید است "دیگر نهنگ دریای تعشق پروری موسوم به"

قیس مجنون عاسری قصه عشق بالیلی مشهور مکتوب اوست، من کلامه:

قد داب من الفراق لحمی و دمی	ورداد من السوق الیکم المی
کمر اکتب و قصی بلحمی و دمی	کم اصبر یالیت وجودی عدمی
العین بشدة البکا مجروح	والقلب بسیف هجر کم مذبوح
الصدر بباب حکم مطروحو	یا قوم علی الغریق نوحونوحو

۳. س: هر کس، ندارد

خیال می کرد ویرا هوبهو بخواب می دید ازین سبب سلاطین و امرا معتقدش بوده اند و میر مذکور موسوی تخلص می نموده این دو مطلع ازوست:

ترا تا سبزه تر گشت بر گلبرگ تر پیدا بدور عارضت شد فتنه دور قمر پیدا
ز غیرت سوختم چون آن پسر شد با پدر پیدا چه بودی گر شدی او همچو عیسی بی پدر پیدا

ابر مطیر اوج گهر باری استاد حکیم سنائی حکیم مختاری از ملازمان سلطان ابراهیم غزنوی بوده و در سال پانصد و پنجاه و اربع رحلت نموده در صفت تیر گوید:^۱
آتشین مرغ آهنین سراو نامه فتح بسته بر پر او
او در آهن بدان شتاب رود کاهن اندر میان آب رود
من هزلیاته:

هر کراتا بخانه بفشردم آسمان مهتری بدو بسپرد
ای دریغاکه من نتوانم خویشتن را یکی بکون در برد
تقلست شخصی انجم افلاک را در خواب می بیند در آنحال گویا پریده است و بر آسمان رفته آنجا چه می بیند آسمان تمام همچو غربال سوراخ سوراخ است می پرسد که این سوراخ سوراخ چیست گفتند این سوراخها درهای ارزاق خلایق است و هر دری بشخصی مخصوص موافق در روزی هر کدام فرو می ریزد پرسید در رزق این شخص کدامست گفتند اینکه تنگ راست بخاطر بگذرانید که حالیا بر آسمان آمده ام اگر دست دهد فراخش کرده بروم تا رزق زیاده فرو ریزد نزدیک رفت و انگشت در آن سوراخ کرد و در کاوش سعی بکار برد از خواب برجست و انگشت را بمقعد خویش دریافت نادم و حیران و سر بگریبان فروماند بیت مرزا صایب نهایت ربط باین نقل دارد:

۱. ح، ج: اضافه دارد: 'این چند بیت ازوست:

که تا بنفشه نگیرد ولایت سمنش
مغاکهای رخ از خنده ناف سمنش

کشیده سرمزه هر کس سه میکنش
چوباسمین رخس از سرو می سرشته شده است

منه:

امروز صبا گرد ره یار ندارد شاید که در آن رهگذر چشم تری هست^۱

ملا ملک قمی شاعر عالی دستگاه بوده است و از تربیت کرده عادل شاه
بادشاه ویراست^۲:

تو حاضر و گله بسیار و غیر گرم حکایت تمام گوش و سراپا زبان و جمله نگاهم
مشفق هروی در بخارا متولد شده و در عهد اکبر بادشاه بهند آمده
ویراست:

زمستی داشت قصد کشتن من چشم شهلایش قدش برخاست بهر عذر و زلف افتاد در پایش
دیباچه دفتر نیکو سرشتی مولانا مخفی رشتی رشت نام مقامیست چنانچه
گفته:

مخفیا دختران خطه رشت چون غزالان مست می کردند
از پی مشتری بهربازار بند تنبان بدست می کردند
روزی امام قلیخان والی فارس با مولانا می گوید که شما که اینقدر نزار شده
اید اثر افراط کوکنار هست مولانا بعرض می رساند که سبب کوکنار نیست
جهت اینست از بسکه در مکاتیب بیکدیگر می نویسند که مخفی نماند مخفی
نماند ازین غم کاهیده ام و منم که اینقدر مانده ام بادشاه تبسم نمود و عاطفت
فرمود مولانا در هند نیز آمده بسیار خوشگو است^۳ ازوست:

ز سوز عشق تو زانگونه دوش تن میسوخت که هر نفس ز تن سینه پیرهن میسوخت

۱. ح،ج: دو شعر زائد است:

نوید آمدنت میدهند هر روزم توفارغی و من از انتظار میسوزم
ناله من شده گرباعث درد سرتو دست دل گیرم و بیرون روم از کشور تو

۲. ح،ج: ملا ظهوری خویش اوست این بیت ازوست ۲-ج: بهتر گوشت این غزل

حدیث عشق تو بر نامه ثبت میکردم سپندوار نقط بر سر سخن میسوخت
 شهید عشق ترا شب بخواب میدیدم که همچو شعله افانوس در کفن میسوخت
 ز سوز سینه مخفی شد اینقدر معلوم که همچو خس مزه اش در گریستن میسوخت

رفوگر پشیمینه بذله سنجی و سخن سازی مولانا مجدالدین همگر شیرازی
 همگر بفتح پیوند کننده را گویند مجدالدین پیره زنی کریه المنظر را خواسته بود
 روزی زنش در اثنای ماجرائی این مصرع بر وی بخواند^۲ پیش از من و تولیل و
 نهاری بوده است، مجدالدین گفت پیش از من البته بوده است لیکن پیش از تو
 هرگز نبوده است.

نقل است شخصی زنی را بخواست اتفاقا کهنه زالی بود یارانش پرسیدند
 زنت بچه می ماند گفت بزرگس گفتند چطور گفت سرش سپید و چشمش زرد و
 ساقش سبز.

نقل است شخصی زن بخواست او بسیار کریه منظر بود آخر شب زفاف
 بشوهر گفت بهر که گویی از اهل قبیله ات رو بنمایم وی گفت تو مرا روی خود
 منما و بهر که خواهی بنما. القصه مجدالدین مصاحب خواجه شمس الدین صاحب
 دیوان بوده فقیر از دیوانش که سه هزار بیت است باین چند بیت اکتفا نموده^۳:

گفتم که چراغ دوده باشی افسوس که دوده چراغی
 يك عمر چوباد در بیابان گشتیم یکچند چوقطره محو عمان گشتیم
 سرگشتگی زلف توام یباد آمد همسایه آفتاب تابان گشتیم

۲. ح: مصرع، زائد است

۱. ج: شمع

۳. ح: چ: دو اشعار زائد است:

دلم صبور تر از سنگ خاره باید کرد
 کار من چون سر زلف تو مشوش باشد

اگر بصبر مرا با چاره باید کرد
 تا سر زلف تو شوریده و سرکش باشد

جلاد تیغ تیز بر آهیخت غلامش می گریست و دست برهم می سود و می گفت
ای خواجه می گفתי درازی گوش نشان عمر دراز است اینک ترا می کشند گفت
عمر من دراز است اما چکنم اینها بستم می کشند و مرا بعمر من نمی گذارند
حاکم بشنید^۱ و از سر خونش در گذشت.

بانی مبانی نزاکت آفرینی شاعر نازک طبع مراد قزوینی سخن سنج نیکو بیان
و معنی یاب سیف زبان در هجو دعای بد که می کرد اثرش ظاهر می شد بعض^۲
اکابر آنجا ویرا تادیب کردند ازان باز دم در کشید و در سال نهصد و چهل و سه عازم
دارالبقا گردید ازوست:

ای مولوی از کبر داغت کننده هر گه که کند بر تو سلام این بنده
چندان حرکت بکن که از روی قیاس معلوم شود که مرده یا زنده

عزیز کونین بابا حسین مطلعی تخلص می نموده بسبب بذله ستیجی و ظرافت
آفرینی اعزه همچو گل از دست همد گرویرا می ربودند روزی حاکم قزوین یکی از
فواحش صاحب جمال را بعلت امری ناشایسته حکم قتل می فرماید بابا حسین نزد
حاکم رفته مبالغه می نماید که زن این شخص را در عوض این فاحشه بکشید و این
فاحشه را بمن بخشید، مننه:

پیچیده تا بدامن گشتیم عالمی را قالیچه و سلیمان دامن ماست گوئی

عادل شاه دکن سخندانی ملا منصف طهرانی در زمان شاه جهان بولایت
هندوستان رسیده و باز بوطن مراجعت ورزیده ازوست:

بازشتی عمل چکند کس بهشت را ماتم سراسر است خانه آئینه زشت را

صاحب کلام دلچسپ محتشم کاشی معاصر شاه طهماسب شعر بافی می

نموده فقیر از اشعارش باین چند بیت اکتفا نموده ویراست:

کمند مهر چنان پاره کن اگر روزی شوی ز کرده پشیمان بهم توانی بست
سحر که دیده کشاد و ز رخ نقاب کشید هزار تیغ ز مژگان بر آفتاب کشید
چو گنجشکست مرغ دل بست طفل خود را که بیش از جان عزیزش دارد اما میکند زودش
گویند مرثیه فرزند خود می گفت خوابش در ربود در واقعه می بیند گویا حضرت
شاه مردان مرتضی علی علیه السلام می فرمایند که محتشم فرزندان مرا هم مرثیه
بگوی چون از خواب برجست قلم برداشت و این مرثیه که متضمن بر دوازده بند
است مرتسم ساخت که نظیر ندارد:

باز این چه شورش است که در خلق عالم است باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است
باز این چه رستخیز عظیم است کز زمین بی نفخ صور خاسته تا عرش اعظم است
این صبح تیره باز دسید از کجا کزو کار جهان و خلق جهان جمله درهم است
گویا طلوع میکند از مغرب آفتاب کآشوب در تماسی ذرات عالم است
گر خوانمش قیامت دنیا بعید نیست این رستخیز عام که نامش محرم است
در بارگاه قدس که جانی ملال نیست سرهای قدسیان همه بر زانوی سم است
جن و پری بر آدمیان نوحه می کنند گویا عزای اولاد آدم است
خورشید آسمان و زمین نور مشرقین پرورده کنار رسول خدا حسین

کشتی شکست خورده طوفان کربلا در خاک و خون فتاده بمیدان کربلا
گر چشم روزگار برو فاش می گریست خون میگذشت از سر دیوان کربلا
نگرفته است دهر گلایی بغیر اشک زان گل که شد شگفته به بستان کربلا
از آب هم مضایقه کردند کوفیان خوش داشتند حرمت مهمان کربلا
بودند دیو دد همه سیراب و میچکید خاتم ز قحط آب سلیمان کربلا
زان تشنگان هنوز بیوق می رسد فریاد العطش ز بیابان کربلا

یکبار جامه در خم گردون به نیل زد
 پر شد فلك ز غلغله چون نوبت خروش
 کرد این خیال و هم غلط کار کآن غبار
 هست از ملال گرچه بری ذات ذوالجلال
 ترسم جزای قاتل او چون رقم زنند
 ترسم ازین گناه شفیعیان روز حشر
 دست عتاب حق بدرآید ز آستین
 آه از دمی که با کفن خون چکان ز خاك
 فریاد زان زمان که جوانان اهل بیت
 جمعی که زد بهم صف شان شور کربلا
 از صاحب حرم چه توقع کنند باز
 پس بر سنان کنند سری را که جبرئیل
 روزی که شد به نیزه سر آن بزرگوار
 موجی به جنبش آمد و برخاست کوه کوه
 گفتی تمام زلزله شد خاك مطمئن
 عرش آنچنان بلرزه درآمد که چرخ نیز
 آن خیمه که گیسو چورش طناب بود
 جمعی که پاس محمل شان داشت جبرئیل
 با آنکه سرزد این عمل از امت نبی
 آنگه ز کوفه اهل حرم رو بشام کرد
 بر حربگاه چون ره آن کاروان فتاد
 هرجا که بود آهویی از دشت پا کشید
 چون این خبر بعیسی گردون نشین رسید
 از انبیا بحضرت روح الامین رسید
 تا دامن جلال جهان آفرین رسید
 او در دل است و هیچ دلی نیست بی ملال
 یکباره بر جریده رحمت قلم زنند
 دارند شرم کز گناه خلق دم زنند
 چون اهل بیت دست در اهل ستم زنند
 آل علی چو شعله آتش علم زنند
 گلگون کفن بعرضه محشر قدم زنند
 در حشر صف زنان صف محشر بهم زنند
 آن ناکسان که تیغ بر اهل حرم زنند
 شوید طنار گیسوش از آب سلسیل
 خورشید سر برهنه برآمد ز کوهسار
 ابری ببارش آمد و بگریست زارزار
 گفتی فتاد از حرکت چرخ بیقرار
 افتاد در گمان که قیامت شد آشکار
 شد سرنگون ز باد مخالف حباب وار
 گشتند بی عماری و محمل شتر سوار
 روح الامین ز روی نبی گشت شرمسار
 نوعی که عقل گفت قیامت قیام کرد
 شور نشور و همه اندر جهان فتاد
 هرجا که بود طایری از آشیان فتاد

هم بانگ نوحه غلغله در شش جهت فگند
 شد وحشتی که شور قیامت بباد رفت
 ناگاه چشم دختر زهرا در آن میان
 بی اختیار نعره هذا حسین زد
 پس با زبان پر گله آن بضعة البتول
 این کشته فتاده بهامون حسین تست
 این نخل ترکز آتش جانسوز تشنگی
 این ماهی فتاده بدریای خون نگر
 این غرقه محیط شهادت که روی دشت
 این خشک لب فتاده ممنوع از فرات
 این شاه کم سپاه که با خیل دستگاه
 این قالب طپان که چنین مانده بر زمین
 چون روی در بقیع بزهره خطاب کرد
 ای مونس شکسته دل حال ما بین
 اولاد خویش را که شفیعان محشر اند
 در خلد بر حجاب دو کون آستین فشاند
 نی نی در آ چو ابر خروشان بکربلا
 تنهای کشتگان همه در خاک و خون نگر
 آن سر که بود بر سر دوش نبی مدام
 آن تن که بود پرورش اندر کنار تو
 حلقی که سوده لعل لب خود نبی بر آن
 ترسم سر اداق^۱ که بمحشر در آورند

هم گریه بر ملایک هفت آسمان فتاد
 چون چشم اهل بیت بر آن کشتگان فتاد
 بر پیکر شریف امام زمان فتاد
 سرزد چنانکه آتش از آن در جهان فتاد
 رو در مدینه کرد که یایهالرسول
 وین صید دست و پا زده در خون حسین تست
 دود از زمین رسانده بگردون حسین تست
 زخم از ستاره بر تنش افزون حسین تست
 از موج خون او شده گلگون حسین تست
 کز خون او زمین شده جیحون حسین تست
 خرگاه زین جهان زده بیرون حسین تست
 شاه شهید ناشده مدفون حسین تست
 وحش زمین و مرغ هوا را کباب کرد
 مارا غریب و بیکس و بی آشنابین
 در ورطه عقوبت اهل جفابین
 اندر جهان مصیبت ما بر ملا بین
 طغیان سیل و فتنه موج بلا بین
 سرهای سروران همه بر نیزهها بین
 یک نیزه اش ز دوش مخالف جدا بین
 غلطان بخاک معرکه کربلا بین
 آزاده اش بخنجر بیدادها بین
 از آتش تو دود ز محشر بر آورند

۱ خاموش محتشم که دل سنگ آب شد
 بنیاد صبر و خانه تقوی خراب شد
 خاموش محتشم که ازین نظم گریه خیز
 مرغ هوا و ماهی دریا کباب شد
 خاموش محتشم که ازین حرف خونچکان
 جبرئیل راز گریه دل و جان کباب شد
 خاموش محتشم که ازین حرف سوزناک
 روی سین زاشک جگرگون خضاب^۲ شد
 ۳ خاموش محتشم که بسوز تو آفتاب
 از آه سرد ماتمیان ماهتاب شد
 خاموش محتشم که فلک بسکه خون گریست
 دریا هزار مرتبه گلگون حباب شد
 خاموش محتشم که ز فکر غم حسین
 جبرئیل راز روی پیمبر^۴ حجاب شد
 تا چرخ سفله بود خطایی چنین نکرد
 بر هیچ آفریده جفائی چنین نکرد
 یا بضعة الرسول ز ابن زیاد داد
 کو خاک اهل بیت رسالت بباد داد
 ای چرخ غافل که چه بیداد کرده
 وز کین خود جهان ستم آباد کرده
 در طعنت این بس است که در عترت رسول
 بیداد کرده خصم تو امداد کرده
 ای زاده زیاد^۵ نکرده است هیچ کس
 نمرود این عمل که تو شداد کرده
 کام یزید داده از کشتن حسین
 بنگر که را تو قتل و که دل شاد کرده
 بهر خسی که خار درخت شقاوت است
 در باغ دین چه با گل و شمشاد کرده
 با دشمنان دین نتوان کرد آنچه تو
 با مصطفی و حیدر و اولاد کرده

شاعر والا دستگاه میرم سیاه گویند صاحب معنی بوده و برای ستر حال شیوه

هزل اختیار نموده، منته:

کس واله جفته چون من شیدا نیست
 دیر انزالی مثال من حالانیست
 از اول شام میزنم که تا دم صبح
 از دیده سخت گیر نم پیدا نیست

۲. ج: کباب شد

۴. ج: محمد

۱. ج: این شعر، ندارد

۲. ج: این شعر، ندارد

۵. ج: از مادر زمانه

شاعر سخندان خواجه مسبب دیوان در حق دهقانان کمر تظلمهای عجیب و غریب بسته بود ناگاه از دیوان قضا بسیاست رسید و مردم از شرارتش نجات یافتند. نقل است جمعی از دهقانان پیش پادشاهی از عاملی^۱ شکایت آوردند پادشاه گفت در میان عمال ما براستی او هیچکس نیست و از پای تا فرق هر عضو او از عدل پراست ظریفی از دهقانان گفت ای خلیفه چون حال چنین است هر عضوی از اعضای او بهر ولایت خود بفرست تا همه قلمرو ترا عدل فرا گیرد پادشاه بخندید و آن عامل را معزول گردانید، من دیوانه^۲:

گذشت امروز غفلت من آنچنان مستم که هیچ توبه نکردم که باز نشکستم
 لاله کوهسار سخندانی مرزا محمد بیگ داغستانی شاعر معنی اساس بوده
 است ملازم شاه عباس ازوست:

چنانچه سایه شود محو در میان دو شمع ز جا روم چوب آئینه روبرو گردد
 مرزا قلی میلی از طایفه تکلو بوده بهند نیز عبور نموده و با ملا ولی طریق
 مطارحه پیموده در سال نهصد و هشتاد سالک سبیل آخرت گردیده من دیوانه:

منم و دل خرابی بتومی سپارم اورا بچه کار خواهد آمد که نگاه دارم اورا
 دم آخر است دشمن بمنش گذار یکدم که بصد هزار حسرت بتو میگذارم اورا
 سازد خموش تا من حسرت فزوده را گوید شنوده ام سخن ناشنوده را
 بطعنه وعده وصلی که غیر داد مرا ز سادگی سبب انتظار من شده است
 همانا در میان با غیر حرف قتل من داری که سویم گوشه چشمی در اثنای سخن داری
 بوقت گفتگویم روی برتابی و من خود را دهم تسکین که شاید گوش بر آواز من داری
 تونگر معموره سخن رسی مولانا مفلسی از سادات مشهد بوده ناگاه جذبه باو

در رسید و دیوانه گردید بسیار خوشگوست^۱ این بیت ازوست:

خلق گوید مفلسی دیوانه شد لاجرم دیوانگی از مفلسی است
نقلست تونگری ظریف مفلس گردید روزی مردمان از پیش وی می
گذشتند اتفاقاً در آن دم عطسه اوسرزد گفتندش لعنت الله بخندید و گفت که
سبحان الله در تونگری ضربت می زدم والحمدلله می گفتند اکنون که مفلسیم
عطسه می زنم ولعنت الله می گویند زهی اعتبار دنیا من مقالات افلاسه:

ای ورق رخ ترا میم یکی و لام دو وز رخ و زلف ترا صبح یکی و شام دو
گفت که بوسه از لبم نسبه و نقد چون خری گفتم اگر کرم کنی نقد یکی و دام دو
سید مسلمی اسفراینی^۲ جوانی ابدال وش بوده خوشگو است این مطلع
ازوست:

خال او نقد دلم از دیده روشن کشد همچو دزدی کو متاع خانه از روزن کشد
مهر سپهر سخن پروری و نیکو نهادی مولانا مشتری استرآبادی از شعرای
نامیست و معاصر جامی ازوست:

ساقی اگر میم ندهد در هوای گل دست منست و دامن ساقی و پای گل
مولانا مایلی شاعر ارجمند بوده است از ولایت تاشکند و معاصر سلطان
حسین مرزاست این مطلع ویراست:

رخ نمودی و مرا بی سرو سامان کردی آفرین باد عجب کار نمایان کردی
شاعر خوش سخن مولانا عبدالمومن^۳ مجاور مزار^۴ مولوی جامی بوده فقیر از
کلامش باین مطلع اکتفا نموده:

دردا که درد عشق تو گفتن نمیتوان این درد دیگری که نهفتن نمیتوان

۱. ح: بسیار خوشگوست، ندارد

۲. ج: اسفراینی، ندارد

۳. ج: عبدالمومن، ندارد

۴. ج: همعصر، زائد است

قاری^۱ قرآن نیکو بیانی حافظ میر سیستانی از مستعدان معاصر مولوی جامی بوده راقم السطور از ابیاتش^۲ باین دو بیت اکتفا نموده:

افسوس که حسنت ای جفا جوی نماند و آن جعد سیاه و عنبرین موی نماند
در کوی تو خانه داشتم روزی چند آن خانه خراب گشت و آن کوی نماند

مولانا زاده^۳ فرزند ولایت فرات بوده و در عهد سلطان حسین میرزا بعراق^۴ و هرات نیز عبور نموده بسیار خوش اداست این مطلع ویراست:

در حالت تکلم از ناز کی زیانش برگ گلست گویا در غنچه دهانش

سخن سنج ارشد ملا محمد مغنی مآب گراسی است و برادر کوچک مولوی جامی ازوست:

بام برآ و جلوه ده ماه تمام خویش را مطلع آفتاب کن گوشه بام خویش را

این باده که بیتومن بلب می آرم نی از پی شادی و طرب می آرم
زلف سیه تو روز من کرده سیاه روز سیه خویش بشب می آرم

قیس عامر فیض سرمدی مولانا مجنون مشهدی از خوشنویسان نامی بوده است و معاصر مولوی جامی بسیار خوشگوست این مطلع ازوست:

بوعظ می روم^۵ و زار زار می گریم بدین بهانه ز هجران یار می گریم

شاعر مستقیم المزاج ساکن جناباد میر حاج معاصر سلطان حسین میرزا است این مطلع ویراست:

ز سینه هر نفسم آه جانگداز برآید چو آتشی که نشیند دمی و باز برآید

۲. ج: از کلامش

۴. ج: بفرات

۱. ج: فارس قرآن

۳. ج: زاهد

۵. ج: بوادی روم

سرین صاف او آبیست غلطان که می آید بموج از باد دامن

واقف آئین خوش تلاشی شاعر صاحب دیوان مخلص کاشی شاعر نادره
گوست این مطلع ازوست:

دلم فشرده آن پنجه نگارین است مخمسی که بدل ناخنی زند این است

چگونه خواجه بحرف سخا علم گردد که چون سوال کنم حاتم اصم گردد

مدار هر که چون حاتم بدست دیگران باشد بجای لقمه اش انگشت حسرت در دهان باشد

ماهر آئین نکته طرازی مجتبای شیرازی خوش ادا بوده فقیر از اشعارش باین
دو بیت اکتفا نموده:

سرود مجلس عشاق آه و افغانست درو پیاله لبریز چشم گریان است

خیال بوسه زان گردن بلند میند لبی که میرسد آنجالب گریان است

دیگر صاحب اشعار آبدار مرزا مقیم کتابدار از سکنه اصفهان بوده فقیر باین
بیت از کلامش اکتفا نموده:

بسکه ز آمد شد پیغام چکد خون نیاز از دلم تا بدل یار خیابان و گلست

شاعر سرایا هوش سید مبارک مدهوش اصفهانیست ویراست:

عشق آنروز بسرحد کمال انجامید که پدر عاشق فرزند شد و عار نبود

هادی طریق صاحب دردی ملا مرشد یزدجردی بهند آمده و با مهابتخان

خانخانان بسر می برده ویراست:

بسیار ز حد می گذرد گرمی مجلس دل سوخته در پس دیوار نباشد

ملا محسن^۲ کاشی دانای دقایق نیکو تلاشی بوده ازوست:

ازان ز صحبت یاران کشیده دامانم که صحبت دگری میکشد گریبانم

در دریای لطیفه انگیزی شاعر شوخ طبع ملهمی تبریزی حاکم تبریز از
صحبتش بسیار محظوظ بوده اما چون اساده رویان شوخیها می کرده لاجرم طماقه^۲
بر روی وی می کشیدند او از مسیح شدن صورت نوعی خود ناخوش شده بشیراز
شتافت و از امام قلی خان رعایتها یافت ازوست:

نمیگویم که بر بالای چشمت هست ایروئی ز بار حسن خم گردید شاهین ترازوئی
سوخت جانم حسدی خار سر دیواری هم بصحراش سری هم بگلستان نظریست
شاعره مکرم بچه محترم دختر علی مشهدی و زوجه میر مرتضی اریتمانی
است ازوست:

صراحی کز غمی داری ز بخت سرنگون خود قدح راهمدم خود ساز و خالی کن درون خود
شاعره ماهره آئین غزل و مثنوی معشوقه سلطان سنجر سلجوقی بچه
مهستی^۳ گنجوی ظریفه نادره گو است این دو رباعی ازوست:

من عهد تو سخت سست می دانستم بشکستن آن درست می دانستم
هر دشمنی ای دوست که با من کردی آخر کردی نخست می دانستم
برخیز و بیا که حجره پرداخته ام وز بهر تو پرده خوش انداخته ام
با من بشرابی و کبابی می ساز کین هر دو ز دیده وز دل ساخته ام

شاعره ماهره والا دستگاه مهری هروی مقرب مهد نور جهان بیگم حرم
جهانگیر بادشاه سخن بسیار بمتانت گفته روزی بیگم شوهرش را طلب فرمود وی
باضطراب آمد بنابر پیری و ضعفی بروطاری شد بیگم فرمود مهری حسب حال

۲. س: کلاه چرمی بر

۱. س، ح، چ: در مجلس بادشاه

۳. ح، چ: بهشتی

چیزی بگووی این دو بیت بدیهه گفته:

مرا با تو سر یاری نمانده	سر مهر وفاداری نمانده
ترا از ضعف پیری قوت و زور	چنانکه پای برداری نمانده
حل هر نکته که بر پیر خرد مشکل بود	آزمودیم بیک جرعه می حاصل بود
خواستم سوز دل خویش بگویم با شمع	داشت او خود بزبان آنچه مرا در دل بودا

شاعره ماهره والا دستگاه نور جهان مخفی حرم جهانگیر بادشاه در جود و سخا ممتاز و در اختراعات عجیب بی انباز چنانچه عطر گلاب و چرش چاندنی و زیور ملمع از مخترعات اوست روزی بادشاه میل صحبت کرد بیگم عذر داشت این مطلع بدیهه ببادشاه خواند:

بقتل من اگر شاهها دلت خشنود میگردد	بیجان منت ولی تیغ تو خون آلود میگردد ^۲
دل بصورت ندهم تا شده سیرت معلوم	بنده عشقم و هفتاد و دو ملت معلوم
زاهدا هول قیامت مفرگن در دل من	هول هجران گذرانندیم و قیامت معلوم

مربع نشین مسند نیکوتلاشی حکیم رکنای کاشی مسیح تخلص خال طالب آملی و استاد مرزا صایب بوده بهند نیز عبور نموده ویراست^۳:

در من آمیخته از تو اثری پیدا نیست	همه شیر است درین کاسه شکر پیدا نیست
تمام عمرم با باده دوساله گذشت	حباب وار مرا عمر در پیاله گذشت
گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش	شام بیرون میروم چون آفتاب از کشورش

۱. ح، ج: دو اشعار زائد است:

گفتم از مدرسه پرسم سبب حرست می	در هر کس که زدم بیخود و لایعقل بود
دولتی بود تماشای رخت مهری را	حیف صد حیف که این دولت مستعجل بود

۲. ح: خواهد شد ۳. ح، ج: دیگر شاعر ماهر فصیح حکیم رکنای مسیح کاشی

بوده استاد مرزا صایب است بهند نیز عبور نموده این سه مطلع از اوست ویراست

شاعر معنی مکاسب آخوند محمد باقر مناسب مرد کوکناری بوده و در آخر
مشتاق تخلص می نموده ویراست^۱:

بـخواب عـدم راحـتی داشـتم ازین خواب سارا که بیدار کرد
نقل است: کوکناری در شب تاریک به طهارت خانه رفت پلنگش بحدی
در گرفت که سرش بزیر شد چون دیر کشید خاتونش مر کنیزک را فرمود^۲ تا در
طهارت خانه آمد و هر دو دست دراز کرده پنجه کشاده جستن آغاز کرد ناگهان
انگشت بمقعدش فرو شد و دست دیگر بر خصیه ها رسید کنیزک فریاد برآورد که
واویلا ای بی سر آغا کسی بریده برد در حلقوم این قدر انگشت می رود و تعویذ
گلوی آویزان است خاتون باضطراب تمام چراغ در دست گرفته آمد^۳ و آغا را
بحالت مذکور دریافت هر دو دست برداشت و بر سرینش فرو کوفت بهوش آورد
و باخود برد.

شاعر خوش ادا سعدالله مسیحاقصه رام و سیتا نظم نموده بسیار گوهر آبدار
سفته چنانچه این بیت در نعت بشوخی گفته:

دل از عشق محمد ریش دارم رقابت باخدای خویش دارم
والین بیت در عشق عصمت سیتانیز خوب گفته:
تنش را پیرهن عریان ندیده چو جان اندر تن و تن جان ندیده
و این بیت در فرو رفتن سیتا بزمین هم نیک گفته:
گریبان زمین شد ناگهان چاک در آمد همچو جان در قالب خاک
و این بیت نیز ویراست:

گر از خراش دلم منکری ببین بیرحم^۴ که پوست کنده سخن میکند ادا ناخن

۲. ج: فرستاد

۴. ح: بیرحم، ندارد

۱. ج: این شعر از آنست

۳. س: گرفته، ندارد

میر جمله بمنصب میر بخشی گری شاه جهان بادشاه سرافراز بوده^۱ چون
بسبب اعتراضی بادشاه خانه نشین گردید امرا از اختلاط او پهلوتهی کردند در آن
حال این مطلع گفته:

کناره جوی ازین شست استخوان شده اند سگان آن سر کو خوش مزاج دان شده اند
شاعر ماهر و منشی دلپذیر ساکن لاهور ملا منیر چون عالمگیر بادشاه بر
تخت سلطنت جلوس فرمود اکثری از شعرا و منشیان سکه بادشاه نظم کرده بودند
از آنجمله سکه که ملا منیر گفته بود پسند افتاد و آن اینست:

سکه زد در جهان چو بدر منیر شاه اورنگ زیب عالم گیر
و جهت اشرفی بجای پدر لفظ مهر داخل کرد چون بادشاه ازین سکه محظوظ شد
منیر متوقع صله گردید شاه نکته دان فرمود غنیمت نمی شماری که در سکه من نام
خود که منیر است داخل کرده و باز صله می خواهی اگرچه اشعار آبدار منیر بسیار
است^۲ باین دو^۳ بیت اکتفا نموده می آید:

بنام گفت که آیم شبی بخواب تو من درین خیال همه عمر من بخواب گذشت
قدم برون نهد ماه من ز کلبه^۴ خویش بود چو صورت آئینه زیب محفل خویش
نقش نگین سخن^۵ طرازی منعم حگاک شیرازی از وطن خود آمده به

اکبر آباد سکونت اختیار کرده و در عهد عالمگیر بادشاه وفات یافته^۶ ویراست:

۱. ح: گردید	۲. ح: چ: در اینجا، زائد است
۳. ح: دو، ندارد	۴. ح: چهار اشعار زائد است:
ز فیض بهره نیابد ضمیر کج طبعان	کجا بهار کند سبز شاخ آهورا
ای آنکه بهار عارضت جاویدانست	وصل تو نسیم غنچه اسیدانست
از ابله روی تو می بارد نور	گویا که حباب چشمه خورشیدانست
باهر که شدیم رو برو از دل صاف	آئینه صفت بصورت او گشتم
۵. ح: منزل	۶. ح: معنی طرازی
	۷. ح: مرده

آنرا که زور بازوی کسب هنر بود دست پر آبله صدف پر گهر بود
در خمarm روز و شب هر چند صهبا میکشتم خشك لب چون ساحلم هر چند دریای کشم

۱ ابوالفیض معنی دهلوی بوده فقیر از اشعارش بیک مطلع اکتفا نموده:

شب که بر یاد بنا گوش تو چشمم آب ریخت هر سرشکم بر زمین تخم گل مهتاب ریخت
شاعر اهتمام مقال مئی چو بدار کلال از حجاب نور جهان بیگم بوده روزی
بالتماس بیگم پادشاه ویرا حکم شعر خوانی فرموده مئی این بیت بر خواند:
مئی بگریه سری دار ای نصیحت گر کناره گیر که اسروز روز طوفانست
پادشاه بخندید و بگفت رعایت پیشه خود که اهتمام است از دست نداده .

نقل است: بار روزی بخدمت بیگم الحاح نمود که بکنار بتفصیلات جناب باز
اجازت شعر خوانی سایم بیگم بار التماس نمود پادشاه فرمود ویرا با شعر مناسبتی
نیست گفت خانه زاد است پادشاه باز حکم فرمود که چیزی^۲ بخوان مئی باز این
بیت بر خواند:

من میروم و برق زنان شعله آهم ای هم نفسان دور شوید از سر راهم
پادشاه باز بخندید و گفت یا نمی گفتیم که این را با شعر چه نسبت باز رعایت
پیشه خود کرده است.

شاعر نیکو استعداد میر جواد از شعرای عهد محمد شاهی بوده معنی تخلص
می نموده ، من دیوانه:

امروز بیزم چمن آن شوخ شرابیست هر گل قدح باده و هر غنچه گلابیست
رنگ گل پیاله به از باغ لاله است مارا می دو ساله بجای دوشاله است

شاعر سلیم شاه میم از مریدان شاه برکت الله است ساکن مارهره^۱ در
شاهجهان آباد می گذرانیده، ویراست^۲:

خواستم دست ز صحرای جنون بردارم خار دامان بگرفت آبله در پا افتاد
شاعر طاق مرزا مشتاق از خوش فکران ایران است در کشمیر سکونت دارد
ازوست:

شب که بریاد بناگوش تو چشمم آب ریخت هر سرشکم بر زمین تخم گل مهتاب ریخت
شاعر معنی پرور نیکو دستگاه مرزا جانجان مظهر سلمه الله انسان کامل
است و از مستفیدان مرزا بیدل من دیوانه:

صفای سبزه او زنگ دل زدود مرا خطش سیاهه تنخواه بوسه بود^۳ مرا
گشته ام چاکر عشق شه خوبان مظهر سوختن داغ بکف دستك داغست مرا
نسب درست کند گریه ها بزاری ما همین بس است پس از مرگ خیر جاری ما
فریاد ازین قوم که چون ماه محرم بی زرتوان دید رخ سیمتنی را
فشار داد نزاکت ز بسکه رنگ ترا تن تو ساخت گلایی قبای تنگ ترا
ز بس با داغها دود دل آید بر زبان ما بود محسوس همچو شاخ نافرمان فغان ما
کاهید دخلهای سخن بسکه تن مرا بالید چون نگین منست سخن مرا
غیرت دلبریت آه کجا رفت بیا سبزه تربت من وقف غزالان شده است
مگوئید آه پیش من مگوئید که معشوق کسی عاشق نواز است

۱. ح: بوده؛ ج: است

۲. ح: چند بیت که رحلت نموده ازوست

۳. ح: ج: داد بوسه

مهتاب و شراب و انتظارات این روز قیامتست شب نیست
 یار از گریه شبهای غم می پرسید ناگهان ابر سیاهی بمقابل برخاست
 امحشری گردش دامن تویی چیزی نیست فتنه عطر گریبان تویی چیزی نیست
 يك شبی نگذشت کین دل داد بیدادی نکرد زیر دیوار کسی بنشست و فریادی نکرد
 مرا کشته است و بزلین مرگ با من سرگران دارد ترا بر نعش من چون دید گفت این مرده جان دارد
 بوسه لعل مسی زیب بمظهر نرسید شربت نیلوفری قسمت بیمار نشد
 سینه وا کرده ز گلشن چو خرامان گذرد بلبل از جان گذرد گل ز گریبان گذرد
 باغبان رو مکش از من که ثناخوان توام چون صباباد فروش گل و ریحان توام
 مظهر تو دشمنی خودی ای جانجان خراب دل می دهد بدست سپاهی پسر کسی^۲

واقف آئین لطیفه^۳ گستری مرزا مجیدای شستری از وطن خود بهند آمده
 بخدمت نواب وزیر الممالك ابوالمنصور خان صفدر جنگ بهادر می گذرانیده نواب
 بحالش تفقد می فرموده زری بدست آورده باز بوطن مراجعت نموده طبعش بهزل
 میل بیشتر داشته ظرفای اصفهان خصوصا میرزا جعفر زرکوب که از هزاران
 مشهور است با مجیدا هزلهای نمکین کرده اکثر غزلیاتش را جوابهای مضحك^۴

۱. ح: چ: این شعر زائد است:

امتحان صبر عاشق آنقدرها خوب نیست ای بقریانت شوم آخر دل است ایوب نیست

۲. ح: این شعر زائد است:

جوش مستی زد ز چشم دلبران میخانه شد مشت خاک می پرستان چرخ زد پیمانه شد

چ: این شعر زائد است:

سر آن غرور کردم که کنی گذر چویر من سرمازنی و پرسی که بگو چه حال داری

۳. ح: لطیفه، ندارد

۴. ح: مضحك تر

گفته که موجب شهرت آن غزلیات گردیده چنانچه درین غزل که مخاطب مجیدا
مرزا عبدالرحیم حکیم نامیست:

ای فدایت مجید شوستری خاک پایت مجید شوستری
زرکوب این چند بیت الحاق کرد:
بسته بر خود بجای بازوبند خایه‌ایست مجید شوستری
موس را لولئین کشی دارد در خلایت مجید شوستری
دیگر زرکوب جواب غزل مجید که این بیت از آن است مضحك گفته:
وضع ناهموار باشد پاک طینت را گران از بلندی چون بزیر آید نمایدشئون آب
جعفر گوید:

از خرام آن صنم تنها نیابد از من آب سیکشد ز انداز يك غریله از روئین تن آب
چون برد حاصل کس لڑوصلش که همچون آسیا می جهانند از من او در حالت گردیدن آب
یار پیدا کرده آزاری که داغم کرده است میشود ساعت بساعت دنبه اش چون روغن آب
دلبر زرکوب آن رعنا گل شیرین نگاه همچونرگس خورده لڑسوراخ کون در گلشن آب
این چند بیت از کلام مجیدا ثبت می شود:

شبی که یاد تو ای شوخ ماه پاره کنم ز اشک روی زمین را پر از ستاره کنم
ندارد حاصلی دل را بآن نازک میان بستن که از دستش چونی باید کمر بهر فغان بستن
نمی خواهی زهم گر برگ عیشت همچو گل ریزد درین گلشن برنگ غنچه می باید دهان بستن
خموشی لازم افتاده است جویای معانی را که از بهر گهر غواص را باید دهان بستن

مربع نشین مسند کبریا سلطان المشایخ شیخ نظام الدین اولیا قدس سره پدر
عالیقدرش احمد علی از غزنین بهندوستان آمده در خطه بداؤن اقامت نمود و تولد
این پنجه پاک در آن خطه واقع شد در عمر پنج سالگی پدرش از سر در گذشت و

والده مبارکش ویرا پرورش می کرد چون ببلوغ رسید همت بطالبعلمی برگماشت از مولانا علم الدین اصولی^۱ علم ظاهر می خواند و بصلاح و تقوی مستغرق می ماند در عمر بیست و پنج سالگی از خطه بدآون بشهر دهلی آمد و والده مبارک خود را برابر آورد و پیوسته بخدمت مولانا شمس الدین خوارزمی که سرآمد فضلالی روزگار بود و عمده علمای عالی مقدار و سلطان غیاث الدین بلبن او را خطاب شمس الملك^۲ داده بود می رسید اکثری از طالبعلمان از خدمتش استفاده می نمودند هر شاگردی که سبق ناغه می کرد مولانا بطریق مطایبه باوی گفتی چه کرده ام که حاضر نشدی تا باز همان کنم که دیگر حاضر نشوی بخلاف حضرت نظام الملک اگر ایشان را گاهی ناغه می شد این بیت می خواند:

باری کم از آن که گاه گاهی ای وای بما کنی نگاهی
غرض اعزاز و احتراش زیاد تر از همه می کرد در آن زمان نظام الملک بشرف ارادت حضرت فرید الملک مشرف نشده بود و نه کسوت^۳ درویشی در بر داشت در زیر مسجد هلال طشت دار و حجره بود در آنجا می ماند و آن مسجد بجوار خانه شیخ نجیب الدین متوکل رحمه الله علیه بود روزی بملاقات شیخ مشار الیه رفت و دریافت و به اول ملاقات اعتقاد^۴ وافر و اتحاد متکثر در خود مشاهده نمود و این معنی روز بروز در تزايد^۵ بود همدرا آن ایام والده وی بحق پیوست^۶ و تنهایی را بالفت و حشت شیخ مرتفع می ساخت و بر بساط انبساط نرد ارتباط می باخت روزی بخدمت شیخ عرض نمود^۷ که فاتحه بخوانید بدین نیت که من قاضی جائی شوم شیخ ساکت ماند نظام الملک دانست که شاید شیخ سخن من نشنیده است

۲. س. ج: خطاب، زائد است

۱. ح. ج: صوفی

۴. ج: اعتماد

۳. ح: مکشوف

۶. ح. ج: و حشت، زائد است

۵. س: ترقی

۷. ح: کرد

باز قدری بلند تر گفتم که التماس فاتحه دارم که قاضی جائی شوم شیخ بمجرد شنیدن فرمود انشاء الله تو هرگز قاضی جائی نشوی مگر در چیزی که من دانم شوی در آن ایام وصیت ولایت و آوازه هدایت حضرت شیخ فرید المله عالم را فرا گرفته بود و اهل استحقاق از هر دیار رسیده بفیض فایز می شدند نظام المله را همین صحبت شیخ نجیب الدین متوکل اشتیاق خدمت^۱ شیخ فرید المله از حد گذشته بود چنانچه نام مبارکش را تسبیح می کرد بعد چندی از شهر دهلی بسمت قصبه اجوده‌هن که ماوای معروف شیخ فرید المله بود عزیمت نمود و بدان بقعه رسید روز پنجشنبه بشرف ملاقات^۲ مشرف گشت و می خواست که اظهار اشتیاق نماید دهشت حضور زبانش بربست چون شیخ فرید المله اثر دهشت معاینه نمود فرمود مولانای نظام الدین مرحبا صفا آوردی از نعمت دنیا و دین انشاء الله تعالی برخوردار می شوی چون نظام المله بشرف بیعت مشرف شد بخدمت می بود در آن ایام بخانه شیخ فرید المله عسرت تمام بود درویشان و فرزندان و متعلقانش را در هر هفته دو سه فاقه البته می شد و از برکت نعمت صحبت شیخ هیچ یکی را هرگز ضعف و ناتوانی محسوس نمی گشت خدمت مولانا بدرالدین اسحاق رحمه الله هیزم آوردی و شیخ جمال الدین هانسوی ثمرهای درخت کریل و شیخ نظام الدین بحثی و در کاسه کنجکول انداخته از جهت^۳ افطار حضرت فرید المله و حضار مجلس بردی گاهی نمک میسر شدی و گاهی نشدی دو سه روز نمک میسر نشد از بقالی که متصل بود نمک يك درم به وام گرفته بر کاسه ریخته برد چون حضرت فرید المله لقمه برداشت فرمود دست مرا ثقلی روی می دهد رخصت نیست که لقمه در دهن فرو برم شاید درین شبهه باشد شیخ نظام المله را لرزه در اندام افتاد و صورت حال باز نمود آنحضرت فرمود اگر درویشان بفاقه بمیرند برای لذت نفس

قرض نمی گیرند زیرا که قرض و توکل بعد المشرقین است بعد از آن فرمود این کاسها را از پیش فقیران ما بردارید و بفقیران دیگر بسپارید همچنان کردند از آن باز شیخ نظام الدین عزم جزم کرد که اگر با احتیاج بمیرم قرض نمی گیرم و هر چه بدمه خود از کسی قرض داشت ادا کرد شیخ نظام الدین را در شهر دهلی جائی نبود که آنجا بخاطر جمع مشغول باشد روزی الهام شد که جای تو در غیاث پور است شیخ در موضع مذکور آمد و ساکن گشت و بفراغ خاطر مشغول شد سلطان معزالدین کیقباد پسر سلطان غیاث الدین بلبن نزدیک موضع مزبور حصاری و شهری و مسجد جامعی بنا نمود و تمام خاص و عام را رجوع بحضرت شیخ شد و بسیاری از اهل فسق بدستش توبه کردند و بشرف ارادت مشرف شدند امیر خسرو رحمه الله علیه نیز در همانجا مرید گشت چون رجوع خلق زیاده شد شیخ می خواست از آنجا نقل کند درین اثنا جوانی ناتوان در رسید و بنشست و این بیت برخواند :

آن روز که مه شدی نمی دانستی کانگشت نمای عالمی خواهی شد

بعد از آن گفت نفع از خلق خدا باز داشتن رضا و خورسندی حضرت رسول مقبول نیست شیخ از برای او طعام طلبید آن مرد اصلاً دست بطعام نبرد چون شیخ در دل عزم جزم کرد که البته هم درین مقام باید بود آنگاه آن جوان چند لقمه بخورد و بیرون آمد شیخ همانجا پهلوی مسجد نو احداث خانه ساخت که از غیاث پور و آن فرق نیم گروهی بود شب جمعه پیاده بدان خانه رفتی و روز شنبه بغیاث پور آمدی و صوم دوام داشتی در هنگامی که اشتداد سرما بود بخاطر مبارکش بگذشت که اگر مرا حمار کی بودی برای نماز این مسافت سواره می آمدم خادم نورالدین ملکیار پیران قدس سره که در گاهش شرق رویه دهلی متصل تکیه ابابکر طوسی حیدری^۲ نزدیک قلعه کهنه است در خواب می بیند که حضرت ملکیار باو می گوید مادیانی که داری بشیخ نظام المله بگذران که آنجناب از غیاث پور بمسجد کلوکهری پیاده

می رود چون وی بیدار شد اشارت حضرت خود بعمل درنیاورد شب دوم نیز همچنین بخواب دید آن مادیان را پیش حضرت نظام المله آورد و صورت خواب باز نمود شیخ فرمود چنانچه این مادیانرا با اشارت شیخ خود پیش من آوردی مرا نیز تا که از شیخ خود حضرت فرید المله اشارت نشود قبول نکنم خادم آن مادیان را باز گردانیده برد شب سیوم حضرت ملکیار پیران قدس سره باز بآن خادم در خواب گفت که صباح برو و مادیان پیش حضرت نظام المله بکش که امشب شیخ فرید المله بنظام المله اشارت فرموده است البته قبول خواهد کرد^۱ صباح آن خادم مادیان را پیش شیخ آورد آن زمان قبول کرد چون سلطان علاء الدین که معتقد شیخ بود رحلت نمود قطب الدین مبارک شاه بر سریر سلطنت متمکن گشت و با خضرخان فرزند سلطان علاء الدین مذکور دشمنی پیدا کرد و خضرخان مرید حضرت شیخ بود سلطان قطب الدین بدان نسبت می خواست که ایدائی بشیخ نیز برساند چون صغار و کبار لشکرو^۲ی^۲ مرید حضرت شیخ بودند و شکرانه و فتوحات می رسانید حکم کرد که اگر کسی نذری یا شکرانه بشیخ خواهد برد بخون خود کمر خواهد بست در آن ایام خرج مطبخ شیخ دو هزار تنکه بود و خرج خیرات و علوفه مجاوران سی هزار تنکه چون بحضرت شیخ این سخن رسید خواجه اقبال را که غلام و خادم بود طلبید و فرمود که بعد ازین^۳ خرج دوچندان مقرر کن و بوقت حاجت^۴ بسم الله الرحمن الرحیم بگو و دست بدین طاق درانداز و هر قدر که زر در کار باشد بیرون کش و خرج ساز اقبال همچنان می کرد این خبر انتشار یافت و بسططان رسید خیرگی کرده یکی از مخلصان خود را پیش شیخ فرستاد و اعلام داد که حضرت شیخ المشایخ رکن الدین ابوالفتح قدس سره از ملتان برای دیدن من بدهلی^۱ می آید شیخ نظام الدین نیز که در شهر ما می باشد هر هفته بدرگاه ما می

۲. ح، ج: لشکرش

۱. س، ح: شد

۴. ح: خرج

۳. س، ج: بعد ازین، ندارد

آمده باشد حضرت شیخ فرمود من خود انزوا گرفته ام جائی نمی روم مرا معذور باید داشت سلطان قبول نکرد و بغروری که داشت فرمود آنچه حکم کرده ام همون نفاذ باید کرد و گر قبول نمی کند اعلام دهد تا فکر او کنیم بعضی اکابر در غیاث پور آمده گفتند یا شیخ سلطان جوانی است ناعاقبت اندیش و شیخ پیربست با دانش و کیش این معنی قبول باید کرد شیخ فرمود انشاء الله تا چه روی دهد آنها رفتند و بسططان گفتند که ما شیخ را راضی ساختیم سلطان خوشوقت شد که باری حکم من بنفاذ پیوست روزی که این پیغام رسید بیست و هفتم شوال بود چون بیست و نهم رسید پاسی از شب گذشته بود که خسرو خان سراون که پرورده و از خاک برداشته سلطان بود مالك پنجاه هزار سوار و بسیار تقرب داشت ناگاه باچند کس در كوشك درآمد و سلطان را بکشت روزی^۲ متعلمی شمس الدین نام که مال بسیاری داشت او را بحضرت شیخ اعتقادی نبود پیوسته ذکر بی ادبانه کردی^۳ با جمعی نزدیک افغانپور می گذشت چون بکناره آبجویی رسید سبزه زاری دید و شراب طلبید می خواست که ارتکاب نماید شیخ را بچشم ظاهر ایستاده می بیند که باشارت انگشت منع می فرماید آوند شراب در آب انداخت و فی الحال وضو ساخت بخدمت شیخ شتافت و سر بر زمین نهاد آنحضرت بر فور فرمود هر که را سعادت رهبری کند او همچنین از معاصی باز می آید و هم در آن وقت بشرف ارادت مشرف شد قاضی محی الدین کاشانی فاضل متبحر در حالت نزاع بکلی از شعور رفته بود حضرت شیخ بعیادت او رفت دست بر دلش گذاشت همان لحظه؛ بهوش آمد و برخاست و سر در قدم شیخ گذاشت^۴ و صحت کلی یافت گویا هیچ عارضه نداشت. مریدی از مریدان شیخ قدس سره باغی داشت در آنجا آنحضرت را

۲. ح، چ: آورده اند، زائد است

۱. چ: دهلی، ندارد

۴. ح، چ: هماندم

۳. چ: اکثری او باز گردی

۵. ح، چ: و برخاست و سر در قدم شیخ گذاشت، ندارد

استدعا کرد و قوالان جهت سماع حاضر آمدند بقدر طعامی مهیا بود و مردمان چند هزار از اطراف و جوانب مجتمع شده بودند آن طعام آنقدر نبود که به پنجاه و شصت کس کفایت^۱ متحیر بماند و منفعل شد شیخ اشارت فرمود که دستهای خلق بشویان و ده ده نفر یکجا بنشان و هر گرده نانی را چهار پر کاله بساز به بسم الله بگو و در طبق نان خورش انداز مرید مذکور همچنان کرد همه سیر شدند و اکثر طعام باقی بماند در قصبه سرساوه دانشمندی بود در خانه او آتش بگرفت و فرمان املاکش بسوخت وی در دهلی آمد و بسرگردانی تمام و دشواری مالا کلام بتجدید مرتب ساخت آن فرمان نیز در راهی از بغلش بیفتاد و گم گشت بهزار گریه وزاری و بسیار خراب حالی و خواری بخدمت شیخ رسید و کیفیت ظاهر ساخت شیخ فرمود که مولانا نذر کن که چون فرمان نیابی حلوائی نذر حضرت شیخ فریدالمله والدین حاضر آری وی بدل و جان قبول نمود باز شیخ فرمود مولانا چه خوب باشد که همین ساعت حلوا بیاری مولانا فی الحال برخاست بر در خانقاه دوکان حلوائی بود چند درم باو بداد وی حلوا در کاغذی پیچیده حواله کرد مولانا چون نیک نگاه کرد آن کاغذ همان فرمانش بود حلوا گرفته بخدمت شیخ دوید و سر در قدم نهاد و حضار مجلس بمعاینه این کرامت نهال اعتقاد را بتازگی شاداب ساختند چون عمر حضرت شیخ به نود و چهار رسید مدت هشت ماه بول و غایط نشد خواجه اقبال را پیش طلبیده فرمود که هرچه نقد و جنس که در ملک منست حاضر گردان تا بمستحقان بخش نمایم خواجه اقبال عرض کرد هر تقدی و فتوحی که سی آید تا روز دیگر نمی ماند همانروز صرف می شود مگر هزار من غله در انبار موجود است اکثر خرج لنگر می شود حضرت شیخ فرمود آن مرده ریگ را برای چه نگاه داشته زودتر بدر آرو بمستحقان بده بعد از آن بقچه جامها طلبیده یک دستار خاص و پیراهن و مصلا بمولانای برهان الدین غریب عطا فرمود و بجانب دکن رخصت نمود و یک

دستار و يك پيراهن^۱ و مصلا بشیخ یعقوب عنایت فرمود و خرقة و عصا و مصلا و تسبیح و کاسه چوبین خاص که از حضرت شیخ فرید المله والدین یافته بود بشیخ نصیرالدین چراغ دهلی^۲ عطا فرمود و گفت شما را نیز در دهلی باید بود و جفای مردم باید کشید نماز عصر آنحضرت گزارده هنوز وقت مغرب نیامده بود که بحق پیوست و این واقعه بروز چهارشنبه مطابق دهم ربیع الآخر در سال هفتصد و بیست و پنج واقع شد نوبتی آنحضرت عریضه بحضرت شیخ فرید المله والدین ارسال داشته بود و رباعی درو درج کرده حضرت فرید المله بران يك روز وجد کرده و آن این است:

ز آن^۳ روز که بنده تو خوانند مرا بر مردمك دیده نشانند مرا
لطف عامت عنایتی فرموده است ورنه چه کسم خلق چه دانند مرا

این بیت در حق^۴ حضرت امیر خسرو از آنجناب است:

گر برای ترك تركم اره بر تارك نهند ترك تارك گیرم ولیکن نگیرم ترك ترك
منه:

از تو نتواند بریدن کس باسانی^۵ را گر نمی داند کسم آخر تو میدانی مرا
رو نگردانم ز جور تا سرم بر تن بود گر بسر کرد جهان چون گوی گردانی مرا
گر برنجانی نرنجم زانکه رنجت راحتست جانی و آرام جان آندم که رنجانی مرا

ندارم ذوق رندی نی هوای پاك دامانی مرا دیوانه خود کن بهر رنگی که می دانی

صدرالاولیا شیخ نجم الدین کبری قدس سره ذات پاکش مهر سپهر ولایت و بدرافق هدایت روزی در تبریز بحضور استاد خود با جمعی شرح السنه می خواند که درویشی درآمد که شیخ نجم الدین ویرا نمی شناخت اما از مشاهده وی تغیر

۱. س: از 'بمولانای برهان الدین... تا... يك پيراهن' ندارد

۲. ح: چ: دهلوی

۴. چ: این ابیات نیز در شان

۳. ح: آن

۵. ح: میانی

تمام بشیخ راه یافت چنانکه محال فراقش نماند پرسید که این چه کس است گفتند این بابا فرخ تبریزی است که از جمله مجذوبان و محبوبان حق است شیخ آن شب بیقرار بود بامداد بخدمت استاد آمده التماس کرد که برخیزند که زیارت بابا فرخ رویم استاد و اصحابش بر در خانقاه بابا فرخ در آمدند خادم بابا چون آنجماعه را دید درون برفت و اجازت خواست بابا فرخ گفت اگر چنانچه بدرگاه خدایتعالی میروند می توانند آمد کو در آیند چون از نظر ابابا بهره مند شده بود معنی سخنش فهمید و هرچه پوشیده بود بیرون آورد و دست بر سینه نهاد و^۲ استاد و اصحاب نیز موافقت کردند پس پیش بابا فرخ در آمدند و بنشستند بعد از لحظه حال بر بابا متغیر گشت و عظمتی در صورت او پدید آمد و رویش چون قرص آفتاب درخشان گشت و جامه که پوشیده بود بر بدنش شگافته شد چون بعد از ساعتی بحال خود باز آمد برخاست و آن جامه را بشیخ نجم الدین بپوشانید و گفت ترا وقت دفتر خواندن نیست وقتست که سر دفتر جهان شوی حال برو متغیر شد و باطنش از هرچه غیر حق بود منقطع گشت چون از آنجا بیرون آمدند استاد گفت که از شرح السنه اند کی^۳ مانده است بدو سه روز^۴ آنرا بخوان و دیگر تو دانی چون باز سر درس رفت بابا فرخ را دید که در آمد و گفت دی روز هزار منزل در علم یقین^۵ بگذشتی امروز باز بر سر علم می روی ترك درس کرد و بر ریاضت و خلوت مشغول گشت علوم لدنی و اراده غیبی نمودن گرفت گفت حیف باشد که آن فوت شود آنرا می نوشت بابا فرخ را دید که از در درآمد و گفت شیطان ترا تشویش می دهد که این سخنان را می نویسی دوات و قلم بینداخت و خاطر را از همه باز پرداخت شعی حضرت رسول صلی الله علیه وسلم را در خواب دید و درخواست که مرا گیتی بخش

ج: ۲: اصحاب، زائد است

ج: ۱: نظر ندارد

ج: ۴: س، بدو سه روز، ندارد

ج: ۳: س، ح، باقی، زائد است

ج: ۵: اتفاق

فرمودند ابوالجنا ب چون از آن واقعه باز آمد معنیش دانست که از دنیا اجتناب باید کرد در حال تجرید کرد و مسافر گشت و بهر کس که می رسید ارادت درست نمی کرد بسبب آنکه دانشمند بود سراو بهیچ کس فرود نمی آمد^۱ چون بملك خوزستان^۲ رسیدم رنجور گشتم هیچکس مرا مقام نمی داد که آنجا نزول کنم عاجز شده از شخصی پرسید که درین شهر مسلمانی نیست که مردم رنجور را جای دهد تا من آنجا روزی چند بیاسایم آن شخص گفت اینجا خانقاهی است و شیخی اگر آنجا روی ترا خدمت کنند گفتم نام او چیست گفت شیخ اسمعیل قصری بدانجا^۳ رفتم مرا جای دادند در صفا مقابل صفا درویشان آنجا ساکن شدم رنجوری من دراز کشید شبی اسمعیل سماع می کرد و در آن حال ببالین من آمد و گفت می خواهی که برخیزی گفتم بلی دست من بگرفت و مرا در کنار کشید و زمانی بگردانید و بر روی دیوارم تکیه داد در حال خود را تندرست دیدم چنانکه هیچ بیماری در خود نیافتم مرا ارادت حاصل شد روز دیگر بخدمتش رفتم و دست ارادت گرفتم و بسلوك مشغول شدم مدتی آنجا بودم تا آنکه از علم باطن خبر شد چون علم وافر داشتم مرا شبی در خاطر آمد^۴ که از علم باطن باخبر شدی و علم ظاهر تو از شیخ زیاده است بامداد شیخ مرا طلب کرد و گفت برخیز و سفر کن که ترا بر عمار یاسر می باید رفت دانستم که شیخ بر آن خاطر من واقف شد اما هیچ نگفتم و برفتم و بخدمت شیخ عمار رسید و آنجا نیز مدتی^۵ سلوك کردم آنجا نیز مرا شبی بخاطر آمد شیخ عمار گفت که شیخ نجم الدین برخیز و بمصر رو بخدمت روزبهان که این هستی را وی بسالی از سر تو بیرون برد خاستم و بمصر رفتم چون بخانقاه وی در رفتم^۱ شیخ آنجا نبود و مریدان او همه در مراقبه بودند هیچکس بمن

۲. س: خراسان

۱. س: ح، ج: خود گفته، زائد است

۳. س: روی خدمت کنند گفتم نامش چیست گفت شیخ، زائد است

۵. ج: مدتی، ندارد

۴. س: بخاطر گذشت

نپرداخت آنجا کسی دیگر بود از وی پرسیدم که شیخ کدامست گفت شیخ بیرون در وضومی سازد من بیرون رفتم شیخ روزبهان را دیدم که در اندک آب وضو می ساخت مرا در خاطر آمد که شیخ نمی داند درین قدر آب وضو جایز نیست چگونه شیخ باشد او وضو تمام ساخت و دست بر روی من افشاند چون بر روی من رسید در من بیخودی پیدا شد شیخ بخاتقاه در آمد من نیز در آمدم او بشکر وضو مشغول شد من بر پای ایستاده بودم منتظر آنکه چون شیخ سلام باز دهد او را سلام کنم همچنان بر پای ایستاده غایب شدم دیدم که قیامت قائم شده است و دوزخ ظاهر گشته و مردمان را می گیرند و باتش می اندازند و بر رهگذر آتش پشته ایست و شخصی بر آن نشسته است هر که می گوید که من تعلق بوی دارم او را رها می کنند و دیگران را باتش می اندازند ناگاه مرا بگرفتند و بکشیدند چون آنجا رسیدم گفتم من تعلق بوی دارم مرا رها کردند بر پشته بالا رفتم دیدم که شیخ روزبهان است پیش او رفتم و سر در پای او گذاشتم او سیلی سخت بر قفای من زد چنانکه از قوت وی بر روی در افتادم و گفت پیش ازین اهل حق را انکار مکن چون بیفتادم از غیب^۲ باز آمدم شیخ سلام نماز داده بود پیش رفتم در پای او افتادم شیخ در شهادت نیز همچنان سیلی بر قفای من زد و همان لفظ^۳ بگفت آن رنجوری باطن من برفت بعد از آن امر کرد مرا که باز گرد و بخدمت شیخ عمار و چون باز می گشتم مکتوبی بشیخ عمار نوشت که هر چند مس داری می فرست تا زر خالص بگردانم و باز بر تو بفرستم شیخ نجم الدین از آنجا بخدمت شیخ عمار آمد و مدتی آنجا بود چون سلوك تمام کرد شیخ عمار امر کرد تا بخوارزم آمد و این طریق را منتشر گردانید و مریدان بسیاری بر وی جمع آمدند .

آورده اند که در آخر نظر شیخ بر هر که می افتاد ولی می شد روزی در

مجلس وی مذکور اصحاب کهف می شد شیخ سعدالدین حموی را بخاطر گذشت که آیا درین امت کسی باشد که فیض صحبت او در سگ تاثیر نماید شیخ برخاست و بر در خانقاه لحظه توقف کرد ناگاه سگی در آنجا رسید بایستاد و دم لابه می کرد نظر شیخ بر وی افتاد حالش بگردید و بیخود شد و روی از شهر تافته بگورستان رفت و سر بر زمین می مالید آخر کارش بجایی رسید که در هر جا که می رفت پنجاه شصت سگان گرد وی حلقه می بستند و آواز نمی کردند و هیچ نمی خوردند چون بعد چندی آن سگ بمرد شیخ فرمود تا ویرا دفن کردند و بر سر مدفنش عمارتی ساختند القصه شهادت شیخ در سال هشتصد و هژده اتفاق افتاده این دو رباعی از کلام آنحضرت مرقوم می گردد:

در راه طلب رسیده می باید	دامن ز جهان کشیده می باید
بینائی خویش را دوا کن زیرا	عالم همه اوست دیده می باید

وله:

ای دل تو بدین مفلسی و رسوائی	انصاف بده که عشق را می شائی
عشق آتش تیز است و ترا آبی نی	خاکت بر سر که باد می پیمائی

مظهر اسرار خفی و جلی سید نورالدین نعمت الله ولی ذات پاکش قدوه اولیای کبار و اسوه اصفیای نامدار بوده وطنش قریه هامان سعادت نشان است بمسافت هشت کرو از کرمان خرقة از حضرت شیخ عبدالقادر گیلانی یافته، منه ۱:

دولت عشق بهر بی سرو پائی نرسد	پادشاهی دو عالم بگدائی نرسد
بروای عقل و بگو عشق چرا کرد چنین	پادشاهست باو چون و چرائی نرسد
گرواقف سرلی مع الله شوی	داننده راز بنده و شاه شوی
گر صورت و معنی جهان دریایی	واقف ز رموز نعمت الله شوی

مهر سپهر حق الیقین ماه افق نخشب سید ضیاء الدین ذات پاکش که از اجداد راقم است زبده اهل^۱ ولایت و قدوه ارباب کرامت بوده و در سر حال سعی موفور می فرموده مهمرا نامی که از مستفیدان آنحضرت بود در حالت رحلت آنجناب اضطراب می نمود آنحضرت فرمود غم مخور بر مرقد من می آمده باش و حل مشکلات می کن وی پیوسته مسایل علوم ظاهر و باطن عرض می کرد و جواب از مرقد می شنید گاهی جهت ادای تقریر و اثبات معانی^۲ دست مبارکش نیز از گور ظاهر می شد چون این معنی بر مردم کشف گردید^۳ از آن باز موقوف شد گاهی با شیخ نظام الدین اولیا و آنخدمت ملاقات می شده مزار فایض الانوارش در بلده بدائون زیارتگاه خلائق است تصانیف شریفش متعدد است از جمله طوطی نامه و چهل ناموس مشهور تر از آفتاب و ماهتاب است، منه^۴:

درین دوران که دور بیوفائیست مرا با بیوفائی آشنائیست
اگر گویم به بین در من بگوید ضیای نخشبی این خود نمائیست^۵

مخزن اسرار حقایق معنوی شیخ ابواحمد نظام الدین گنجوی سر حلقه کاملان صاحب حال و سر دفتر بلغای فصاحت مآل بوده چون قزل ارسلان را اشتیاق دیدن شیخ در سر افتاد خواست که بحضور طلب نماید ارکان دولتش عرض کردند که وی گوشه گرفته است با سلاطین و حکام صحبت ندارد قزل ارسلان باراده امتحان عزم دیدن شیخ کرد شیخ بنور باطن دریافت و بر اراده او مطلع شد از عالم

۱. س: آل اصحاب ۲. س: گاهی جهت ادای تقریر و اثبات، ندارد

۱. ح: چ: گشت ۴. س، ح: چ: زائد: و آنجناب را تخلص نخشبی است این دو سه

بیت از کلام الهام بیان ایشانست:

لاله يك داغ بدل دارد و عالم داند من كه صد داغ بدل دارم و كس محرم نیست
۵. س، ح: چ: زائد است:

چیزی عجیبست آن کمرگاه آوازه بسیی و در میان هیچ

غیب شمه^۱ در نظرش جلوه گر کرد قزل ارسلان دید تختی مکلل بجواهر نهاده و
 شیخ مثل بادشاه برو نشست و هزاران هزار چاکر با کمرهای زرین ایستاده چون نظر
 سلطان بر آن عظمت و شان افتاد بی اختیار خواست که قدم شیخ ببوسد درین حال
 شیخ از عالم غیب بشهادت آمد اتابک دید پری ضعیف بر پاره نمدی بر در غاری
 نشسته و مصحفی و دواتی و قلمی و مصلائی و عصائی در پیش نهاده اتابک^۲ دست
 شیخ را بوسه داد و اعتقاد تمام پیدا کرد از آن باز پیوسته بدیدن شیخ آمدی قصه
 شیرین و خسرو بالتماس قزل ارسلان نظم کرده است و در وجه صله اش چهارده قریه
 مزروع جهت خرج خادمان یافته وفات شیخ در سال پانصد و هفتاد در عهد طغرل ابن
 ارسلان واقع شده مرقدش در گنجه است ویراست:

جوبجو محنت من زان رخ گندم گونست	که همه شب رخ چون کاهم ازو پرخونست
تو خدا را شو اگر جمله جهان گیرد آب	بخدا گرسر موئی قدمت تر گردد
نفس اگر پیر شود سهل نباشد زانروی	کاژدها گردد ماری که کهن تر گردد
یاوری کن همه را تا همه یار تو شوند	تو همه یار کنشی با تو که یاور گردد
جهان تیر است و ره مشکل جنیت را عنان درکش	زمانی رخت هستی را بخلوتگاه جان درکش
کلاغان طبیعت را ز باغ انس بیرون کن	همایان سعادت را بدام امتحان درکش
چو خاص النخاص جان گشتی ز صورت پای بیرون نه	هزاران شربت معنی بیکدم رایگان درکش
گرانجانی مکن هرگز که در بزم سبک روحان	چو ساقی گردو گردد سبک رطل گران درکش
چو مست حکمتش گشتی فلك را خیمه برهم زن	ستون عرش در جنبان طناب کهکشان درکش
^۳ طریقش بپقدم می رو جمالش بینظر می بین	حدیثش بیزبان میگو شرابش بیدهان درکش
نظامی این چه اسرار است کز خاطر برون دادی	کسی رمزت نمی فهمد زبان درکش زبان درکش

این چند بیت از سکندرنامه ثبت میشود:

۲. ح: از، قلمی و مصلائی... تا... بوسه داد، ندارد

۱. چ: سیمرغ

۳. چ: ره او

سحرگه که آمد به نیک اختری
 بغرید کوس از در شهریار
 ز شوریدن کوس تندر خروش
 ز نعره برآوردن کاودم
 ز خرمهره مغزپرداخته
 چو لشکر بلشکر درآمیختند^۱
 زمین گفتی از یکدیگر بردرید
 یکی گفت هوئی دگر گفت هان
 جگر تاب شد نعرهای بلند
 تنگاترنگ درفشیده^۲ تیغ
 ز بیم چقاچق که آمد ز تیر
 بر آن دجله چون بلند آفتاب
 در صفت ملك بردع گوید:

خوشا ملك بردع که اقصای وی
 تموزش گل کوهساری دهد
 سوادش^۵ ز بس سبزه و مشک بید
 همه سال ریحان او سبز شاخ
 زمینش بآب زر آغشته اند
 خرامنده بر سبزه آن زرمی^۶
 ز تیهو و دراج و کبک و تدرو

نه^۴ اردی بهشت است نی ماه دی
 زمستان نسیم بهاری دهد
 چوباغ ارم خاصه باغ سپید
 همیشه دروناز و نعمت فراخ
 تو گوئی دروزعفران کشته اند
 خیالی نیامد بجز خورمی
 نیابی تهی سایه بید و سرو

۱. چ: درآمیختند

۲. چ: درخشنده

۳. چ: در آب

۴. چ: چو اردی بهشت است هنگام دی

۵. چ: چو مینو

۶. چ: زرمی

۱ در صفت حسن نوشابه و آتش افروزی و باریدن برف گوید:

ز باریدن ابر کافور ^۲ بار	سمن رست از دسته‌های چنار
بر آراست از زینت و زروزیب	چو باغ ارم مجلس دلفریب
درو آتشی چون گل افروخته	گل از رشك آن گلستان سوخته
بخار از بر شعله آذری	چو بر سرخ گل شاخ نیلوفری
بمشکین زغال آتش لاله رنگ	در افتاد چون عکس گوهر بسنگ
به بیرحمی داده پیر مجوس	سواد حبش را بتساراج روس
بآتش بر آن شوسه مشک سنج	چو مار سیه بر سر کان گنج
چو برگ گل سرخ بر شاخ سرو	برو گاه دراج و گاهی تدرو
شده بلبله بلبل انجمن	چو كبك دری قهقهه در دهن
مغنی چو زهره بر اشگری	صراحی درفشنده ^۳ چون مشتری
همه ساز آهنگها بزم خیز	بجز باده کآهنگ او بود تیز

در بی ثباتی دنیا گوید:

دو در دارد این باغ آراسته	درو بند از هر دو برخاسته
بیا از در باغ بنگر تمام	ز دیگر در باغ بیرون خرام
مقیمی نه بینی درین باغ کس	تماشا کند هر یکی يك نفس
که داند که فردا که خواهد رسید	ز دیده که خواهد شدن ناپدید
کرا تاج اقبال بر سر نهند	کرا مرده از خانه بر در نهند
تنومند را قدر چندان بود	که در خانه کسالبید جان بود
چون بیرون رود جوهر جان ز تن	گریزد ز هم خوابه خویشتن
بساطی چه باید بر آراستن	کزو ناگزیر است برخاستن

۱. ح: در صفت ... در نه بگوش ۳۰ اشعار، ندارد

کافور، ندارد

۲. ج: ز باریدن ابر

که داند که این خاک دیرینه دور	بهر غاری اندر چه دارد ز غور
چه نیرنگ با بخردان ساخته است	چه گردن کشان را سرانداخته است
چه باید درین هفت چشمه خراس	ز بهری جوی چند بردن سپاس
ازین دیوهر دم که دام و دد اند	نهان شو که هم صحبتانت بد اند
پی گور کز دشتبانان کم است	ز نامردمیهای این مردم است
همان شیر کوچای در بیشه کرد	ز بدعهدی مردم اندیشه کرد
بچشم اندرون مردمک را کلاه	هم از مردن مردمی شد سیاه
نظامی بیندیش و کاری بسیج	بگفتار ناگفتنی بر میبج
چو هم رشته خفتگانی خموش	فرو خسپ یا پنبه در نه بگوش

رازدان عالم حقیقی و مجازی مهر سپهر معرفت شیخ نجم الدین رازی از اصحاب شیخ نجم الدین کبرا است در فتنه چنگیز خان از خوارزم بروم رفته و باشیخ صدرالدین قونیوی^۱ و مولانا جلال الدین رومی قدس سرهما ملاقات^۲ کرده روزی در يك مجلس جمع بودند نماز شام در رسید حضرات مخادیم از وی التماس امامت نمودند^۳ شیخ در هر دو رکعت قل یایها الکافرون بخواند چون نماز تمام شد مولانا جلال الدین با شیخ صدرالدین بر وجه طیبت بگفت که یکبار قل یایها الکافرون از برای شما خواندند و يك بار از برای ما، من ضیای نجم کلامه:

گر صبحدم ز سوز غمت دم برآورم	گرد از نهاد آدم و حوا برآورم
هر سبزه که بر کنار جوئی رسته است	گوئی ز خط فرشته رسته است
تا بر سر لاله پا بخواری بنهی	کآن لاله ز خاک ماه روئی رسته است

زینت بخش بحور معرفت و خدادانی مولانا احمد علی مهر کن متخلص به

۱. ح: با شیخ صدرالدین قونیوی، ندارد ۲. ج: ملازمت کرده

۳. ج: کردند

نشانی از زمره اولیا و جرگه اصفیا بوده روزی در مجلس ابادشاه صوفیان شهر حاضر اند و قوالان این بیت شیخ احمد جامی قدس سره بآهنگ و نوا می خوانند:

۲ کشتگان خنجر تسلیم را هر زمان از غیب جان دیگر است
و مولانا گرم وجد و سماع است که بادشاه با صوفیان می گوید که حضرت خواجه
قطب الدین محمد بختیار کاکی هنگام سرود مصراع اول همین بیت قالب تهی می
کرد و وقت خواندن مصراع ثانی باز زنده می شد و وجد می کرد عجب حالتی بوده
باشد مولانا همان دم در عین سماع پیش پادشاه آمده نعره عاشقانه بزد و قالب تهی
کرد پادشاه از تخت فرود آمد و فرق مبارکش را بزائوی خود بر نهاد اطبا گمان
بردند که سگته شد پنهانیش را داغ کردند سود نداشت آخر مولانا را در تابوت
گذاشته با هزاران آه و ناله روان شدند و در شهر دهلی کهنه متصل پنجهل مسجد
بخاک سپردند و مسجدی در نهایت عظمت از سنگ سرخ و حوضی با صفا آنجا^۳
ساختند چنانچه الی یوم روز عرس مولانا روشنی و مجلس و سرود می شود فقیر بارها
بزیارت آن مرقد مبارک مشرف شده من کلامه:

زهره قدسیان شود آب ز آتش دلم گر بسپهر سردهم ناله جانگداز را
مرا هر شب چون زدن خواب گرد چشم تر گردد دلم را با غمت بیدار بیند باز بر گردد
خبر از یار، صبا بر دل ناشاد آورد اعتباری نتوان بر سخن یار آورد

۱. ح، ج: جهانگیر، زائد است

۲. س، ح، ج: عبارت اینطور است:

هر قوم راست راهی دینی و قبله گاهی من قبله راست کردم بر سمت کجکلاهی

بادشاه پرسید این بیت از کیست عرض کردند که مصرعه اول از حضرت نظام الدین اولیا قدس سره است و
مصرعه ثانی از امیر خسرو رحمه الله علیه روزی که بر دریای جمن هنودان شهر جهت غسل فراهم آمده
بودند و برسم خود پرستش مینمودند و آنحضرت تماشای آن قوم کرده مصرعه اول بر زبان راندم کلاه سر
فرق مبارکش کج بود امیر خسرو مصرعه ثانی عرض نمود چون مولانا این معنی شنید سبحان الله بگفت

۴. ج: باد صبا

۳. ح: آنجا ندارد

و نعره عاشقانه بزد...

دوست آنست کو معایب دوست همچو آئینه رو برو گوید
نه که چو شانه با هزار زبان پس سر رفته موبمو گوید

رئیس الفضلا ملک الشعرا نظام الدین ابوالعلا قوانین الفاظ را طبع وقادش
دستور و خزاین معانی را ذهن نقادش گنجور استاد فلکی و اعز الدین شروانی و
حکیم خاقانی از تربیت یافتگان وی اند چون خاقانی بوی رسیده هنوز سبزه باغ
عذارش نادمیده بود و ثمرات نهال کمالش نارسیده بنظر شفقت و محبت در وی
دیده بشرف دامادی خودش ممتاز گردانیده فلکی در سر هوای دامادی استاد داشت
چون ویرا این آرزو دست نداد از استاد رنجیده می خواست که سفر کند استاد
جهت رضای بیست هزار درم بخشید و گفت ای فرزند این بهای پنجاه کنیزک
ترکیه است که هر یکی بهتر از دختر ابوالعلا تواند بود القصه استاد در مجلس
سلطان خاقانی بر همه ترجیح نهاده لیکن آخر بسبب تفتن منافقان بعداوت منجر
شده و هجاهای رکیکی فیما بین واقع شده چنانچه گفته:

بر من این عیب ز خاقانی نیست	همه از طالع ادبیر منست
۱ کودک مکتب من خواجه شده است	گر به مطبخ من شیر منست
با همه طنطنه خاقانی	گرچه بر عرش رود زیر منست
شبی کادم از روی مستی فلانرا	فلان کیست صاحب قران زمانرا
۲ اسیر اجل خواجه خاقانی ما	که فخر است ازو مرزمن و زمانرا
بمستی فتاد اینچنین سهو بر من	بمستی چنین برفتد مردمانرا
من آنکه که از مادر دهر زادم	بفضل و هنر در جهان اوستادم
تو خود قره العین و فرزند مانی	منت هم پدر خوانده هم اوستادم
چو رغبت نمودی بشاگردی من	بتو تحفه و صله و سیم دادم

کمر را بنعلیم شفقت به بستم زبان تو در شاعری من کشادم
 چو شاعر شدی بردمت نزد خاقان بخاقانیت من لقب بر نهادم
 تو هر دم چه جوشی بر من چو آتش نه تو آب و آتش نه من خاک و بادم
 بیزدان اگر گفته ام کآدم اورا و گر گفته ام نیست بالله بیادم
 و گر پر بحدی که البته گفתי بگفتم بگفتم بکادم بکادم

عندلیب گلستان خوش صفیری ساکن نشاپور ملا نظیری از شعرای بی
 نظیر بوده بهند عبور نموده نواب خانخانان ویرا نوازشات فرموده و در سال هزار و
 بیست و سه راه عدم پیمود، من دیوانه:

کجا بودی که اشب سوختی آزرده جانی را بقدر روز محشر طول دادی هر زمانی را
 سوالی کن ز من امروز تا غوغا بشهر افتد که اعجاز فلانی کرد گویا بیزبانی را
 نمیدانم نظیری کیست چومی آمدم زانسو بحال مرگ دیدم بر سر ره ناتوانی را
 ز حرمانم غمی بر خاطر یاران شود پیدا چو بیماری که مرگش بر پرستاران شود پیدا
 به بریدن نرود ذوق ز اندیشه ما سالها پنجه بهم داده رگ و ریشه ما
 ترا بکعبه مرا کار با دل افتاده است بکعبه بتکده من مقابل افتاده است
 ایکی بخاک عزیزان شهر سیری کن بین که نقش املها^۲ چه باطل افتاده است
^۳خمار می بلیم قفل زد ایاغ کجاست کلید میکده گم کرده ام چراغ کجاست
 مسافران عدم نارسیده در کوچ اند شگوفه می رود و شاخ بار می بندد
 به بدی در همه جا نام برآرم که مباد^۴ خون من ریزی و گویند سزاوار نبود

۲. ح: عملها

۴. ح: کجاست

۱. ح: این شعر، ندارد

۳. ح: این شعر، ندارد

من آن دیدم که هر کس را نظر بر حال من افتد ز بس زخم دلم کاری ست در دنبال من افتد
گویا تو برون میروی از سینه و گرنه جان دادن کس اینهمه دشوار نباشد
کمر در خدمت عمریست می بندم چه شد حاصل بر همن میشدم گر اینقدر ز نار می بستم
بوی یار من ازین سست وفا می آید گلم از دست بگیرد که از کار شدم
چه خوش است از دو یکدل سر شکوه باز کردن سخنی گذشته گفتن گله دراز کردن
اثر ملال بردن ز دل هم اندک اندک به بدیهه آفریدن به بهانه ساز کردن
تو بخویشتن چه کردی که بمانی نظیری بخدا که واجب آمد ز تو احتراز کردن
بدل فگار دارم گله بی نهایت از تو بکدام امید داری نکنم شکایت از تو
ترا بقول و عزل رام خویش نتوان کرد عبث خیال توام گرم گفتگو دارد
چند مارا بمدارا و فسون بند کنی تا کی این رشته شود پاره و پیوند کنی

عبر گلستان سخن رسی مولانا نرگسی بتخلص مذکور سخن می گفته
روزی در محفلی نشسته بود که مولانا بدرالدین هلالی آمد و بالاتر از او بنشست نرگسی
گفت تخلص من نرگسی است و نرگس را بچشم نسبت داده اند و چشم سر آمد
اعضاست پس باید از من فروتر بنشینم مولانا هلالی گفت تخلص من هلالیست
و هلال را بابرو تشبیه داده اند و جای ابرو بر بالای چشم است پس می سزد که
بالاتر از تو بنشینم نرگسی گفت هلال نام غلامان است و غلام را باید که فروتر از
همه بنشیند هلالی گفت نرگس نام کنیزکان است و کنیزك را باید که فروتر از
غلام نیز بنشیند نرگسی گفت^۲ که در تخلص من لفظ نر بهم است هلالی گفت
بلی بزیر گسی نیز دارد از آن روز نرگسی تخلص خود را باهی بدل کرد ازوست:

بیاد صفحه رخسار او گرمه فزون آمد کشادم فال مصحف سورة یوسف برون آمد

۱. یکه تاز مضمار سخن دانی شاعر خوشگو نصیرای همدانی کسب کمال در
خدمت شیخ بهاء الدین آملی کرده ویراست:

چوتوتیا کنه بکاغذ برند باد صبا غبار کوی تو در برگ یاسمن دارد

مربع نشین پوست تحت سخن پروری شاه نسبتی تهانیسری از شعرای
عهد عالمگیر بوده من دیوانه:

جدا ز ما دل مارا بزیر خاک کنند باین ستم زده در یک مزار نتوان خفت

سینه روزن چکنی چون ز بزم خواهی رفت گر تو همسایه شوی رخنه بدیوار خوشست

من میرم و بوالهوس نمیرسد اینها گل امتیاز عشق است

عزیزی بی تمیزی گاو داشت خر همسایه را بدعا می خواست که بمیرد اتفاقا
گاو ش بمرد بیدماغ شده گفت چندین عمر خدائی کردی گاو خر را نشناختی، من^۲:

باور نمی شود که گهی این دل خراب معموره بوده است که ویرانه کرده اند

دل بردی و ما ناله نکردیم و زهرسو فریاد برآمد که کسی دل ز کسی برد

چو اسباب سفر از بهر غربت بار می کردم غریبانه نگه بر آن درو دیوار می کردم

کردی نگهی سویم حیران تو گردیدم ای کاش نمی دیدی ای کاش نمی دیدم

می آمدی و چشم تو بر چشم من افتاد زانگونه که مستی برند سینه بسینه

صاحب اشعار غریب نوازی نجیب کاشانی بوده و بکسب بزازی معاش

می نموده ویراست^۳:

۱. ج: از 'یکه تاز... تا... برگ یاسمن، ندارد

۲. ج: از کلام اوست

۳. ج: خوشگوست ازوست

جور فلک کشد دلم گرز غمت رها شود دانه ز برق چون رهد طعمه آسیا شود

غزال مرغزار سخن گزاری مولانا نامی سبزواری سخندان گرامیست و معاصر جامی در فن انشا و خط نسخ تعلیق دستگاه تمام داشته اما هیچ کسی معتقد خوشنویسی او نبوده خصوصا خواجه غیاث الدین دهدار که در مجلس بادشاه از روی ندیمی بسیار مردم را تقلید می کرده چنانچه در تقلید سخن گفتن مولانا همچو کف از اطراف دهانش می ریخت گویا صابون^۱ جاویده است و مغراه اش می ریزد مولانا این مطلع در حق وی گفت:

لا فـد بـخـطـت نـافـه زهـی بی سـر و پـائی غـمـار سـیه کـاسـه مـادر بـخـطـائی

مولانا نامی اینهم معاصر جامیست مردم باجداد او ارادت تمام دارند ازوست^۲:
 آنرا که درد عشق تو دیوانه ساخته مجنون صفت بگوشه ویرانه ساخته
 سخن سنج نیکو دستگاه قاضی نور الله شاعر طاق بوده است و فاضل نکو اخلاق دیوان غزل دارد فقیر این مطلع از وی نگارد:
 از آن شعله آهی در هجران کشم شادم که از بالای آن سرو قبا گلگون دهد بادم
 شاعر نیکو کلام مولانا نظام سخن سنج عالی دستگاه و معاصر قاضی نور الله استرآبادی است ازوست^۳:

باز گلزار خط از سبزه تر پیدا کرد کارستان جهان رنگ دگر پیدا کرد
 جان جسم سخن رسی نسبت فارسی در عهد شاهجهان بادشاه بهند آمده با جعفر خان بسر می برده ویراست:

جان عزیز است ولیکن بسخن جان نرسد حیف بر جان سخن گر بسخندان نرسد

۲. ج: دارند خوش اداست و این مطلع ویراست

۱. ح: صابون جاویده

۳. ج: این مطلع ازوست

شاعر سخندان نجف قلیخان در سرکار شاه عباس ثانی میرآخورباشی بوده
راقم از کلامش باین مطلع اکتفا نموده:

عکس خطش چو در آئینه بساط اندازد صفحه آئینه را قطعه ریحان سازد

شاعر نیکوتلاش اخی زهگیر تراش نظمی تخلص می کرده و در هرات بسر می
برده بسیار خوش اداست و معاصر سلطان حسین میرزا، منه^۱:

شدیم خاک رخت گر بدرد ما نرسی چنان رویم که دیگر بگرد ما نرسی
ناظم متین قاضی نظام الدین از فضلالی خراسان بوده است و معاصر امیر
علیشیر ازوست^۲:

بدور روی تو ام بت پرست می گویند چگویم ای بت من هرچه مست می گویند
اتو کش نگینی^۳ سخندانی ملا نوعی اصفهانی اتو کشی می کرده در عهد
اکبر بادشاه بهند بسر می برده صاحب دیوان است ازوست^۴:

بمن هنوز دلت در مقام بیزاریست شدم هلاک و هنوزت سر ستمکاریست
نوعی آن بادشه^۵ حسن بدادت نرسید داد کن داد که بیداد ترا نشنیده است
پرده نشین حجله سخندانی شاعره مستعده بیچه نهانی قاینی بسیار خوشگو
است این دو مطلع ازوست:

خواهم که بآن سینه نهم سینه خود را تادل بتو گوید غم دیرینه خود را
همچو من بر رخ خوبان نظر پاک انداز هر کجا دیده آلوده بود خاک انداز

صاحب کلام بی عیب نظام دست غیب دست غیب مقامیست از شیراز

۱. ج: این مطلع ازوست

۲. ج: بسیار خوشگوست این مطلع ازوست

۳. س، ح، ج: یگرزیب بخش پیرایه

۴. س، ح، ج: زائد است:

مشاطه خون مکن جگر مشکناپ را نشتر مزن بشانه رگ آفتاب را

۵. ج: دادسر

در سال هزار و بیست و نه رحلت نموده و در حافظیه شیراز آسوده من دیوانه :
 دل که افسرده شد از سینه برون باید کرد مرده هرچند عزیز است نگه نتوان داشت
 دلم را عشق گرداند بگرد چشم پر کارش چون آن مرغی که گرداند کسی برگرد بیمارش
 بسان ریزه کاغذ که افتد از مقراض تن ضعیف برون افتد از گریبانم
 سروش عالم نکته طرازی نویدی شیرازی شاعر خوش فکر بوده راقم از
 اشعارش باین دو بیت اکتفا نموده:

نه همین گل بچمن عاشق دلخسته اوست دل خوناں همه چون دسته گل بسته اوست
 ندهد نور چو بر دیده زالم دستش شمع اینجانہ سرانگشت حنا بسته اوست

نویدی شاعر ارجمند بوده و ساکن سمرقند ویراست:

بشکر خنده ترا تا دهنی پیدا شد عاشقانرا بتوراه سخنی پیدا شد
 چو آب زندگی هرسو که آن آرام جان گردد سر راهش چو گیرم از ره دیگر روان گردد
 ادنای حقایق جهان فانی نادم لاهیجانی با ملا نظیری مصاحب بوده و در

۱. ح.ج: زائد است: زینت بخش محفل خوش تقریری ملا ندیم کشمیری با غنی همطرح بوده ویراست
 ذوق مردن بود اندک چو هوس بسیار است خوب کم رو دهد آنجا که مگس بسیار است
 نقلست روزی سلطان محمود غازی تابستان نشسته بود و مگسها بسیار هجوم کرده بودند مزاحمت ی
 نمودند گفت اما هیچ موضعی باشد چه آنجا مگس نبود دلخک مسخره حاضر بود گفت هر جا که آدمی
 باشد مگس باشد سلطان گفت این لازم نیست تواند بود که جای باشد که هرگز آدمی در آنجا برسد و
 مگس باشد دلخک گفت این مخالفست سلطان گفت اگر چنین جای پیدا شود چه سیگوئی گفت خون
 بحل کنم اما اگر من شرط برم سلطان چه بی فرماید گفت ده هزار دینار بدهم برین شرط قرار دادند سلطان
 با جمعی از مقربان از شهر بیرون آمد و رو به صحرا نهاد و چند فرسنگ بی راهیله فتنه به صحرای رسیدند که
 هرگز آدمی در آنجا نمی رفته سلطان عنان باز کشید و بایستاد و اسراف کشیدند ناگاه مگسان پیدا شدند
 دلخک را گفت این که مگس حالانکه این موضعست که هرگز آدمی درینجا نرسیده دلخک گفت اگر
 شما آدمی نیستید من آدمی و آدمی زاده سلطان بخندید و ده هزار دینار بدو بخشید.

اصفهان جاده عدم پیموده ویراست:

هرگز این طفل مزاجی نرود از یادم چون بتابوت روم شوخی گهواره کنم
واقف آئین نیکو بیانی ملا نام گیلانی شاعر صاحب دیوان است این چند
بیت از آن است:

گشت ز سیر گلستان شیفتگی فزون مرا ناله عندلیب شد زمزمه جنون مرا
از بیکسی بهیچ غمی می طید^۱ دلم اندک ملال سخت نماید یتیم^۲ را
تاب از سر پنجه می بینم چو قفل بی کلید تا شکست دل نباشد کار نکشاید مرا
معشوق من بمذهب هر کس برابر است با من شراب خورد و بزاهد نماز کرد
درین بوستان خوارم از بینوائی غریبم چو گلک بر سر روستائی
پیچشی در کفنی خواهم و کنج لحدی غربتم کار گرافتاده شهیدان مددی

نادم از سکنه هرات بوده و شاعر خوش ابیات ویراست:

در خانقاه وحدت ذکر مخالفت نیست چون تار سبجه يك حرف از صد دهن برآید
ناظم هروی یوسف زلیخا بهتر ازو هیچکس نگفته است بسیار خوشگو
است این مطلع ازوست:

آن بلبلم که هر گاه از دل کشم فغان را از خون چون ساغر می پر سازم آشیان را
نکعت شاعر بی عدیل خطه اردبیل بوده ویراست:

قطره آب خضر عمر ابد می بخشد التفات کم صاحب نظران بسیار است

ملا نازکی^۳ شاعر نازک تلاش بوده راقم از کلامش بیک بیت اکتفا نموده:

۲. ح. س. بینم؛ ج. بخاطرم

۱. ح. س. میطلبد

۳. ج. ملا نثار کی

نه گلاب است این که پر خسار مهوش میزنی تا نسوزد عالمی آبی بر آتش میزنی
میر نجابت برادر میر سیادت لاهوری بوده فقیر از اشعارش باین مطلع اکتفا
نموده:

هم هنر بین هم هنر هم عیب یاب گوهرم چون نگاه جوهری غواص آب گوهرم
نقطه دایره سخندان آقا محمد حسین ناحی اندجانی از جمله منشیان عالم
گیر پادشاه بوده و به بعض خدمات ممتاز می زیسته ویراست:
مگر بخواب بروی تو را شود چشمم خدا کند که بخواب آشنا شود چشمم
محمد یوسف نکهت مخاطب بسخنور خان از سخن سنجان این زمان بوده
ویراست:

نگردد رفعت دنیای دون بی کشمکش حاصل بگردن خیمه را چندین طناب افتد که برخیزد
عارف کامل والا دستگاه شیخ محمد محسن نیرنگ سلمه الله ذات پاکش
در دارالخلافه دهلی افاضت مآب است و میر شمس الدین فقیر ابن عم این جناب
طبع سبارکش اکثر ببنگ و تریاق میل می فرماید فقیر از کلام فیض انضمامش ایک
مطلع اکتفا می نماید:

افیون و بنگ باهم دارند طرفه جوشی خضری سیاه هستی هندوی سبز پوشی

حرف الواو

ماهر دقایق خفی و جلی ساکن دشت بیاض ملا ولی معاصر شاه طهماسب
بوده و در سال نهصد و نود و نه رحلت نموده ، من دیوانه:
کاش در بزم تو غیرت ندهد راه مرا تا بحسرت نکند طعنه بدخواه مرا^۲

۲. چ: زائد است:

۱. س: بنیانش

بگفتم نه شکیم وعده را حدیست پنداری

ندیده ام که توان زین دریافت

بگفتم ناشکیم وعده را حدیست پنداری بشوخی سربر آوردی و رسوا ساختی مارا
 نتوانم از دیار تو رفتن بهیچ روی روی ندیده ام که توان زین دیار رفت
 هلاك میشوی اینك ولی نمیگفتم مکش که جام فریب است ناچشیده بهست^۱
 دل که هر دم ز رخت صد هوسش منظور است گر تسلی بنگاهی نشود معذور است
 هر چند می روم که پناهم نمی شود یا دیده بر رخت نکشایم نمی شود^۲
 بمصلحت گلی را میکند ولی ورنه فدای تست اگر صد هزار جان دارد
 درمانده احوال خودم این چه حجابست فارغ بگذر طاقت نظاره که دارد
 جز این چه شکوه توانم ازان ستمگر کرد که هر چه در حق من غیر گفت باور کرد
 یاد آن آغاز رسوائی که یار از دیدنم شرمگین میگشت و من از وی جلی داشتم
 هزاران آه ازان خواری که چون میراند از بزم^۳ بامید شفاعت جانب اغیار می دیدم
 دل بمجروحی دیدار نهم به که ز دور همچو حسرت زدگان آیم و نظاره کنم
 کشم جفا و نگویم بکس حکایت تو که ناامید نگردیدم از عنایت تو
 بهر تو شنیده ام سخنها شاید که تو هم شنیده باشی
 غم نمیخوری از بسکه بیغمی ای کاش هر آن دلی که تو داری ازان من بودی
 وحشی غزال مرغزار بافق بوده و در سال نهصد و شصت و یک رحلت نموده
 بسیار خوشگو است این چند بیت از وست:

۱. ج: ناچشیده بهست، ندارد

۲. ح: چه میشود

۳. س: از بزم، ندارد

۴. س: این شعر، ندارد

چه لطفها که دران شیوه نهانی نیست
عنایتی که تو داری بمن بیانی نیست

مریض طفل مزاح اند عاشقان ورنه
علاج رنج تغافل دوروزه پرهز است

اصبر خواهم کرد وحشی از غم نادیدنش
من که خواهم مرد گواز حسرت دیدار باش

مست خسی با حریفان میل میخوردن مکن
بدحریفانند اینها گفتمت هشیار باش

بست زبان شکوه ام لب بسخن کشادنش
عذر عتاب گفتن و مزده لطف دادنش

آبود جهان جهان فریب از بی جان مضطرب
آمدن و گذشتن و رفتن و ایستادنش

مصلحت دید چنین صبر که سویش نروم
ننشینم برهشش بر سر کویش نروم

آدیده خوش مصلحتی لیک دریغا کوتاب
که يك امروز بنظاره رویش نروم

شوق یوسف اگر ثانی یعقوب کند
دارم آن تاب کزو دیده منور نکم

آن قوی حوصله؛ بازم که اگر حسرت صید
چنگ بر جان زندم میل کبوتر نکم

در بمنست مکشا بر رخم ای خازن خلد
که دماغ از گل باغ تو معطر نکم

بانك صبر دیگر بسته بود این ناز بیموقع
غلط کردم چرا این صلح بی هنگام می کردم

زینسان که تند میگذرد خوشخرام من
کی ملتفت شود بجواب سلام من

من و از دور تماشای گلستان کسی
به نسیمی شده خورشید ز بستان کسی

در نظر نعمت دیدار و بحسرت نگران
دستها بسته و مهمان شده برخوان کسی

وحشی از شوق تو جان داد تو باشی زنده
زندگی بخش کسی عمر کسی جان کسی

شاعر رشید نواب طاهر وحید وزیر سلاطین صفویه بوده فقیر از لك بیتش باین

چند بیت اکتفا نموده:

۲. ح. چ: صبر.... دادنش، ندارد

۱. س: از اینجا سه اشعار، ندارد

۴. چ: آن قدر حیرت

۳. چ: این شعر، ندارد

دیوانه میشوم ز تراشیدن خطش چون بنده که گم کند آزاد نامه را
 در سر کوی بتان همچو سخن در دل لال هر طرف روی کنم راه بدر نیست مرا
 اعتبارات جهان رفته است پیش از آمدن نامها در وقت کندن از نگین افتاده است
 بسان مغز بادامی که از توام جدا ماند در آغوشم نمایان است خالی بودن جایب
 چون نماز قصر اُغربت زادگان راه فقر باوجود ناتمامیها قبول در گه اند
 اشک ریزان است گوهر در کفش وقت شمار مال منعم گریه بر احوال منعم میکند
 مانند شان سوم که سازند شمع رو شد خانها خراب که قدت نهال شد
 رشک چشم احولم سوزد کز اسباب جهان هرچه می بیند بیک دیدن مکرر میکند
 زیاران کینه هرگز در دل یاران نمی ماند بروی آب جائی قطره باران نمی ماند
 بگلشنی که رخ دوست بی حجاب شود از شرم غنچه گل شیشه گلاب شود
 نور معشوق ازل در دلم از یار افتاد عکس خورشید ز آئینه بدیوار افتاد
 لبی که زمزمه خواستن بود سازش صدای ریختن آبروست آوازش
 نه امروز است این سرگشتگی مرا که چون گوهر نشان از ما نبود و کشتی ما بود دریائی
 میر والهنی از سادات بلده قم بوده ست بر امردی از طایفه شاملو شیفته شده
 گوش و بینی خود را بباد داده و بسیار اشعار آبدار بر صفحه روزگار رقم نموده^۲:
 چاک پیراهن یوسف که گل تهمت بود خنده بر سستی تدبیر زلیخا می کرد
 حلق خشکی ز تف سوختن دل دارم دم آبی طمع از خنجر قاتل دارم

۲. ج: ز شرم .. تا.. یار افتاد، ندارد

۱. ج: نماز عصر

۳. ج: از آنجمله است، زائد است

گه کنم آرزوی بوس و گهی میل کنار يك كف خاك و صد اندیشه باطل دارم
 نگه تا کی گریزان دارم از تو گرفتارم چه پنهان دارم از تو
 گل گلستان نکته شاری خواجه عطائی والهی بخاری طالبعلم مستعد بوده
 ویراست:

ز چاك سینه بناخن دل حزین کندم جدا چو گشتم ازان مه دل اینچنین کندم
 زیب افزای کرسی نصایح آفرینی مرزا محمد رفیع واعظ قزوینی بر فضایل و
 کمالاتش کتاب ابواب الجنان که تصنیف اوست دلیل است صاحب افکار
 غمزداست این چند بیت ویراست:

بخونریزی هماناداده الفت چشم جادورا که از مژگان نهد انگشت هر دم تیغ ابرورا
 نماید خاك را هر دم بانگشت عصا پیری که امروز است یافردا که خواهد بود جا اینجا
 بزمین برد فرو خجلت محتاجانم بی زری کرد بمن آنچه بقارون زر کرد
 کارهارا همه حق بست و هم او بکشاید دانه از آب گره گشت ز او بکشاید
 شبی بر ماسیران نگذرد بی روی چون ماهش که از چشم سفید عاشقان نبود سحر گاهش
 ما از شکست خویش رخ یار دیده ایم این باغ را ز رخنه دیوار دیده ایم
 همچو حرفی کز کتاب افتاده باشد بر کنار گر بصورت دور از یاران بمعنی همدسیم
 چون نگردهد حال بر مفلس ز شرم قرض خواه میپرد از دیدن خورشید رنگ از روی ماه

شاه تقی واحد صفاهانی بوده راقم از اشعارش باین دو بیت اکتفا نموده:

ای نور دیده رفتی و بی نور دیده ماند مژگان چو آشیانه مرغ پریده ماند
 خوش است سفله که با خاك ره شود یکسان زیان بدیده رسد گر غبار برخیزد

شاعر نیکو دستگاه مرزا مبارك الله شاگرد محمد زمان راسخ بوده و واضح
تخلص اختیاراً نموده ویراست:

ساقیم دست چو در گردن مینا می کرد مهر را آئینه دارید بیضامی کرد
گشت یاقوت و بیاد لب شیرین جوشید خون فرهاد که جا در رگ خارامی کرد

آهو مرغزار معنی پروری شیخ عبدالله وحشت تھانیسری سخن سنج
کامل بوده و معاصر مرزا عبدالقادر بیدل ویراست:

بمحفلی که حریفان وحدت آهنگ اند بهم چو دیده تصویر محویکرنگ اند

شاعر معنی مکاسب مرزا حسن واهب صفاهانی است معنی سنج روشن
قیاس بوده و معاصر شاه عباس:

شده است نرگس سبز تو سرخ پنداری که در پیاله فیروزه کرده اند شراب

۲ آتش افسرده از کاروان وا مانده ایم هم‌رهان رفتند و خاکستر نشینم کرده اند

برنگ شعله که از بخیه های زخم کشند کشم چو آه دود خون دل بدامانم

بهنگام تواضع هیچ می دانی چها کردی مرا صاحب سلامت گفתי و خود رادعا کردی

مرزا نجف قلی بیگ معاصر شاه سلیمان بوده و والی تخلص می نموده
ویراست:

زامتحان تو فرسوده جان غمکش ۳ ما تمام صرف ۴ محك شد طلای بیغش ما

هر بوسه او تشنه بوس دگرم کرد فریاد که این آب نمك تشنه ترم کرد

شاعر عالی دستگاه حکیم عبدالله وحدت تخلص می نموده راقم باین بیت از

۲. ح: آتش افسرده... تا... لاله گلستان، ندارد

۱. س، ج: اختیار، ندارد

۴. ج: حرف محك

۳. ج: غمگین

کلامش اکتفا نموده:

زلف بکشد و رخ افروخت ز می طرفه شامی و قیامت شفقی است

شاعر طاق محمد اخلاق غذای معموره سخن سنجی^۱ بوده و وامق تخلص می
نموده ویراست:

محاسب میکشی فرست تو مشکل شده است شیشه می به بغل آبله دل شده است

شاعر معنی اساس منشی بنواری داس از قوم کایسته بوده و ولی تخلص می
نموده ترك خدمت منشی گری داراشکوه نموده لباس فقر بر خود راست کرده
روزی در گوشه بر کول خود رقعہ بر رقعہ میدوخت که شاهزاده آمد وی ملتفت
نشد شاهزاده فرمود درین فقیری چه حاصل کردی گفت کمترین حصولش اینکه
پیشتر من پیش تو ایستاده می بودم و تو توجه نمی فرمودی اکنون تو ایستاده ای و
من ملتفت نمی شوم شاهزاده پی دماغ شده حکم کرد که در ولایت ما نباشد وی
کمر سفر بر بست و این رباعی طرح کرده بشاهزاده فرستاد:

بشنوز ولی وفای دنیا ای شاه مغرور مشو بدولت و حشمت و جاه
هر چند چو در می نماید لیکن چون قطره شبنم است بر نوك گیاه

لاله گلستان سخندان علی قلی خان واله داغستانی در عهد محمد شاه
بادشاه بهند آمده بمرتبه امارت رسیده از حیا و حمیت و حفظ مرتبه و اهلیت بهره
تمام و نصیب مالا کلام دارد و در تذکره خود بروضة السین آورده که این کس بظل
شفقت سلطان خدیجه دختر عم خود پرورش یافته باز وال وصلش گردیده چنانچه
تذکره و دیوانش دلیل این معنی است من:

میکند زلف سیه با روی جانان اختلاط دیورا بنگر که دارد با سلیمان اختلاط
من بیادم گشته ام خاموش در هندوستان با رقیبان میکند او در صفاهان اختلاط

شد غنچه غلام لب مینوش خدیجه شمشاد بود غاشیه بر دوش خدیجه
محرومی دولت کشم ار کم بشمارم از ظل هما سایه پاپوش خدیجه
واله چور هوش نیست بزمش بتصور بوسی بستان از لب مینوش خدیجه
از دختر عم خویش دارم فریاد زان کافر جور کیش دارم فریاد
فریاد کسان بود ز بیگانه و من پیوسته ز قوم خویش دارم فریاد

۱. پادشاه گردون دستگاه همایون پادشاه ابن بابر پادشاه بن عمر شیخ میرزا تاریخ

۱. ح: اضافه است: دیگر گویند خان موصوف در ایام امری که حسین بود مردم تخلص داشت روزی از راهی میروند اتفاقاً لوطی فاسق نام نیز از غفش میگذرد ظریفی بیاران خود نشان داد که آن فاسق محروم میروند همگنان بخندید خان خجالت کشیده از محروم حرمان گزید و دیوانه واله گردیده.

حرف الهاء: عارف کامل والا مناقب بندگی شیخ عجایب از اوج وطن خود بطلب مولی برآمده مرید شیخ سماع الدین بن شیخ بهاء الدین زکریا ملتانی رحمه الله علیه گشت شیخ ویرا ملقب به هلالی گردانید و ازین لقب هلال کردار انگشت نمای صغارو کبار گردید ملا جمالی دهلوی که نیز مرید شیخ بود و در همانجا سکونت داشت با شیخ هلالی آنجا دیکمال واقع شد چنانچه هر دو بزرگوار همراه به دهلی آمدند شیخ از آنجا به حضرت سنبهله صانها الله عن الجلال رسید و اقامت گزید پدر شیخ ابواسحق علیه الرحمه که از اکابر بنی اسرائیلان موسوی بوده این خبر شنیده خود به شهر صدر کشید.

نقلست روزی پادشاه وقت سکندر لودی بدیدن شیخ آمد و بخاطر بگذرانید شیخ برین خطره مشرف شده دو نان از مجموع غله که بخانه اش پخته بودند طلبیده در میان نهاد و حاضرین را صلا داد هر چند میخورند نان باقی بود تا که همگنان سیر شدند پادشاه معتقد مزار مقدس شیخ يك نیز پرتاب عرب رویه از درگاه ملايك بارگاه حضرت شاه پنجو قدس سره بر کنار تالاب عظمی بهدسره نام واقع است چاه و مسجد باغ شیخ الی یوم قایم است تاریخ وفاتش شیخ هادی ست، من دیوانه:

من بلك فقر اندر بادشاهی میکنم که چه ظاهر بنده ام باطن خدائی میکنم
ظاهر و باطن منم پیدا و پنهان هر چه هست خود بخود دل میدهم خود دلربائی میکنم
گاهی بالا گهی پستم گهی نورم گهی ظلمت گهی خاکم گهی بادم گهی آبم گهی نارم
گاهی آدم صفی الله گهی عیسی روح الله گهی احمد حبیب الله گهی ابلیس مکارم
آمدن از لطف سویم باز گردیدن چه بود اسپ را راندن عنان را پیچیدن چه بود
گر نه میلی بود با من خود علی الرغم رقیب خیره گون چشمك زدن آهسته خندیدن چه بود

تولدش اینست 'شد' اختر همایون از برج سعد طالع، و تاریخ وفاتش این
مصرعست 'همایون بادشاه از بام افتاد' گنبد قبرش در نهایت عظمت شرق رویه
دهلی نزدیک درگاه حضرت نظام الدین اولیا واقع است این چند بیت ازوست:

بدست آئیه داد آنگه دلستان مرا	یکی دو ساخت بلائی که بود جان مرا
بود که بیند و رحمی نماید ای همدم	ز گریه پاک مکن چشم خونفشان مرا
ازان ز سجده تیغ تو بر ندارم سر	که اوز قید تن آزاد ساخت جان مرا
مگو مگوی همایون تو حال خود با یار	که نیست تاب سخن پیش اوزبان مرا

روز وصلست بیک عشوه بکش زار مرا	بشب هجر مکن باز گرفتار مرا
نیست جز دوختن ^۲ چاک دلم کار دگر	تا بتیغ تو فتاده ست سرو کار مرا
صد رهم عشق ستمکار دهد توبه ز عشق	باز از ره برد آن شیوه رفتار مرا

این نه سرو است که در باغ قد افراخته است	شمع سیزی است که پروانه او فاخته است
ایزد که فلك بقبضه قدرت اوست	داده ست ترا دو چیز کان هردو نکوست
هم سیرت آنکه دوست داری کس را	هم صور آنکه کس ترا دارد دوست

خواجه هاشمی هاشمیست شیخ الاسلام بخارا بوده فقیر باین چند بیت از
کلامش اکتفا نموده:

بناز سرمه مکش چشم بی ترحم را	نشسته گیر بخاک سیاه مردم را
بر آفتاب جمالش دمی که چشم ترافتد	پی؛ نظاره سرشکم بروی یکدگر افتد
مرا تو دیده و از دیده هم عزیزتری	چه دیده که بر احوال ما نمی نگری

شاعر اعظم محمد هاشم طوطی شکرستان قندهار بوده و در خدمت نواب

۲. ج: سوختن

۱. ج: شده، ندارد

۴. ج: می نظاره

۳. س، ج، ح: این شعر، ندارد

بیرمخان بسر می برده ویراست:

سرو چون قد تو ای غنچه دهن دلجو نیست
غنچه چون لعل شکرخند تو شیرین گون نیست
نیست کس همچو من از اهل وفا بیدل و دین
از بتان مثل تو هم سنگدل و بدخون نیست
ای نکورو مشنودر حق من قول بدان
که شنیدن سخن بدصفت نیکو نیست

صاحب اشعار متین مولانا غیاث الدین بلخی بوده و همتی تخلص می نموده
بسیار خوشگوست ازوست:

در دهر هر آنکه نیم نانی دارد
در بهر نشستن آشیانی دارد
نی خادم کس بود نه مخدوم کسی
گوشاد بزی که خوش جهانی دارد

گل گلستان سخن سرائی بلبل بوستان مشهد مولانا هوائی برادر مولانا
مشرقیست در نقاشی و کتابت دستگاهی داشته اشعار خود را تذهیب کرده بمردم
می داد تا شهرت گیرد چون ظرفا این معنی بدو می گفتند بهزل و خنده می گذرانید
ازوست:

بگرد کوی تو با صد نیاز می گردم
نگاه میکنم از دور باز می گردم
مهر سپهر روشن مقالی مولانا بدرالدین هلالی از تربیت کردهای امیر
علیشیر بوده، من دیوانه:

سعی کردم که شود یار ز اغیار جدا
آن نشد عاقبت و من شدم از یار جدا
از من امروز جدا می شود آن یار عزیز
همچو جانی که شود از تن بیمار جدا
گر جدا مانم ازو خون مرا خواهد ریخت
دل خون گشته جدا دیده خونبار جدا
زیر دیوار سرایش تن کاهیده من
همچو کاهی است که افتاده ز دیوار جدا
مه من بجلوه گاهی که ترا شنودم آنجا
جگرم ز غصه خون شد که چرا نبودم آنجا

اگر از آمدنم رنجه نگرده خویت هر دم از سر قدمی سازم و آیم سویت^۱
 استدعا نمود که جهت تیمن افتتاح بیتی بفرمائید مولوی این بیت گفت:
 این نامه که خامه کرد بنیاد توقیع قبول روزیش باد
 این دعا مستجاب^۲ گردید و توفیق تمام یافت و قبول خاطر افتاد در جنگ نوفل
 بادشاه با قوم لیلی گوید:

کوس از غم سروران لشکر	می زد بدریغ دست بر سر
می کرد خدنگهای کاری	در باغ بدن نهال کاری ^۳
باران شده تیغ و تیر کینه	این دوخته آن دریده سینه
هر تیر که بوسه داد بر مشیت	کشتی ز پی شهادت انگشت
در کرد سپاه شعله تیغ	رخشنده برنگ برق در میغ
برخاسته از میان مدارا	گردید قیامت آشکارا

سبب بیماری لیلی گوید:

دید آن بت سرو قد موزون	در خواب که مرده است مجنون
از غایت اضطراب در ^۴ شب	بیدار شد آن نگار در تب
تبخاله بر آن لبان چون نوش ^۵	با خال سیاه شده هم آغوش
افروخت ز تاب تب عذارش	آتشکده گشت لاله زارش
زین واقعه چون گذشت چندی	شد زار و نزار مستمندی
پزمرده شدش عذار ساده	مانند گلی گلاب داده
آن غبغب چون هلال تابان	تاری شده از زه گریبان
شد زانو پای آن یگانه	موئی گرهیش در میانه

۱. ح. ۱: بی تو هر روز... لیکن اجازه تست مولانا، زائد است ۲. س: قبول

۳. ج: زاری ۴. ح: اضطراب آن

۵. ج: گوش ۶. ج: این شعر، ندارد

حالش چون شد آنچنان مبدل
 با مادر خویش گفت کای یار
 عمریست که زحمت کشیدی
 وقت آمده است یار غمخوار
 خواهم که نبیند ای نکوزن
 باید نکشد ز من کسی بار
 حاشا که نگیرد از وجودم
 دور فلکم چو داد بر باد
 هر چند نه ز من شکبیا
 آوازه ده آن اسیر مارا
 احوال مرا چنانکه دانی
 برگوی که شمع جانگدازان
 لیلی ز غم تو رفت در خاک
 در راه وفا اگر نه سست
 من زان توام توزان من باش
 باشیم بهم دویار دل سوز
 این گفت و سپرد جان بجانان
 چون زان تن خسته جان برآمد
 خوبان قبیلہ مو بریدند
 تابوتش را بتان چون حور
 می رفت جنازه بر سر دوش
 شد نامه مردنش مسجل
 يك لحظه غنیمتست دیدار
 وز من همه رنج و تعب دیدی
 کز گردن تو سبک کنم بار
 جز سنگ لحد گرانی از من
 من بعد مگر جنازه بردار
 الا لحدی که می شنودم
 باری بدعا ز من کنی یاد
 دارم ز تو نیز يك تمنا
 و آن کشته زخم تیر مارا
 گوئی بطریق ترجمانی
 وی چشم و چراغ عشق بازان
 پاك آمد و رفت همچنان پاك
 باز آی که چشم در ره تست
 من جان توام تو جان من باش
 بی طعنه دشمنان شب و روز
 آسود ز خیل ناتوانان
 فریاد ازین و آن برآمد
 چون گل همه جامها دریدند
 بردند ز خانه جانب گور
 ماننده مردمان بیهوش

چون پیغام لیلی بمجنون رسید و بخاک طپید و مرد وحوش بر گرد وی حلقه ماتم
 بستند درین حال جمعی از حاجیان رسیدند و وحوش گریختند مجنون را مرده یافتند

نماز گزارده بخاکش سپردند مولانا آنجا گوید:

لیلی مجنون بهانه بود وین گفتن مافسانه بود
او تیرز مشیت دیگری خورد وز محنت ورنج دیگری مرد
هر کس ز بهانه ازین باغ چون لاله برفت بر جگر داغ
مانیز بدرد و داغ اندوه از پی برویم با صد انبوه

روزی شاه اسماعیل ماضی صفوی بطرف باغی که مسکن مولانا بود با چندی از خواص گذر کرد و در بسته یافت فرمود تا کسان از بالای دیوار بباغ در آمدند مولانا از آمدن بادشاه مطلع شده بخدمت شتافت پادشاه آمده و بی تکلفانه بر کهنه حصیری که بود نشست و ماحضری که مولانا داشت تناول کرد و تفقد فرمود و بمطالعه دیوان مولانا پرداخت چون باین قطعه رسید تبسم نمود^۱:

بس عجب دارم ز ادراک شه کشور کشای آنکه بر درگاه او گردون غلامی کرده است
کز برای خاطر جمع لوند تاتراش لفظ جامی را تراشیدست و خالی کرده است
وجه گفتن قطعه این بود که بادشاه حکم کرده بود هر جا که اسم^۲ جامی باشد نقطه
جیمش بتراشند و بر سرش نقطه نهند .

هجری اصفهانی شمشیر گر بوده شعر ازو نیک سر بر میزده ویراست:
در عرق بوی خوش از تاثیر آن رد میشود ، هر گلایی کافتلی کشت خوشبو میشود
صاحب اشعار بلند مضمون ساکن اسفراین میر همایون در عنفوان شباب به
تبریز شتافته و بتقرب سلطان یعقوب اختصاص^۳ یافته ویراست:
نشستم تا کمر در خون ز اشک لاله گون خود
تو چون دشمن شدی من هم کمر بستم بخون خود

۲. ح: نقطه

۱. ح: چ: کرد

۳. س، ح: چ: اختصاص، ندارد

نمود گوهر سیراب در بنا گوشش چو شبنمی که کشد برگ گل در آغوشش

نیایی در چمن سروی که من صدف در پایش سری ننهادم و نگریستم بر یاد بالایش

آهی من دلخسته از آن طره پر خم تاریست که هر چند کشم نگسلد از هم

دیگر موسس اساس بیمعنی طرازی خواجه هدایت الله رازی مشرف
اصطبل سرکار شاه طهماسب بوده و جواب خمسه نظامی گفته مشروط باین شرط
که هیچ یکی از ابیات معنی نداشته باشد و گرا حایانا داشته باشد بعوض يك بیت
يك دندانیش بکنند آخر سه دندانیش بظرافت کنندیدند و باقی را بعدد ابیات يك
اشرفی جایزه دادند از لیلی و مجنون:

لیلی ز دریچه تعلم میکرد بفارسی تبسم
تو کیستی و قبله ات کیست سی و سه کسید غایتش نیست
دندان دریچه کور است آدینه کهنه بی حضور است

از سکندرنامه اوست:

اگر عاقلی بخیه بر مومزن بجز پنبه بر نعل آهو مزن
تحمّل کن و آرد را دانه کن فراویز دروازه را شانه کن
که نعل از تبسم مربا شود بصبر آسیا کهنه حلوا شود

از شیرین و خسرو اوست:

چون میل سر در پای خشخاش مکن چون سرمه دان هر نکته را فاش
بیابان وقت گل دروازه دارد کلید بوریا اندازه دارد

از هفت پیکر:

دم بخرطوم زنده پیل مزن سایبان بر سر خلیل مزن

انگته دان جامع مرزا نورای لامع از سخن سنجان همدان بوده فقیر از کلامش
باین مطلع اکتفا نموده:

دهد گر آب و رنگ از گفتگو یاقوت خندانرا گریبان چاک همچو گل کند لعل بدخشانرا

شاعر فایق حکیم لایق بلخی است سخن دان نیکو بیان بوده و در خدمت
سبحان قلی خان پادشاه توران بسر می نموده ویراست^۲:

دل دامن زلفت بکف آورد بصد سعی دانست که در دامن آن شب سحری هست

معنی پروران معظم ملا لادری ولا اعلم سلمها بن ملا فراموش بن ملا
سهوی عدم آبادی اند کم بیاضی باشد که از اشعار شان سواد ندارد اکثری اشعار
ایشان را بنام دیگران میخوانند و بسیاری^۳ ابیات دیگران را از ایشان می دانند^۴ وفات
اینان بر نفخه صور موقوفست:

صد شکر که از دست تو شد چون شدنی بود خون شد دل من خوب شد این خون شدنی بود

گدائی میکند با خسروی قاصد چه آوردی شه ملک جنون یعنی دل من بر سر کوبیش

بحال من چه قدر شفقت است زاهدرا کباب میشود این مرغ گر شراب خورم

فلک بجنگ هم افگند تاجداران را خروس بازی این پیر را تماشا کن

پیر مردی خروس میجنگانید گفتند آفرین خروس خوب میجنگانی وی دست بریش
برده گفت چرا نه خون جنگانم که ریش در خروسان^۵ سپید کرده ام:

شب از آن وعده چه پرسی به چه حالم بگنشت سوی در دیدن و سرباز بدیوار زدن

چرا با آتش سوزان نسوختند مرا بدست همچو تو کافر فروختند مرا

۱. س.ح.چ: نکته دان جامع مرزا نورای، ندارد ۲. س.ح.چ: این شعر زائد است:

میسر کی شود وصل توای آرام جان مارا که از خویشان ترا بینم تو از بیگانگا مارا

۳. ح: بشماري ۴. چ: می خوانند ۵. ح: مرغان

جناغ مهر و محبت که بسته با من مرا همیشه بیاد و ترا فراموش است
توزمن کشیده بردی چه شد کجا فگندی خبری ز دل ندارم بنشین جواب دل کن
چه شد آن وفای عهدی که بمن نموده بودی ز تو من چه گفته بودم تو بمن چه گفته بودی^۱

حرف الیا

والی کنعان اشعار مرغوب یوسف مصر معانی سلطان یعقوب بن روزن حسن
آق قوینلو از بادشاهان بلند اقتدار بوده راقم از کلامش بیک مطلع اکتفا نموده:
کسی که بارخ خوب تو حالتی دارد ز پادشاهی عالم فراغتی دارد

۱. ح: این اشعار زائد دارد:

بهار آتش روی تورشك گلزار است	در بلای تو سیماب قایم النار است
نیست فواره نخل سیراب است	بید مجنون عالم آب است
ای اجل روز فراق آمده دلسوزی نیست	من اگر کشتنی ام بهتر ازین روزی نیست
اینست اینکه خون دل از يك نظاره ریخت	اینست اینکه در جگر الماس پاره است
اگرچه بر دل جانم جدائیت ستم است	بمرگ من تو اگر شهادت میثوی چه غم است
عاشق من و معشوق بکام دگرانست	چون غره شوال که عید رمضان است
خط را تراش داد جهان در ندامت است	مصحف سفید گشت نشان قیامت است
داد این جامه خوش قطع صفائی دگر	چین دامن تو شد شانه موی کمرت
به پشتش سپرده کمال قبول	چو مهر نبوت به پشت رسول
روز مذحشر چو بپرسند که خون تو که ریخت	آه حسرت کشم و سویتو نظاره کنم
دل داشتیم دادیم جان بود عرض کردیم	چیزی که یار خواهد صبر است ما نداریم
بود همیشه جان من رسم تو بیگانه کشی	اینکه مرا نمیکشی من چه گناه کرده ام
خوش آن کائنات میانت دستهای خود کمر سازم	لب خود از لبم هر چند دادی دور من بوسم
کاین دو عین یار از نون ناسیم	بیتی الف کشیده بر صفحه سیم
نی نی ز غلطم که از کمال اعجاز	انگشت نبی است ماه را کرده دو نیم
بیات فرج این چرخ بی مدارا کن	نظر پشاه جهان و بحال دارا کن
فضا فضا نشود ای عزیز من هرگز	تو خواه فال بین خواه استخوانا کن

رسیده غزال صحرای وحشت گزین شاعر برجسته کلام مولانا یقینی خالی
از کیفیت جنونی نبوده فقیر از اشعارش باین يك مطلع اکتفا نموده:

تابکی خواهم بدرد محنت و غم زیستن زیستن گر اینچنین باشد نخواهم زیستن

دیباچه دفتر نزاکت آفرینی شاعر عالی مشرب مولانا یقینی مست می‌کده
خوش کلامی بوده و معاصر مولوی جامی اشعار ترکی و فارسی بسیار دارد فقیر این
مطلع از وی نگارد:

صبحی که دم بمهر نزد یکنفس توئی نخلی که برنخورد ازو هیچکس توئی

سالک سالک اتحاد مولانا یاری^۱ استرآباد معنی سنج نیکو اداست و
معاصر سلطان حسین میرزا ویراست:

نخواهم پیش مردم دیده بر رخسار یار افتد چوپیش آید نظر بر روی او بی اختیار افتد

قاری قرآن نکته نثاری معاصر مولوی جامی مولانا یاری بغایت شیرین کلام
بوده و صرف اوقات بتلاوت قرآن مجید می نموده ازوست:

گرم بر سر هزار آید بلا شایسته آنم که هستم بدترین خلق و خود را نیک میدانم

یعقوب کنعان نیکو بیانی قانون دان سخن مولانا یوسفی خراسانی طب وی
شهرت تمام دارد راقم این مطلع از کلامش می نگارد:

میل سامان دارم و از یار دور افتاده ام من کجا سامان کجا بسیار دور افتاده ام

شاعر نیکو ادا احمد یار خان یکتا حکومت غزنین و بهکر داشته فقیر این دو
بیت از کلامش نگاشته:

سرمه آلود نگاهی که بیادم آمد که سرشک شفقی از مزه ام طوسی ریخت

سرو سلمان چه میرسی ز من عمریست چون کاکل سیه بختم پریشان روز گارم خانه بردوشم

موسی مصر خوش تلاشی سیریحی کاشی داروغگی کتب خانه شاهجهان
پادشاه داشته و مامور بنظم شاهنامه گردیده هر هفته نظم کرده می گذرانید و بعطای
خلعت و جایزه سرافراز می گردید روزی داستانی نظم کرده بگذرانید چون پادشاه
باین رسید:

سر راجپوتان جگت سنگه بود که بر شیشه نه فلک سنگ بود
شاه گفت که از قافیه هم خبر ندارد چون این معنی بدو گفتند گفت ما معلولیم
معدوریم بر همین بیت از نظر اعتبار پادشاه افتاد، من دیوانه:

به بوریا ننهی پا که از فقیران است قدم منه به نیستان که جای شیران است
ای که از دشواری راه فنا ترسی مترس بسکه آسان است این ره میتوان خوابید و رفت
بروز درد و غم دوری زیار آشنا بهتر چو عضوی دردمند افتاد از اعضا جدا بهتر

لله الحمد که این مجمع احوال و اشعار اولیا و عرفا و منبع اقوال شعرا و ظرفا
که از حالات عجیب و مقالات غریب لبریز است حسن اتمام پذیرفت و این زبده
الکوائف و منتخب اللطایف که نشاط خواطر بلغا و انبساط ضمائر فصاحت زیب
اختتام گرفت و بتوقع قبول بجناب افاضت شمول سراج کاشانه شریعت و شمع
شبستان طریقت و بدر افق حقیقت و شمس فلک معرفت حجت الکاملین برهان
الواصلین یگانه حضرت جهان پرور معبود حضرت شاه شرف الدین محمود رسید و
منظور نظر کیمیا اثر آن ذات ملائک صفات قبله حاجات کونین و کعبه مرادات
دارین مهدی السالکین مرشد الطالبین گردید یقین که تا روز قیامت مطلوب و
مرغوب خاص و عام گردد:

این نسخه چویافت زیب اتمام

تاریخ شدش خجسته انجام

.....

کتابیات

کتابیات

نمبر شمار	نام کتاب	نام مصنف	پر لیس	سن اشاعت
۱	احوال و آثار سراج الدین علیخان آرزو	پروفیسر ریحانہ خاتون	علی گڑھ	۱۹۹۳ء
۲	انیس الارواح	پروفیسر انوار احمد	پٹنہ	۱۹۹۹ء
۳	تحفۃ الشعراء	مرزا فضل بیگ قاقشال		۱۱۶۵
۴	تاریخ تذکریہ فارسی	احمد گلچین معانی، جلد اول	تہران	۱۳۴۸
۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حنین		۱۷۵۳ء
۶	تذکرۃ بے نظیر	میر عبدالوہاب افتخار	پٹنہ	۱۹۶۸ء
۷	تذکرہ ندرت	فطرت اللہ ندرت		۱۷۳۷ء
۸	تذکرہ شاعرات	محمد جمیل احمد	بریلی	۱۹۴۵ء
۹	تذکرۃ الشعراء	میر علاء الدولہ اشرف علی خان		۱۷۶۴ء
۱۰	تذکرہ دودن کرے	میر غلام حسین شورش		۱۹۵۹ء
۱۱	تذکرہ روز روشن	مولوی مظفر حسین صبا	تہران	۱۳۴۳ھ
۱۲	تذکرہ نویسی در ہندوپاک	ڈاکٹر علی رضا نقوی	تہران	۱۳۴۲ء
۱۳	خزانہ عامرہ	غلام علی آزار بلگرامی	پٹنہ	۱۸۷۱ء
۱۴	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خان	پٹنہ	۱۹۷۸ء
۱۵	سفینہ ہندی، تذکرہ شعراء فارسی		پٹنہ	۱۹۵۸ء
۱۶	سفینہ خوشگو	بندرا بن واس خوشگو	پٹنہ	۱۹۵۹ء
۱۷	سفینہ حنین	محمد علی حنین		

۱۸	سرآزاد	میر غلام علی آزاد بلگرامی	حیدرآباد	۱۹۱۲ء
۱۹	سفینہ عشرت	درگاداس		۱۷۶۱
۲۰	شام غریبان	شفیق اورنگ آبادی	لاہور	۱۹۷۹ء
۲۱	صہبائی کی فارسی تصانیف	زاہدہ بیٹھان	علی گڑھ	۱۹۹۳ء
۲۲	عقد ثریا	شیخ غلام ہمدانی		
۲۳	فارسی ادب بہ عہد اورنگزیب	نور الحسن انصاری	دہلی	۱۹۴۹ء
۲۴	کلمات الشعراء			
۲۵	گلدستہ	عبدالوہاب		
۲۶	گلشن سخن	مردان علی خان	لکھنؤ	۱۱۹۴ء
۲۷	تذکرہ شعراء اردو	مردان علی خان	لکھنؤ	
۲۸	لب لباب	قمر الدین علی	کانپور	
۲۹	مرآۃ الخیال	شیر خان لودی		
۳۰	مقالات الشعراء	شیخ قیام الدین	دہلی	
۳۱	منتخب الاشعار	محمد علی خان بتلا		
۳۲	منتخب حاکم	ملا عبدالحکیم لاہوری		
۳۳	مقالات الشعراء	میر غلام علی علام علی شیر قانع		
۳۴	مردم دیدہ	ملا عبدالحکیم حاکم لاہوری	لاہور	۱۹۶۱ء
۳۵	مجموعہ عشق یا چہار چمن	شیخ غلام محی الدین قریشی		
۳۶	مغلوں کے دور کا فارسی ادب	ڈاکٹر محمد عبدالغنی	الہ آباد	۱۹۲۹ء
۳۷	مغلوں کے ملک الشعراء	ڈاکٹر نبی ہادی	الہ آباد	۱۹۸۷ء
۳۸	ہمیشہ بہار	کشن چندر خلاص	کراچی	۱۹۷۳ء

۳۹	تذکرہ حسینی	ڈاکٹر کشور جہاں زیدی	اردو ترجمہ	۱۸۷۵ء
۴۰	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنہلی	لکھنؤ نول کشور	

فہرست مخطوطات

نمبر شمار	اسم مخطوطہ	مصنف	کتب خانہ	شمارہ
۱	سفینہ بے خبر	میر عظمت اللہ بی خبر		
۲	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی		
۳	تذکرہ حسینی	حسین دوست سنہلی	حبیب گنج کلکشن	۵۸/۶۳۷
۴	تذکرہ حسینی	حسین دوست سنہلی	حبیب گنج کلکشن	۸/۵۱
۵	تذکرہ حسینی	حسین دوست سنہلی	پٹنہ خزانہ بخش	۴۹۴

Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the
Oriental Public Library at Bankipur.

Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum
Vol. I.

Persian Literature: A bio bibliographical survey By C.A Story
Vol. I

Dictionary of Indo Persian Literature by Dr. Nabi Hadi